પ્રાસ્તાવિક

લોકજીવનના સંસ્કાર વચ્ચે જ જીવ્યો ને ઊછર્યો હોવા છતાં એને અંગે લખવાની તો કલ્પના જ ન હતી. ખબર ન પડે એવી મેઘાણીભાઈની પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહનથી સાપ્તાહિક કુલછાબમાં સંશોધન વિભાગ શરૂ કર્યો ને લોકજીવનને સ્પર્શતા એવા વિવિધ વિષયોના ૪૦—૫૦ લેખો આપ્યા. 'ગગનને ગોખે' જેવા આકાશવિજ્ઞાનના અને 'આપણે આંગણે કિલનારાં' જેવાં પક્ષીવિજ્ઞાનનાં પુસ્તકો લખાયાં એ લોકજીવનના સંસ્કારનાં ફલસ્વરૂપ જ હતાં. 'દેશદેશની લોકકથાઓ,' 'પરીકથા' અને 'રૂપકથા'ની પચ્યાસેક જેટલી લોકવાર્તાઓ આપી એ પણ લોકજીવનના સંસ્કારનો જ પરિપાક છે.

એ પછી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે સાનુકૂળ સંજોગો ન મળતાં અંધલેખનનું કામ અટકી ગયેલું પણ લોકસાહિત્યમાં સક્રિય રસ, સંશોધન, સંપર્ક અને અભ્યાસ તો ચાલુ જ રહેલાં. જૂનાગઢ સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યના ગ્રામપંચાયત, ગ્રામોદ્યોગ, પછાતવર્ગ અને વિકાસ ખાતાના પ્રધાન માનનીય શ્રી. રતુભાઈ અદાણીની પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહનથી સૌરાષ્ટ્ર લોકસાહિત્ય સભા અને લોકસાહિત્ય વિદ્યાલયની સ્થાપના થઈ. એ દિવસોમાં એક જ્યોતિષાચાર્ય ભાઈ સાથે લોકસાહિત્ય વિદ્યાલયના અભ્યાસક્રમ અંગે એક પછી એક વિષયની ચર્ચા કરતો હતો. પાસે જ બેઠેલા સૌરાષ્ટ્ર પછાત વર્ગ બોર્ડના યોજના અધિકારી શ્રી ત્રિવેદીભાઈ છાપાંએ આકસ્મિક સૂચન કરતાં પૂછ્યું કે 'આ બધું લખેલું છે?' એમના અણધાર્યા પ્રશ્નના ઔચિત્યનું માનીતું સ્વીકારીને આ પુસ્તક

લખવું શરૂ કર્યું. એ માટે શ્રી. ગિરીશભાઈ છાયાનો અંતરથી આભાર માનું છું.

અસિયાબાડાના દરબાર શ્રી ગોપાળદાસ મહાવિદ્યાલયના વિદ્વાન આચાર્ય મુ. શ્રી. ડોલરભાઈ માંકડે સમયની અડાબીડ વચ્ચે જે સમભાવ અને જે મમતાથી આમુખ લખી આપેલ છે એ માટે એમનો જેટલો આભાર માનું તેટલો ઓછો છે.

આ પુસ્તકમાં ક્યાંય સંકલનાદોષ ન રહે, સુવ્યવસ્થિત બને અને સુંદર ઉઠાવ આપે એ માટે નાના ભાઈ સમા શ્રી. સુરેન્દ્ર કાપડિયાએ આદિથી અંત સુધી જે જહેમત ઉઠાવી છે એ માટે તો હું એમનો ભારોભાર ઋણી છું.

પ્રુફરીડર ન સમજી શકવાથી કે અક્ષરો ઉકેલવામાં મુશ્કેલી અનુભવવાથી કોઈ કોઈ જગ્યાએ દોષ રહી જવા પામેલ હશે. પાન ૨૩૮ થી 'વસ્ત્રાલંકાર અને કળા' નામનું પ્રકરણ શરૂ મતું હતું તે પેટાહેડિંગ તરીકે મુકાઈ ગયેલ છે. અનુક્રમમાં એ સુધારી લીધેલ છે.

રાજકોટ
તા. ૧-૪-૫૭

—જયમલ્લ પરમાર

આમુખ

સૌરાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિ, કેટલાક અંશોમાં વિશિષ્ટ છે એમ તો સહુ કહે છે, પણ એ સંસ્કૃતિ કઈ રીતે વિશિષ્ટ છે તેનો અમુક ખ્યાલ આપણને શ્રી મેઘાણીએ આપ્યો. સૌરાષ્ટ્રની તળપદી સંસ્કૃતિના વિશિષ્ટ અંશો મૂર્ત કરતું હોય એવું સાહિત્ય એમણે આપણી પાસે પહેલી વાર મૂક્યું અને એના વિશે કેટલાક અભ્યાસલેખો પણ એમણે આપણને આપ્યા છે. પણ, મેઘાણી પછી, મન ભરાય એવો અભ્યાસલેખ, આટલે વર્ષે, એમના શિષ્ય જેવા જયમલ્લભાઈનો લખેલો આ પહેલો મળે છે. મેઘાણીએ સ્પષ્ટ નથી કર્યા એવા કેટલાક અંશોનો અહીં પદ્ધતિસર અભ્યાસ થયો છે. આજે જ્યારે ગુજરાતની સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ આપણાં મહાવિદ્યાલયોમાં થાય છે, ત્યારે સૌરાષ્ટ્રની આ સંસ્કૃતિના અભ્યાસ વગર એ અભ્યાસ એટલો અધૂરો જ રહે, એટલે એ ખોટ પૂરી પાડતાં આ પુસ્તકને આવકાર આપતાં આનંદ થાય છે.

ગ્રન્થના પહેલા પ્રકરણમાં એમણે આ પ્રદેશની સંસ્કૃતિની પશ્ચાદ્‌ભૂરૂપે એનો ઇતિહાસ આપ્યો છે. એમાં એમણે કેટલીક વાતો ખાસ પ્રતિપાદિત કરી છે અને એને સિંધુ સંસ્કૃતિ સાથે સાંકળી છે. સિંધુ સંસ્કૃતિ અસુર સંસ્કૃતિ હોવાનો ઘણો સમ્ભવ છે એવું મેં ઋગ્વેદના આધારે બતાવ્યું છે.[1] અહીં એમણે સિંધુ સંસ્કૃતિના વિશિષ્ટ ધર્મો,

---

૧. જુઓ મારો લેખ, જર્નલ ઓફ ઓરીએન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, બરોડા, વોલ્યુમ ૧. અંક ૨.

કૃષ્ણાસરકાર, નોબ્રુહા અને ગ્રહનસહનનું સૌરાષ્ટ્રમાં કેવું સ્થાન મળે છે તે બતાવ્યું છે. (પૃ. ૧૮–૨૦). દાઢીમૂછ ને ચોટલિયા, ઉપરણો, ધોળા વાળ, શંકુ આકારની ટોપી વગેરેનું સામ્ય તેમણે બતાવ્યું છે. ઘરેણાંનું સામ્ય પણ બતાવ્યું છે. એ બધીમાં એક બહુ મહત્ત્વ બાબત તરફ તેમણે લક્ષ દોર્યું છે સિંધુ સંસ્કૃતિમાં અમુક મુદ્રામાં એક—unicorn—એક શીંગડાવાળા આખલાની દેવ તરીકેની પ્રતિમા મળે છે આ એકશૃંગનો ઉલ્લેખ અહીંના લોકકાવ્યમાં મળે છે એમ તેમણે બતાવ્યું છે (પૃ ૨૦) તે બહુ જ મહત્ત્વનું છે.

આવી રીતે અહીંની આ સંસ્કૃતિને તેમણે અસુર સંસ્કૃતિ કહી છે તે મને સંભવિત લાગે છે : જોકે એને અનાર્ય કહેવાનું મને હજી મન થતું નથી ? તે પછી તેમણે ઋગ્વેદ કાળથી કે કુમળી સુધીના સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસ ઉપર ઝડપથી નજર ફેરવી છે. તેમાં અમુક બાબતો નોંધપાત્ર છે. વસિષ્ઠઋષિનો આશ્રમ જૂનાગઢ પાસેના ગુજરડા ગામે (પૃ ૨૬) અને સૌભરિઋષિનો આશ્રમ અમરેલી હતો (પૃ ૩૦૮) એમ લોકવાયકા છે આ બન્ને ઋષિનાં સ્થળો સાથે ઋગ્વેદમાં મળે છે. કૃષ્ણના કુળના અસુરો સાથેના સંબંધો તેમણે બતાવ્યા છે (પૃ. ૨૭–૮). યાદવ પછી અને મૌર્યો સુધીના કાળને એમણે અંધકાર યુગ કહ્યો છે તે બરોબર લાગે છે. પુરાણોમાં પણ એ અંધકાર યુગ તરીકે જ મળે છે. શ્રીકૃષ્ણના અવસાન પછી એક તો પેઢીની ગેરહાજરી ઉપરાંત

છે અને પછી ઠેઠ બુદ્ધથી પાછી કડી સંધાય છે. વચગાળાનો ઇતિહાસ હજી અંધારામાં જ છે. તે પછી એમણે મૌર્યકાળથી હમણાના ઇતિહાસ સુધી દૃષ્ટિપાત કર્યો છે.[1] તેમાં એમણે ગ્રીક અસર વગેરેની વાત કરી છે. આમ આ પ્રકરણમાં એમણે સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસની કેટલીક મહત્ત્વની વિગત તરફ ધ્યાન દોર્યું છે તે નોંધપાત્ર છે.

તે પછીનાં બે પ્રકરણો પણ મહત્ત્વનાં છે. આજે જ્યારે રાસ વગેરેનો પ્રચાર વધતો જાય છે ત્યારે ભણેલા વર્ગોમાં રાસ, રાસડા, ગરબી, ગરબા વગેરે વચ્ચેનો ભેદ જળવાતો નથી. લેખકે અહીં બતાવ્યું છે કે આ ચારે જુદાં છે. રાસનાં (પૃ ૮૯), રાસડાનાં (પૃ ૯૦), ગરબીનાં (પૃ. ૮૭) અને ગરબાનાં (પૃ. ૮૮) લક્ષણો જુદાં જુદાં હોય છે તેમ તેમણે પહેલી વાર જ બતાવ્યું છે દરેકના વિષયમાં ભેદ હોય છે અને દરેકને લેવાની વિગતમાં પણ ભેદ હોય છે.

રાસનો, ગરબાનો ઐતિહાસિક વિકાસ આપતાં એમણે એકબે મહત્ત્વની અને સ્વીકાર્ય બને તેવી વાતો લખી છે. તેમણે કહ્યું છે કે 'આમ કૃષ્ણના હલ્લીસકમાં ઉષાનું લાસ્ય, ઉત્તરાનું ગાંધર્વ ગાનનર્તન અને અર્જુનના ગાંધર્વગાન સાથે મણિપુરી નૃત્યનો સુમેળ સંધાય છે.' અર્જુન ઇન્દ્રના રાજ્યમાં એટલે હિમાલયમાં પાંચ વર્ષ સુધી રહ્યો અને ત્યાં ગીત, વાદન, નર્તન શીખ્યો. વળી એ મણિપુરમાં ત્રણ વર્ષ રહ્યો. આમ ઉત્તરના ગાંધર્વ નૃત્ય અને મણિપુરના નૃત્ય અર્જુને ઉત્તરાને શીખવ્યાં. અને ઉત્તરા અભિમન્યુના મૃત્યુ પછી દ્વારકા આવીને રહી એટલે આ કલાઓ સૌરાષ્ટ્રમાં આવી. એમાં ઉષાનું રાસનૃત્ય પણ ભળ્યું.

---

૧. પૃ ઉપર મારા એક મતની નોંધ છે, તેમાં થોડી સમજફેર છે. મારી સમયગણના મુજબ મૌર્યોનો સમય આજ ગણાય છે તેના કરતા હજારેક વર્ષ વહેલો જાય છે, પણ મૌર્ય–ક્ષત્રપ વગેરેનું પૌર્વાપર્ય તો જેમ છે તેમ જ રહે છે. (જુઓ મારું 'Puranic Chronology, chapter IV)

આમ સૌરાષ્ટ્રનાં આ કલારત્નોમાં વિવિધ લોકકથાનો સમન્વય છે. લેખકનું આ સૂચન જાણવા જેવું છે. 1

તે પછી એમણે આપણા જુદા જુદા લોકવૃંદોની વિગતો આપી છે પઢારોના રાસ, કોળીઓના જરવાડોના આયરોના રાસ, ટિપ્પણી, રાસ અને ટપકા, સીદીઓની ધમાલ વગેરે આજે જે રીતે પ્રયોજાય છે તેનું વિગતવાર વર્ણન એમણે આપ્યું છે તે પણ કૂંક ધાતુ છે. આટલી વિગતમાં આવી રીતે પહેલી જ વાર અપાયું છે. અને ગોપસંસ્કૃતિ, કૃષિસંસ્કૃતિ અને ક્ષાત્રસંસ્કૃતિ પ્રમાણે આ કલાઓના ઘડતરમાં કેવું વૈવિધ્ય આવ્યું છે તે પણ એમણે બતાવ્યું છે આ બધું અભ્યાસપૂર્ણ છે

વળી મેતવાણીમાં સૌરાષ્ટ્રના કેટલાક તળપદી સંતોની ગુરુશિષ્ય પરંપરા એમણે આપી છે અને બેત્રણ વિશિષ્ટ પ્રકારોની એમણે આપણને પહેલી જ વાર ભાળ કરી છે એમાં બકુલો અને ઉકાદરણો પણ આપ્યાં છે તેમાં પ્યાસો (પૃ. ૧૪૯–), આગમ કે આગમવાણી (પૃ ૧૬૨–), સાખીઓ (પૃ ૧૩૭–) વગેરે નોંધપાત્ર છે

જુદા જુદા પ્રકારના ફાગુઓ નૃત્યો વગેરેનો પરિચય લેખકે આપ્યો છે એટલું જ નથી, પણ લોકજીવનમાં સાહજિક બની ગયેલ કપડાંની ભરતની કલા, ગૃહસુશોભનની કલા, જુદીજુદી જાતિઓના પહેરવેશનું વૈવિધ્ય તેમજ આભૂષણોનું વૈવિધ્ય એમણે સારી પેઠે ઝીણવટથી વર્ણવ્યું છે અને આ બધી કલા વગેરે પાછળ જે સંસ્કૃતિની ભૂમિકા છે તેને એમણે પ્રકૃતિપ્રભાવકતાની ભૂમિકા ગણી છે લોકજીવન પ્રકૃતિપ્રભાવક છે અને સહજસૌમ્ય વૈવિધ્યવાળી પ્રકૃતિને ખોળે રમતા લોકપ્રાણોને જન્મથી જ પ્રકૃતિમાતાની સાથે ઓતપ્રોત રહેવાનું છે એટલે એમનાં જીવનમાં અને જીવનના આવિષ્કારોમાં પ્રકૃતિનાં અનેકવિધ તત્ત્વો રમમાણ હોય જ. અને આવી રીતે જન્મેલું અને ઉછરેલું જે જીવન છે તેમાં ભક્તિ, શક્તિ અને સૌન્દર્યનો અનુપમ સમન્વય થયો છે એવું લેખકે ઠીક ઠીક વિગતોમાં ઊતરી બતાવ્યું છે

લેખકનો લોકસાહિત્યનો અને લોકકલાનો પરિચય પુસ્તકિયો નથી લોકસાહિત્ય અને લોકકલા જીવનમાં ઓતપ્રોત થઈ ગયા એવું એમનું પોતાનું જીવન છે એટલે લોકસંસ્કૃતિના જે ચિરંજીવ અંશો છે તેનું રહસ્ય એ પકડી શક્યા છે અને અધિકારથી એનું વિવરણ કરી શક્યા છે આથી આજની લોકસંસ્કૃતિનાં કેટલાંક અંગોનું અદ્યતન સુભગ નિરૂપણ થયું છે તેની સાથે એમાં અભ્યાસ પણ ભળ્યો છે પહેલાં જણ પ્રકરણોમાં એમની વિદ્વત્તા પણ ડોકાઈ રહે છે ઇતિહાસનો એમનો અભ્યાસ, એમના દામ પૂરતો, તલસ્પર્શી છે લોકસંસ્કૃતિના અભ્યાસમાં જે જે કોઈ એ તે બધાની સેવા એમણે સહૃદય પ્રયત્ન કર્યો છે સામગ્રીની તો એમને સારી ચિંતા છે આથી લોકસંસ્કૃતિ અને લોકકલાના સહઅસહ અંશોની તારવણી એ સહેલાઈથી કરી શકે છે અને આ બધાને લીધે આ ગ્રન્થ ખૂબ સંપૂર્ણ બન્યો છે આવો આ ગ્રન્થ ખરેખર આવકારને પાત્ર છે

—ડોલરરાય રંગીલદાસ માંકડ

અનુક્રમ

૧ સંસ્કૃતિનું ઘડતર — ૧ થી ૧૭

અસુર યુગથી સ્વરાજપ્રાપ્તિ સુધીના સૌરાષ્ટ્ર અને એને આનુસંગિક ઇતિહાસની સાંસ્કૃતિક રૂપરેખા

૨ રાસ, રાસડા, ગરબા અને ગરબી — ૧૮ થી ૯૨

રાસ, રાસડા, ગરબા અને ગરબીની ઉત્પત્તિ, ક્રમિક વિકાસ, ભારતીય સ્વરૂપો ને પ્રાદેશિક પ્રકાર, પ્રકારભેદ અને કલાસ્વરૂપો

૩ આપણાં લોકનૃત્યો — ૯૪ થી ૧૧૨

સાગરજીવન, ગોપજીવન, ક્ષાત્રજીવન અને કૃષિજીવનનું નૃત્યવૈવિધ્ય, એના કલાસ્વરૂપો અને વર્ગીકરણ

૪ સંત સરવાણી — ૧૧૪ થી ૧૨૩

મહાપંથ અને નાથપંથની અસરો વચ્ચે સમાનુજન્યો ભક્તિવાદ, કબીરપંથની સંત પરંપરા, વાણી, તત્ત્વદર્શન, વિચારધારા અને લોકાદર.

૫ સંતવાણીના વિશિષ્ટ પ્રકાર — ૧૨૪ થી ૨૦૮

ગણેશપૂજાના લૌકિક સ્વરૂપ અને ભજનો, ખાલાનાં ભજનોનો વિશિષ્ટ પ્રકાર, આગમના બન્ને પ્રકાર, મુસ્લિમ સંતોની વાણી, માર્ગોપંથની વાણી.

૬ મુસ્લિમોનું માઠાપર્વ મહોરમ — ૨૦૯ થી ૨૧૬

મુસ્લિમોનું મહાન લોકપર્વ, તાજિયા, માતમ રૂડવાના પ્રકાર, ચોહાસ, ત્રમના દસ દિન અને વિવાધગીતો

૭ આપણું લોકસંગીત ૨૨૭ થી ૨૪૬

લોકસંગીતનું આદિસ્થાન, માર્ગી, દેશી અને લોકસંગીતના પ્રકારભેદ, લોકસંગીતના ભારતીય પ્રકારો, લોકસંગીતના ઢાળ, વાદ્યો, ભાવ, ભય-સ્થાનો, પ્રેરણા અને નવસંસ્કરણ

૮ પ્રકૃતિપરાયણ લોકજીવન ૨૪૭ થી ૨૮૮

ઋતુઓનું વૈવિધ્ય અને ધરતીનાં રૂપ, લોકજીવન ને પ્રકૃતિ, પશુપંખી અને વૃક્ષો સાથેનો આત્મભાવ અને પ્રાકૃતિક સંસ્કારો

૯ ભક્તિ, શક્તિ અને સૌંદર્ય ૨૮૯ થી ૩૩૮

પહાડો, ડુંગરધારો, વોકળા, વાવકૂવા ને ધરાઓ સાથે જડાયેલ આત્મભાવ, અધ્યાત્મભાવ, વહેમ, અજ્ઞાન અને પ્રકૃતિપ્રેરણા; સંતો ને ભક્તોનાં સ્થાનક, સંત શૂરાનો સંસ્કાર, નદીઓની રૂપકથા, પાણીનો સંસ્કાર, અંધોનાં શીલ અને સંસ્કાર, નારીત્વ, નર-નારીઓનાં રૂપ, શીલ અને સૌંદર્ય

૧૦ વસ્ત્રાલંકાર અને કળા ૩૩૮ થી ૩૯૯

નારીવૃંદની શોભા, વસ્ત્રો, અલંકારો અને રંગનો સંસ્કાર, પુરુષોનો ત્રિવિધ પહેરવેશ અને કલાત્મકતા, ઘરઓરડાના સ્વરૂપ, ખાદ્યપદાર્થો, ઓરડાના શણગાર, હીર-આભલાનો ભરત સંસ્કાર, મોતીગૂંથણ, પશુ-શણગાર ને ગૃહશણગાર

આપણી લોકસંસ્કૃતિ

●

રમણલાલ પરમાર

સંસ્કૃતિનું ઘડતર

ઇતિહાસ એક અજબ ચીજ છે નજીકના દિવસોના બનાવોના તિથિવાર માટે આપણે સ્વાભાવિક રીતે ખૂબ ખૂબ આગ્રહી હોઈએ છીએ સહેજ જ દૂર જતાં ક્યારેક પૂરતા પુરાવાના અભાવે બનેલા બનાવોના સમયનિર્માણ માટે જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિંદુ ધરાવતા થઈએ છીએ મધ્યયુગ સુધીના ઇતિહાસ પરત્વે સમયનિર્માણ કે નામરૂપ આગે ભિન્નભિન્ન આધારોને કારણે કે પૂરતા પુરાવાના અભાવે તર્કયુક્ત મતમતાંતર દેખા દે છે ઇતિહાસના મૂળ સુધી જતાં તર્કો વધે છે કાલગણનામાં પળ ને વિપળના આગ્રહી આપણે પુરાણકાલની ગણનામાં કાળવ્યતિક્રમ કરીને પણ અધૂરા આધારોથી અનુમાનોના આધારે આગળ વધીએ છીએ. જ્યારે પુરાતત્ત્વકાળની કાલગણનામાં હજાર બે હજાર વર્ષનું અંતર સહેજે અટકળીએ છીએ પછીના ભૂસ્તરકાળની કાલગણનામાં વર્ષોનું હવે અંતર હજાર બે હજાર વર્ષોના અંતરને વળોટીને લાખો વર્ષોનું બને છે જ્યારે ખગોળકાળની ગણના તો અનવધિ કાળની બને છે અને તો વૈજ્ઞાનિક સાધનો, પુરાતત્ત્વ અને ઉપલબ્ધ સાહિત્યના આધારે જ આપણે આગળ વધવું રહે છે

ક્યાની રાજુકદેવડી ને ક્યાનો દાવલપીર !

એમ જોઈએ તો ભારતનો ઇતિહાસકાળ એટલે આર્યોના આગમનથી અટકળ કરીએ તો ચારથી પાંચેક હજાર વર્ષનો ગણી શકાય જ્યારે આર્યોના આગમન પહેલાં નહિ નહિ તો પાંચેક હજાર વર્ષમાં કેટલીયે સંસ્કૃતિઓ આ પુરાણ-પૂર્વજ દેશમાં ઉદય-અસ્ત

પામી હોવાનું હડપ્પા સંસ્કૃતિના સંશોધન બાદ આપણને જાણવા મળે છે તે દિવસે આર્યોનાં ભરત કુળ આ ભૂમિ ઉપર નહિ ઊતરેલાં અથવા આર્યકુળોનો એટલો રાજ્યવિસ્તાર નહિ થયો હોય એટલે આ દેશનું નામ ભારતવર્ષ પણ ન હતું જંબુદ્વીપ, જંબુખંડ કે અજનાભ પણ ન હતું છતાં એ ઉદય-અસ્ત પામેલ અનાર્યો-દસ્યુ કે દ્રવીડોની સંસ્કૃતિઓના ઇતિહાસને આપણે ભારતનો ઇતિહાસ કહીએ છીએ અને અનાર્યોની ગણાતી એ સંસ્કૃતિઓનું પણ આજનો આર્ય ગણાતો પરિવાર ભારતીય સંસ્કૃતિરૂપે ગૌરવ લેતો થયો છે ભૂમિ સાથેનું મમત્વ માનવીને ત્યાં વધુ વિશાળ બનાવે છે એ ઔદાર્ય બ્રાહ્મણકાલ સુધી તો સાગરસમું વિશાળ હતું

સંસ્કૃતિનો ભાતીગળ ફાલ

આર્ય નામ ક્યાંથી આવ્યું, આર્યો આ દેશમાં જ હતા કે બહારથી આવ્યા, બહારથી આવ્યા તો ઉત્તર ધ્રુવ તરફથી આવ્યા, કોકેસસ તરફથી આવ્યા કે એશિયા માઈનોર તરફથી આવ્યા એ વિવાદાસ્પદ રહ્યું છે તો પણ આર્યોના હોવા કે આવ્યા બાદ આ દેશમાં કેક પ્રજાઓ ઊતરી આવ્યાનું ઇતિહાસ આપણને કહે છે તે પહેલાં આર્યો અને અનાર્યોના વેદકાલીન ઝઘડા શમી ગયા હોય છે, ને આગંતુક આક્રમક જાતિઓ પણ ભારતીય સંસ્કૃતિના મહાસાગરમાં નદ નદીઓની જેમ ભળીને એકરૂપ બને છે

અનેક જાતિઓના સંસ્કાર-સમન્વય અને રક્ત-સંમિશ્રણમાંથી ઉદ્ભવેલી એ ઉદાર અને અજેય નીવડેલી સંસ્કૃતિનો વિચાર કરતા કોઈ એક કુળ કે કોઈ એક કોમનું કે ધર્મનું અભિમાન કરવાપણું રહેતું નથી આજે તો રાષ્ટ્રાભિમાન પણ વિશ્વબંધુત્વ અને વિશ્વકલ્યાણની ભાવનાને અંતરાયરૂપ નીવડી રહ્યું ગણાય છે ખોટ માત્ર વિચાર અને વર્તન વચ્ચે રહેવા અંતરને પૂરવાની જ રહે છે

અનેકના એક રૂપનો મહિમા

આજે તો આ દેશમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના અને રાષ્ટ્રીય એકતા

ખીલવવાની જ રહે છે. વિશ્વકલ્યાણ એ ભારતીય સંસ્કૃતિની જ દેન છે. વિશ્વકલ્યાણની ભાવનાથી પ્રેરાઈને બ્રાહ્મણો, શ્રમણો, ભિખ્ખુઓ અને સંતો સાગરપારના પ્રવાસો ખેડતા. એમાં કોઈ રાષ્ટ્રીય સંકુચિતતા ન હતી. તેમ એ વિશ્વકલ્યાણની ભાવના રાષ્ટ્રીય કલ્યાણની વિરોધી પણ ન હતી. એ જ રીતે ભારતીય રાષ્ટ્રીયતા પ્રાદેશિક સંસ્કૃતિઓના વિશિષ્ટ સ્વરૂપની વિરોધી ન હતી. રાજકીય ઊથલપાથલ અને ધાર્મિક ક્રાંતિઓ સાથે અનેક ઘર્ષણો અને સંઘર્ષણો વચ્ચે વિશ્વકલ્યાણના ઉચ્ચતમ આદર્શની ભાવના સાથે વિવિધ સંસ્કૃતિઓના સુમેળમાંથી જ ભારતીય સંસ્કૃતિનું સર્જન થયું છે. પ્રદેશે પ્રદેશે સંસ્કૃતિનાં વિશિષ્ટ સ્વરૂપો સર્જાવા છતાં એ વિભિન્ન ન હતાં, પણ એકનાં અનેકરૂપ હતાં.

સંસ્કૃતિ અને રાજકારણ

રાજકીય ફેરફારો જેમ સંસ્કૃતિઓનો નાશ કરી શકતા નથી તેમ સર્જન પણ કરી શકતા નથી સંસ્કૃતિઓ માત્ર રાજ્યશાસન કે રાજ્યો વચ્ચેના વહેવારથી નથી ઘડાતી પણ પ્રજાઓ વચ્ચેના લોકવ્યવહારમાંથી વિશેષે ઘડાય છે. રાજ્યો કે રાજકર્તાઓ જ્યારે એને જાળવી શકતાં નથી ત્યારે લોકો વચ્ચે નિરાળા સ્વરૂપે એ જળવાઈ રહે છે. રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચેનું અંતર વધે છે અથવા તો ધર્મ, વિદ્યા કે સાહિત્યનું ઉચ્ચાભિમાન ધરાવતો વર્ગ પ્રવાહપતિત બને છે અથવા તો કોઈ ને કોઈ પ્રકારનું આક્રમણ થાય છે ત્યારે આત્મધારણાથી-આપોઆપ લોકસંસ્કૃતિનું સર્જન થાય છે. લોકોના સમૂળમાં નાશ સિવાય આ લોકસંસ્કૃતિનો ઉચ્છેદ કરી શકાતો નથી.

ઈરાન ઉપરના આરબોના એકધારા બસો વર્ષના ભાષા, સાહિત્ય, ધર્મ, રાજકારણ, અર્થકારણ અને સામાજિક રીતરિવાજો ઉપરના આક્રમણ છતાં ઈરાની લોકોના લોહી-માંસમાંથી એમની સંસ્કૃતિને આરબો ઉખેડી ન શક્યા. એક ફિરસ્તા જેવો કવિ જાગ્યો. એણે ઝૂંપડે ઝૂંપડે ફરીને હૈયેહૈયાના આગળા ઉઘાડ્યા અને ઈરાની સંસ્કૃતિના એ મહાન ઉપાસક કવિ ફીરદોશીએ ઈરાની સંસ્કૃતિનો નેજો

સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છનો સમાવેશ થાય છે તેમ સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં ગુજરાતના મોટા ભાગના ઇતિહાસનો સમાવેશ થયો હોત.

સૌરાષ્ટ્રમાં ગુજરાત ને ગુજરાતમાં સૌરાષ્ટ્ર

આજ બેત્રીસે ૧૨ મી સદીનું જે ગુજરાત આલેખ્યું છે એ તો આબુની ઉત્તરે ભિન્નમાલ કે ભિલ્લમાલ અને એની આસપાસનો ગુર્જરોનો પ્રદેશ હતો. મૈત્રકકાલ પહેલાં ગુપ્તકાલ અને ક્ષત્રપકાલમાં ઇતિહાસ લખાયો હોત તો સંભવ છે કે એ અપરાંતનો ઇતિહાસ કહેવાત. જેમાં આજનું દક્ષિણ ગુજરાત, ખાનદેશ, જિલ્લાથી ઉત્તરનો મરુ પ્રદેશ, તેની પશ્ચિમે કચ્છ, દક્ષિણે આવેલો સૌરાષ્ટ્ર, ઉત્તર ગુજરાત નીચેનો ભાગ અને મહારાષ્ટ્ર સુધીના લાટનો એમાં સમાવેશ થયો હોત.

ભાષાની દૃષ્ટિએ જોઈએ, આજના સમગ્ર ગુજરાતમાં પહેલાં સંસ્કૃત, પછી પ્રાકૃત, ત્યારબાદ ઈ. સ. ૬૦૦ થી ૧૨૦૦ સુધીનો અપભ્રંશ કાળ, તે પછી ૧૨૦૦ થી ૧૫૦૦ સુધી મારુ ગુર્જર અને ૧૫૦૦ પછી આજની ગુજરાતીનું પ્રભુત્વ આવે છે ગુજરાતનો લેખિત ઉલ્લેખ પહેલવહેલો વિ. સં. ૧૩૭૧ માં રચાયેલા સમરા રાસુમાં મળે છે. હેમચંદ્રાચાર્યે ગુજરાતના સીમાડા સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ સુધી વિસ્તરેલા બતાવ્યા છે ત્યારે કચ્છમાં સિંધી-આજની જાડેજા અને સૌરાષ્ટ્રમાં સિંધી મિશ્રિત મારુ-ગુર્જર ભાષા બોલાતી હોવાનો સંભવ વિશેષ છે. મારુ-ગુર્જર તો આજસુધી સૌરાષ્ટ્રનાં લોકગીતોમાં જળવાઈ રહેલ છે.

નામરૂપ બદલ્યાં, અંતે તો જેમનું તેમ

ઇતિહાસના અંધકાર યુગને જવા દઈને પુરાણ યુગમાં ચાલ્યા જઈએ તો યયાતિનું આ ગુર્જર ભૂમિ ઉપર ઉતરાણ થયું. ત્યારબાદ સૌરાષ્ટ્રનું-કુશાવર્તનું કુશસ્થળી અને પાછળથી દ્વારિકા જે એની રાજધાની રહેલ. આ દેશ રાજા આનર્ત ઉપરથી આનર્ત કહેવાતો થયો. ત્યારબાદ યાદવો આવ્યા અને દ્વારિકા એમની રાજધાની બની. પણ ગુજરાતની પ્રબળ રાજધાની તો ભિન્નમાલ જ. એ ધ્યાનમાં ઇતિહાસ લખાયો હોત તો સંભવ છે કે ન ગુજરાત, ન સૌરાષ્ટ્ર, ન સૌરાષ્ટ્ર,

ફરફાવી ફરી એને ઝળહળતી કરી એ જ રીતે અનાર્યો, દસ્યુઓ કે દ્રવીડોની સંસ્કૃતિના પ્રજાકીય સ્વરૂપનો દાશરાજ્ઞ પછી પણ આર્યો નાશ ન કરી શક્યા અનાર્યોની મણાતી સંસ્કૃતિના શુદ્ધ સ્વરૂપને પોતાનું કરીને જ પાર પામી શક્યા, મહાન બની શક્યા

આમ રાજકીય આક્રમણ, અવગણના કે વિડંબનાથી સંસ્કૃતિઓ સર્જાતી પણ નથી અને નાશ પણ પામતી નથી રાજ્યકુળો નાશ પામે છે સંપ્રદાયો કે ધર્મો પણ કોઈ એક પ્રદેશ કે દેશમાંથી નાશ પામતા જણાય છે પણ એનાં સારભૂત તત્ત્વો તો પ્રજા સંઘરતી જ રહે છે નિઃસત્ત્વ બનેલી ક્રિયાઓ, પ્રથાઓ, પ્રણાલિકાઓ છોડી દે છે. નીરસ પણ છોડી દે છે ને સત્વશીલને સંઘરતી જાય છે ને લોકજીવનમાં એ વણાતી જાય છે સંસ્કૃતિને સમજ્યા વગરના રાજકીય ફેરફારોને પણ ફરી ફરીને ત્યાં જ આવવું પડે છે. એ જ રીતે પ્રદેશોની સીમારેખા સંકોચવાથી કે વિસ્તારવાથી સંસ્કૃતિઓ નથી સંકોચાતી, નથી વિસ્તરતી કારણકે એ તો લોકજીવનની સદીઓની રાસાયણિક ક્રિયાનો પરિપાક છે ઘડીક નુકસાન પામતી લાગે, ઘડીક અસ્ત બનતી જણાય પણ નાશ નથી પામતી સિવાય કે અણુ કે હાઈડ્રોજન જેવા યુદ્ધથી સર્વનાશ વહોરાય.

ઇતિહાસમાં પડખાં મરોડની ભૂગોળ

જેમ ઇતિહાસ, તેમ ભૂગોળ પણ અજબ ચીજ છે ભૂમિના સ્તરોની રચના તો અજબ છે જ પણ એની ભૌગોલિકતા પણ સંસ્કૃતિઓના અજબ અવનવા ઘાટ સર્જે છે એકની એક સંસ્કૃતિ એ કારણે પ્રદેશભેદે વિવિધ સ્વરૂપે વિલસે છે ઉદાહરણાર્થ ગુજરાતની જોકે ગુજરાતના ઇતિહાસ અને ગુજરાતની સંસ્કૃતિનું પણ ભારતના ઇતિહાસ અને ભારતની સંસ્કૃતિ જેવું જ બન્યું છે ઇસ્વીસનની આઠમી સદી સુધી તો સૌરાષ્ટ્ર-સુરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ એ ગુજરાતનો ઇતિહાસ છે વલભીના મૈત્રકકાલની આખર સુધીમાં કોઈએ ઇતિહાસ લખ્યો હોત તો આજે જેમ ગુજરાતની સંસ્કૃતિ અને ગુજરાતના ઇતિહાસમાં

સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છનો સમાવેશ થાય છે તેમ સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં ગુજરાતના મોટા ભાગના ઇતિહાસનો સમાવેશ થયો હોત.

સૌરાષ્ટ્રમાં ગુજરાત ને ગુજરાતમાં સૌરાષ્ટ્ર

આજ બેઠકીએ ૧૧ મી સદીનું જે ગુજરાત આલેખ્યું છે એ તો આબુની ઉત્તરે ભિનમાલ કે જિલ્લમાલ અને એની આસપાસનો ગુર્જરોનો પ્રદેશ હતો. ઐતિહાસિક પહેલાં ગુપ્તકાલ અને ક્ષત્રપકાલમાં ઇતિહાસ લખાયો હોત તો સંભવ છે કે એ અપરાંતનો ઇતિહાસ કહેવાત. જેમાં આજનું દક્ષિણ ગુજરાત, આનર્ત, ભિનમાલથી ઉત્તરનો મરુ પ્રદેશ, તેની પશ્ચિમે કચ્છ, દક્ષિણે આવેલો સૌરાષ્ટ્ર, ઉત્તર ગુજરાત નીચેનો ખેડ અને મહારાષ્ટ્ર સુધીનો લાટનો એમાં સમાવેશ થયો હોત

ભાષાની દૃષ્ટિએ જોઈએ, આજના સમગ્ર ગુજરાતમાં પહેલાં સંસ્કૃત, પછી પ્રાકૃત, ત્યારબાદ ઈ. સ. ૬૦૦ થી ૧૨૦૦ સુધીનો અપભ્રંશ દોર, તે પછી ૧૨૦૦ થી ૧૫૦૦ સુધી મારુ ગુર્જર અને ૧૫૦૦ પછી આજની ગુજરાતીનું પ્રભુત્વ આવે છે. ગુજરાતનો સૌપ્રથમ ઉલ્લેખ પહેલવહેલો વિ. સં. ૧૩૦૧ માં રચાયેલા સમરા રાસુમાં મળે છે. હેમચંદ્રાચાર્યે ગુજરાતના સીમાડા સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ સુધી વિસ્તરેલા જણાવ્યા છે ત્યારે કચ્છમાં સિંધી–આજની કચ્છી અને સૌરાષ્ટ્રમાં સિંધી મિશ્રિત મારુ-ગુર્જર બોલાતી હોવાનો સંભવ વિશેષ છે. મારુ–ગુર્જર તો આજસુધી સૌરાષ્ટ્રની લોકગિરામાં જળવાઈ રહેલ છે.

નામરૂપ બદલ્યાં, અંતે તો હેમનું હેમ

ઇતિહાસના અધિકાર યુગને જવા દઈને પુરાણ યુગમાં આવ્યા જઈએ તો ક્ષત્રપોનું આ ગુર્જર ભૂમિ ઉપર ઉતરાણ થયું. ત્યારબાદ સૌરાષ્ટ્રનું-કુશાવર્તનું પુરપટણ અને પાછળથી ગિરિનગર જ એની રાજધાની રહેલ. આ દેશ રાજા આનર્ત ઉપરથી આનર્ત કહેવાતો થયો. ત્યારબાદ યાદવો આવ્યા અને દ્વારિકા એમની રાજધાની બની. પણ ગુજરાતની પ્રથમ રાજધાની તો ગિરિનગર જ. જો એ સમયે ઇતિહાસ લખાયો હોત તો સંભવ છે કે ન ગુજરાત, ન સુરાષ્ટ્ર, ન સૌરાષ્ટ્ર,

ને આપરાંત પણ ઉર્જયન્ત, ઉજ્જયન્ત, આનર્ત, કુશદ્વીપ કે કુશાવર્તને નામે લખાયો હોત. જોકે આ બધાં નામો ફરતાં રહ્યાં છે. કયારેક સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રના વિભાગીકરણે પણ રહ્યાં છે ને કયારેક સમસ્ત ગુજરાત ઉપરાંત મરુભૂમિ ને માલવદેશ માટે પણ વપરાયાં છે. આંતરે આંતરે અલગ અલગ પ્રદેશને પણ એ નામો અપાયાં છે. જેમ કે કચ્છને પણ આભીર કહેવાય છે ને સૌરાષ્ટ્રને પણ કહેવાય છે. સૌરાષ્ટ્રને અનુપ દેશ પણ કહેલ છે પણ નિર્ણયાત્મક રીતે તો આનર્ત પછી સુરાષ્ટ્ર અને સૌરાષ્ટ્ર નામ જ રહ્યાં છે.

સંસ્કૃતિનાં ઘડતરી બીબાં

બલભીના વિનાશ પછી આઠમી સદી બાદ ચાવડાઓનું પ્રાબલ્ય વધ્યું, અને દસમી સદીમાં સોલંકીઓ આવ્યા ત્યાં સુધી ગુજરાતના સીમાડા કચ્છ કે સૌરાષ્ટ્ર સુધી આગળ નહોતા વધ્યા. સોલંકીઓએ સૌરાષ્ટ્રને એકથી વધુવાર સર કર્યું, પણ એ તો સતત વિગ્રહનો કાળ હતો. સોલંકીઓ અને મુસ્લિમોનો એ વિગ્રહ સતત દોઢસો વર્ષ સુધી ચાલેલો. સૌરાષ્ટ્રનો સામંતવિનાશ અને ભૂતાગઢ સર થાય, મંત્રીઓ નિમાય, બાકરાઓ વસ્તુપાલ થાય અને પાછો વિગ્રહ મંડાય. સૌરાષ્ટ્ર સંપૂર્ણપણે તો કદી સોલંકીઓને કે વાઘેલાને હાથ નથી પડ્યું કે ગોકથારૂ કદી હાથ નથી રહ્યું. એવું જ મુસ્લિમ સૂબાઓના કાળમાં બન્યું છે પહેલાં મુસ્લિમ સૂબાગીરી અને પછીની નવાબી ઉપર સોરઠ પૂરતી જ અર્ધાંતિ રહેલી માત્ર રા' નવઘણના સમયમાં એક વખત સૌરાષ્ટ્ર એકચક્રી થયેલું કહેવાય છે

૧૧ મી સદીમાં ગુજરાતને જેવી સુદૃઢ રાજવ્યવસ્થા મળી એવી સૌરાષ્ટ્રને ન મળી એથી વિદ્યા, વેપાર અને સાહિત્યમાં ગોરવવાળાં મરાઠાઓ અને પછી અંગ્રેજો આવ્યા ત્યાં સુધી સૌરાષ્ટ્ર અરાજકતા વહેંચાતું જ રહ્યું પણ એ વિગ્રહકાળ અને અથડામણ દરમિયાન આત્મરક્ષણને કારણે સૌરાષ્ટ્રની આકીબ્રમ પ્રજાનો સમાન કારભાર તો અવિચળ જ રહ્યો ઈ સ. પૂર્વે ૩૨૫ થી ઓછામાં ઓછા ૧૫૦૦ વર્ષના

માંડીને ઈ. સ. ૭૮૯ સુધીના મૈત્રક કાલના આખર સુધી સૌરાષ્ટ્રે અંધાધૂંધી ઓછી અનુભવી છે. પણ વિગ્રહોમાંથી તો સતત પસાર થયેલું છતાં એ કાળે પ્રમાણમાં ઠીક ઠીક શાંતિ હોવાને કારણે બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મનું સંસ્થાપન થઈ શક્યું.

ભૌગોલિકતાએ સર્જેલી વિશિષ્ટ લોકસંસ્કૃતિ

આમ એકદા સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ એ ગુજરાતનો ઇતિહાસ હતો. એ પછી રાજકીય કે પ્રાદેશિક દૃષ્ટિએ સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતમાં ઓછું રહ્યું હોવા છતાં સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને કચ્છ નજીક આવતાં ગયાં. એમ ગણીએ તો કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને લાટ સુધીનું ગુજરાત, મરુદેશ અને માલવા સમાન સંસ્કૃતિના છોડવા છે. પણ આગળ કહ્યું તેમ ભૌગોલિકતા સંસ્કૃતિનાં વિશિષ્ટ સ્વરૂપો સર્જાવે છે. સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાત આજે સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ એક હોવા છતાં ભૌગોલિકતાને કારણે સૌરાષ્ટ્રમાં સાંસ્કૃતિક વિશિષ્ટતા નજરે પડે છે. એનું છેલ્લું કારણ એ છે કે ગુજરાતના છસોથી સાતસો વર્ષના કાળ દરમિયાન સુદૃઢ રાજ્ય વ્યવસ્થાને કારણે જે શિષ્ટ સંસ્કૃતિનું નિર્માણ થઈ શક્યું તે સૌરાષ્ટ્રમાં શક્ય ન બન્યું, પણ અનાર્ય સંસ્કૃતિ, યાદવ સંસ્કૃતિ, મૌર્યથી માંડીને મૈત્રકકાલની સંસ્કૃતિના સમૃદ્ધ વારસા સાથે સતત જીવનવિગ્રહથી ઘડાયેલ સૌરાષ્ટ્રનું પ્રજાસ્વરૂપ લોકસંસ્કૃતિ-રૂપે વિકસતું જ રહ્યું. સૌરાષ્ટ્રમાં ગુજરાત કે ભારતથી વિભિન્ન નહિ પણ વિશિષ્ટ એવું સાંસ્કૃતિક સ્વરૂપ સર્જાયું અને તે લોકસંસ્કૃતિ સ્વરૂપે. એ લોકસંસ્કૃતિ વિભિન્ન સ્વરૂપે સૌરાષ્ટ્રની, એક સ્વરૂપે સમસ્ત ગુજરા-રાતની, અનેકના એક સ્વરૂપે સમસ્ત ભારતની.

લોકસંસ્કૃતિનાં લોલન અને મૂલ્યાંકન

ભેદ પાડીને જોઈએ તો શિષ્ટસંસ્કૃતિ ને લોકસંસ્કૃતિને શહેરની સંસ્કૃતિ અને ગ્રામસંસ્કૃતિ કહી શકીએ. ભારતમાં જ નહિ પણ વિશ્વ-ભરમાં આ ભેદ આછો પાતળો નજરે પડે છે ઐતિહાસિક બળાબળોને પરિણામે ક્યાંક ગ્રામસંસ્કૃતિ વિશેષ વિકસી છે અને ક્યાંક શહેરમાં

સંસ્કૃતિનું મહત્ત્વ રહેવાનું છે. આ લોકસંસ્કૃતિ કયારેક ઉપેક્ષાઈ હશે, અવગણાઈ હશે, અકિંચિત્ કે આમીજ ગણાઈ હશે પણ છેવટે તો બધે સંસ્કૃતિ પરંપરાવર્ધની કોઈ ને કોઈ સંસ્કૃતિનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપે સ્થાન પામી છે.

ઇતિહાસનાં અવરોધિત અરિષ્ઠો વચ્ચે જો પ્રજા જીવનનાં સ્વરૂપ ઉપરથી જ સંસ્કૃતિનાં મૂલ્યાંકન કરવાનાં હોય તો એનામાં પ્રાકૃજન જેવા અધ્યાત્મભાવ, માનવભાવ, ભક્તિ, શક્તિ, સૌંદર્ય અને કલાના સંસ્કારોથી એનું દોહન કરવું જોઈએ ત્યારે સૌરાષ્ટ્રમાં આ લોકસંસ્કૃતિનું સ્વરૂપ શૌર્ય, સૌંદર્ય, સંતપરંપરા, સાંપ્રદાયિક ભેળતા, ગ્રામસિદ્ધતા જે જિન જિન જાતિઓના સાંસ્કારિક સમન્વયથી ઘડાયેલ છે. એનું પ્રતિનિધ્ય લોકોના આચાર, વ્યવહાર, અતિથિ-આતિથ્ય, ધર્મ, માન્યતાઓ, પશુપ્રેમ, ગૃહકળા, ગૃહસ્થના વ્યવહારો, બાળગીતો, કથા, વાર્તા, રાસ, રાસડા, ગીત, સંગીત, ક્રિયાઓ, આખ્યાનિકાઓ, વગેરેમાં પડેલું જોઈ શકાય છે.

આલેખનમાંથી ભૂલોદ્ઘાટન

સંસ્કૃતિના મૂળ પ્રવાહને જોવા માટે પુરાતત્ત્વકાળ સુધી જ પહોંચવું કરી લાઈએ. ભૂસ્તરકાળમાં ન જઈએ તો પણ ભોમિયાજીએ બતાવ્યા એવા પીરમ બેટમાંથી ચકમકની બનેલી બરછીઓ મળી આવી. તેના અસ્તીભૂત અવશેષો—ફોસીલ્સ મળ્યાં છે. જે આ ભૂમિની પ્રાચીનતા પુરવાર કરે છે. પીરમનું સંશોધન તો હજી કરવાનું રહે છે પ્રભાસ અને નવાબંદર વચ્ચે નવાબંદર પુલને છોડીને આગળ વધીએ તો સુકભાદર નદીને કિનારે કિનારે રાજપુર ગામના ટીંબાના ખોદકામે સૌરાષ્ટ્રની પાંચથી છ હજાર વર્ષ પૂર્વેની સિંધુ સંસ્કૃતિ સાથે તો સાકળી દીધું છે એટલે કે આર્યોના આગમન પહેલાં સૌરાષ્ટ્ર એક સુવિકસિત સંસ્કૃતિથી ભોગવાયેલું હતું.

ઇતિહાસ અટકે ત્યાંથી વેદો અને પુરાણોના આધારે અનુમાનો કરવાં રહે છે અને પુરાતત્ત્વના અવશેષોથી આગળ વધવા પણ ઘણું

માન અને તર્કનો જ આધાર લેવો પડે છે. તેમ છતાં પુરાતત્વને આધારે એવા નિર્ણય ઉપર આવી શકાયુ છે કે નર્મદાના તીરથી સિંધુ અને રાવીતટ સુધી હડપ્પા સંસ્કૃતિ વિલસતી હતી. આધારો વિશેષ હડપ્પા સંસ્કૃતિના મળ્યા હોવાને કારણે પુરાતત્વ એથી આગળ નથી વધતું. ઝુકાર કે ઝકાર સંસ્કૃતિ એની અનુકાલીન ગણવામાં આવે છે પણ સૌરાષ્ટ્ર – ગુજરાતને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી તો ઝાલાવાડમાં જેમ રંગપુર તેમ હાલારમાં આલિયાબાડા, વસઈ, મોડપર વગેરેના ખોદકામ ઉપરથી એવા નિર્ણય ઉપર અવાય છે કે કેટલાક થરો હડપ્પા સંસ્કૃતિ પહેલાંના છે આજ સુધીમાં ૩૩ સ્થળોએ અને કુલ ૩૬ થરોનું ખોદકામ થયું છે. જેમાં નીચેના થરો સૂક્ષ્મ પાષાણયુગના અને એની ઉપર હડપ્પા સંસ્કૃતિના અવશેષો મળી આવ્યા છે. અવશેષોમાં મુખ્યત્વે માટીનાં વાસણો, તાંબા અને કાંસાનાં ઓજારો અને છીપની બંગડીઓ વગેરે મળી આવેલ છે.

પ્રસ્તર અને નવપ્રસ્તર યુગ

રંગપુરના ખોદકામમાંથી જણાયું છે કે છેક નીચેના થોડાક થર મધ્ય પાષાણયુગના છે. એ થરોમાંથી પાષાણનાં સૂક્ષ્મ ઓજારો મળી આવેલ છે. એ થરો ઉપરના થોડાક થરો કોરા છે. એ ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે મધ્ય પાષાણયુગની સંસ્કૃતિ પછી થોડાક સમય માટે આ સ્થળ વેરાન રહ્યું હોય. એ પછી સિંધુ સંસ્કૃતિના કેટલાય થરો પથરાયેલા મળે છે.

રંગપુરના ખોદકામથી એવાં અનુમાન તરવાય છે કે સંસ્કૃતિનું આકસ્મિક વિસર્જન ત્યાં થયું નથી. પ્રાચીન અવશેષોની ક્રમિક અવનતિ અને કંઈક અંશે ઓછા પ્રાચીન એવા અવશેષોની વધારે થતી જતી વપરાશ ત્યાં દેખાઈ આવે છે. ધીમે ધીમે પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અદૃશ્ય બને છે ને નવી સંસ્કૃતિ પૂર્ણપણે સ્થાપિત બને છે. એટલે કે ક્રમિક અવનતિનાં એ ચિહ્નો ગણાય છે. કોઈ ઓચિંતો વિનાશ થયો લાગતો નથી.

વેદકાળનો સૌરાષ્ટ્ર બેટ

રંગપુરના ખોદકામથી એટલું પુરવાર થાય છે કે હડપ્પાની સિંધુ સંસ્કૃતિ કરતાં વિશેષ પ્રાચીન એવી સંસ્કૃતિ સૌરાષ્ટ્રમાં હતી. એ વખતે સૌરાષ્ટ્રના જળ-સ્થળની સ્થિતિ શી હતી એ જાણવા માટે વેદો, પુરાણો અને કેટલાક ઐતિહાસિક આધારો ઉપરથી અનુમાનો કરતાં જે સામાન્ય તારણ કાઢી શકાય તે જોઇએ વેદમાં સૌરાષ્ટ્રને ઉદ્ભજ કહ્યો છે એટલે કે પાણીથી ઘેરાયેલો આજનો દ્વીપકલ્પ સૌરાષ્ટ્ર એક દિવસ બેટ-દ્વીપ હતો એ કાંઈ બહુ જૂનાકાળની વાત નથી એક હજાર વર્ષ પહેલાની સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત, રાજસ્થાન અને કચ્છની ભૂગોળ એની સાક્ષી પૂરે છે

વૈદિક સરસ્વતી સૌરાષ્ટ્રમાં

એ પછી સૌરાષ્ટ્રનો ઉર્જયન્ત, ઉજ્જયન્ત એવો ઉલ્લેખ મળે છે ત્યારબાદ કુશદ્વીપ ને કુશાવર્ત નામ મળે છે સૌરાષ્ટ્ર બેટ સાથે ગુજરાત રાજસ્થાનનો ભૂમિ સંબંધ ક્યારે સંકળાયો એનું સમય નિર્માણ કરી શકાયું નથી પણ પૌરાણિક અને તે પહેલાના ભારતની ભૂરચના જ્વાળામુખી, ધરતીકંપ અતિવૃષ્ટિ વગેરે કારણે ફરતી રહી છે આજની સિંધુ એની શાખાઓ સાથે કચ્છનું જ્યાં આજે રણ છે ત્યાં (સમુદ્ર કે સરોવરમાં) ઠલવાતી હતી. વૈદિક વિપાશા અને આજની બિઆસ નદી પણ કચ્છના રણમાં એ વખતના સરોવર કે સમુદ્રમાં-ઠલવાતી હતી વૈદિક સરસ્વતી વિષે ઘણા જુદા જુદા મત છે પણ સામાન્ય તારણ એવું કાઢી શકાય કે ઉત્તરે હિમાલયમાંથી નીકળી, બ્રહ્માવર્ત એટલે કે આજના પતિયાળા-પંજાનમાંથી પસાર થઈ, રાજસ્થાનને વીંધીને, અર્બુદારણ્યને ચીરીને સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રભાસ ક્ષેત્રે ઠલવાતી હતી વૈદિક સરસ્વતીનું માહાત્મ્ય આજની ભાગીરથી—જાહ્નવી કરતાં વિશેષ હતું નદીઓને કાંઠે સંસ્કૃતિઓનો ઉગમ થયો છે ગૌચરો ત્યાં મળે, ફળદ્રુપ જમીન બનવાને કારણે માનવી વસવાટ ત્યાં જ શરૂ થાય અને વસવાટને કારણે ત્યાં સંસ્કૃતિનો ઉદય થાય.

પ્રદેશ એમાંથી બાકર બાદ કરતાં બાકી તો સિંધુ અને સરસ્વતીનો પેટાળનો ભાગ ઉપર હતો. પરિણામે ઐતિહાસિક રીતે કે ભૂસ્તરીય રચનાની દૃષ્ટિએ આ પ્રદેશ ખૂબ જ મહત્ત્વનો ગણાય. ત્યારે સૌરાષ્ટ્રને કુદરતે જ પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો સંગમ સ્થાને મૂકી દીધેલું સૌરાષ્ટ્ર એ બાબતનું પ્રભુદત્ત ભાગ્ય હતું.

એક બાજુ ભારતની બે પ્રમુખ નદીઓના મુખ અને બીજી બાજુ સાવ દક્ષિણ મહાસાગર એટલે આજનો હિંદી મહાસાગર એમાંથી અનુમાનો તારવવામાં બહારથી આવતિજાતિઓ કયાં વસવા કેવી રીતે આવી તે સૌરાષ્ટ્ર એ બાબતે પશ્ચિમ ભારતનું ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિ સંગમ હતું.

સૌરાષ્ટ્રમાં આવનારોની સુવિકસિત સંસ્કૃતિ

આજના ગુજરાત અને સિંધની ભૂમિ ઉપરના આર્યોના વસવાટ પહેલાં નર્મદાતીરથી એશિયામાઈનોર સુધી અનાર્યો કે અસુરો વસતાં હતા એવી એક મજબૂત માન્યતા છે કે આર્યો પંજાબ અને ઉત્તર હિંદમાં વસ્યા બાદ કયા બહારથી નહોતા આવ્યા અને આર્યોની જે જે શાખાઓ આજના યુરોપ અને ઓસ્ટ્રિયા તરફ ગઈ તે બધી આર્યાવર્તમાંથી જ ગઈ છે બીજી બાજુ એથી એ વધુ મજબૂત માન્યતા પ્રમાણે ઉત્તર ધ્રુવ કે એશિયામાઈનોર તરફથી જે આર્યોનું વિજયમાં કેટલાક તેમાંથી એક શાખા કેટલોક વખત હરિયાળા રહેલી પણ કોઈક માનવે કે વરતીના વધારાને કારણે ત્યાંથી બે બાજુ ગયા જેમાંથી એક બાજુ આર્યાવર્ત ઉતરી આવ્યા પ્રમાણે દ્રવિડ અને આર્યાવર્તથી પ્રાગૈતિહાસિક અને કલરવેલ્લારિયલ સંસ્કૃતિ એક હતી પણ બન્ને વચ્ચે એવો ઝઘડા પડી ગયેલો કે પુરાણમાં દેવતાઓને દેવ કે અસુર કહે બાકીને સુરનો દેવ અસુર દેવતા વસવાના માને બાકી આર્યાવર્તમાં સુરને દેવ અને અસુરને દેવતરીકે માને એથી આર્યાવર્તમાં અસુર એ ધીમે ધીમે ધિક્કારવાચક શબ્દ બની ગયો. આને જે આર્યો નહિ આર્યોના ધર્મને ન માને તે બધાને અસુર તરીકે ઓળખવા લાગ્યા પછી પુરાણકારોએ તો આ અસુરોને બાવકર, જાની અને રાક્ષસ તરીકે ઠેરવી દીધા. લોકો રાક્ષસ શબ્દનું પણ ઊંધું જ અર્થઘટન કરે છે.

રક્ષણ કરે તે રક્ષક એટલે રાક્ષસ એવો અર્થ હતો તે ક્ષીણ થઈને અક્ષણ કરે તે રાક્ષસ એમ ઠરી ગયું એની પાછળ જાતિદ્વેષ અને વંશદ્વેષે ઘણું કામ કર્યું હશે એ જ અસુરો ઉપર આર્ય બનતી દેવોથી પણ ઊંચી કોટિએ પ્રતિષ્ઠિત થયા છે એ બધા પછી પણ ઈરાન સાથેનો આર્યજાતિનો સંબંધ મહાભારતકાળ સુધી તો ઓછોવત્તો રહ્યો જણાય છે. ત્યારપછી ઈરાન પાસેના શક, શક, વગેરે જાતિઓના આગમનથી સંબંધ પાછો સંકોચાય છે. એવા અસુર એટલે ઈંગિત-પૂજકવાળા ને ઋગ્વેદ માનવી કેવા માનવી સિંધુ અને સરસ્વતીના મુખ ઉપર એટલે કે એક બાજુ પંજાબથી ગાંધાર નર્મદાતીર સુધી અને બીજી બાજુ એશિયામાઇનોરથી માંડીને સૌરાષ્ટ્રથી નર્મદાતીર સુધી જેની સંસ્કૃતિ વિકસેલી હતી એવા અસુરો વાણિજ્ય, વહાણવટું, જ્યોતિષ, વેદ્ય અને રસાયનમાં ભારે પ્રવીણ હતા સિંધુ અને સરસ્વતીના મુખથી માંડી ઉપર સુધી બન્ને કાંઠે એમનો વસવાટ હતો સુંદર નગરરચના બંધાતા હોવાને કારણે શહેરો વસાવી કિલ્લાઓ બાંધીને તેઓ રહેતા હતા, સમૃદ્ધ અને સુખી હતા

બનાવેનાં પેટાકુળ

અસુરોની પેટા જાતિમાં દાનવો, રાક્ષસો, દૈત્ય, નાગ વગેરે અનેક પેટાકુળો હતાં નાગ અસુરોમાં પણ નવ કુળ હતાં એમાંથી એક ભાગ પહાડવાસી અને બીજો ભાગ જલવાસી પહાડવાસી નાગકુળ તે તક્ષકકુલ. બીજું નાગકુળ તે કરકોટકકુળ આ નાગ લોકો પશ્ચિમ હિંદના સાગર કિનારે અને સાગરમાં આવેલા દ્વીપો ઉપર પ્રભુત્વ ધરાવતા હતા. નાગ જાતિ નૌયાન માટે પ્રસિદ્ધ છે એક માન્યતા અનુસાર, યદુઓ, પુરુઓ, દ્રુહ્યુઓ, તુર્વસુ અને અનુ વગેરે કુળો પણ અસુરો હતા. અને ભૃગુ-ઓના સહાયક હતા એ માન્યતા મુજબ આ કુળો પણ આર્ય ન હતા અહીં આપણને સંબંધ છે તે એટલો જ કે સૌરાષ્ટ્રમાં અસુરોની સુવિકસિત સંસ્કૃતિ હતી એમાં નગરો હતાં, વેપાર હતો, વાણિજ્ય હતું અને નવખંડો ઉપરાંતના પ્રદેશો સાથે વહાણવટા દ્વારા એમનો

વ્યાપાર-વહેવાર થાલતો હતો. અસુરોનું આ નૌકાખાતું નાગજાતિના હાથમાં હતું અને એમનો એક રાજા વાસુકિ નામે પ્રસિદ્ધ હતો. ભારતનો અન્ય દેશો સાથેનો સાગર-વ્યવહાર, અને ભારતનો આંતરિક જળવ્યવહાર અને જમીન-વ્યવહાર સૌરાષ્ટ્ર મારફત થતો.

આ ભૂમિના મૂળ વતની દાસ-દસ્યુઓ

આ અસુરો પહેલાં દાસ અથવા દસ્યુઓ આ ભૂમિના મૂળ વતની ગણાય છે. અસુરો અને આર્યો વચ્ચે વિગ્રહ મંડાયો ત્યારે આ દસ્યુઓ બન્ને પક્ષે રહીને લડેલા આજે તો અસુરોની નગરરચના રહી નથી. ખોદકામમાંથી મળતા અવશેષો સિવાય નક્કર આધારો નથી. પણ એમણે આપેલું વહાણવટું તો સૌરાષ્ટ્રને કિનારે અંગ્રેજોના આગમન સુધી ઝળકતું હતું.

સૌરાષ્ટ્રમાં દૈત્યો અને નાગકુળ

આ અસુરો કે દૈત્યોનાં પ્રાચીન થાણાં પુરાણોને આધારે કલ્પી શકાય છે, એવું એક મહુવા — જેનું પ્રાચીન નામ મધુમતીપુરી હતું મધુ નામના દૈત્યનું એ થાણું હતું. યાદવોનો એ સગો થતો. કૃષ્ણે એ મધુને માર્યો તેથી તે મધુસૂદન — માધવ કહેવાયા. બીજું થાણું તાલધ્વજપુરી તે આજનું તળાજા. હેડબા વન, જે ગુજરાતમાં હોવાનું કહેવાય છે અને સૌરાષ્ટ્રમાં પણ ગણાય છે. જેમાં હિડંબ નામના દૈત્યનો વાસ હતો. સરસ્વતીને સાથે કિનારે માહિષ્મતી વગેરે ઘણાં દૈત્ય કે નાગોનાં રાજ્ય હતાં

નાગ જાતિના અવશેષો એક યા બીજા રૂપે જળવાઈ રહ્યા છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ઠેર ઠેર નાગપૂજા થાય છે. નાગપાંચમ એ તો સૌરાષ્ટ્રનો પ્રસિદ્ધ ઉત્સવ છે. નાગલોક ટૂંમેશાં પાતાલમાં ગણાય છે. જેમ નવ ખંડ ગણાય છે તેમ સપ્ત પાતાલ ગણાય છે. આ પાતાલ સિંધુ મુખે આવેલું ગણાય છે. (સિંધુના મુખ આગળ કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્ર વચ્ચે પાતાલનગર હતું એવા ઘણા પુરાવા છે). એટલે સૌરાષ્ટ્રને કિનારે

અથવા એની આસપાસ હોવું જોઈએ. જેમ નવકુળ નાગ તેમ નવ પ્રકારનાં સિદ્ધ અનુપ છે. એમાંના એક વિશેનું નામ છે સૌરાષ્ટ્રક. આ નામ સિદ્ધ કરે છે કે પાતાલ પાતાલમાંહેનો નાગલોક નાગપુજ્ય અને સૌરાષ્ટ્રને ઘનિષ્ઠ સબધ હતો. સિદ્ધ નાગાર્જુને રસસિદ્ધિ માટે પાતાલમાં વાસ કરેલો અને વાસુકિ નાગે એને ભણવા આપેલી એવી કથા છે. આ નાગાર્જુન આજના પાલીતાણા – પાદલિપ્તપુરના પાદલિપ્તાચાર્ય પાસે રહેલો. એટલે સંભવ છે કે રસસિદ્ધિ માટે શત્રુજયમાં રહેલો હોય. એથી એમ અનુમાન છે કે સૌરાષ્ટ્રને અમર સૌરાષ્ટ્રના સાગરકિનારે કે સૌરાષ્ટ્ર પાસેના સાગરમાં પાતાલ કહેવાતો. એ કાળે કચ્છનો પણ સૌરાષ્ટ્રમાં જ સમાવેશ થતો.

સૌરાષ્ટ્રમાં નાગકુળના સંસ્કાર

અસુરો અને આર્યોના યુદ્ધમાં અસુરો સાગરયુદ્ધમાં પ્રવીણ, અને સાગરકાંઠામાં વસતી રહેતા આર્યો વહાણવટિયામાં તદ્દન અજ્ઞાન હતા. એથી પશ્ચિમ હિંદના આ પ્રદેશમાં આર્યો સદૈવ્યાઈથી નહિ ફાવતા આ પ્રદેશને અધ, નીચ, અંધકારમય પ્રદેશ ગણીને અસુરોના–નાગલોકોના વાસ તરીકે વર્ણવેલ છે.

સૌરાષ્ટ્રના લોકજીવનમાં નાગપૂજાનો વધારો થયેલો એક ઉત્સવ તે 'ઘોઘા બાપજી'નો. આજે બચાતો જતો એ ઉત્સવ દરેક વર્ષ પહેલાં સૌરાષ્ટ્રને ગામડે ગામડે અને ઘેર ઘેર ઊજવાતો. નવરાત્રિના દિવસો પહેલાં સર્પાકારની ભેડાઘાટની માટીની પ્રતિમા છોકરાં બનાવે. એની ફેણ નીચે માટીનું કોડિયું મૂકે. એમાં દીવો કરે અને પહેલા નોરતાની સધ્યાથી એ પ્રતિમા લઈ ઘેર ઘેર ફરે. ગાતા જાય કે :

"ઘોઘા ઘોઘા ઘોઘ સલામ
નાથી બાઈનો વીર સલામ
પડે પટોળાં ઓઢે ચીર
ગોદડિયાની ગોળી લાગી

ટોકરીના ટમકાર
ઘૂઘરીના ઘમકાર
આગલા બધૂકદાર
પાછલા ચોકીદાર
તેલ દે ધૂપ દે
બાવાને બદામ દે
તેશ બેટા જીતા રે"

અસલ શબ્દો તો છે

"ઘોઘા ઘોઘા ઘોઘ ચવાણુ
લાખી બાઈના વીર ચવાણુ"

કોઈ લાખીબાઈ બોલે છે તો એક લોકગીતમાં રાસલબાઈ આવે છે આ ઉત્સવ ઉપરાંત ઘોઘા બાપજીનો દીવો ઘેર ઘેર થાય કોઈ કહે છે કે આ ઘોઘા ચવાણુ—ગોગ ચૌહાણ વાગડના હતા તો કોઈ એને રાજસ્થાનના મેહરી જિલ્લાના દરિયાના ગામના ગણે છે એની ચર્ચા અહીં અસ્થાને છે પણ યુદ્ધમાં ખપી ગયેલ આ ઘોઘાવીર મરીને નાગ સર્જાય છે ને ઠેર ઠેર પૂજાય છે ઉત્તર ગુજરાતમાં ગોગ નારાયણનું મંદિર છે ત્યાં સર્પપૂજા થાય છે ગોગાવીર પાંચ પીર માંહેના એક પીર કહેવાય છે

"પાબૂ હડબૂ રામદે ગોગાદે જેહા
પાણુ પીર પધારજ્યો માગલિયા મેહા"

આ ગોગા પીરની પંજાબ સુધી પૂજા થાય છે ને મુસલમાનો પણ એને ગુગા પીર તરીકે પૂજે છે લોકધ્યામાં આવા વીરો મરીને નાગ સર્જે છે એવી અસંખ્ય કથાઓ આવે છે ત્યાગ અને વીરત્વ સાથે નાગનો મહિમા એ લોકજીવનનો પરમ ચરકાર બની રહેલ

સૌરાષ્ટ્રનો પાતાલ પ્રદેશ અને નાગકુળનાં સ્થાન

નાગનાં થાનક સૌરાષ્ટ્રમાં ઠેર ઠેર છે. એમાં ચૂડા પાસેના ચોકડી ગામના ચરમાલીઆજીનું અને તલસાણામાં 'તલસાણીઆ નાગ'નું થાનક મુખ્ય છે એવું જ એક થાનક થાન ગામે છે મોહિલવાડનું આજનું નામધડીઆ એક દિવસનું નામધન્વન, એક કાળે નાગપત્તન (નાગપાટણ) નામે મોટી નગરીરૂપે હતું. એ નામ પણ નાગજાતિ સાથે સંબંધ ધરાવે છે સૌરાષ્ટ્રનાં ગામડાંઓમાં નાગભાઈ અને નાગરાજ નામો સામાન્ય છે. કચ્છની રાજધાની ભૂજ તો ભુજ્યા નાગ ઉપરથી જ વસેલ છે. મૈત્રકકાલ સુધી કચ્છ સૌરાષ્ટ્રના ભાગરૂપે અને એક યા બીજા સ્વરૂપે જોડાયેલું જ રહેલું

જો સૌરાષ્ટ્ર અગર એની આસપાસના કોઈ પ્રદેશને પાતાલ કે નાગદ્વીપ ને નાગદ્વીપમાં નાગલોકની રાજધાની ગણીએ તો પુરાણો કહે છે તેમ પાતાલમાં ભોગવતી નામે નદીને કાંઠે ભોગવતી નામે નગરી હતી અને વાસુકિ નામે એનો રાજા હતો. પ્રભાસક્ષેત્ર પાસે સાગરમાં ઠલવાતી વૈદિક સરસ્વતીનું એક નામ ભોગવતી હતું. આ સરસ્વતી ધરતીકંપ, અતિવૃષ્ટિ કે ભૂસ્તરની અંદરના કોઈ ફેરફારને કારણે ક્યાંક લુપ્ત બની, ક્યાંક પ્રવાહ બદલી બેઠી, ક્યાંક એના ટુકડા થયા આજની ભોગાવો નદીનું બીજું નામ પણ ભોગવતી હોઈ શકે. અને એ વૈદિક સરસ્વતીનો એક ભાગ પણ હોઈ શકે. તો આ ભોગાવો–ભોગવતીને કાંઠે નાગલોકોની ભોગવતી નગરી કાં ન હોય ? સૌરાષ્ટ્રમાં આ વાસુકિ વાસંગજીને નામે પૂજાય છે

જેમ દાસ–દસ્યુ લોકોને અસુરોએ હાંકી કાઢ્યા અને દસ્યુઓ કેટલાક અસુરોમાં તો કેટલાક આર્યોમાં ભળી ગયા, કેટલાક વેરવિખેર થયા, દાસ બન્યા ને બાકીના દક્ષિણ તરફ ઊતરી ગયા એ જ રીતે અસુરો અને આર્યોના મોટા યુદ્ધ પછી બાકીના અસુરો પણ દક્ષિણ બાજુ ઊતર્યા. નાગલોકો અસુરોની જ એક પેટા જાતિ હતી. આજે સૌરાષ્ટ્ર ને ગુજરાત કરતાં દક્ષિણમાં નાગપૂજા વિશેષરૂપે દેખાય છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં અસુરોના ધર્મ અને કળાસંસ્કાર

અસુરોનો બીજો અવશેષ તે શિવપૂજા. એ તો સિદ્ધ થયેલી બિના છે કે અસુરો શિવપૂજક-લિંગપૂજક હતા. આર્યોએ અસુરો પાસેથી શિવપૂજા અપનાવી છે. અસુરોનો એક અવશેષ તે દેવી-શક્તિપૂજા. હડપ્પા સંસ્કૃતિના અવશેષોથી પણ એ સિદ્ધ થયેલું છે કે અસુરો દેવીભક્ત અને શિવભક્ત હતા. આ દેવીપૂજા અને વિષ્ણુપૂજા પણ આર્યોએ અસુરો પાસેથી અપનાવી છે. સૌરાષ્ટ્રમાં અનેક પ્રજાઓનું આક્રમણ થયું છે. સૌરાષ્ટ્રમાં મૌર્યકાળથી માંડી મૈત્રકકાળ સુધી બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મની આઠથી નવ સદી પસાર થઈ. અનેક સંપ્રદાયોનો ભ્રમ થયો, બહારથી આવ્યા અને નાશશેષ પણ થયા. છતાં આજે હિંદુ ધર્મના ગણાતા એવા પાંચ ફાંટાઓનું પ્રાબલ્ય જેવું ને તેવું છે: દેવી-માતાની પૂજા-માનતા લગભગ ઘેર ઘેર છે. શંકરના દહેરા વગરનું ભાગ્યે જ કોઈ ગામડું ખાલી હશે ત્રીજું અને ચોથું, ગામડે ગામડે અને ચોરે ચોરે રામજીનું મંદિર અને રામ-સીતા ને લક્ષ્મણની મૂર્તિ અને લોકજીવનમાં આત્મસાત બની ગયેલ રાધા-કૃષ્ણની મૂર્તિ કે કૃષ્ણનો સંસ્કાર. દેવીપૂજા અને શિવપૂજા તો ખરી જ. બાકીના જૈન સિવાયના લોકસંપ્રદાય એક યા બીજા સ્વરૂપે વિષ્ણુ-ભાગવતનાં જ સ્વરૂપો છે. કૃષ્ણ એ વિષ્ણુના અવતાર મનાયા તે પહેલાંથી ભાગવત ધર્મ અસ્તિત્વમાં હતો. અસુર સંસ્કૃતિના એક પરમ સંસ્કાર-વારસા નૃત્યનો ઉલ્લેખ કરવો જ રહ્યો. એમ કહેવાય છે કે સુખી અને સમૃદ્ધ અસુરો નાચગાનમાં પણ પ્રવીણ હતા, એનો સૌથી મોટો પુરાવો ઉષાનું લાસ્ય છે. આસિરિયાના શોણિતપુર કે શાંતિપુરનો અસુર રાજા બેનીપાલ કે બાણાસુર શિવભક્ત હતો. ઉષા એ પુત્રી. શિવદ્વારા ઉષાને આ લાસ્ય નૃત્યનો પ્રકાર મળ્યો. અનિરુદ્ધ પરણ્યા બાદ ઉષાએ સૌરાષ્ટ્રમાં રહી સૌરાષ્ટ્રની સ્ત્રીઓને એ નૃત્ય શીખવ્યું. અને સૌરાષ્ટ્રદ્વારા એ નૃત્ય ભારતનાં જનપદોમાં પહોંચ્યું. એ વિધાનમાં કોઈ પુરાણ કે સંગીત શાસ્ત્ર બેમત નથી પણ એકમત છે સૌરાષ્ટ્રદ્વારા ભારતને મળેલો આ અનુપમ વારસો પણ અસુર સંસ્કૃતિનો

જ દેન છે

આ રીતે અસુર સંસ્કૃતિના અવશેષરૂપે સૌરાષ્ટ્રને વહાણવટુ, ત્યાગ ને વીરત્વનો સંસ્કાર આપતી નાગપૂજા, દેવીપૂજા અને શિવપૂજા, વિષ્ણુપૂજા અને નૃત્યકળાનો વારસો મળેલ છે જ્યોતિષ, વૈદુ કે સ્થાપત્ય વિષે ચોક્કસપણે કહી શકાય તેવા પુરાવા કે આધારો હજી નથી મળ્યા, પણ જ્યારે નૃત્ય મળ્યુ ત્યારે માન અને વાદન અવશ્ય મળ્યાં હશે.

વેષભૂષા ને રહનસહનનું સામ્ય

મોહે જો દડોની આર્યેતર સંસ્કૃતિના અવશેષો ઉપરથી પણ પહેરવેશ, પોષાક અને રહનસહનનું કેટલુક સામ્ય મળી આવે છે વલભીના મૈત્રકોના યુગમાં જે દાઢીમૂછ અદૃશ્ય થયેલાં દેખાય છે, જ્યારે સૌરાષ્ટ્રમાં દાઢીમૂછ, થોભિયા રાખવાં એ એક રૂઢિગત ગ્રામસંસ્કાર નજરે પડે છે થોડા ફેરફાર સાથે લગભગ એવાં દાઢીમૂછ ને થોભિયાં મોહે જો દડોમાંથી મળી આવેલ પ્રતિમાઓ ઉપર નજરે પડે છે ઉત્તરીય-ઉપરણુ તે પોષાકનું અંગ દેખાય છે સૌરાષ્ટ્રમાં ખેસરૂપે પોષાકનો એ સંસ્કાર કાયમ થયો છે પુરુષોને માથે લાંબા વાળ મોહે જો દડોના અવશેષોમા દેખાય છે સૌરાષ્ટ્રમા પણ લાંબા વાળ રાખવાની જૂની પ્રથા છે દેવીભક્તોમા ખાસ કરીને ઓડિયાં એ એનો સુધરેલો પ્રકાર છે મોહે જો દડોમાંથી મળી આવેલ કેટલાક પૂતળાં ઉપર શંકુ આકારની ટોપી પહેરેલી દેખાય છે એવી ટોપી સૌરાષ્ટ્રમાં હનુમાનજી કે માતાજીની જગ્યાના ટેલિયા પહેરતા હોય છે આજે ય સૌરાષ્ટ્રમાં ડાયરામાં બેસવાની પ્રથામાં બે ઢોંચણ ઊંચા રાખી એની આસપાસ બે હાથ વીંટાળીને કે પનિયુ કે ખેસ ભેરવીને બેસાય છે લગભગ એવી જ પ્રથા મોહે જો દડોના કેટલાક પૂતળાંમાં પણ દેખાય છે

અસુરોનો એકલશૃંગ સૌરાષ્ટ્રનો એકલશીંગ

સ્ત્રીઓનાં ઘરેણામાં કાંપ, ઠોળિયાં, લોળિયાં, લટકણિયાં વગેરે મોહે જો દડોની સ્ત્રીઓની પૂતળીઓ ઉપર દેખાય છે લગભગ એના જ સુધરેલા પ્રકારો સૌરાષ્ટ્રની ગ્રામ પ્રદેશની સ્ત્રીઓનાં આભૂષણોમાં નજરે

પડે છે એટલે કે દેવની એક પ્રતિમાના ઉત્તરીય ઉપર ત્રિદલની આકૃતિનું ભરતકામ દેખાય છે હવે ભરતનું કામ એ તો સૌરાષ્ટ્રની સ્ત્રીઓનો સુપ્રસિદ્ધ વારસો છે એ ઉત્તરીય ઉપરનું ભરતકામ જોતાં એમ કહી શકાય કે ભરતકામની કલા લગભગ ૭૦ સાત હજાર વર્ષ પુરાણી છે. સિંધ, કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્ર ભરતકામ માટે આજે પણ એટલાં જ વિખ્યાત છે અને આ અસુર સંસ્કૃતિ એ બધા પ્રદેશોના નદીમુખ અને સાગરકિનારે વિશેષ વિકસી હતી એક પ્રતિમા જોને એટલે દેવના પ્રતીક તરીકે લેખવામાં આવે છે તે ફૂલના જેવા એકપડ્યુગની બની છે આકાર થોડો બહાર ને થોડો અંદર જેવો છે અને કમાળ ઉપર માથાના ભાગમાં એક ફોગટ છે એની આગળ ધૂપદાની છે આ એકપડ્યુગની પ્રતિમા સિંધુ સંસ્કૃતિના કુળમાં બેક શેર પૂજનની માલૂમ પડી છે લિપિ ન ઉકેલવાને કારણે એ એકપડ્યુગ દેવનું નામ નથી જાણી શકાયું પણ બીજાને કોઈ ઉકેલ ન મળવાને કારણે એ ને બદલે એક રીતિ દેખાડવું હોય એવો સહજ દોષનું કહેવાપણ છે સૌરાષ્ટ્રમાં એને મળતી કોઈ પ્રતિમા નજરે નથી પડતો પણ સૌરાષ્ટ્ર–કચ્છમાં મળતા આત્મના એક ભજનમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે સાયબાને–પ્રભુને ઓળખવામાં રખે ભૂલ કરતો એ માટેની એકપડ્યુગ રૂપે એ એ બાબતી રખે ચૂકતો ભજનની એ કડી નીચે મુજબ છે

" અવર દેવોને દો દો શીંગાં
સાયબાને એકલ શીંગ.....
ઓરે એ ધાણીએ સાયબો આવશે. "

એકપડ્યુગ અને રેવત એટલે ઋતુનું પણ આવું જોતાં ભજનના દોહે ને દેવોના દેવપદની સાથે ઠીક ઠીક મળતું આવે છે

સૌરાષ્ટ્રને અસુર સંસ્કૃતિની અનુપમ દેન

આમ આ ભૂમિ ઉપર આર્યોના વસવાટ પહેલાં એક સુવિકસિત સંસ્કૃતિ વિલસતી હતી સૌરાષ્ટ્ર નર્યા જંગલો, ચોર અને ડાકુઓનો

એકાદ પ્રદેશ ન હતો, પણ આખી દુનિયા સાથે વ્યાપારવણજનો સંબંધ ધરાવતો, વેપારવાણિજ્યથી ધમધમતો, સુંદર નગરો ધરાવતો ધર્મ અને કળાથી વિભૂષિત થયેલો સંસ્કૃત દેશ હતો. અસુરો સાથે ધર્મ અને રોટીના સંબંધો આપણાં પહેલાં આર્યોએ દાસ અને અસુરોને ખૂબ નીકટના કે. ઘરકુટ મધપડા છે. અને એમનો નાશ કરવા વિશ્વકો આંકયા છે. દાખલા તરીકે આર્ય–અનાર્યનો એ વિશ્વ વેદ મશહૂર છે. છેવટ આર્યોનો વિજય રક્તપાતથી નહિ પણ સંસ્કૃતિના સમન્વયથી જ થયો. ત્યારે ઘણા દસ્યુ–અસુરો નાશ પામ્યા હતા, ઘણા દક્ષિણમાં ચાલ્યા ગયા અને ઘણા આર્યો સાથે ભેળભેળ થઈ ગયા. ઘણાને ગુલામ બનાવવામાં આવ્યા. આજે કોણ આર્ય અને કોણ અનાર્ય એવા ભેદ પાડી શકાય તેવું રહ્યું નથી.

અસુર સંસ્કૃતિ એ જ સિંધુ સંસ્કૃતિ !

એ પછી પણ અતિ ક્રૂરમાં ક્રૂરતા મદ, પૂર અને ભૂકંપો જેવાં કુળો પણ અસુરોનાં હતાં, આર્યોનાં નહિ, એવી એક માન્યતા છે અને એ માન્યતાને કેટલાક આધારો પણ છે એટલું જણાવે છે કે સૌરાષ્ટ્રમાં આર્યો આવ્યા તે પહેલાં ત્યાં આર્યેતર પ્રજાઓ રહેતી હતી. આ આર્યેતર એટલે અસુરો અને એનાં વિવિધ કુળોની વસાહતો, નગરો વગેરે કઈ રીતે નાશ પામ્યાં એના વિશે એમત પ્રવર્તે છે. એક તો નદીઓના પ્રચંડ પ્રલયપ્રવાહથી કે નદીનાં પૂરોથી અથવા તો ધરતીકંપથી કે જળપ્રલયથી. અને બીજો કીકરીક આધારભૂત એવો મત છે તે એ કે આર્યોએ આ અસુરોનાં નગરો અને કિલ્લાઓનો નાશ કર્યો. ધરતીનાં પડો વચ્ચે દટાયેલી રહી હોય એ સિવાય આજે તો એ માટે બહુ સાબિતીઓ નથી. એ આર્યેતર પ્રજા પાસે સુંદર મરોડદાર લિપિ પણ હતી, જે ઉકેલી શકાઈ નથી. ગોખા અને ઘઉં, ઘી, દૂધ, માખણ અને મધનો ઉપયોગ તેઓ કરતા. આભૂષણોમાં વસ્ત્રો ઉપરાંત સુવર્ણ, હાથીદાંત અને કિંમતી પથ્થરોનો પણ ઉપયોગ કરતા. સુંદર કોતરણીવાળાં કંકણો પણ પહેરતાં. વાળબૂંથનની સુંદર કળા ધરાવતા. વિશાળ

રાજમાર્ગો, યોજનાપૂર્વકની નગરરચના, હવા-પ્રકાશની સગવડવાળાં અને ગંદા પાણીનો નિકાલ થાય એવાં સુંદર મકાનોમાં રહેતા, ઉદ્યાનો અને રમતગમતનાં મેદાનો પણ હતાં એમ સિંધુ સંસ્કૃતિના અવશેષો અને એમના નગરોના ખોદકામ ઉપરથી આપણને જાણવા મળે છે.

સૌરાષ્ટ્રના સૂક્ષ્મ પાષાણ યુગની સંસ્કૃતિ વિષે જાણવાનાં સાધનો હજી નથી મળ્યાં ત્યાં સુધી એમ કહી શકીએ કે સૌરાષ્ટ્રમાં સંસ્કૃતિનું જે પહેલું પરોઢ ઊગ્યું તે સાગર સંસ્કૃતિનું હતું. વેદો કહે છે કે આર્યો સૌરાષ્ટ્રમાં સાગરમાર્ગે આવેલા સંભવ છે કે સિંધુ કે સરસ્વતીના માર્ગે ઊતર્યા હોય મોટી નદીઓને સાગર કહેતા આજે ય સિંધમાં નદીને દરિયા કહે છે

સૌરાષ્ટ્રનો પહેલો આર્ય રાજવી શર્યાતિ

કથાનક એવું છે કે દુર્વાસા ઋષિ પોતાની પુત્રી સાથે ગોતમી નદીને તીરે ચક્રપાણિ તીર્થની યાત્રાએ આવેલા. નાહવા ગયા ત્યારે એમની કોપીન સુદ્ધાં દસ્યુઓ ઉઠાવી ગયા. આથી ક્રોધે ભરાઈને દુર્વાસા ઋષિએ પોતાના શિષ્ય બલિરાજાને પાતાળ-વામનસ્થળીમાંથી બોલાવી દસ્યુઓનો નાશ કર્યો. આ કથાનકને કેટલે અંશે સત્ય માનવું તે પ્રશ્ન છે પણ વામનસ્થળી, પાતાળ ને બલિરાજાનો એક મેળ ખાય છે પુરાણોમાં ઠીકઠીક કાલવ્યતિક્રમ દેખાય છે કેટલીક વાર એક યુગનાં માનવી બીજા યુગમાં પણ રજૂ કરેલ છે. પણ સૌથી પહેલો સૌરાષ્ટ્રનો આર્ય રાજા તે ઋનુ વૈવસ્વતનો પુત્ર શર્યાતિ હોવાના વિશેષ આધારો મળે છે સૌથી પહેલાં શર્યાતો આવ્યા કે ભૃગુઓ તે પણ એક પ્રશ્ન છે. એમ કહેવાય છે કે ભૃગુઓએ આવીને ભૃગુકચ્છ વસાવ્યું. એના વિષે પણ બે મત છે. કારણ કે આજના ભરૂચનું એક નામ ભૃગુકચ્છ કહેવાય છે તેમ એક માન્યતા પ્રમાણે ભરૂચનું નામ ભૃગુકચ્છ નહિ પણ ભરૂકચ્છ કે ભરૂઅચ્છ હતું. ભૃગુઓ સાથે એ નામને સંબંધ નથી. પણ ભૃગુઓનો વસવાટ સરસ્વતી અને નર્મદા તીરે હતો ભૃગુઓ પણ સાગરમાર્ગે— (સંભવ છે કે સરસ્વતી નદીદ્વારા) સૌરાષ્ટ્રમાં ઊતરીને પછી આગળ

વધ્યા હોવાના કેટલાક આધારો છે. ચૂડા પાસેનું આજનું ભૃગુપુર ભાર્ગવોના પ્રથમ વસવાટનું ગામ ગણાય છે.

ભૃગુ-ચ્યવનનો આશ્રમ ગુજરડા સ્થાને

ભૃગુઓના મુખ્ય આગેવાન ચ્યવન ઋષિ ગણાય છે. ચ્યવન ઋષિનો આશ્રમ જૂનાગઢ પાસેના ગુજરડા ગામે હોવાનું મનાય છે. સરસ્વતી નદી પ્રભાસક્ષેત્રે ઠલવાતી હતી અને એના તીરે તીરે અનેક ઋષિ આશ્રમો અને તીર્થો હતાં. ચ્યવન ઋષિનો આશ્રમ પણ સરસ્વતીના મુખ આગળના તીરે હોવાનું કહે છે. એથી તો સિદ્ધ થાય કે એ આજના ગુજરડા ગામે હોઈ શકે. ચાર પાંચ હજાર વર્ષમાં સૌરાષ્ટ્રની જ નહિ પણ ભારતની ભૂગ્યના પણ ઠીકઠીક બદલાઈ ગઈ છે. લગભગ બધી નાની મોટી નદીઓએ પ્રવાહો બદલ્યા છે. તે દિવસોમાં સૌરાષ્ટ્ર અને સરસ્વતીના તીરપ્રદેશની કલ્પના જ કરવાની રહે છે બીજું સરસ્વતીતીરે એક સોમતીર્થ હોવાનો ઉલ્લેખ છે એ સોમતીર્થ તે આજનું સોમનાથનું તીર્થ કે ગુજરાતનું સોમતીર્થ તે પણ વિવાદનો પ્રશ્ન રહે છે. આજનું શિહોર તે બુદ્ધકાલીન સિંહપુર ગણાતું, પણ એનું પૌરાણિક નામ છે સારસ્વતપુર આ નામ પણ વૈદિક સરસ્વતીના સંબંધે પડ્યું ગણાય છે. એ સારસ્વતપુરમાં પણ ઋષિ-આશ્રમો હોવાના ઉલ્લેખો છે.

વેદકાલીન સૌરાષ્ટ્ર

આમ અસુર યુગ પછીના સૌરાષ્ટ્રના વેદકાલીન સંબંધો બહુ સ્પષ્ટ છે. ભૃગુઓને જો અસુર ગણવામાં આવે તો ભાર્ગવ ચ્યવન ઋષિ સાથેનો ઈન્દ્રનો અણબનાવ બહુ નોંધપાત્ર બને એક મત પ્રમાણે ચ્યવન પોતે જ ભૃગુ હતા. અને ભૃગુઓનો જે મત તે અથર્વ, એ મતના અથર્વણ કહેવાયા. અથર્વવેદ ભાર્ગવોએ રચેલો ગણાય છે અથર્વ વેદ ઘણો જૂનો વેદ છે, અથર્વવેદ પોતે કહે છે તેમ એ વેદોમાં સહુથી પુરાણો છે આમ ચ્યવન પોતે ભૃગુ હોય અને અથર્વવેદ ભાર્ગવોએ રચેલો હોય તો આ સૌરાષ્ટ્રના કિનારેથી એક દિવસ ધાર્મિક સંસ્કૃતિની

પરંપરા પૌરાણિક ભારતના નવ નવ ખંડોમાં ગાજતી થઈ હશે

અથર્વવેદનો સ્રોત અહીંથી વહ્યો ?

ભૃગુ અથર્વણ અને અંગિરસ એક જ વ્યક્તિ માટે હોવાનું પણ મનાય છે અંગિરસ વેદ એ ઈરાનનો ઝંદ અવસ્તા-જરથોસ્તી ધર્મ ગણાય છે આ અસુર ગણાયેલ ઈરાનીઓના કુળગુરુ ભાર્ગવ શુક્રાચાર્ય હતા આથી એવી માન્યતા ઉપર આવાય છે કે આ અથર્વવેદ ધાર્મિક સંસ્કૃતિના ત્રણ ભિન્ન સ્વરૂપે પ્રસર્યો એક તો જરથોસ્તી ધર્મરૂપે પશ્ચિમ એશિયા સુધી, બીજો ગીતાબોધરૂપે ભારતભરમાં અને ત્રીજો સુધારક બૌદ્ધધર્મ સ્વરૂપે ભગભગ જગતભરમાં તો એ ધર્મત્રયીની પરંપરા એ કાળના આનર્ત કે અનૂપ દેશ એટલે આજના સૌરાષ્ટ્રમાંથી વહેતી થયેલી કહી શકાય તો પશ્ચિમ હિંદનું આ ધર્મ અને સંસ્કૃતિનું પરમ ધામ વિશ્વસંસ્કૃતિ અને વિશ્વધર્મનું પારણું બન્યું હોવાનું કહી શકાય

પ્રાચીન પશ્ચિમ હિંદનું દ્વાર સૌરાષ્ટ્ર

આમ અસુરોની સંસ્કૃતિના વિનાશ કે વિનય પછી વૈદિક સંસ્કૃતિ સાથે સૌરાષ્ટ્ર ઘનિષ્ઠ રીતે સંકળાયેલ છે સૌરાષ્ટ્રના સાગર અને સરિતાના કિનારા સંસ્કાર વેપાર વાણિજ્ય અને વિજયપ્રસ્થાનથી તે દિવસે ગાજતા હશે સૌરાષ્ટ્રને અને રાજધાની દ્વારિકાને પસંદ કરવા પાછળ પણ કૃષ્ણની રાજનીતિ રહેલી કહેવાય છે સૌરાષ્ટ્ર એની ભૌગોલિક સ્થિતિને કારણે નવખંડોનું સંગમ સ્થાન ગણેલું હજી અસુર કુળના દાનવો, દૈત્યો વગેરે સાગર અને નદી મુખોદ્વારા ભારતમાં પ્રવેશ કરીને અને ભારતમાં રહ્યા રહ્યા રાજ્યોની ઊથલપાથલ મચાવતા હતા જરાસંધ આસિરિયાનો બેનીપાલ (બાણાસુર), શાલ્વ કાળયવન વગેરે કૃષ્ણને મહાત કરવા પાછળ પડેલા ત્યારે સૌરાષ્ટ્ર જ ભારતનું એવું પ્રબુદ્ધ બારું હતું કે જ્યાં સંપૂર્ણ સંરક્ષણ લઈને દુશ્મનોનો પરાભવ કરી શકાય, સરિતા તથા સાગરકિનારાઓનું રક્ષણ કરી શકાય યાદવો જરાસંધ વગેરેથી ત્રાસીને આવ્યા હોય તોપણ એમણે ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ ઘણું મહત્ત્વનું થાણું પકડ્યું કહી શકાય પુરાણો કહે છે કે આ યાદવો

દરિયામાર્ગે સૌરાષ્ટ્રમાં ઊતરેલા.

સૌરાષ્ટ્રનું પ્રાચીન પાટનગર કુશસ્થળી

યાદવો સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા ત્યારે સૌરાષ્ટ્ર દ્વીપ હતો. એને કુશદ્વીપ અને કુશસ્થળી પણ કહેતા. ઘાસચારાની વિપુલતાને કારણે કુશદ્વીપ કહેવાતો હોય કે પછી કુશ નામના દૈત્યનું ત્યાં રાજ્ય હોવાને કારણે કહેવાતો હોય. આ કુશદ્વીપમાં રૈવત નામનો આર્ય રાજા રાજ કરતો હતો. મનુ વૈવસ્વતના પુત્ર શર્યાતિએ આ રાજધાની વસાવેલી. શર્યાતિનો પુત્ર આનર્ત થયો. આનર્ત ઉપરથી આ દેશનું નામ આનર્ત પડ્યું. આનર્ત નામ પડવા પાછળ મતમતાંતરો છે પણ રાજાના નામથી દેશનું નામ પડે એવી પરાપૂર્વની પ્રથાને સ્વીકારીને જ આગળ વધીએ રેવતની સાથે યાદવોને યુદ્ધ થયું. રેવત હાર્યો. એણે એની પુત્રી કૃષ્ણના મોટાભાઈ બલરામને પરણાવી અને પોતે ગિરનારમાં તપ કરવા ચાલ્યો ગયો. ગિરનાર પહેલાં જે ઉજ્જયન્ત કે ઉર્જયન્ત કહેવાતો તે રેવત ઉપરથી રૈવતગિરિ અને રેવતાચળ કહેવાતો થયો. ગિરનાર ચોરાસી સિદ્ધોનું બેસણું ગણાતો. સિદ્ધો, તપસ્વીઓ અને ઋષિઓનું પરાપૂર્વનું તે ધામ હતું. કૃષ્ણના પિતરાઈ નેમીનાથ ભગવાનથી તે જૈનો માટે પણ પવિત્ર યાત્રાધામ બન્યો. જેમ શત્રુંજય આદિનાથ ભગવાનની તપશ્ચર્યાથી પવિત્ર બન્યો તેમ.

યાદવો માટે કૃષ્ણે રાજધાની તરીકે દ્વારિકા વસાવ્યું. આ દ્વારિકા વિષે ઘણા મતમતાંતરો છે. સંભવ છે કે વૈદિક સરસ્વતી એ કાળે જૂનાગઢ આસપાસ થઈને પ્રભાસ ક્ષેત્રે ઠલવાતી હોય. કુશસ્થળી જે ગિરનાર આસપાસ હતું તે સરસ્વતીના કિનારે હોય, જો આજના ગુજરાતમાં આવેલ ચ્યવન ઋષિનો આશ્રમ સાચો ઠરે, તો એ આશ્રમ સરસ્વતી-તીરે હતો એવો પૌરાણિક ઉલ્લેખ છે. તો કુશસ્થળી પણ શા માટે સરસ્વતી તીરે ન હોય ? જો કે જૂનું ગિરિનગર ગિરનારની છેક તળેટીમાં હતું.

યાદવકુળો અને દ્વારિકા

એક મત કુશસ્થળીને જ દ્વારિકા માને છે, ને તે જૂનાગઢ આસ-

પાસ જ હોવાનું કહે છે એ મતનો સ્વીકાર કરીએ તો પણ એ દ્વારિકા વહાણનો અવરજવર થઈ શકે એવી વિશાળ સરિતાને તીરે જ હોવાનો વધુ સંભવ લાગે છે એક મત પ્રમાણે સરસ્વતી સૌરાષ્ટ્ર ચીરીને પ્રભાસ ક્ષેત્રે સાગરને મળતી હોવાનું કહે છે બીજા મત પ્રમાણે મૂળ દ્વારિકા તે જ યાદવોની રાજધાની દ્વારિકા હોવાનું કહે છે ત્રીજો મત એ સુવર્ણ દ્વારિકા સાગરમાં ડૂબી ગઈ હોવાનું માને છે દ્વારિકા એટલે દ્વાર, દ્વાર એટલે બાર, દરિયાઈ ભાષામાં આપણે જેને બાટું કહીએ છીએ તે એટલે દ્વારિકા કાં તો સાગરતીરે અથવા તો સાગર જેવી સરિતાને તીરે હતી એટલું તો ચોક્કસ. સંભવ છે કે ભૂસ્તરમાં ફેરફાર થતાં જ દરિયો સૌરાષ્ટ્રથી જેમ દૂર ખસતો જાય છે તેમ એક કાળે ગિરિનગર-જૂનાગઢ કે ગિરનારના પાદપ્રક્ષાલન કરતો હોય પછી જેમ જેમ દરિયો દૂર જતો ગયો તેમ તેમ પ્રભાસ ક્ષેત્રનો વિસ્તાર પણ વધતો ગયો હોય કે ઠેલાતો ગયો હોય સાડાત્રણ કે ચાર હજાર વર્ષ પહેલાં પ્રભાસ અને દરિયો આજની સ્થિતિમાં હોઈ શકે જ નહિ

મૂળ દ્વારિકા વિષે મતભેદ હોય તો પણ યાદવોના જમાનામાં ભારતમાં એ સૌથી સમૃદ્ધ નગરી હતી એટલું તો સૌ કોઈ સ્વીકારે છે જેમ એ સુવર્ણ દ્વારિકા હતી તેમ વિદ્યાકળામાં પણ શ્રેષ્ઠ હતી યાદવો જેટલા યુદ્ધપ્રિય હતા એટલા જ કળાપ્રિય હતા એ કાળે ભારતની રાજધાની તો હસ્તિનાપુર-ઇન્દ્રપ્રસ્થ એટલે આજની દિલ્હી હતી પણ રાજનીતિ અને ધર્મનીતિનાં સૂત્રો તો દ્વારિકામાંથી જ અપાતાં

યાદવોનું ગણસંજ્ઞ અને ગોપસંસ્કૃતિ

યાદવોએ દ્વારિકાને રાજધાની તો બનાવી પણ ગણસંજ્ઞની પ્રથા યાદવોમાં પ્રથમથી હતી યાદવોના આગેવાન શ્રીકૃષ્ણ હતા છતાં રાજ ઉગ્રસેનના નામથી ચાલતું હતું અને તમામ યાદવો રાજ્યના સરખા હિસ્સેદાર ગણાતા ગણતંત્ર-ગણરાજ્યના એટલે કે આજની લોકશાહીના પાઠ તો સૌરાષ્ટ્રને સૌ પ્રથમ લોકનાયક શ્રીકૃષ્ણે પઢાવેલા લોકશાહીની પદ્ધતિ અનાદિ જુદી હશે યાદવો ગોપાલક હતા ખેતી પણ કરી જાણતા

પણ બધા યાદવો ગોપ ગણાતા. શ્રીકૃષ્ણનું બાલપણ પણ ગોપ તરીકે જ વીતેલું. યાદવોનું ગોપજીવન એ સૌરાષ્ટ્રનું ગોપજીવન બન્યું મેદાનના વસાહતી આર્યો પ્રથમથી જ ગૌપ્રેમી ને પશુપાલક હતા. પણ શ્રીકૃષ્ણના આ ગૌપ્રેમ અને ગોપ સંસ્કારે તો ભારતભરમાં ગોપસંસ્કૃતિનું સર્જન કર્યું. ગૌપાલન એ ગૃહસ્થ ધર્મ બન્યો, રાષ્ટ્રધર્મ બન્યો. સૌરાષ્ટ્ર એને માટે સગવડભર્યો દેશ હતો. એની નદીઓ, એનાં વન જંગલ, એનો વિશાળ ઘાસચારો ને ગૌચરો જેમ કૃષ્ણને મોરલી વિનાના, મોરમુગટ વિનાના, પીતાંબર વિનાના ન કલ્પી શકાય તેમ ગાય વગરના–ગૌધેન વગરના પણ ન કલ્પી શકાય. એ સંસ્કાર આજે ત્રણ સાડાત્રણ કે પાંચ હજાર વર્ષ પછી પણ સૌરાષ્ટ્રમાં એટલો જ દૃઢીભૂત છે. આજે ખેતી પછી બીજા નંબરનો સૌરાષ્ટ્રમાં જો કોઈ ઉદ્યોગ ગણી શકાય તો એ ઘી દૂધનો–પશુપાલનનો. વહાણવટાને બાદ કરતાં સૌરાષ્ટ્રનું આંતરિક જીવન એ ગોપજીવન જ હતું. ખેતીનું સ્થાન એના પછી આવતું.

સૌરાષ્ટ્રના હાડમાં પડેલી ગોપસંસ્કૃતિ

આ ગોપસંસ્કૃતિએ ઋતુઋતુના ધાર્મિક ઉત્સવો આપ્યા, સમૃદ્ધિ આપી, આદર, આતિથ્ય ને ઔદાર્ય આપ્યાં, ગીત-સંગીત આપ્યાં, લોકજીવનને એક ઉમદા સંસ્કાર આપ્યો. સૌરાષ્ટ્રના મોટા ભાગના ઉત્સવો તે ગોપ સંસ્કૃતિમાંથી ઊતરી આવ્યા છે. આ ગોપ સંસ્કાર સૌરાષ્ટ્રના હાડમાં એટલો ઊંડો ઊતરી ગયો કે ગાયોના રક્ષણ માટે માથાં અપાવાં શરૂ થયાં. પોતાના વિરોધી કે વેરીને બેઆબરૂ કરવો હોય કે નાક કાપવું હોય તો એ ગામની ગાયો વાળી જવી. આ ગાય કે ગાયો વાળી જતાં મઈ કાલ સુધી રાજપૂતો અને કાઠીઓ મીંઢોળ-બંધા નીકળી પડતા. માથાં મેસીને પણ ગાય કે ગાયોને પાછી વાળી આવતા. ગાયો માટે સૌરાષ્ટ્રમાં અસંખ્ય નાની મોટી લડાઈઓ ખેલાઈ છે. એટલી કદાચ ભારતભરમાં ગાયો માટે નહિ ખેલાઈ હોય. વૃષભ એ જેમ બળનું પ્રતીક તેમ ગાય એ ગોપસંસ્કૃતિ અને કૃષિસંસ્કૃતિનું ધાર્મિક પ્રતીક રહેલ છે.

પાંડવો અનેક નાની મોટી લડાઈઓ લડ્યા છે છેક ના મહાભારતના યુદ્ધને બાદ કરતાં સૌરાષ્ટ્રના સાગરકિનારાથી ઉત્તરિયા (આજના સિરિયા આસપાસનો પ્રદેશ) ઉપરની ચડાઈ એ બારત મહાકાળી સૌરાષ્ટ્રના પાંડવોની દંતકથા મહેણી જ ચડાઈઓથી ભરાય જેમાં ભીમપાપ-બાણાસુરને હરાવીને એની પુત્રી ઉષાને પોતાના પૌત્ર અનિરુદ્ધ સાથે પરણાવી દુષ્કાલ્પક બાજે ઓખાહરણ આખ્યાન તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. એનાં મંદિરો પણ જોવા મળે છે ઉષા એ અસુરો અને પાંડવોના લોહી મિશ્રણની અસુર અને આર્ય સંસ્કૃતિના સમન્વયની પ્રમુખ કડી છે વસુદેવ અસુર હોય કે ન હોય પણ વસુપુત્ર કૃષ્ણિણ કે દર્પાગ્નિ અસુર દૈત્યની પુત્રી હોવે પરણ્યો હતો. વસુદેવ અસુર કન્યાની બહેન દેવકી સાથે પરણ્યો હતો, કૃષ્ણ પોતે બાણાસુરની પુત્રી ઉષા સાથે પરણ્યો હતો, અને છેવટે અસુર બાણાસુરની પુત્રી ઉષા સાથે પૌત્ર અનિરુદ્ધને પરણાવેલો. ચિત્ર ચૂલના હોય ગણાય છે તેમ ઉષા બારતીય ચૂલની પ્રેરણામૂર્તિ ગણાય છે મણિપુરી ચૂલમાં સર્વોચ્ચ કુશળતા પ્રાપ્ત કરનારને 'ઉષા' નું બિરુદ અપાય છે. સૌરાષ્ટ્રના રાસ એ ઉષાએ શીખવેલા બારત ચૂલના જ પ્રકાર છે ઉષા ઉપરથી જેમ ઓખાહરણ બધુ તેમ ઓખા મંડળ પણ ઉષા ઉપરથી બધુ કહેવાય છે

લોકનાયક શ્રીકૃષ્ણ

જેમ ઓખાહરણનો, યુદ્ધનો, અસુરાક્રમણનો, કન્યાનો તેમ સૌરાષ્ટ્રને સૌંદર્યનો સત્કાર પણ શ્રીકૃષ્ણે આપ્યો એ કન્યાઓમાં વિજયી રાજા પરાજિત દેશવાસી જ૨ જન્યાવ્યા, પશુઓ તેમ રૂપવતી સ્ત્રીઓને પણ લૂંટી જતો. કૃષ્ણે એવા કેટલા કેટલા રાજાઓને હરાવ્યા કે પરાજિત કર્યા એ તમામને ત્યાંથી એની રાજકુમારીઓ કે રૂપવતી સ્ત્રીઓને છોડાવી અને સૌરાષ્ટ્રમાં પધરાવી આપ્યો એની પટરાણી તો રોજ હજાર એક સ્ત્રીને આઠ કોટની આણ છે એ બધી કાંઈ કૃષ્ણની હવસ કરવી નહોતી તેમ કૃષ્ણનો પરિણીતા પણ ન હતી એથી સૌરાષ્ટ્રને રૂપનો સત્કાર વારસો મળ્યો, એટલું જ નહિ પણ વેપણા, બાજઠો, રમકડાં

આચારવ્યવહાર, યોગ અને વ્યાયામદ્વારા પોતાના સુરેખ અને સૌષ્ઠવભર્યા દેહથી સુંદર તેજસ્વી અને બળવાન દેહની પ્રેરણા આપી લોકજીવનને સૌંદર્યનો આદર્શ પૂરો પાડ્યો.

કૃષ્ણની સૌથી મોટી દેન તો ગીતાધર્મની ગીતા એમણે લખી કે બીજા કોઈએ, પણ ગીતાધર્મ એમણે પ્રબોધ્યો એમના જીવનના પ્રત્યેક કર્તવ્ય અને આચારવિચારદ્વારા. ભલે એ ઉદ્બોધન કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાંથી થયું હોય, પણ એનું ઘડતર જીવન અને વ્યવહારદ્વારા સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિ ઉપર થયું હતું. જેમ ગાંધીજીનો ઉછેર સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિ ઉપર થયો હતો તેમ. સૌરાષ્ટ્ર કૃષ્ણની ક્રીડાભૂમિ જ નહોતું પણ સાધનાભૂમિ પણ હતું. ગીતાધર્મનું ઉદ્બોધન કુરુક્ષેત્રમાં થયું હોય કે પછી હસ્તિનાપુરમાં થયું હોય. આમ સૌરાષ્ટ્ર માટે તો કૃષ્ણ સંશોધન કે વિવાદનો પ્રશ્ન નથી પણ પ્રાણભૂત સંસ્કાર છે. લોકોના આચાર, વિચાર, વ્યવહાર, ધર્મ, કળા, કુતેહ, યુદ્ધ અને શાંતિની આદર્શ મૂર્તિ છે—બાલ્યકાળથી માંડીને વૃદ્ધાવસ્થા સુધીની. કૃષ્ણે રાજધર્મ તો આપ્યો પણ લોકધર્મ પણ પ્રસ્થાપ્યો. લોકજીવનના ઘડતરમાં અણુ એ અણુમાં કૃષ્ણનો સંસ્કાર ધબકતો પડ્યો છે.

લોકસંસ્કૃતિનો પ્રાણ શ્રીકૃષ્ણ

ઓખા મંડળથી જાફરાબાદ સુધીનાં અનેક સ્થળો સાથે કૃષ્ણનું નામ જડાયેલું છે. એમાંથી પાંચ સ્થળ તો અવિસ્મરણીય બન્યાં છે. એક દ્વારિકા. બીજું માધવપુર, જ્યાં રુક્મિણી સાથે કૃષ્ણનો વિવાહ થયેલો. ત્રીજો શિવરાત્રીનો મેળો, જે સાધુઓના મેળામાં કૃષ્ણે સાધુવેશી અર્જુન પાસે સુભદ્રાનું હરણ કરાવ્યું. ચોથું ગોપ, જ્યાં સ્યમંતકમણિ માટે કૃષ્ણને જાંબુવાન સાથે યુદ્ધ ખેલવું પડ્યું અને સત્યભામા સાથે પરણ્યા. પાંચમું દેહોત્સર્ગ. વિષ્ણુનો અવતાર મનાયા પછી કૃષ્ણ નામ શ્વાસપ્રાણ રહ્યું છે અને એ નામ સાથે જોડાયેલાં સ્થળો ભારતવાસીઓ માટે હજારો વર્ષથી યાત્રાધામ રહ્યાં છે. વચગાળામાં સૌરાષ્ટ્રનું નામ જીવતું રહ્યું તે પણ દ્વારિકાના તીર્થધામને કારણે જ. ભાગવત ધર્મ પ્રાચીન હોવા છતાં કૃષ્ણના અવતાર પછીનો કૃષ્ણ જ ભાગવત ધર્મના પ્રાણ રહ્યા છે.

કૃષ્ણે લોકજીવનમાં જે ઉલ્લાસનું તત્ત્વ પ્રેર્યું તે એવું અદાવ નીવડવું છે કે એનાથી આજ ત્રણ ચાર હજાર વર્ષ પછી પણ પ્રજા દુઃખો હળવાં બનાવીને સહી શકે છે, વેદનાઓને ઘોળીને પી જઈ શકે છે, પરમ માનવભાવથી ભીંજાતા રહે છે ઊંચનીચ કે સ્ત્રીપુરુષના ભેદભાવ ભૂલીને મસ્ત બનીને નાચે છે, પ્રાણને પ્રફુલ્લ બનાવે છે તાજગીને તરવરાટનું ભાથું ભરે છે પરમભાવ મુક્ત જીવનનો આનંદ આપનારું સાધન હજી સુધી તો કૃષ્ણ જ રહ્યા છે અનેક યાદવાસ્થળીઓ પણ જીવનનો એ મુક્ત આનંદ ઝૂંટવી શકી નથી એવો એ અમર સંસ્કાર વારસો છે એ ઉત્સવો મનોરંજન કે વિલાસનાં સાધનો બન્યાં હશે કે બનતાં હશે પણ એની ચિરંજીવિતા તો ઉત્સવોમાં રહેલી ધાર્મિક સાત્ત્વિકતા જ છે લોકસંસ્કૃતિનો એ અણમોલ સંસ્કાર છે

યાદવાસ્થળી પછીનું સૌરાષ્ટ્ર

એ પછી પણ યાદવાસ્થળીએ સૌરાષ્ટ્રને બીજી રીતે મરણતોલ ફટકો માર્યો જેમ કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધ ભારતને ભાંગ્યું તેમ યાદવોના આંતર કલહે સૌરાષ્ટ્રને ભાંગી નાખ્યું અનેક રીતે બળવાન અને સમૃદ્ધિવાન બનેલા યાદવોની એ શક્તિ દ્વારિકા કે સૌરાષ્ટ્રમાં ન સંચરી શકાઈ ભારતનો એક વિનાશક પુરાણો રોગ તે દ્યૂત અને સુરાનો, જુગાર અને શરાબનો ધર્મરાજા જેવા પણ એમાં ફસાયેલા ત્યારે સામાન્ય લોકોનું તો પૂછવું જ શું ? પુરાણોમાં આ જુગાર અને સુરાપાનથી વ્યક્તિઓ કે રાજ્યોના વિનાશના કિસ્સાઓ પણ મળી આવે છે અસુરોમાં પણ આ રોગ હોવાનું જણાયું છે સમૃદ્ધિ અને શક્તિથી મદહોશ બનેલા યાદવો પણ જુગારે અને શરાબીએ ખૂબ ખૂબ ચડી ગયેલા એમાંથી આંતરકલહમાં ઊતર્યા અને છેવટ યાદવાસ્થળીમાં સર્વનાશ વહોર્યો યાદવોના આ કરુણ વિનાશથી દુઃખી થયેલા કૃષ્ણનું મોત પણ એક પારધીના તીરથી વિચિત્ર રીતે થયું વેદકાલ પહેલાંના ચાર પાંચ હજાર વર્ષથી જે સૌરાષ્ટ્ર સમૃદ્ધિ શક્તિ અને સંસ્કારથી ધબકતું હતું એ સૌરાષ્ટ્ર અંધકારમાં ફેંકાઈ ગયું વૈદિક સરસ્વતી કોઈ જળપ્રલય કે

ધરતીકંપને કારણે લુપ્ત બની. એના અવશેષો નાની નદીઓ કે તીર્થો ને આશ્રમસ્થાનો રૂપે રહ્યા. સૌરાષ્ટ્ર બેટમાંથી દ્વીપકલ્પ બનતો ગયો. એક બાજુ ખંભાતના અખાતથી રાધનપુર સુધી રણનો પટ્ટો પડી ગયો. કચ્છનો સમુદ્ર રણમાં પલટાવા લાગ્યો. બીજો ઊભો પટ્ટો ઠેઠ મારવાડથી પંજાબ સુધી રણમાં પલટાઈ રહ્યો. નદીઓના પ્રવાહો બદલાયા. ફળદ્રુપ અને હરિયાળી જમીન રણ અને ખારાપાટને કારણે વેરાન બનતી ગઈ આજે ય અતિવૃષ્ટિ થાય, કચ્છનું રણ ભરાય અને પાણી ઊભરાય તો તો પાણી સીધાં નળ સરોવરમાં મળે અને નળ સરોવરથી ખંભાતના અખાત સુધી પાણીનો પ્રવાહ સંધાઈ જતાં દ્વીપકલ્પ સૌરાષ્ટ્ર બેટ બની રહે આમ સૌરાષ્ટ્રની ભૂરચના ઘણી ઘણી બદલાઈ રહી

યાદવો પછીનાં મણરાજ્યો

યાદવાસ્થળીથી યાદવોનાં તમામ કુળો નાશ પામ્યાં હોવાની એક માન્યતા સાચી નથી. આ યાદવ કુળો દ્વારિકાથી ઉત્તરમાં ઠેઠ મથુરા સુધી, સૌરાષ્ટ્રથી ઠેઠ દક્ષિણના દેશોમાં અને સિંધુમુખથી માંડી પશ્ચિમ એશિયા સુધી પથરાયેલાં હતાં યાદવાસ્થળી પછી સૌરાષ્ટ્રમાં યાદવોનાં કયાં કુળો બાકી રહ્યા તે જાણવા મળતું નથી. પુરાણો અને લોકકથાઓ પણ જુદી જુદી વાત કહે છે એક કથા મુજબ અનિરુદ્ધના પુત્ર વજ્રનાભને અર્જુન લઈ ગયો ને હસ્તિનાપુરની ગાદીએ બેસાડ્યો. બીજી કથા મુજબ વજ્રનાભના વંશજ સિંધમાં ઊતર્યા ને ત્યાં રાજ્ય ચલાવ્યું એના કુળના ગજ નામના યાદવે ગીઝની વસાવ્યું. એના પુત્રો પંજાબમાં ઊતર્યા ને સાતવાહને સિયાળકોટ વસાવ્યું ત્રીજી એક કથા મુજબ બાણાસુરના વજ્ર કૌઆંડે પોતાની પુત્રી કૃષ્ણના બીજા પુત્ર સાંબ વેરે આપેલી યાદવાસ્થળીમાં યાદવોનો વિનાશ થયો ને બાણાસુરને પુત્ર ન હોતાં કૌઆંડે સાંબના પુત્ર ઉષ્ણીકને તેડાવીને એસિરિયાનો રાજા બનાવ્યો. મુસલમાનના આક્રમણથી બન્ને રાજ્યો ભાંગ્યાં. એના વંશમાં ચંદ્રચૂડ, ચમદા, ભટ્ટી ને જાડેજા થયા. સમા રજપૂત પણ એની શાખા ગણાય છે. ફરીને એ ચૂડાસમા સિંધમાંથી કચ્છમાં ઊતર્યા,

કચ્છમાંથી સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા પણ આ બધી દંતકથા અને વહીવંચાની કથા છે ઐતિહાસિક આધારો નહીં

ઐતિહાસિક નિરાધારીતાથી એટલું જ કહી શકાય કે યાદવોથી માંડીને મૌર્યકાલ વચ્ચેના હજારેક વર્ષના ગાળામાં યાદવો, યૌધેય અને આભીરો વગેરેનાં ગણરાજ્યો હોય તો આભીરો નાગજાતિમાંથી ઊતરી આવ્યા ગણાય છે એટલે કે આ ભૂમિના મૂળ વતનીઓ હોઈ શકે આભીરો સ્વરૂપવાન અને મહાબળવાન લડાયક કોમ હતી. એક વખત સિંધ, કચ્છ, સૌરાષ્ટ્રથી માંડીને માળવા સુધી એમની સત્તા હતી. આભીરો એ જ આહિર. આજના આયર ગણીએ તો એમના કહેવા પ્રમાણે તેઓ કૃષ્ણની સાથે જ મથુરા તરફથી ઊતરી આવ્યાનું પણ કહે છે પણ યાદવો પછી મૌર્યકાલ સુધીના લોકજીવનનો કોઈ ચોક્કસ ખ્યાલ મળતો નથી એ વખતના ઇતિહાસના અંધકારને ઇતિહાસકારોએ શરમરૂપ ગણાવેલ છે આજેય એ યુગ ઇતિહાસ અને સંશોધનને પડકારરૂપ છે

તેમ સિંહોરના કુમારના સિલોનવિજયને પણ જાતકકથા સાથે જોડી દેવાયેલ હોય. લંકાની લાડી ને ઘોઘાનો વર એ કહેવત સિંહલવિજય ઉપરથી પડી કહેવાય છે. વિજય સિંહોરથી ઘોઘા ને શુર્પારક થઈને સિલોન ગયો હોવો જોઈએ. અને ઘોઘા (તે દિવસે જે નામે હોય તે) સિંહપુરને તાબે હોવું જોઈએ.

કૌટિલ્યે વર્ણવેલું સૌરાષ્ટ્ર

વિષ્ણુગુપ્ત ચાણક્ય–કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં એવો ઉલ્લેખ મળે છે કે મૌર્યકાલમાં સૌરાષ્ટ્રમાં ગણરાજ્યો હતાં. વહાણવટું આબાદ હતું. સૌરાષ્ટ્રમાં મદુરાથી બીજા નંબરનો કપાસ પાકતો હતો. સુખસમૃદ્ધિ હતી વગેરે. અસુરો જેમ નગરરચના અને વહાણવટામાં કુશળ હતા તેમ આર્યો યુદ્ધ અને ખેતી–કૃષીવિદ્યામાં કુશળ હતા. આર્યોના આગમન બાદ ક્રમશઃ ખેતીનો વિકાસ થતો ગયો. જ્યારે મૌર્યોએ ગણરાજ્યોનો નાશ કરીને સૌરાષ્ટ્ર જીતી લીધું ત્યારે પીતનું વાવેતર સૌરાષ્ટ્રમાં સામાન્ય હતું. પ્રજા લડાયક હોવા છતાં કંઠાળની પ્રજા વેપારવાણિજ્યમાં અને અંદરની પ્રજા ખેતીના કામમાં લાગતી. છતાં મુખ્ય પેદાશ એ વખતે ઘી, દૂધ, ગધ અને પછી કપાસની હતી વસ્ત્રવિદ્યા તો અસુરોના કાળથી હતી. યાદવોએ એ વસ્ત્રવિદ્યામાં રંગ અને વૈવિધ્ય પૂર્યાં. મૌર્યો આવ્યા ત્યારે અંદરના ભાગમાં કૂવાની જેમ નદીઓમાંથી નાની નહેરો વડે પણ ખેતી કરાતી હતી. પ્રજા આનંદી અને કળાપ્રિય હતી.

સૌરાષ્ટ્રમાં પહેલાં શક ફાવ્યો કે મૌર્યો ?

ગણરાજ્ય–ગણતંત્ર સારી પદ્ધતિ હોવા છતાં એમની મોટી નબળાઈ આંતરિક યુદ્ધોની હતી. નાનાં નાનાં ગણરાજ્યો અંદર અંદરના ઝઘડાથી ખુવાર થતાં અને પ્રાદેશિક કે દેશની એકતાને નબળી બનાવતાં. પરિણામે બહારના દુશ્મનોને ફાવતું આવતું. એ કાળે એટલે કે ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ની આસપાસ ગ્રીક લોકોની ભારતમાં આવવાની શરૂઆત થઈ ગયેલી. એ અરસાની આસપાસ ગ્રીક અને શક લોકો સિંધુમુખે મોઢા કાઢવા મંડિલા. એમાં જુદી જુદી માન્યતાઓ અંગે એક મૂળભૂત

મતભેદ રહ્યા કરે છે બીજી બધી માન્યતાઓની સામે એક મજબૂત માન્યતા છે કે ઈ સ પૂર્વે ૫૧૨ની આસપાસ સૌરાષ્ટ્રમાં શક ક્ષત્રપો આવેલા જ્યારે એમની સામેની માન્યતા અનુસાર શક ક્ષત્રપો ઈ સ. પૂર્વેના પહેલા સૈકાથી માંડી ઈ સ ૭૮ આસપાસ આવેલા. શ્રી ડોલરરાય માંકડની માન્યતાનો સ્વીકાર કરીએ તો ઇતિહાસનો ક્રમ ઠીક ઠીક બદલી જાય છે એ માન્યતા અનુસાર ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે ઈ સ. પૂર્વે ૩૨૨ પછી સૌરાષ્ટ્રનાં ગણરાજ્યોનો વિનાશ કરીને સૌરાષ્ટ્ર કબજે કર્યું તે પહેલાં શક ક્ષત્રપો સૌરાષ્ટ્રમાં આવી ગયેલા એ માન્યતા પ્રમાણે યૌધેયગણ, યાદવગણ અને આભીરગણનો નાશ ચંદ્રગુપ્તે નહિ પણ શક ક્ષત્રપોએ કર્યો ગણાય એ કાલગણના પ્રમાણે સિંહપુરના કુમાર વિજયનો પ્રસંગ પણ ઈ સ પૂર્વે ૪૮૩ને બદલે ઘણો વહેલો ગણવો પડે, કારણ કે ઈ સ. પૂર્વે ૪૯૩ની સાલ એ તો ભગવાન બુદ્ધનો નિર્વાણકાલ ગણાય છે ઉપરોક્ત માન્યતા અનુસાર કાલગણના સ્વીકારીએ તો ભગવાન બુદ્ધની કાલગણના પણ ફેરવવી પડે જ્યારે સામાન્ય માન્યતા મુજબ મૌર્ય પછી યવન એટલે કે ગ્રીક અને એ પછી શક લોકો આવ્યા ગણાય છે તેમ છતાં ઉપરની માન્યતા સબળ પુરાવાના આધારે રજૂ કરાયેલી છે.

સિંધુમુખે પરદેશીઓનો પ્રવેશ

આ પરદેશી જાતિઓના આગમન અને આક્રમણ સાથે સૌરાષ્ટ્રની રાજ્યસત્તા અને લોકજીવનને ઘણો સંબંધ છે કારણ કે ઈ સ પૂર્વે ૪૦૦ની આસપાસ મોઢું કાઢતા ગ્રીક અને શક લોકોનો સૌરાષ્ટ્રના લોકજીવન ઉપર ઘણો મોટો પ્રભાવ પડ્યો છે આ ગ્રીકો અને શકોને ભારત માથે આક્રમણ કરવાનો સહેલો માર્ગ પણ સિંધુ રહ્યો છે અને કચ્છ તથા સૌરાષ્ટ્ર વચ્ચેનો દરિયાઈ માર્ગ આક્રમકોનો આવવા કે જવાનો માર્ગ રહ્યો છે આક્રમક જાતિઓ જો સુસંસ્કૃત ન હોય તો જે પ્રદેશોમાંથી એ પસાર થાય એને તાળતી અને પ્રજાળતી જાય થોડી સંસ્કૃત હોય તો આગળ વધતાં પહેલા જ્યાં જ્યાંથી પસાર થાય ત્યાં

ત્યાંની રાજસત્તા કબજે કરતી જાય, જેથી પીઠ પાછળ કોઈ ઘા ન કરે. બન્ને રીતે જે પ્રદેશોમાંથી જતાં કે વળતાં પસાર થાય એ પ્રદેશોને સહન કરવાનું તો રહે છે જ.

સૌરાષ્ટ્રમાં મૌર્યકુળનું શાસન

એવું સિંધુ માર્ગે ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૭માં પહેલું આક્રમણ મેસિડોનિયાના રાજા ફિલિપના મહત્ત્વાકાંક્ષી કુમાર એલેક્ઝાન્ડર—આપણે જેને સિકંદરના નામે ઓળખીએ છીએ તે—નું થયેલું. એ વખતે કચ્છનું રણ સમુદ્ર સ્વરૂપ હતું. પાછા વળતાં સિકંદરનું આખું લશ્કર એ કચ્છના રણસમુદ્રમાં આવી ગયેલું, એટલો એ વિશાળ હતો. સિંધુમુખનો એ પ્રદેશ ત્યારે પાતાલદ્વીપ નામે ઓળખાતો. ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦માં પણ ગ્રીક એલચી મેગેસ્થેનીસ એ પ્રદેશને પાતાલદ્વીપ નામે ઓળખાવે છે ને સિંધુમુખે ૧૩ જેટલી જાતિઓનો વસવાટ હોવાનું કહે છે. ત્યારે પણ કચ્છ એ સૌરાષ્ટ્રનો એક ભાગ હતું. પહેલું ગ્રીક-યવન આક્રમણ સૌરાષ્ટ્ર ઉપર શી અસર મૂકતું ગયું તે આપણને જાણવા મળતું નથી. પણ એ પછી મગધના નંદ વંશનો નાશ કરી, ગણરાજ્યોને ખતમ કરી ભારતને એકચક્રી બનાવનાર ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે સૌરાષ્ટ્ર જીતી લીધું અને સૌરાષ્ટ્રના પાટનગર ગિરિનગરમાં પુષ્યમિત્ર નામનો પોતાનો સૂબો મૂક્યાની ઈતિહાસ નોંધ લે છે.

ગિરનારમાં રાજ્ય, ધર્મ અને સમાજશાસનનો સીમાસ્થંભ

આ મૌર્ય રાજાઓ પોતાના શિલાલેખો દ્વારા સૌરાષ્ટ્રને જગપ્રસિદ્ધિમાં મૂકે છે ને જેની જોડે અર્ધી દુનિયાનો ઈતિહાસ સંકળાયો છે એવા ભારતના ઈતિહાસ ઉપર અનેરો પ્રકાશ પાડે છે. ગિરનારની ગોદમાં ૨૨૦૦ વર્ષોથી પડેલા ઈતિહાસના અમૂલ્ય વારસસમા ૭૫ ફૂટના ઘેરાવાના શિલાલેખમાં અશોકની ધર્મલિપિમાં ચૌદ આજ્ઞાઓ કોતરેલી છે. પહેલી આજ્ઞામાં યજ્ઞ કે શિકાર માટે પશુવધ ન કરવાની, બીજીમાં માણસો અને જનાવરો માટે ઔષધિઓનું વાવેતર કરવાની,

કહ્યું છે કે 'આ તે સુદર્શન સરોવર છે જે મૌર્ય રાજા ચંદ્રગુપ્તના પ્રાંતિ પુષ્પ વૈશ્યગુપ્ત(પુષ્યમિત્ર)એ બનાવેલ, મૌર્ય રાજા અશોક વર્ધનની રાજ્યકર્તા યવનરાજ તુષાસ્પથી પ્રણાલિકા વડે રાજપ્રાસાદોમાં અને નગરની આયક દ્વારથી બહાર છે' સુદર્શનનું વર્ણન કરતા રુદ્રદામાનો લેખ કહ્યું છે કે પર્વતોના શિખર સાથે હરીફાઈ કરતું એનું બાંધકામ છે. તેના કિનારા મજબૂત છે એટલે કે પહોળાઈ, લંબાઈ, ઊંચાઈ વગેરે બાર્બર બાંધકામ છે. સુંદર કામવાળા છે. તેમાં કચરો ન આવે એવી જગાઓમાં પાણીનો સ્રાવ અને વધારાના પાણીના નિકાલ માટે બધુ વ્યવસ્થા હોવાનું કહ્યું છે

નદીઓનાં પૂર વેરેલો વિનાશ

રુદ્રદામનના રાજ્યકાળ દરમિયાન ૪ સ ૧૫૦ની આસપાસ ભારે જોરદાર વરસાદને કારણે સોનરેખ અને પલાશિની નદીઓમાં ભારે પૂર આવ્યાં અને બંધ તૂટ્યો જેથી ૪૨૦ હાથ લાંબુ, ૪૨૦ હાથ પહોળું અને ૧૫ હાથ ઊંડું આખું પાણીના ધોધ છૂટ્યા ને જળપ્રલય જેવી સ્થિતિ કરી મૂકી. લેખમાં કહ્યું છે તે મુજબ પર્વતની ટોચો, ગાર્ગ, કિનારા, મઠ ઉપરની રેવતીઓ, અમાસીઓ, મેદીઓ, દરવાજા અને બીજા વિશ્રામસ્થાનોનો ભાંગીને ભુક્કો કરી નાખ્યો. જેને કારણે સરોવરના નદીમુખના તળ સુધી રસ્તો જેવું થઈ ગયું લોકોમાં હાહાકાર વ્યાપી ગયો. મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામનને આ સમાચાર પહોંચાડવામાં આવ્યા. રુદ્રદામને રાજ્યના મંત્રી હતા એનાથી અમાત્યો મોટો બધ બાંધવો આ કામ આત્મવિદ્ય અને કર્તવ્યનિષ્ઠ એવા કુલૈપના પુત્ર પલ્લવી સુવિશાખને સોંપ્યું, જે ત્યારે સૌરાષ્ટ્રનો સુબો હતો

ગિરિનગરનો વહીવટ સોંપાયો. ઈ. સ ૪૫૫માં વળી પાછી અતિવૃષ્ટિ થઈ અને આઠસો વર્ષ પહેલાં ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે બંધાવેલો, અશોકે સુંદર બનાવેલો ને રુદ્રદામાએ સમરાવેલો બંધ ફરી પાછો તૂટ્યો. પણ ચક્રપાલિતે બે જ માસના ટૂંકા ગાળામાં હતો એના કરતાં વધારે સરસ રીતે સમરાવીને તૈયાર કર્યો. આ બંધ ૧૦૦ હાથ લાંબો, ૬૮ હાથ પહોળો અને ૭૫ હાથોથી ઊંચો હતો. આવડો વિશાળ બંધ બાંધવા પાછળ અઢળક દ્રવ્ય ખરચાયેલું. બંધ બંધાઈ રહેતાં સરોવરની ટેકરી ઉપર વિષ્ણુનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું અને બ્રાહ્મણો તથા નગરજનોને પ્રસન્ન કરવામાં આવ્યા. દામોદરજીના મંદિરમાં આજે જે પુરાણા વિષ્ણુ-મંદિરની એક મૂર્તિ છે, એ મૂર્તિ દામોદરજીના જીર્ણોદ્ધાર વખતે કોટના પાયામાંથી મળી આવેલી.

ઝાલતનાં સહુ સહુ સાક્ષાત્કારોનું સાક્ષી

આજે તો એ સુદર્શન તળાવનું નામનિશાન નથી. પણ આઠસો વર્ષ સુધી એ સુ-દર્શન સરોવર ગિરનારની ગોદમાં ઝૂલતું હતું એ જાણ છે કે છેલ્લું સમરાવ્યા બાદ બીજાં આઠસો વર્ષ સુધી પણ ટકી રહ્યું હોય. આમ બેએક હજાર વર્ષ સુધી સૌરાષ્ટ્રનું એ સુદર્શન સૌરાષ્ટ્રની જ નહિ પણ મગધના સામ્રાજ્ય અને ઉજ્જયિનીના ક્ષત્રપ રાજ્યની શોભારૂપ હતું. આ એક જ સરોવર આપણને સૌરાષ્ટ્રમાંના સાતસો વર્ષના મૌર્ય, ગ્રીક, શક, ક્ષત્રપ અને ગુપ્ત વંશના ઇતિહાસ કહી બતાવે છે. ચંદ્રગુપ્તની સુદૃઢ રાજ્યવ્યવસ્થા, દીર્ઘદૃષ્ટિ અને પ્રજા-પાલન, અશોકના સુશાસન, ધર્માચાર ને લોકાચાર, સમાજવ્યવસ્થા ને ધર્મ તથા નીતિ, ક્ષત્રપોના ઉચ્ચ સંસ્કાર, હૃદયનું ઔદાર્ય, પ્રજાકીય નીતિ અને શાસનવ્યવસ્થા, ગુપ્તોની લોકપ્રિયતા અને પ્રજાકીય કામોની તત્પરતા અને સાથોસાથ મૌર્ય, ક્ષત્રપ અને ગુપ્ત રાજ્યોની પ્રગતિ-શીલ લોકનીતિ.

સહુ નામની છતી પોતાનામાં અપૂર્ણ રહી ગયેલો

આ સુદર્શન તળાવના જન્મ અને ઇતિહાસમાંથી સૌરાષ્ટ્રના સહારો અને

જણાવ્યું છે કે 'આ તે સુદર્શન સરોવર છે જે મૌર્ય રાજા ચંદ્રગુપ્તના પ્રાંતિ સૂબા વૈશ્યગુપ્ત (પુષ્યમિત્ર)થી રચાયેલ, મૌર્ય રાજા અશોક તરફથી રાજ્યકર્તા યવનરાજા તુષાસ્ફથી પ્રણાલિકા વડે રાણગારાયેલ અને રાજાને લાયક ટબથી બંધાયેલ છે.' સુદર્શનનું વર્ણન કરતાં રુદ્રદામાનો લેખ જણાવે છે કે પર્વતોના શિખર સાથે હરીફાઈ કરતું એનું બાંધકામ છે. તેના કિનારા મજબૂત છે. એટલે કે પહોળાઈ, લંબાઈ, ઊંચાઈ વગેરે ખાઈ ખાડા વગરનાં છે. સ્વચ્છ કામવાળા છે. તેમાં કચરો ન આવે એવી જાળીઓ પાણીનો સંગ્રહ અને વધારાના પાણીના નિકાલ માટે પણ વ્યવસ્થા હોવાનું જણાય છે.

નદીઓનાં પૂરે વેરેલો વિનાશ

રુદ્રદામનના રાજ્યકાળ દરમિયાન ઈ. સ. ૧૫૦ની આસપાસ અતિવૃષ્ટિને કારણે સોનરેખ અને પલાસિની નદીઓમાં ભારે પૂર આવ્યાં અને બંધ તૂટ્યો. એથી ૪૨૦ હાથ લાંબું, ૪૨૦ હાથ પહોળું અને ૭૫ હાથ ઊંડું ગાબડું પડ્યું. પાણીના ધોધ છૂટ્યા ને જળપ્રલય જેવી સ્થિતિ કરી મૂકી. લેખમાં જણાવ્યું છે તે મુજબ પર્વતની ટૂંકો, ઝાડવાં, કિનારા, ગઢ ઉપરની દેવડીઓ, અગાશીઓ, મેડીઓ, દરવાજા અને ઊંચા વિસામાઓનો ભાંગીને ભુક્કો કરી નાખ્યો. એને કારણે સરોવરના નદીમુખના તળ સુધી રણ જેવું થઈ ગયું. લોકોમાં હાહાકાર વ્યાપી ગયો. મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામનને આ સમાચાર પહોંચાડવામાં આવ્યા. રુદ્રદામને રાજ્યના ખર્ચે હતો એનાથી ત્રણગણો મોટો બંધ બંધાવ્યો. આ કામ પ્રામાણિક અને કર્તવ્યનિષ્ઠ એવા દુર્લભના પુત્ર પલ્હવી સુવિશાખને સોંપ્યું, જે ત્યારે સૌરાષ્ટ્રનો સૂબો હતો.

સુદર્શનની ફરી પાછી નવરચના

એ પછી ચોથી સદીમાં ક્ષત્રપ સત્તાનો ગુપ્ત સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત બીજાએ અંત આણ્યો અને સૌરાષ્ટ્ર સમુદ્રગુપ્તના પુત્ર ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યની આણ નીચે આવ્યું. તેના પૌત્ર સ્કંદગુપ્તે સૌરાષ્ટ્ર ઉપર પર્ણદત્ત નામના અધિકારીને નીમ્યો. એ વખતે પર્ણદત્તના પુત્ર ચક્રપાલિતને

ગિરિનગરનો વહીવટ સોંપાયો. ઇ. સ ૪૫૫માં વળી પાછી અતિવૃષ્ટિ થઈ અને આઠસો વર્ષ પહેલાં ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે બંધાવેલો, અશોકે સુંદર બનાવેલો ને રુદ્રદામાએ સમરકવેલો બંધ ફરી પાછો તૂટ્યો. પણ ચક્રપાલિતે બે જ માસના ટૂંકા ગાળામાં હતો એના કરતાં વધારે સરસ રીતે સમરાવીને તૈયાર કર્યો. આ બંધ ૧૦૦ હાથ લાંબો, ૬૮ હાથ પહોળો અને ૭૫ માથોડાં ઊંચો હતો. આવડો વિશાળ બંધ બાંધવા પાછળ અઢળક દ્રવ્ય ખરચાયેલું. બંધ બંધાઈ રહેતાં સરોવરની ટેકરી ઉપર વિષ્ણુનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું અને બ્રાહ્મણો તથા નગરજનોને પ્રસન્ન કરવામાં આવ્યા. દામોદરજીના મંદિરમાં આજે એ પુરાણા વિષ્ણુમંદિરની એક મૂર્તિ છે. એ મૂર્તિ દામોદરજીના જીર્ણોદ્ધાર વખતે કોટના પાયામાંથી મળી આવેલી.

ભારતનાં ત્રણ ત્રણ સામ્રાજ્યોનું સાક્ષી

આજે તો એ સુદર્શન તળાવનું નામનિશાન નથી. પણ આઠસો વર્ષ સુધી એ સુદર્શન સરોવર ગિરનારની ગોદમાં ઝૂલતું હતું. સંભવ છે કે છેલ્લું સમરાવ્યા બાદ બીજાં બસો ત્રણસો વર્ષ સુધી પણ ટકી રહ્યું હોય. આમ એકાદ હજાર વર્ષ સુધી સૌરાષ્ટ્રનું એ સુદર્શન સૌરાષ્ટ્રની જ નહિ પણ મગધના સામ્રાજ્ય અને ઉજ્જયિનીના ક્ષત્રપ રાજ્યની શોભારૂપ હતું. આ એક જ સરોવર આપણને સૌરાષ્ટ્રમાંના સાતસો વર્ષના મૌર્ય, ગ્રીક, શક, ક્ષત્રપ અને ગુપ્ત વંશના ઇતિહાસ કહી જાય છે. ચંદ્રગુપ્તની સુદૃઢ રાજ્યવ્યવસ્થા, દીર્ઘદૃષ્ટિ અને પ્રજાપાલન, અશોકના સુશાસન, ધર્માચાર ને લોકાચાર, સમાજવ્યવસ્થા ને ધર્મ તથા નીતિ, ક્ષત્રપોના ઉચ્ચ સંસ્કાર, હૃદયનું ઔદાર્ય, પ્રજાકીય નીતિ અને શાસનવ્યવસ્થા, ગુપ્તોની લોકપ્રિયતા અને પ્રજાકીય કામોની તત્પરતા અને સાથોસાથ મૌર્ય, ક્ષત્રપ અને ગુપ્ત રાજ્યોની પ્રગતિશીલ લોકનીતિ.

સત્ નામની છડી પોકારતા અવધૂત શિલાલેખો . . .

આ સુદર્શન તળાવના ભવ્ય બાંધકામથી સૌરાષ્ટ્રના સઘાટો અને

મજૂરોની કારીગીરી અને શક્તિનો ખ્યાલ આપણને આવે છે. એ જ રીતે નહેરો વડે થતી ખેતી, સુખ, સમૃદ્ધિ અને પ્રજાની ધર્મપ્રિયતા, આદર, આતિથ્ય અને સહેલાણીપણાનો ખ્યાલ આપે છે. એ આઠસો વર્ષનો વિશેષ કશો જ ઇતિહાસ ન મળે તો પણ અશોક, રુદ્રદામન અને સ્કંદગુપ્તના ગિરનારની ગોદમાં અવધૂત સમા અડીગો લગાવીને સેંકડો વર્ષોથી બેઠેલા એ ત્રણ શિલાલેખો ઇતિહાસના જીવતાજાગતા નમૂના છે. હજી સુધી તો એને પાણી પ્રજાળી શક્યું નથી અને ભૂસ્તરના ફેરફારો ભાંગી શક્યા નથી. અનેક ઊથલપાથલ સામે ધર્મ, સુશાસન અને પ્રજાધર્મની રક્ષા કરતા જાણે ત્રણ દ્વારપાળ જે ભૂતકાળનો અનુભવ લેવા આંગળી ચીંધે છે, વર્તમાનનું માર્ગદર્શન આપે છે ને ભવિષ્ય માટે સાવધાનીનાં સૂત્રો ઉચ્ચારે છે.

સમ્રાટ અશોકના સમયમાં સૌરાષ્ટ્ર

ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય પછી બિંબિસાર દીર્ઘકાળ સુધી મગધની ગાદીએ રહે છે. પણ સૌરાષ્ટ્રનો વિશેષ સંબંધ નજરે પડતો નથી. અશોકનું રાજ્યશાસન એના શિલાલેખ દ્વારા આપણે જોયું. એ કાળે સાર્વજનિક ઔષધાલય, પાંજરાપોળ, ધર્મશાળાઓ, પરબો વગેરે અસ્તિત્વમાં હતાં. સૌરાષ્ટ્રમાં બૌદ્ધધર્મ પ્રચલિત થતો જતો હતો. શૈવો અને બૌદ્ધો વચ્ચે ઘર્ષણ પણ હતું. છતાં બૌદ્ધ એ રાજધર્મ હોવાથી શૈવો ઉઘાડા ઊઠી શકેલા નહિ. એકંદરે પ્રજા સુખી ને સમૃદ્ધ હતી.

અશોક પછી બૌદ્ધધર્મની અહિંસાની અતિશયતાને કારણે લશ્કર નબળું પડ્યું અથવા ઘણા કુમારો સત્તાભૂખ્યા હોતાં રાજાના મૃત્યુની રાહ જોઈ રહ્યા હોય એ કારણે પણ અશોકનું સામ્રાજ્ય એના અવસાન બાદ ભાંગ્યું. માંદગીના કારણે ભારત છોડી જતાં સિકંદરનું મૃત્યુ થયું અને એના સરદારો જે તે વિભાગના રાજા બની બેઠા; એવું જ અશોકના મૃત્યુ બાદ થયું.

ગ્રીકોનો વધતો જતો સંબંધ

સિકંદરની ભારત ઉપરની ચડાઈને કારણે ગ્રીક અને ભારતનો

સંબંધ વધ્યો. સિકંદરના મૃત્યુ બાદ સિંધુથી ગાંધાર સુધીના પ્રદેશમાં પથરાઈ રહેલા ગ્રીક અધિપતિ સેલ્યુકસ નાઈટરે ફરી ભારત ઉપર ચડાઈ કરી પણ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે એને ભારે શિકસ્ત આપી સેલ્યુકસે પોતાની પુત્રી હેલન ચંદ્રગુપ્ત વેરે પરણાવી અને ગ્રીક અને આર્યો સાથે લોહીનો સંબંધ શરૂ થયો. એ સમયે ઘણા ગ્રીક સેનાનીઓ ભારતમાં ભરતી થયા. સેલ્યુકસનો એલચી મેગેસ્થેનીસ ચંદ્રગુપ્તના દરબારમાં એલચી નિમાયો. એણે ભારતની પ્રગતિશીલ અને સુખી પ્રજા, ભારતની સમૃદ્ધિ, સુશાસન અને ધર્મ વિષે બહુમૂલ્ય ગ્રંથ લખ્યો છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં ગ્રીક જાતિનું આક્રમણ

અશોક પછી સૌરાષ્ટ્ર સાથેના સંબંધે એના પૌત્ર સાંપ્રતિ વિષે જ આપણને જાણવા મળે છે ભારતનો પશ્ચિમ વિભાગ એને સોંપાયેલો. જૈન ગ્રંથોના આધારે કહી શકાય કે સાંપ્રતિએ બૌદ્ધધર્મમાંથી જૈન-ધર્મ અંગીકાર કરેલો અને પ્રવર્તાવેલો ગિરનાર ઉપર એણે દેવળ પણ બંધાવેલ. સાંપ્રતિના અવસાન સમય સુધીમાં મગધનું મહારાજ્ય ભાગી ગયું હોય છે. શૈવ, બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મીઓના ઝઘડા શરૂ થઈ ગયા હોય છે. આ અનાવસ્થાનો લાભ ફરી પાછો ગ્રીક આક્રમકોએ લીધો અને બેક્ટ્રીઅન ગ્રીક મિનેન્ડરે સિંધ, કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રનો કબજો લીધો. એ કાળે નાગ, તક્ષક, આભીર વગેરે અનેક જાતિઓ સિંધુમુખથી સૌરાષ્ટ્ર સુધી પથરાયેલી હતી. મિનેન્ડરે ભારતમાં આવી બૌદ્ધધર્મ અપનાવ્યો અને મિલિન્દ નામ ધારણ કર્યું. ગ્રીક લોકોના સૌરાષ્ટ્રમાં આવવાથી બે સંસ્કૃતિનો સમન્વય થયો ગ્રીકોએ હિંદુ સંસ્કૃતિ અને ભાષા અપનાવ્યાં.

બે સુવિકસિત સંસ્કૃતિનું મિલન

ગ્રીકોએ જેમ ભારતીય સંસ્કૃતિ અપનાવી તેમ ગ્રીકોએ ભારતને આપ્યું પણ ઘણું કારણ કે ગ્રીસ અને એની આસપાસનો પ્રદેશ એ કાળે જગત સંસ્કૃતિઓમાં પણ ઠીકઠીક આગળ વધેલો હતો ભારતમાં જેમ ગણરાજ્યો હતાં તેમ ગ્રીસમાં નગરરાજ્યો હતાં. નગરરાજ્યોનો સારો

વિકાસ થયેલો પણ રચનામાં એ સુધાર થયા. રચનાની ને એથેન્સ એનાં મુખ્ય નગરો હતાં. ન્યાયની પદ્ધતિ ઓટ્ટની વ્યવસ્થિત હતી કે એમણે ઘડેલા કાયદા જગતના લગભગ તમામ દેશોમાં જેમને લો-રોમન કાયદા તરીકે સ્વીકાર પામ્યા, જે આજ સુધી સુધારાવધારા સાથે ચાલુ છે. જોકે ભારતની પંચાયત પદ્ધતિમાં રોમન કાયદા કરતાં લોકશાહીનું તત્ત્વ વિશેષ રહેલું હતું. એને કારણે સત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણ રહેતું ને અધિકારો ઉકેલ આવી જતા, સહેલો તથા બન્ને પક્ષોમાં રાજદ્વેષનું તત્ત્વ ઘટાડી સિવાય મનનું સમાધાન કરવા તરફ રહેતો. લોકસંસ્કૃતિનું પંચાયત એ પ્રબળ અંગ છે ભારતીય રાજ્યબંધારણનું મજબૂત અંગ આ પ્રાચીન પંચાયતો જ હતી રાજ્યોની ઊથલપાથલ છતાં પ્રજાને તૂટી એની પાછળ સત્તાના વિકેન્દ્રીકરણ રૂપી આત્મનિર્ભરતાનો ઉત્તમ સ્થાન જ હતો. એથી રાજ્યો ને સામ્રાજ્યો નાશ પામતાં પણ ગામડાં ટકી રહેતાં—એમની એકતા, સંગઠન અને સ્વાવલંબનને કારણે જ.

વિશ્વની બે મહાન કળાનો સમન્વય

ગ્રીક લોકો, જેને ભારતવાસીઓએ યવન તરીકે ઓળખેલા એ ગ્રીક લોકો, શિલ્પ અને સ્થાપત્યમાં પણ આવા નોંધપાત્ર ઉદ્ધારમાં—આધારમાં એ લોકોનું રાજ્ય હતું. એમના શિલ્પસ્થાપત્યનું પ્રબળ અસર તળે ભારત પણ આવ્યું અને બન્ને દેશોની કળાના સમન્વયથી શિલ્પની ગાંધારની શૈલી ઉત્પન્ન થઈ. એની ભારે મૂર્તિઓ પણ ગાંધાર શૈલીની છે એ પછી ભારતીય શિલ્પકળા ગાંધાર શૈલીથી જુદી પડી, કારણ કે બન્ને દેશોના સ્વભાવ, ધર્મ અને સંસ્કૃતિ અનુસાર ગ્રીક શિલ્પ રૂપપ્રધાન હતું જ્યારે ભારતીય શિલ્પ આત્માની કથાને વિકસાવનારું ભાવપ્રધાન હતું એક સુંદર છતાં કઠિન,જડ લાગે છે, જ્યારે બીજું—ભારતીય શિલ્પ સુંદર અને કોમલ લાગે છે એકમાં બળ અને રૂપની સૌંદર્ય વિલસતું લાગે છે, બીજામાં ચેતન અને આત્માનું સૌંદર્ય વિલસે છે કાવ્ય અને નાટ્યકલામાં પણ એવો વિકાસ સાધેલો. એ જ રીતે ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, રાજનીતિ, ન્યાયશાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાનમાં પણ

ચણ્યા આજના વધેલા જમતના અનેક નામાંકિત વિદ્વાનોમાં ગ્રીક વિદ્વાનોનો બહોળો ઓઠો કાળો છે રમતો અને વ્યાયામના અજજા શોખીન હોવાને કારણે સ્નાયુબદ્ધ, સુરેખ અને સુંદર હતા યુદ્ધવિદ્યામાં પ્રવીણ અને પરાક્રમી હતા પણ આ પરાક્રમોનો મદ, આંતરકલહ અને વિલાસ બારણોની જેમ એમને પણ ખાઈ ગયા ને દુશ્મનોને હાથે એ મહાન સામ્રાજ્યનો નાશ થયો. સંસ્કૃતિ રહી ગઈ. જગત-સંસ્કૃતિઓમાં એની મબલખ મોટી દેન છે. ગ્રીક લોકોએ હિંદુ સંસ્કૃતિને અપનાવતાં ગ્રીક સંસ્કૃતિનો ભારતને પણ વારસો મળ્યો. એથી ભારતીય સંસ્કૃતિ બહુ સમૃદ્ધ બની સૌરાષ્ટ્ર તો ગ્રીક લોકોનું મૂળ બહુ જનેલું એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ સૌરાષ્ટ્રવાસીઓના લોહીમાં એ લોહી અને લોહીના સંસ્કારનો ઘણો વારસો પડેલો છે. આજના સૌરાષ્ટ્રની કેટલીક વિશિષ્ટ કોમો મૂળ ગ્રીક જાતિમાંથી ઊતરી આવેલ છે

સૌરાષ્ટ્રના બહેરચોમાં ગ્રીક અને શક જાતિના સંસ્કાર

સૌરાષ્ટ્રની ઉત્તમ પ્રકારની ઘોડેસવારી, પહોળા બલિના ચૂડીદાર ઝભ્ભા, ઝીંચી ગોદીના કાછડી લોકો બહેરે છે તેવા કૂદકી ને કૂદતિયાળાં પગરખાં અને ઘોડીઓની અસલ ચાલની જાળવણી પાધડી અને ઘોડાપર્ણા તલવારના ઘાવી બાંધવું રહસ્ય કરવા પાધડી નીચેની કાંબાની તાંસળી વગેરે ગ્રીક લોકોનો વારસો છે. લોકે એમાં ઘણાનો શક સંસ્કૃતિનું ઘણું મિશ્રણ છે. સૌરાષ્ટ્રનું હવામાન કેટલુંક પણ ગ્રીક લોકોનું ઘેરદાર કેડથી સહેજ નીચે ઝૂલતું ઝભ્ભરખું અને ઢીંચણની સહેજ નીચે પહોંચતું પેનીઠક અંગરખું એ બન્નેના મિશ્રણમાંથી બનેલું છે. રંગભૂમિનો પડદો જેને આપણે જવનિકા કહીએ છીએ તે મૂળે યવનિકા ઉપરથી બનેલ છે. યવન તરફથી બનેલી તે યવનિકા. એક મત એવો છે કે ગ્રીક લોકોના નાટકમાં પડદો જ ન હતો. પણ પડદા જેવું કાપડ ઈરાનદેશથી આવતું હશે એના ઉપરથી પડદાને યવનિકા એટલે આજની જવનિકા નામ મળ્યું હશે બનારે આજનો ચૂડીદાર પાયજામો અને અંગરખું આપણને ઈરાની શક લોકો પાસેથી મળેલ છે. અંગરખું તો હજુ ક્યાંક જ પહેરાય છે, જ્યારે પાય-

જામો તો આજના રાષ્ટ્રીય પોષાકમાં સ્થાન પામેલ છે આ પાયજામો વિવિધ પ્રકારે સૌરાષ્ટ્રમાં પહેરાય છે આમ કેડિયું, અગરખું, ચૂડીદાર પાયજામો અને પહોળી બાંયના ચૂડીદાર સોરઠી ઝબ્બા-પહેરણ એ સૌરાષ્ટ્રના ગ્રીક અને શકના કાયમી વારસારૂપ બન્યાં છે

બેકટ્રીઅન ગ્રીકની સત્તા હેઠળ

બેકટ્રીઅન ગ્રીક મિનેન્ડર-મિલેન્દ અને એપોલોડોટસ એમ બને રાજ્યસત્તા કચ્છ સહિત સૌરાષ્ટ્રમાં હોવાનું જણાય છે આ ગ્રીક રાજાએ હિંદુ સંસ્કૃતિ, ભાષા વગેરે અપનાવ્યાં અને બૌદ્ધધર્મ સ્વીકારી મિલેન્દ નામ ધારણ કર્યું તે આપણે જોઈ ગયા આ રાજા મિલેન્દે સૌરાષ્ટ્રમાં દેવળો, કૂવા અને છાવણીઓ બંધાવ્યાં હોવાનું જાણવા મળે છે આ બેકટ્રીઅન ગ્રીકોની સત્તા ૮૦ થી ૧૦૦ વર્ષ સુધી સૌરાષ્ટ્રમાં રહી હોવાનું જણાય છે આમ કાલગણના પ્રમાણે ઈ સ પૂર્વે ૩૩૦ આસપાસ સૌરાષ્ટ્ર મૌર્યકુળની સત્તા નીચે આવ્યું તે લગભગ ઈ સ પૂર્વે ૧૪૨ની આસપાસ સુધી રહ્યું જણાય છે તે પછી બેકટ્રીઅન ગ્રીકની નીચે ઈ સ પૂર્વે ૭૮ની આસપાસ સુધી રહ્યું જણાય છે વચમાં કોઈ શક રાજ્ય આવી ગયાનો સંભવ ગણાય છે

સૌરાષ્ટ્રમાં ઈરાની શકોનું આગમન

એ પછી પશ્ચિમના ક્ષત્રપોનો પ્રસિદ્ધકાળ શરૂ થાય છે સૌરાષ્ટ્ર ઉપરના એમના ઉતરાણ સાથે મહાન જૈનાચાર્ય કાલકસૂરિનું એક કથાનક ગૂંથાયેલું છે અને કેટલેક અંશે એને ઐતિહાસિક-પ્રમાણભૂત પણ ગણવામાં આવે છે કથાનક એવું છે કે ઉજ્જયિનીમાં જ્યારે રાજા ગર્દભિલ્લ રાજ કરતો હતો (આ ગર્દભિલ્લ ઉજ્જેણીના ગંધર્વસેનના નામે લોકકથામાં સ્થાન પામેલ છે) ત્યારે જૈનાચાર્ય કાલકસૂરિની બહેન સરસ્વતી ઉપર આ ગર્દભિલ્લની દાનત બગડી અને એને પોતાના મહેલમાં પૂરી દીધી. કાલકાચાર્ય આથી ખૂબ રોષે ભરાયા અને વેર વાળવા પોતાના ભાણેજ ભાનુમિત્રને ત્યાં જઈ રહ્યા કેટલેક કાળે કાલકાચાર્ય લાટમાંથી ઈરાન-પારસકુળ ગયા એ વખતે ઈરાનની આસપાસ ઈરાનના

ખંડિયા શક ઠાકોરોનો વસવાટ હતો. આ શક ઠાકોરો શકસાહિ કહેવાતા. કાલકાચાર્ય એ શકસાહિઓના મુખીને ત્યાં રહ્યા અને પોતાના વૈદક અને જ્યોતિષથી મુખી તથા બીજા શક ઠાકોરો ઉપર ખૂબ પ્રભાવ પાડ્યો કેટલોક કાળ ત્યાં રહ્યા બાદ કાલકાચાર્ય શકસાહિઓને લઈને સિંધ દેશમાં ઊતર્યા. અને સિંધના પાટનગર મીનનગરનો કબજો લઈ એક શક ઠાકોરને એનું રાજ્ય સોંપ્યું. ત્યાંથી શક ઠાકોરો સાથે કચ્છમાં ઊતરી કબજો જમાવીને સૌરાષ્ટ્રમાં ઊતરી સૌરાષ્ટ્ર કબજે કરી ૯૬ શક ઠાકોરો વચ્ચે સૌરાષ્ટ્ર વહેંચી દઈ જે શક મુખીને ત્યાં પોતે ઊતરેલા તે શક મુખીને સૌરાષ્ટ્રનું રાજ્ય સોંપ્યું. ત્યાંથી બળવાન બની પોતાના ભાણેજ ભાનુમિત્રની સહાય સાથે ઉજ્જયિની ઉપર ચડાઈ કરી અને ગર્દભિલ્લને મારીને વેર વાળ્યું પછી માલવાનું રાજ્ય શક મુખીને સોંપ્યું.

કાલકાચાર્ય અને શક ક્ષત્રપો

આ મહાન જૈનાચાર્યના પરદેશીઓને ભારતભૂમિ ઉપર ઉતારવાના કાર્યને કેટલાક ઇતિહાસકારો કરણ ઘેલાના પ્રધાન માધવના કૃત્ય સાથે સરખાવે છે એમ કહેવાય છે કે કાલકાચાર્યે એ બધા શકોને જૈન-ધર્મની દીક્ષા આપીને આ ભૂમિની સંસ્કૃતિ સાથે મેળવી દઈ એનું સાટું વાળી દીધું એની સામે એમ કહેવાય છે કે કાલકાચાર્યે એ ઘણું ઉમદા કાર્ય કર્યું કહેવાય, પણ આ ભૂમિનો સંસ્કાર જ એવો છે કે મહાન આક્રમક અને સંસ્કારી કે અસંસ્કારી જાતિઓ પણ ભારત પરના વિજયી આક્રમણ બાદ આ ભૂમિના ધર્મો ને સંસ્કૃતિ અપનાવતી જ રહી છે. પશ્ચિમના શકોની જેમ ઉત્તરના શકો પણ હિંદુ સંસ્કૃતિને અપનાવીને એક બની રહેલા. એથી કાલકાચાર્યનું રોષથી ભરાયેલું કાર્ય ઓછું ગંભીર ન ગણાય. પ્રાયશ્ચિત્તવૃત્તિથી કર્યું હોય તો પણ એ કાર્ય અસ્વાભાવિક તો ગણાય જ, પણ જે કાળનો પૂરો ને સાચો ઇતિહાસ ન મળે એ કાળના કાર્ય ઉપર ન્યાયાધિશ બનવું એ પણ બરાબર નથી. અનુમાનો જરૂર તારવી શકાય. અને આવા પ્રસંગો અંગે મતભેદ તો રહેવાના જ.

ઓળખતા હોય પણ વીર વિક્રમને ઓળખે છે. સૌથી વિશેષ એની ન્યાય-પ્રિયતા અને પરદુઃખે દુઃખી અને પરસુખે સુખી થવાના એના ત્યાગને બલિદાનની માન્યતાને આભારી છે. રાજા વીર વિક્રમનો અંધારપછેડો તો રાજાઓની પ્રજાવત્સલતાનું પ્રતીક બની ગયેલ છે લોકકથા એ હમેશાં ઇતિહાસ નથી હોતો પણ લોકહૃદયની લાગણીનો પડઘો હોય છે રાજા વીર વિક્રમ પછી રાજા ભોજને નામે પણ ઘણી ઘણી દંતકથાઓ ચાલે છે. વીર વિક્રમના દરબારનાં નવ રત્નો રાજા ભોજના દરબારને નામે ચડે છે અને એકના એક પ્રસંગો ઘણી વાર બન્નેના નામે પડ્યા છે

હૂણો આવ્યા ને એકરૂપ બન્યા

ગુપ્તકાલમાં ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્ય પછી કુમારગુપ્તે, સ્કંદગુપ્તે અને બુદ્ધગુપ્તે પણ ગુપ્તકાલની કીર્તિ ઝળહળતી રાખી પણ એમનો ઘણો સમય હૂણોના જંગલી ધાડાંઓને હાંકી કાઢવામાં ગયો છેલ્લા ગુપ્ત રાજા ભાનુગુપ્તથી ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો અંત આવ્યો અને ચીન પાસેના પ્રદેશમાંથી રોમ સુધી વિનાશ વર્તાવતા હૂણોની છેવટે ચડતી કળા થઈ જેમાં તોરમાણ અને મિહિરગુલે ખ્યાતિ મેળવી છે. સૌરાષ્ટ્રને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી હૂણોનાં આ ધાડાં સૌરાષ્ટ્ર સુધી પહોંચ્યાં ન હતાં આ

બદલે આજના ભાલ પ્રદેશને કાંઠે વલભીને પોતાની રાજધાની બનાવી. વલભીને પાટનગર બનાવવાનાં ત્રણ કારણ હોઈ શકે. સુદર્શન તળાવના વારંવાર તૂટવાના ભયથી અથવા તો ગિરિનગર આસપાસ પ્રતિપક્ષનાં નાનાં મોટાં રાજ્ય સાથેની વારવારની લડાઈનો ભય હોય, કાં તો એ કાળે વલભીપુર ખાડીને કાંઠે આવેલું હોઈને વહાણવટાને વિકસાવવા કે ખંભાત-ભરૂચ સુધીના દરિયાકાંઠા સુધી નજર રાખવા સહર સ્થળ માન્યું હોય. જોકે વલભીથી દરિયાકાંઠો આજે ૧૩ માઈલ ખસી ગયો છે, પણ ભટ્ટાર્કના વંશજ, જે મૈત્રકોના નામે ઓળખાયા એ મૈત્રકોના રાજ્યકાળ દરમિયાન વલભી ધીકતું બંદર હતું.

જૈનધર્મનું પ્રાચીન કેન્દ્ર વલભીપુર

આ મૈત્રકકુળ ક્યાંથી આવ્યું, મૈત્રક નામ કેમ પડ્યું અને વલભી નામ કેમ પડ્યું એના વિષે અનેક મતમતાંતર ચાલે છે. પણ સાતમી આઠમી સદીના સાહિત્યમાં મૈત્રકોને યાદવો તરીકે ઓળખાવેલ છે વલભી મૈત્રકકાળ પહેલાંથી વસેલું હતું અને ઠીક ઠીક વિકાસ પામેલું હતું જૈન-ધર્મનું પરમ ધામ હતું. દેવસેન સૂરિના ગ્રંથ પ્રમાણે વલભીમાં વિ. સં. ૧૩૬ માં સેવડ સંપ્રદાયની ઉત્પત્તિ થયેલી, અને દિગમ્બર સંપ્રદાયમાં જણાવેલી કમ્બલિક સંપ્રદાયની ઉત્પત્તિ થયેલી. વલભી વાચના પણ મૈત્રકકાળ પહેલાં થયેલી. એ પહેલાં રોલેમી વલભીનો 'બલાઈ' તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે અને પાણિનિના ગણપાઠમાં પણ વલભીનો ઉલ્લેખ છે. એ બતાવે છે કે વલભી ઇ સ. ૨૦૦ પૂર્વે પણ સારી રીતે વિકસેલું હતું. આ રીતે વલભી ઘણું પ્રાચીન હતું અને ઈ. સ ની પહેલી સદીથી તો જૈનધર્મનું અને બૌદ્ધધર્મનું મહાન કેન્દ્ર અને તીર્થસ્થાન બનેલું. ક્ષત્રપો, ગુપ્તો અને મૈત્રકો પછી પણ જૈનધર્મની પ્રબળ અસર સૌરાષ્ટ્રની નગરીઓમાં રહી છે, વલભીનો અનેક રીતે વિકાસ થયેલો હોઈને પણ સેનાપતિ ભટ્ટાર્કે એને પાટનગર તરીકે પસંદ કર્યું હોય.

સૌરાષ્ટ્રનું મૈત્રક રાજ્ય

ઈ. સ. ૪૭૦ આસપાસ ઉદય પામેલ આ વલભીના મૈત્રકોમાં

જે એભલ મંડપના નામે ઓળખાય છે.)

અન્ય ધર્મોનાં મંદિરો

યુઅન ચંગના લખવા મુજબ વલભીમાં અન્ય ધર્મોનાં ચારસોએક જેટલાં મંદિરો હતાં ને સોરઠમાં સૌથી વધુ મંદિરો હતાં. આશ્ચર્યજનક ધાર્મિક સહિષ્ણુતાનું એ પરિણામ છે. આ મંદિરોમાં જૈન દેવાલયો હતાં, સૂર્યદેવળો હતાં, વિષ્ણુનાં મંદિરો હતાં, ને રાજ્યકુળનો ધર્મ શૈવ હોવાથી સૌથી વિશેષ પ્રચાર શૈવધર્મનો અને શિવાલયનો હોવો જોઈએ. વલભીના ખોદકામમાંથી મળેલાં પ્રચંડ શિવલિંગ અને વિશાળકાય નંદીઓની પ્રતિમા એની સાક્ષી પૂરે છે. તે છતાં સુપ્રસિદ્ધ સોમનાથનો કોઈ ઉલ્લેખ વલભીનાં દાનશાસનોમાં હજી સુધી નથી મળ્યો. સોમનાથમાં પાશુપતોના મઠો એ કાળે હતા. એ જ રીતે સૌરાષ્ટ્રમાં દેવીઓના મંદિરો પણ હતાં. બ્રાહ્મણો અને શ્રમણો પરિવ્રાજક હતા. ગામડે ગામડે ફરતા અને ધર્મપ્રચાર કરતા.

સુપ્રસિદ્ધ વલભી વિદ્યાપીઠ

વલભી વિદ્યાપીઠનાં અદ્ભુત વર્ણનો આપણને વાંચવા મળે છે. જેમાં અનેક વિદ્યાઓનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું અને ભારતના જુદા જુદા પ્રદેશોમાંથી અને ખાસ કરીને ઉત્તર હિંદમાંથી અનેક વિદ્વાનો ત્યાં વેદ ભ્યાસ માટે આવતા, જેની પ્રવેશદ્વારે જ પરીક્ષા લેવામાં આવતી, અને નાટા ભાગના નિષ્ફળ નીવડતા. જ્યારે અંદરની ચર્ચાસભામાં તો બહુ જ થોડા ઉત્તિર્ણ બનતા અને આચાર્યનું પદ મેળવતા. માત્ર વલભી વિદ્યાપીઠમાં ઉચ્ચાભ્યાસમાં જ નહિ પણ સામાન્ય શિક્ષણ પણ ઘણું ઉચ્ચ પ્રકારનું આપવામાં આવતું. સામાન્ય શિક્ષણમાં ૧૬ વર્ષે તો વિદ્યાર્થી પારંગત થઈને આવતો એક ઉલ્લેખનીય બાબત એ છે કે આ શિક્ષણના અભ્યાસક્રમમાં લોકકથાઓનો પણ અભ્યાસ કરાવાતો. જેમાં પંચતંત્ર અને બૃહત્કથાનો ઉલ્લેખ થાય છે. કાવ્ય અને વ્યાકરણવાળું રાવણવધનું સુપ્રસિદ્ધ મહાકાવ્ય, જે ભટ્ટીકાવ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તે, પણ એ કાળે લખાયેલું.

સૌરાષ્ટ્રની સમૃદ્ધિ

જેવું ધર્મ, રાજ્યવ્યવસ્થા અને શિક્ષણનું એવું જ વલભીની સમૃદ્ધિનું અદ્ભુત વર્ણન કથાઓમાં વાંચવા મળે છે. વલભીનું બંદર એ કાળે પાતાળ પ્રદેશથી ભરૂકચ્છ સુધીના બંદરોમાં મધ્યવર્તી કેન્દ્ર હતું. દૂર દેશાવરથી અહીં અઢળક ચીજો આવતી, સંઘરાતી. ઉત્તર અને મધ્ય ભારતના મહાન શ્રેષ્ઠીઓ વલભીના બંદરેથી વેપાર કરતા અને સંઘરેલી ચીજોના સોદા કરી દૂર દૂરનાં સાગર સ્થળોએ વહાણો હંકારી જતા. વલભી તો સમૃદ્ધ અને વૈભવશાળી હતું જ પણ આખો સૌરાષ્ટ્ર પણ સમૃદ્ધિવાન હતો. એકલા વલભીમાં જ સોથી સવાસો કરોડપતિઓ હતા. ત્યારે લક્ષાધિપતિની તો ગણતરી જ કરવાની રહે. મકાનો સુંદર રચનાવાળાં હતા પ્રાસાદો ભવ્ય હતા. વિહારો કલાત્મક હતા. એવું જ અન્ય દેવાલયોનું કથાસરિત્સાગરની વાર્તાઓમાં એનાં વર્ણનો આવે છે જમીન રસકસવાળી, વનસ્પતિ પણ સારી અને ફળફૂલની વિપુલતા રહેતી. સૌરાષ્ટ્ર દ્વીપકલ્પ બનતાં ભાદર વગેરે નદીઓનો કાંપ આ ભાલકાંઠામાં આજ સુધી ઠસડાઈ આવે છે. એટલે આજે જેમ ઘઉંનો પુષ્કળ પાક ઊતરે છે તેમ એ કાળે પણ વિશેષ ઊતરતો એમ યુઅન ચંગના વર્ણન ઉપરથી જાણવા મળે છે અને એણે લખ્યું છે તે મુજબ લોકો ઘઉંની રોટલી ખાતા આજે પણ ભાલકાંઠાના લોકોનો ખોરાક મુખ્યત્વે ઘઉં જ છે. જોકે સૌરાષ્ટ્રના લોકોને, પાકને અને આબોહવાને વલભીથી એણે જુદાં તારવેલ છે અને સૌરાષ્ટ્ર-સોરઠની અસર એને સારી નથી થઈ. પણ આજના સોરઠ વિભાગને બદલે સૌરાષ્ટ્રના કોઈ બીજા જ ભાગનો એને અનુભવ થયો હશે. એ અનુભવ એકાંગી જણાય છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં એકતંત્રી શાસનનો અંત

સૌરાષ્ટ્રના મૈત્રક રાજ્ય દરમિયાન આરબ લોકોના હુમલા સિંધ માર્ગે શરૂ થયેલા. એવો એક હુમલો ઈ. સ. ૭૧૪ના અરસામાં થયેલો, જ્યારે આરબોને સૌરાષ્ટ્ર સાથે સંધિ કરવી પડેલી. આવા હુમલાઓમાં શરૂઆતમાં તો આરબોને પીછેહઠ જ કરવી પડેલી. વલભીપુર ઉપરનાં

આરબોનાં આક્રમણો પણ ગુજરાતમાં નિષ્ફળ નીવડેલા છેવટ વિક્રમ સંવત ૮૪૫માં સિંધના આરબોએ કરેલા હુમલાથી નબળા પડતા જતા વલભી રાજ્યનો વિનાશ થયો એ વિનાશની સાથે કાઠુ માત્તાદીની કથાને સાંકળવામાં આવે છે પણ એ કથાના તથ્યાતથ્ય વિષે અનેક મત છે પણ વનજી ઉપરના આરબ હુમલાથી વલભી રાજ્યનો વિનાશ થયો એ એક હકીકત છે વનજી રાજ્યના અંત સાથે સૌરાષ્ટ્રમાંથી બૌદ્ધધર્મનો અને સૌરાષ્ટ્રના એકછત્રી રાજ્યનો પણ અંત આવ્યો

બૌદ્ધધર્મનો અસ્ત કયારથી ?

વનજી રાજ્યના અંતથી સૌરાષ્ટ્રમાં એકછત્રી રાજ્યશાસનનો અંત આવ્યો પણ વલભીએ સર્જેલી સંસ્કૃતિ કોઈ વિદ્વાનના અભ્યાસને કોઈ દેવાલયોના ખંડેરો કે બૌદ્ધસ્તૂપોમાંથી મળી આવતી મૂર્તિઓરૂપે જળવાઈ રહી તો બારોટની લોકકથનમાં ઓતપ્રોત થઈને નવું સ્વરૂપ ધારણ કરી રહી અલબત્ત એ શિષ્ટ સંસ્કૃતિના રૂપે તો નથી જ રહી પણ રાજ્યના વિનાશ સાથે આઠમા વિક્રમાળ પાયા પર મંડાયેલ બૌદ્ધ ધર્મનો અંત એકાએક કેમ આવ્યો એ લાંબા જેવો જ એક પ્રશ્ન છે આઠમી સદી પછી સૌરાષ્ટ્રમાં બૌદ્ધધર્મનું નામનિશાન મળતું નથી એવો એકાએક એ અદૃશ્ય થયો લાગે છે બૌદ્ધધર્મના અંત માટે જે જાણ્યા કારણો અપાય છે એક તો એ આર્યધર્મનો જ સુધારકસંપ્રદાય હતો હિંદુધર્મથી સંપૂર્ણપણે અલગ એવો એ ધર્મ નથી બીજું કારણ એ બતાવાય છે કે ન્યાયસંત પ્રજાની સમાનતામાં પરદેશી યવનો કે અસંખ્ય ગ્રહ્યાતાઓને જોવા ઉછેરીને બાહ્યણો સામે મૂક્યા બૌદ્ધધર્મની વ્યાપકતાથી લોકો ઉપરની પકડ ગુમાવી બેઠા અને પુરોહિતવર્ગ કરી કરતા નવરા પડેના બાહ્યણોનો એક રીતે કહીએ તો એકધારો વિરોધ વિગ્રહ ચાલુ જ હતો બીજી બાજુ બ્રહ્મણ, ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો જેવા પોતે પડી જઈને બૌદ્ધધર્મ પોતે પણ નીચો પડતો જતો હતો જનસમુદાયને સ્પર્શે તેવી તત્ત્વો કે પ્રણાલિકાઓ એમાં ઓછી હતી કોઈ પણ ધર્મ લોકોના ભાવાભાવનાને સાંત્વના આપ્યા વગર ટકી શકતો નથી

અને જો એ અવશ્યમાય તો તે કદાચ રાજાઓનો ધર્મ રહે, શ્રીમંતોનો ધર્મ રહે, કોઈ ને કોઈ પ્રકારના સત્તાધારી વર્ગનો ધર્મ રહી શકે પણ લોકધર્મ ન રહી શકે અને જે ધર્મ લોકધર્મ નથી બનતો તે લાંબો કાળ ટકતો પણ નથી બીજી બાજુ બ્રાહ્મણ ધર્મ નિત્ય ઉદાર રહ્યો અને બહારથી આક્રમક જાતિઓને હિંદુધર્મમાં અપનાવતો જ રહ્યો આ આક્રમક જાતિઓ રાજકર્તા હોવાથી હિંદુ બનવાની સાથે નામ અને સંસ્કૃતિ પણ હિંદુની અપનાવી અને એમાંથી ક્ષત્રિયકોમોનો ઉદ્ભવ થયો આ રીતે બ્રાહ્મણધર્મને રાજકર્તા કોમની વિશાળ ભોમ મળી રહી બૌદ્ધધર્મનો અંત આવવામાં આ પણ એક સબળ કારણ છે

બૌદ્ધધર્મનો સંસ્કાર વારસો

એક સંપ્રદાય તરીકે બૌદ્ધધર્મ અદૃશ્ય થયો પણ સત્વ તરીકે તો એ બાકીના ભારતીય ધર્મોમાં સંક્રાંત થઈ ગયો જે યજ્ઞયાગમાં નિર્દોષ પશુઓના બલિદાનો અપાતાં તે અપવાદો સિવાય બધે બંધ અહિંસા આચારધર્મમાં ઊતરી. દયાદ્રિષ્ટિથી દોરવાતો ગુજરાતનો સમાજ જો બુદ્ધધર્મ અને જૈનધર્મનો આભારી છે કરુણાનો આત્મભોગ જો પણ બૌદ્ધધર્મને આભારી છે જેમ કર્મકાંડ નહિ તેમ માત્ર ચિંતા ચાંદ નહિ, જેમ બધશ્રદ્ધ નહિ તેમ માત્ર નિર્મૂલિપૂજ્ય નહિ પણ સત્ય સ્વરૂપોનો વિવેક અને ધર્મસહિષ્ણુતા એ બૌદ્ધધર્મનો સંસ્કાર છે અને આજે અઢી હજાર વર્ષ પછી એ નિર્વૈર, જીવનીયતા બોધનો અભાવ અને નાતજાતની સમાનતાનો તથાગતનો ઉપદેશ વિષકટક સામે મુક્તિનો માર્ગ બતાવી રહ્યો છે પ્રત્યક્ષરૂપે અને વ્યક્તિ જીવનના આચારથી સમષ્ટિરૂપે આ નિર્ધારણોમાંથી પણ બાકીની વિભૂતિઓના મૂળ જોવા જ થઈ જાય છે

સૌરાષ્ટ્રમાં બૌદ્ધકાલીન અવશેષો

ચિત્ર, શિલ્પ અને સ્થાપત્યની કલાનો વારસો તો બધાં જ રાજ્યને બદલે બૌદ્ધધર્મે જ આપ્યો બૌદ્ધધર્મે બધી દુનિયાની કલાપ્રતિભાને ઊંચામાં ઊંચી પાંખો છે ભવ્ય સ્તૂપો, અપરૂપ મૂર્તિઓ, બેનમૂન ચિત્રો,

સદ્ગત કનારામ અને ઝલાભક્ત વિઠ્ઠારના રચાયેલમાં બાલે કે મુક્ત સાગવાનનો ઉપદેશ આકાર લઈને અવતર્યો છે. એમાંથી ઘણું બાકી બાકી રહ્યું છે પણ ઘણું બધું બચી ગયું છે. બારતના અન્ય પ્રદેશોની અને વિશેના દેશોની સરખામણીમાં તો સૌરાષ્ટ્રમાં એના સ્મૃતિરૂપ બારાર રાખા અવશેષો જ રહ્યા છે. સૌરાષ્ટ્રનું પોતાનું બારાર એવો તો અશોકનો એક શિલાલેખ જ. બાકીના અવશેષો જોવા માટે સિંહલદ્વીપ-સિલાર પણ જવું પડે તેમ છે. આજે 'બાવાપ્યારા'ની ગુફાઓને નામે જે ઓળખાય છે તે પૌરાણકાલીન ગુફાઓ-ચૈત્યોના અવશેષો છે એ પછી ઉપરકોટની બૌદ્ધ ગુફાઓના સ્તંભ, એની કુંભીઓ, પ્રવેશદ્વાર વગેરે ઉચ્ચ કોટિના શિલ્પનો ખ્યાલ આપે છે એ જ રીતે બાવરા કોટિલા નામે બારહૂર ચૈત્યોના નામે જે ગુફાઓ પ્રસિદ્ધિ પામી છે તે પણ ઉપરકોટની શૈલીની બૌદ્ધ ગુફાઓ જ છે. એ જ રીતે હાથ અને સિંધિયર પાસે પણ બૌદ્ધ ગુફાઓના અવશેષો આજે ધૂળમાં બળી રહ્યા છે બારે સાણા કુંભરની બૌદ્ધ ગુફાઓમાં, જ્યાં ઢોર અને બારવાડીઓએ આજે બારારો બનાવ્યો છે તે અને તળાજાની કુલ ગુફાઓ સાથેનો ઓબારા મંડપ પણ એક કાળની બારિપ્રાત બૌદ્ધ ગુફાઓ જ છે આજે તો બધા બધી ગુફાઓ વિષે અનેકવિધ દંતકથાઓ બાલે છે એક કાળે બગવાન તથાગતની ઉપદેશબાવાઓથી એ ગુફાઓ બાબતી હશે ચોર કાતી હશે

સૌરાષ્ટ્રમાં વલભીનાં સમકાલીન રાજ્યો

બારમી સદીના બંત બાબે સૌરાષ્ટ્રબાંથી વલભી રાજ્ય અને બૌદ્ધ-ધર્મનો બંત બાવે છે. એ કાળે સૌરાષ્ટ્રમાં નાનાં નાનાં રાજ્યો-બસ્તિત્વ ધરાવતું હોવાનું જણાવા બળે છે એક કાળના બરિબ્રાજ અને પછીના વર્ધમાનપુર-વઢવાણમાં બાચોલેટ-ચાપવંશના રાજા રાજ કરતા હોવાનું જણાય છે બશુરાપુરી-બોરબીમાં સૈન્ધવવંશના રાજવીનું રાજ હતું. જ્યારે બધ્ય સૌરાષ્ટ્ર-સોરઠ અને સોદિયવાડ વચ્ચે બારબેલ વંશના રાજબોનો રાજ્યવ્યવ બળી બાવેલ છે. એ રાજવંશ કબીથી

ઊતરી આવ્યો એની કશી માહિતી મળતી નથી. ગાદીપતિનો ખ્યાલ પણ ઊપસ્યો નથી. ગાદીપતિ એ ચક્રવર્તિ હોવાનો ઓછો અંશ બતાવે છે અને મહામંડલેશ્વર હોય તો ગાદીપતિ ઓટલે ગાદીની કાંઈ હોય ચોક્કસ પણ ગાદી તો આજે સર્વત્ર નવરાવવી એક ચાલતી ફેશન છે. એનો ચાલ્યનું એક નામ કુંવર પ્રસ્રવણ મળે છે. એ નામનો અર્થ આજે તો આજે એનું કોઈ રૂપાંતર અસ્તિત્વમાં હોય તો તે ઉપેક્ષવાનું રહે છે અને છે માત્ર એ રાજવંશના રાજાઓનાં થોડાં નામ. જેવાં કે ધર, પરાક્રમદાસ, સિંહાદિત્ય વગેરે. આજના દૃષ્ટિએ એ રાજાઓ હોવાનું અનુમાન થાય છે. અને ઈ.સ.ની ૭મી વર્ષનો એમનો રાજ્યકાળ હોવાનું કહેવાય છે.

સૈન્ધવ કાયકૂબ-જોકિયા વંશ

બીજો સૈન્ધવવંશ તો પુરાણો પ્રસિદ્ધ છે. સિન્ધુરાજ જયદ્રથના વંશના આજીજ જતાં સિંધુ ઉપરથી આવેલા ઓટલે સૈન્ધવ કહેવાયા. સિંધ ઉપરના આરબોના આક્રમણને કારણે સાતમી સદીની આસપાસ કચ્છ-સૌરાષ્ટ્રમાં ઠાલરીને બદલે સૌરાષ્ટ્રના સામરાજ પ્રદેશ ઉપર એમણે રાજ્યવિસ્તાર કરેલો. એમ પણ કહેવાય છે કે કચ્છના રણ કે અમૂકમાંથી ઊતરી આ સૈન્ધવોએ પહેલી ગાદી ભોરમીમાં સ્થાપેલી. એનો પહેલો રાજા પુષ્યદેવ કે પુષ્પદેવ નામે હતો. એની રાજધાની ભૂતાદિત્યસિદ્ધિ ઓટલે આજનું ધૂમલી હતું. મૂળ ભૂતાદિત્યસિદ્ધિ, એ પછી ભૂમિસિદ્ધિ, એ પછી ભૂમલિકા, એ પછી ભૂમલી અને છેવટ ધૂમલી એવું રૂપાંતર થયું હોવાનું સૈન્ધવ રાજાઓના દાનશાસનોના અનુક્રમે જણાય છે. ૨૦૦ વર્ષના સૈન્ધવ કાળ પછી જોકિયાવંશ ધૂમલીમાં આવે છે. આ જોકિયા અને સૈન્ધવ એક જ હોવાનું અનુમાન છે. સૈન્ધવવંશનું પ્રતીક મત્સ્ય-માછલું હતું. જોકિયાઓના આદિ પુરુષ મકરધ્વજ ઉપરથી જોકિયાઓનું પ્રતીક મકરનું હતું. સાગર ઉપરથી સત્તા છૂટ્યા પછી મકરધ્વજનું પ્રતીક સ્વીકાર્યું હોવાનું કહી શકાય. ધૂમલીના જૂના મંદિરની શાસ્ત્ર-મંદિરાઓમાં વાનર તથા મત્સ્યનાં પ્રતીક સાથોસાથ છે. તો સૈન્ધવ અને જોકિયા એક જ હોય તો સૈન્ધવ જોકિયાઓનો વંશ ચાલ્યાંક

વલભી પછીનું સૌરાષ્ટ્ર

વલભી પછીના સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ તો ઘણો લાંબો છે. ગુપ્ત સામ્રાજ્ય તૂટી જતાં સૌરાષ્ટ્ર જુદાં જુદાં રાજ્યકુળો વચ્ચે વહેંચાયું હતું. મારામારી છે આ રાજપૂતોના મૂળ પુરુષ કે મૂળ કુળની. લગભગ બધેબધે કોમ અને બધેબધે રાજકુળ પોતાને કાં તો સૂર્યવંશી અને કાં તો ચંદ્રવંશી કહેવરાવે છે. કાં તો રઘુકુળથી એમની વંશાવળી શરૂ થાય અથવા તો યાદવકુળથી વંશાવળી શરૂ થાય. ઐતિહાસિકોનું અનુમાન એમના વડીલોના રાખતા જ આવ્યા છે કે આર્ય અને અનાર્યના લોહી મિશ્રણ બાદ, ઈરાક, શક, હૂણ અને ગુજરો કે હૂણ ન હોય તો, ગુજરો વગેરે કઈક જાતિઓ હિંદુધર્મમાં ભળીને એકરૂપ બની ગઈ છે. પછી કોઈ રાજપૂત રહેતું નથી, યાદવ રહેતું નથી.

બૌદ્ધો તો બૌદ્ધોના અસ્તાચલનો યુગ

વલભી પછીના યુગમાં બૌદ્ધધર્મ છુપાઈને કોઈ યુગપ્રવર્તક ધર્મ રહ્યો હોય તો તે પાશુપતધર્મ. પણ શંકરાચાર્ય પછી આ પાશુપતોએ પોતાનું પુરોહિતપદ યાવચ્ચંદ્ર દિવાકરૌ ભળતી રાખવા માટેજનતાના કોઈને વધુ મજબૂત બનાવ્યા. વલભી સુધી ધર્મધારી કોમો હતી પણ ઊંચનીચના ભાવો સાવ્યક્ષ ને નીચે રહી જનારા કોઈ ન હતા. બાકીની રહી પછી વધું અને કુળના અભિમાનો કૂદકા મારે છે. પુરોહિતો એને પવિત્ર બનાવે છે, વડીલ સાધુઓ એને સિંચ્યા કરે છે ને સામાજિક ઓજાર ઘડે છે. વાડાઓ બંધાય છે સંપ્રદાયોના પેટા સંપ્રદાયો ઊભા થાય છે ગુરુપરંપરામાં પણ નોખી નોખી ગાદીઓ ઊભી થાય છે. આમ ધર્મ અને સમાજ બન્ને વહેંચાય છે. એ સમાજને ટકાવી રાખ્યો ભક્તિ માર્ગે અને અદ્વૈતના ઉપાસકો—સંતોએ

એકકેક પાકી વાતોઓ

વલભી ગાલ્યનો અંત આવ્યા પછી પણ દંતકથા કાળ તો હજુ ચાલી હોવાનું કહેવાય છે. અને વલભીના અવશેષો પાછળ વળા નામની નાનું ગામ હયાતીમાં આવે છે એની ગાદીએ વાળા સોરઠ આવે છે

વાળા કહે છે કે તેઓ પાંડવકુળમાંથી ઊતરી આવ્યા છે. જ્યારે ઐતિહાસિક અનુમાનો ઉપરથી એમ કહેવાય છે કે વાળાલોકો મૈત્રકોનો જ એક વેલો હતો. એમણે વળા પછી તળાજાને પોતાની રાજધાની બનાવી. એના એભલવાળા રાજવીઓને લોકકથાઓમાં ખૂબ ખૂબ બિરદાવવામાં આવ્યા છે. તળાજાનો સાગરકાંઠો વાળાઓને કબજે આવ્યો

સાગરકાંઠાના ચાવડા

વલભીના સમયમાં જ ચૌરા લોકો સૌરાષ્ટ્રમાં ઊતરી આવેલા. એમના વંશ વિષે પણ અનેક મતો છે, કોઈ એક મત નથી ચૌરા તે જ ચાવડા. આજનું પાટણ અને તે કાળનું દેવપત્તન પકડીને બેસી ગયેલા તે વલભી પછી દ્વારકા સુધીના વહાણવટાં દ્વારા ચાલતા વેપારવણજને લૂંટવા માંડેલા. કનકસેન ચાવડો એનો પહેલો રાજવી ગણાય છે.

ચૂડાસમાનો રાજ્યકાળ

નવમી સદીમાં ચૂડાસમા મેદાનમાં આવે છે. એ પોતાને યાદવવંશી કહેવરાવે છે. અનેક દંતકથાઓ એમના વંશ વિષે ચાલે છે. પણ સિંધ બાજુથી ઊતરી આવ્યાનો સંભવ જ વધારે છે. અને સમા રજપૂતો સાથેનો સંબંધ જણાય છે. યાદવકુળની શાખાઓ અંગે આગળ ચર્ચા કરી ગયા છીએ. ચૂડાસમા સમકાલીન રાજવંશોમાં વધારે પ્રબળ અને પ્રતાપી હતા. ચાવડા પછી જેઠવા અને ચૂડાસમા જ સૌરાષ્ટ્રના પ્રતાપી રાજવંશો હતા. આ ચૂડાસમાવંશના નવઘણ, મહિપાલ, ખેંગાર, માંડલિક એકથી વધુ થાય છે. એમના વિગ્રહો, લડાયક તાકાત અને સંસ્કારિતા સૌરાષ્ટ્રમાં એક વારસો મૂકી ગયેલ છે. પાંચસો એક વર્ષનો એમનો રાજ્યકાળ જાજ્વલ્યમાન ઈતિહાસ મૂકી ગયેલ છે. જૂનાગઢના છેલ્લા રા' માંડલિકનું મહમદ બેગડાના હાથે પતન થતાં ૧૫મી સદીમાં ચૂડાસમા રાજ્યનો અંત આવ્યો.

વાઘા, ગોહિલો ને જાડેજા

૧૧મી સદીમાં મારવાડના મકવાણાકુળ-ઝાલાઓ સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રવેશે

છે ને સૌરાષ્ટ્રના પૂર્વ વિભાગમાં સત્તા જમાવે છે. ૧૩મી સદીમાં મારવાડમાંથી સોલંકીઓ ગોહિલ આવે છે. ચૂડાસમાઓ સાથે વેરઝેરમાં છે ને કચ્છમાં આપસમાં આંતરવંશી ગોહિલકુળની ગાદી સ્થાપે છે. ૧૬મી સદીના ચોથા દસકામાં સિંધમાંથી કચ્છમાં અને કચ્છમાંથી સૌરાષ્ટ્રમાં જાડેજા પ્રવેશ કરે છે ને નવાનગરમાં ગાદી સ્થાપે છે.

કાઠીકુળનો પ્રવેશ

૧૧મીથી ૧૫મી સદી સુધી એક વિશિષ્ટ જાતિ સિંધ અને કચ્છમાં થઈને સૌરાષ્ટ્રમાં રહેતે રહેતે પ્રવેશ કરે છે—તે કાઠીઓની એમના મૂળ વિષે પણ બેત્રીજ ઐતિહાસિક તકરાર ચાલ્યા કરે છે, કે એ જાતિ શક છે, રજપૂતોમાંથી છે કે સૂર્યવંશી કુળ છે? એમનો સરકાર બધી રાજકુળોથી જુદો જ તરી આવે છે એમણે આખીને મધ્ય સૌરાષ્ટ્રમાં થાણું જમાવ્યું અરાઢાઓની પેશકદમી સાગે સૌથી વધુ બાધકારક આ અજાણ્યા કાઠીઓ. એટલે ૧૮મી સદીની મરાઠાઓ આ સૌરાષ્ટ્રને કાઠીનો મુલક જ સમજતા ને સૌરાષ્ટ્ર ત્યારથી કાઠિયાવાડ કહેવાયું.

મુસ્લિમ બાદશાહો

આરબોના ફૂમખા તો સાતમી સદીથી સૌરાષ્ટ્ર ઉપર કરે ધર્મ પ્રવેશ્યા આઠમી સદીમાં એમણે વલભી ભાંગ્યું ૧૧મી સદીમાં મહમૂદ ગીઝનીએ સોમનાથ ભાંગ્યું એ પછીનો કાળ તો મુસલમાનો અને અંદરોઅંદર રાજકુળોની નાની મોટી લડાઈઓ, અને સિંધ, કચ્છ અને ગુજરાતની સત્તાઓ સામેના ચિઅલ્લોમાં પસાર થાય છે. ૧૫મી સદીમાં મુસલમાનો કોમ ચૂડાસમાની જેમ જોડવાની સત્તા પણ ભાગે છે પણ જોડવા રાજકુળ રહી જાય છે ૧૬મી સદીમા ખાનજાદુ લશ્કર કાઠીના સાથે લડીને એને બહિષ્કૃત બનાવે છે

મરાઠા ખાડી મરાઠા ને અંગ્રેજો

૧૮મી સદીમાં મોગલ સૂબાઓ પછી મરાઠાઓ આવે છે. મુલકો આંકવા કરે છે. ખંડણી ઉઘરાવાય છે ને છેવટ મરાઠાઓની સંપૂર્ણ સ્થિર સત્તા જામે ત્યાં ૧૮મી સદીના અંત ભાગમાં અંગ્રેજો આવીને

સૌરાષ્ટ્રમાં સત્તા જમાવે છે અંગ્રેજોના ૧૫૦ વર્ષના અમલ બાદ ભારતની સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત થાય છે ને વલભીના મૈત્રકો પછી ૧૧૦૦ વર્ષ બાદ સૌરાષ્ટ્ર ભારતના એક ભાગરૂપ એકતંત્રી બની ૨૨૫૦ વર્ષ બાદ ગણરાજ્ય-લોકશાહી શાસન પ્રાપ્ત કરે છે

આવીને ઓતપ્રોત થયા

વલભીના પછીનો ઇતિહાસ લોકજીવનની ઘણો નજીક છે એ ઇતિહાસ રાજકીય ઇતિહાસ ન રહેતા લોકોના લાંબા કાળના જીવનવિગ્રહનો ઇતિહાસ બની ગયો છે વાળાઓને બાદ કરતાં જેમ ગ્રીકો, શકો, પહેલવીઓ વગેરે સૌરાષ્ટ્રમાં આવીને ભળી ગયા તેમ આભીર, મેર, સૈન્ધવ વગેરે પણ સૌરાષ્ટ્રમાં આવી એકરૂપ બન્યા બહારથી આવેલાં રાજ્યકુળોમાં જેઠવા અને ચૂડાસમા સિંધ-કચ્છમાંથી આવ્યા, જાડેજા અને કાઠીઓ પણ સિંધ-કચ્છમાંથી આવ્યા, જ્યારે ઝાલા અને ગોહિલો મારવાડમાંથી આવ્યા ચૌરા સૌરાષ્ટ્રમાં ન રહ્યા મુસ્લિમ સૂતા કાયમ થઈને શેખ-નવાબ બની સૌરાષ્ટ્રી બની રહ્યા, ત્યારે સોલંકીઓ અને વાઘેલા સૌરાષ્ટ્રની ઘણા નજીક છતા એમનું સત્તાકેન્દ્ર ગુજરાતમાં હોતાં સૌરાષ્ટ્રમાં કાયમી વસવાટી ન બની શક્યા ને પાછા ચાલ્યા ગયા. જ્યારે રાજ્યની મહત્ત્વાકાંક્ષાથી આવેલાં કુળો સ્થિર બની એકરૂપ બન્યા. આથી ગુજરાત કરતાં સિંધ, કચ્છ અને મારવાડ સાથે સૌરાષ્ટ્રનો સબંધ વિશેષ રહ્યો

આવ્યા પણ એક ન બન્યા

એ જ રીતે મરાઠાઓ પણ સૌરાષ્ટ્રમાં કાયમી ન બન્યા, થોડાં છૂટાંછવાયાં કુટુંબો સિવાય અને અંગ્રેજોને તો સાત હજાર માઈલ દૂરથી રાજ્ય કરવું હતું ઉપરાંત સંસ્કૃતિ જ સાવ ભિન્ન મુસલમાનો, ભિન્ન સંસ્કૃતિ હોવા છતા અલગ ધર્મે પણ ઠીક ઠીક એક બની ગયા ને ભારતીય સંસ્કૃતિને સુંદર ફાળો આપી રહ્યા આક્રમક તરીકે આવેલી જાતિઓ કે રાજ્યો પ્રત્યે લોકોને આદર નથી થતો, સિવાય કે એ આક્રમકો આવીને, વિજયી બનીને, પણ એકરૂપ બને આવીને એકરૂપ નહિ

બનનારી સમાન સંસ્કૃતિનાં દર્શન હોય તો પણ આજ કોઈ થતો જ નથી

સંસ્કારનું ચૂકાતીનો નકશો

વતનીના મેનકો પછીનો કાળ લોકોને પોતાનો લાગે છે, પણ એ પહેલાંનો કાળ બધો કે અરસપરસ જેવો લાગે છે મૌર્યો, સાતવો, ગુપ્તો અને મોગલો એ ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ હોવા છતાં લોકોને એ સ્વપ્ના જેવા લાગે છે, જ્યારે ત્યારપછીના ગાળાની સ્વાતંત્ર્યપ્રિય લોકોમાં આજે પ સંવેદન જગાડે છે, કારણ કે એ કાળ લોકકથામાં સંઘરાયો નથી અને ઇતિહાસની ભાષા એ લોકભાષા નથી

સૌરાષ્ટ્રમાં અનેક જાતિઓનાં સંસ્કૃતિ વહેણ ઊતરી આવેલાં. એમાં વિધવિધ વાણી ને વિધવિધ વેશવાળા કુળો એમની પરંપરાઓ, એમની માન્યતાઓ ઊતરી આવી. બાળાઓનો ત્યાગ ને બલિદાન, જેઠવાઓનાં પ્રેમ અને શૌર્ય, અઠ્ઠી ચૂડાસમાઓનો પ્રતાપ અને સંસ્કાર, ગોપા ઓની ટેક અને તાકાત, ગોહિલો અને પરમારોનો ખાંસરાનો ધર્મ, બિલાદરી ને બહારવટી, બહેનબેટીઓના વિધા, સંસ્કાર અને ધર્મપ્રેમ અને કાઠીઓનું શૌર્ય, આનકાની, બાદર આતિથ્ય અને અજાનબાહુ એમાં ભેળવ્યાં. એમનાં જ આ બારેય આપરો, ચારણો, મેર, વાઘેરો, મુસ્લિમ, જત મોંઢ, કોળીઓ, પરજિયા, બાબરીઓ, સરવૈયા, રબારી, કારવાઓ, કોળી, હરિજન, નાગર બ્રાહ્મણ અને વાણિયા વગેરે કુલ ૬ કોમોએ પોતાનું જે કાંઈ વિશિષ્ટ જે કાંઈ શ્રેષ્ઠ હતું તે સૌરાષ્ટ્રને બાખડ આપ્યું છે એમાં મુસ્લિમ સાંઈ, ફકીર અને ઓલિયાઓએ ઉમેરો કર્યો છે સૌરાષ્ટ્રમાં તો આ સંસ્કાર બાપોરથીને ઓકવારી બહેતી રાખી છે દેવીપુત્ર ચારણોએ જો ન હોત તો સૌરાષ્ટ્રનો મૈત્રકો પછીનો ઇતિહાસ મૈત્રકો જેટલો જ દૂર પડી જત અને મેનાબાપુ ન હોત તો સૌરાષ્ટ્રનાં બધા ત્યાગ, બલિદાન, ખમીર આનકાની અને નિજના સંસ્કાર વારસાનું બાતમજાનું ઓછું થાત

લોકહૃદી સંસ્કારનો ઝરીકાર

ઓખામંડળ તો ઠેઠ કચ્છકોટ જરાપા હતા અને મહમુદ ગીજનીના

સોમનાથ ઉપરના આક્રમણ પછી, એક પછી એક મુસ્લિમ આક્રમણ સામે સોમનાથની સખાતે ચડેલા સૌરાષ્ટ્રના બહાદરોને, હમીરજી ગોહિલને વેગડા ભીલને અને કંઈક નામીઅનામીએ જે માથડાં વધેર્યાં છે એમને કોણ સિરદાવત? મેઘાણી સિવાય એ સિરદાવણ ચારણોના કંઠમાં જ પુરાઈ રહેત. હમીરજીને તો સ્વ૦ કલાપિએ પણ જીવતા કરેલા પણ પછાત ગણાતા છતાં પ્રેમની પ્રબળતાએ રાજકુળો છોડીને જે હલકી ગણાતી કોમો સાથે લોહીસબંધે જોડાયા એવા ઉજ્જવળ પ્રસંગોને કોણ પ્રકાશમાં લાવત? એ ખસિયા, એ બસિયા, એ કોટીલા એ જત પરમાર, એ ખાંટ વગેરે અંધારે ખૂણે પડેલા પછાતોની ખાનદાની અને ખમીરને કોણ ઝળકાવત? પથ્થરે પથ્થરે અંકિત થયેલી હિંદુ મુસ્લિમ સિરાદરી ઊંચનીચના ભેદને ટાળી આતમ જ્ઞાનની ગંગા વહાવતી સતવાણી, શીલની ખાતર હસતે મોઢે અફીણ ઘોળી જનારી સ્ત્રીશક્તિ, આતિથ્યધર્મે પેટનાં જણ્યાના અંધોળ કરનારી દિલાવરી, શીલની સામે જ જીવનના જોખ કરનારી મસ્તમિજાજી અને એ બધાંને મોકળે મને અને મહેમ્તે કંઠે રાસગીતોની રમઝટ બોલાવીને, સુખદુઃખનાં ઝેર નિતારીને પરંપરાગત વારસો આપ્યે જતી જીવનને જાણનારી, માણનારી અને નાણનારી સંસ્કૃતિને મેઘાણીઝાઈએ લોકસંસ્કૃતિ કહી છે

રાસ, રાસડા, ગરબા અને ગરબી

ગુજરાતમાં રાસ અને ગરબા વિષે ઠીક ઠીક સાહિત્ય લખાયું છે તે એ પર રસિક ચર્ચાઓ પણ જામી છે. એ બધાં સાહિત્યમાં અને ચર્ચામાં ગુજરાતના ગરબા અને રાસ આગે બહુધા લખાયું છે ને ચર્ચાયું છે. જ્યારે સૌરાષ્ટ્રના રાસ વિષે તો એમાં ઉલ્લેખો જ માત્ર આવે છે. એનું એક કારણ એ છે કે સૌરાષ્ટ્રના રાસ-રાસડા એ લોકધન રહ્યું છે, જ્યારે ગુજરાતના રાસ-ગરબા શિષ્ટ સાહિત્યમાં સ્થાન પામેલ છે અને ગુજરાતના મધ્યયુગના અને અર્વાચીન કાળના કવિઓએ એને સમૃદ્ધ બનાવેલ છે.

શિષ્ટ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો સૌરાષ્ટ્રમાં આ રાસ-ગરબા દયારામ, બોટાદકર, નાનાલાલ, લલિતજી અને મેઘાણી મકી જ પ્રચાર પામ્યા. શહેરોમાં અને ખાસ કરીને શિક્ષણસંસ્થા કે સ્ત્રી-મંડળો પૂરતા જ એ મર્યાદિત રહ્યા, પણ ઉદ્ધ સમાજ કે શિષ્ટ મંડળોથી આગળ વધી એ લોકધન ન બન્યા, એક મેઘાણીના અપવાદ સિવાય. દયારામની ગરબીઓ હવેલીઓ ને મંદિરોમાં સ્થાન પામી. આજે તો અટપટા રાગો અને આજકલાં ગીતોએ એનું સ્થાન લીધું છે, જે અતિ પરિશ્રમે એક એક જૂથ ગાઈ કે નાચી શકે. એ પણ શહેરો ને ઉદ્ધ સમાજ પૂરતાં જ મર્યાદિત રહ્યાં છે.

લોકજીવનમાં અચલ સ્થાન

જ્યારે સૌરાષ્ટ્રમાં સદીઓથી જે રાસ-રાસડા-ગવાતા અને નર્તન

પામતા આવે છે તે આજેય લોકજીવનમાં ચિરજીવી રહીને પોતાનું અગ્રગણ્ય સ્થાન સાચવી રહી લોકજીવનને આનંદ અને પ્રેરણા પાતા રહ્યા છે. ગુજરાતના રાસ ગરબાથી એ બધી રીતે ભિન્ન છે. ઢાળ, લય, શબ્દ, નર્તન, વેષ આદિની દૃષ્ટિએ પણ સમગ્ર ગુજરાતના રાસ ગરબાનો વિચાર કરવાનો હોય તો સૌરાષ્ટ્રના પરંપરાગત પ્રકારની જુદી જ મૂલવણી કરવી પડે. એ મૂલવણી ગુજરાતમાં થતી રાસ ગરબાની અર્વાચીન સાહિત્યમાં બહુ ઓછી થયેલ છે. એક માત્ર મેઘાણીભાઈ એ જ લોક ગીતોરૂપે એની મૂલવણી કરી પણ સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ શિષ્ટ સાહિત્યમાં તે પછી પણ રાસ ગરબાના પ્રકારોની સંજ્ઞામાં સૌરાષ્ટ્રના રાસ રાસડાને એના વિશિષ્ટરૂપે મૂલવવામાં નથી આવ્યા, કારણ કે કોઈ વિજ્ઞ વિવેચક કે સંશોધક કે સાહિત્યકાર એ રાસના સંસ્કાર નથી પામ્યા અથવા તો એના અભ્યાસની તક નથી મળી એ રાસ અજ્ઞાત તો હતા નહિ. સમગ્ર દૃષ્ટિએ જરૂર અજ્ઞાત છે કે હતા પણ એમાંથી સૌરાષ્ટ્રનું મૂલકાલીન સ્વરૂપ જ સ્થાન પામેલ છે.

અજ્ઞાત થયા પછી પણ એ રાસ રાસડા સાથે કોઈ કવિનું નામ નથી જોડાયું અને પ્રાદેશિકતા વચ્ચે સૌરાષ્ટ્રની બહુરંગી લોકસંસ્કૃતિ સાથે એ જોડાયેલા રહ્યા છે એ સંસ્કૃતિના સમભાવી સંપર્ક સિવાયની મૂલવણી પણ સુવાસ વગરના પુષ્પ જેવી જ નીવડવાની, કારણ કે સૌરાષ્ટ્રના લોકપ્રાણનો ઊર્મિ ધબકાર પકડ્યા સિવાય એનું સમાલોચન વિજ્ઞ સાહિત્યના તોલમાપથી જ થવાનું એમાં ઘણી વાર સ્વાદ કરતાં વિસ્વાદ વધારે હોય છે, કલ્પના કરતાં તર્ક વધારે હોય છે, હૃદય કરતાં બુદ્ધિનું પ્રાધાન્ય વિશેષ હોય છે, અને ભાવ કરતા યુક્તિઓનું પ્રમાણ વધારે હોય છે એ અર્થઘટન હોય છે પણ એમાં ઊર્મિજન્ય વાસ્તવ ઘણી વાર ઉવેખાય. પામે છે વિજ્ઞ સાહિત્યથી સૌરાષ્ટ્રના આ રાસ-રાસડા ઉવેખાય પામ્યા છે તો સૌરાષ્ટ્રના લોકજીવનથી આ વિજ્ઞ રાસ-ગરબા પણ છેટા જ વેગળા રહ્યા છે.

રાસ-ગરબા અંગેના ગોટાળા

રાસ, રાસડા, ગરબા, ગરબી, હીંચ અને હમચી અંગે બહુ બહુ ગોટાળા કરવામાં આવે છે કેટલેક ઠેકાણે આ રાસ, ગરબા કે ગરબીને એક જ જાતનાં ગણવામાં આવે છે સામાન્ય ખ્યાલ પ્રમાણે રાસ-ગરબા તે સ્ત્રીઓ ગાય અને ગરબી પુરુષો ગાય એમ ટેવવામાં આવે છે એક લબ્ધપ્રતિષ્ઠ સંશોધક એક ઠેકાણે લખે છે કે 'કાઠિયાવાડમાં પુરુષો અને ગુજરાતમાં સ્ત્રીઓ ગરબા ગાય છે .....પુરુષોના આવા ગરબા ગોવાળિયાના દાંડિયારાસ સાથે સરખાવી શકાય. ગરબામાં ઘણું ખરું મર્દાનગીભર્યા હાવભાવ સાથે ગરતી દીઠામાં આવે છે . ગુજરાતની ગરબીમાં સ્ત્રીઓની સુકુમારતા છે તો કાઠિયાવાડના 'ગરબા'માં મર્દોની ગરતી છે'

કાઠિયાવાડમાં કયે ઠેકાણે એમણે પુરુષોને ગરબા લેતા નિહાળ્યા હશે? એક માત્ર નવરાત્રીના ઉત્સવો દરમિયાન કાઠિયાવાડમાં પુરુષો ગરબી જ લે છે ને ગરબા તો સ્ત્રીઓ ગાય છે પણ રાસ અને ગરબાનો એમણે ગોટાળો કર્યો જણાય છે આવો ગોટાળો ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં વ્યાપક બન્યો છે એટલે રાસ-ગરબાનો ભેદ સમજવા આપણે એના મૂળ સુધી જવું પડશે રાસના પ્રકાર એકલા સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતમાં જ છે કે ભારતના અન્ય પ્રદેશોમાં પણ છે? એકલા ભારતમાં જ આ કલા વિકસી છે કે વિશ્વના અન્ય દેશોમાં પણ વિશિષ્ટરૂપે રહેલી છે?

લોકનૃત્યો

રાસ સર્વ પ્રકારે લોકનૃત્ય જ છે. ટોળે વળીને લેવાતા રાસ, ગરબા, ગરબી કે ગોકારા જેવા વર્તુળાકાર નૃત્ય-પ્રકારો તો દુનિયાભરના દેશોમાંથી મળી આવે છે યુરોપનાં 'બેલડ' અને જાપાનના 'મીના ઓ દેરી' આ જ પ્રકારનાં ગોળાકારે લેવાતાં સમૂહ ગીતનૃત્યો જ છે પ્રાદેશિક ખાસિયતો અને સામાજિક વિકાસ તથા પ્રણાલિકાઓની ભિન્નતા તો એમાં હોય જ.

ગોળાકારે રાસનૃત્ય એ આદિમાનવ જેટલું જૂનું ગણાય છે. આદિમાનવે પોતાના ઊર્મિઆવેગને વ્યક્ત કરવા નાદ અને હાથ-પગ તથા

શરદના ચાંદનીમાં મુક્ત હાસ્યવદનોનો આસ્વાદ લીધો. એ પછી સલામતી મુક્ત ગણો રમાયા. એ સંપત્તિવન ભાવ અને વસાહતે પોષાયું તો બીજા આનુષંગિક આનંદ અને ઉત્તેજનાના આવેગો અનુભવ કરવા બોલા મળીને સંવત્સર અને સંઘજીવનરૂપે વિકસવા માંડ્યું. શરૂઆતમાં એ આદિમાનવના શિકાર પછીના જંગલી ચાળાઓરૂપે હશે. આજે પ આદિમાનવો શિકાર પછી શિકારની આસપાસ ટોળે વળીને કૌતુક માણતા, કોકારો કે વિવિધારી પાડતા, શિકાર ઉપર પ્રહારો કરતા અને એમાંથી કુદકાઓમાં તોડી ખાતાપાતા એવાં સમૂહ ગીત-નૃત્ય કરતા હશાયા છે. દક્ષણીઓનું જંગલી પૂજ્ય કર્યું એ પ્રકારનું જ છે. સૌરાષ્ટ્રના જંગલ આપના સીદીઓની વસાહતમાં આ પ્રકારના ઉમંગ, આવેશમય અને જંગલી પ્રીતનૃત્યના અવશેષ સ્વરૂપ થયું છે

ગરબા-કુંડાળું એ આદિમાનવનું સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક બાબે પ્રતીક રહ્યું છે. પ્રીતનૃત્ય જોયે છે કે આર્ય શોધખોળો સાથે એમનાં ગીતો, એમનાં નગરો કે ભાષા અને એમનાં પ્રીતનૃત્યો ઓછે છેડે આર્યાવર્તમાં તો બીજે છેડે દક્ષિણ અને કેરળમાં પહોંચ્યાં. ઓછે છેડે કોનામાં તો બીજે છેડે ગ્રીસ અને જર્મનીમાં પહોંચ્યાં. આ આર્ય સિપાહીઓનાં ટોળાં જ્યાં જ્યાં પડાવ કરી રહ્યાં ત્યાં ત્યાં એમની કથા પણ સાથે લેવાં ગયાં. બાકીનાં અંશનો આપણને બોકલોકકાના નામમાંથી કેમ મળે ? જો સામૂહિક આનંદ મેળવે, રચના સમાન હિલોળા ઉઠાવે, એવા સોપકલ્પનમાંથી આ સમૂહ ગીતનૃત્યોનો આવિર્ભાવ થયો કહી શકાય. આમજાતીય જાતિઓ દ્વારા જોયો ધરતી અને સમુદ્રની બહુરંગી ભાતીગળ-પ્રાદેશિક સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. સામાજિક સ્વરૂપાંતર સાથે આ ગીતનૃત્યોનું પણ રૂપાંતર થતું ગયું

સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતમાં ક્યાંથી આવ્યા ?

પણ સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતમાં આ ગરબા આવ્યા ક્યાંથી ? ગરબો એટલે સર્જનદીપ-અર્ઘ એટલો ઘડો. એ ઘડાને કોરાવીને, જળીયા મેલાવીને એમાં દીપ મૂકી દેવાની પ્રથાઓમાંથી ગરબાની આ

સુંદરીઓનાં સુકુમાર અને જોમવંતા નૃત્યો વિકસ્યાં કઈ રીતે ?

આપણે જોઈ ગયા કે નાદ અને નર્તન આદિમાનવના આંતરિક આવેશ અને ઊર્મિઓની અભિવ્યક્તિ છે ભય અને રક્ષાભાવમાંથી આદિમાનવ પૂજા કે ધર્મ તરફ વળ્યો ત્યારે એ ધર્મ કે રક્ષાભાવ એણે બલિદાન, નાદ અને નર્તનરૂપે જ વ્યક્ત કર્યા ગરબો એ સર્વાંશે ધર્મનું જ પ્રતીક છે ગરબા સાથે શક્તિની પૂજા, શક્તિનું માહાત્મ્ય જોડાયેલું છે નવરાત્રિનો ગરબા ઉત્સવ એ આ શક્તિપૂજાનો જ ઉત્સવ છે

આજથી છએક હજાર વર્ષ પહેલાંની મનાતી મોહે જો દળોની સંસ્કૃતિના અવશેષોમાંથી મળેલા શિવલિંગ અને દેવીની મૂર્તિઓ ઉપરથી એમ મનાતું થયું છે કે શિવપૂજાની સાથોસાથ અનાર્યો શક્તિના પણ ઉપાસક હતા આર્યોના આગમન પહેલાં મધ્યપૂર્વના દેશોથી માંડીને ભૂમધ્ય સમુદ્રના કિનારાની માનવ-વસાહતોમાં આ શક્તિપૂજા જુદા જુદા સ્વરૂપે વિદ્યમાન હતી આર્યોના આગમન સાથે અનાર્યો સાથે વિગ્રહ મંડાયો કિલ્લા, નગરરચના અને સમુદ્રયાનમાં પ્રવીણ એવા અનાર્યોના સો સો કિલ્લાઓનો આર્યોએ ધ્વંસ કર્યો

અનાર્યોની સ્થૂળ સંપત્તિનો નાશ કરવા છતાં અનાર્યોની વિદ્યાનો આર્યો નાશ કરી શક્યા નહિ અનાર્યો સાથેના વિગ્રહમાં આર્યોની શક્તિ ખરચાવા લાગી કાળક્રમે અનાર્યોને પોતાના કરી લેવામાં જ આર્યોએ ડહાપણ જોયું અનાર્યોની પુત્રીઓના અંગીકાર સાથે અનાર્યોની કળા અને શિવપૂજા, શક્તિપૂજા તથા વિષ્ણુપૂજાને પણ અંગીકાર કરી લોહીના સંબંધ સાથે ધાર્મિક અને સામાજિક સમન્વય પણ સધાતો ગયો

આદ્યશક્તિનો મહિમા

શક્તિપૂજાનું પ્રાબલ્ય વેદકાળમાં વધતું જોવામાં આવે છે. પછી તો એ આદ્યશક્તિનો મહિમા પૌરાણિક બને છે ભારતના એક એક પ્રદેશે આ આદ્યશક્તિ અનેક સ્વરૂપે પૂજાય છે આ આદ્યશક્તિને જ સ્વયંભૂ સૃષ્ટિની સર્જક, પોષક, પાલક અને સંહારક કલ્પવામાં આવે છે જ્યોત-અખંડ જ્યોતિને એનું પ્રતીક માનવામાં આવે છે શક્તિ-

પૂજનવિધિ જ જોઈએ. શાક્તપંથમાં પણ નવરાત્રિને જ અષ્ટશક્તિ મહામાયાનું સ્વરૂપ ગણવામાં આવે છે. આ નવરાત્ર આપોઆપ બને છે. શાક્તપંથમાં એવી માન્યતા છે કે મહામાયાની ઉપાસનાથી નવરાત્ર આપોઆપ જેવા થાય, તો જ એનો સાક્ષાત્કાર થયો કહી શકાય. એ નવરાત્ર ઉજવવા માટે શાક્તપંથમાં ચાર બ્રાહ્મણ બોલાવવામાં આવે છે ને કહેવાય છે કે એવી સાચી આરાધના જોઈ એ નવરાત્ર આપોઆપ બને છે. આ વિધિ શાક્તપંથના અધિકારીઓ પૂરતો અતિ ગુપ્ત રીતે કરવામાં આવે છે.

નવરાત્રિનો-શક્તિપૂજનનો ઉત્સવ એ શાક્તોનો જ ઉત્સવ છે. એક નવરાત્રથી અનેક નવરાત્ર બને છે એવો આદ્યશક્તિ-મહામાયાનો મહિમા દેખાડવા શાક્તો આને છે. એમના ગુપ્ત પૂજનવિધિમાં પણ એ જ્યાંત્યાં પ્રકાશ છે. એ શક્તિનો મહિમા આજે જગત, પ્રાંત કે સંપ્રદાયના જેવો નથી સર્વવ્યાપક બન્યો છે. જેમ શિવરાત્રિની પૂજા કરનારાઓ આખા કે ઉપવાસનો બધાજ કંઈ પૂજકો નથી આપતા, તેમ નવરાત્રિનો ઉત્સવ ઉજવનારાઓને બધાજ પણ નથી હોતા કે આખાયે આખોને આપેક્ષા અને એ જેવી શાક્તોથી ઉપાસાયેલા અને ચિલાયેલા એક શાક્તપંથના ઉત્સવની આસપાસ ઉજવણી કરી રહ્યા છીએ. પુરાણોએ આ આદ્યશક્તિના અનેક અર્થો બતાવ્યા છે. પણ નવરાત્રિમાં જે પૂજા થાય છે તે તો આ આદ્યશક્તિ-મહામાયાની જ. અને એનું પ્રતીક છે નવોત્ત. એક નવોત્તમાંથી અનેક નવોત્ત પ્રગટે છે એ કલ્પના આ સર્વવ્યાપકતાના પટે ચિત્રિત થાય છે.

દશા, સ્વરૂપવર્ધન અને છેવટે મરણ આમના રહેલી હોય છે.

આના વિશે એક માન્યતા એવી છે કે, વેદકાળથી સૂર્યપૂજા પ્રથા ચાલી આવે છે પુરાણકાળમાં ગુજરાતમાં ઠેર ઠેર સૂર્યમંદિરો હોવાના ઉલ્લેખો મળે છે. એટલે ચલાડને ગરમાળુ રૂપ આપી દીપને સૂર્યનું રૂપ આપી સૂર્યપૂજા કરવાની પ્રથા પ્રાચિકાળમાંથી ચાલ્યા આવતી હોય. પણ આ માન્યતાને બહુ આધાર નથી.

સૌરાષ્ટ્રને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી સૂર્યપૂજક કાઠીઓ તો ૧૧મીથી ૧૮મી સદી સુધીમાં આવ્યા. પણ પ્રભાસપાટણનું સૂર્યમંદિર સદીઓ જૂનું છે. રાઠો આવ્યા ત્યારે પણ સૂર્યપૂજા સાથે લેતા આવેલા. એ સૂર્યપૂજા સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતથી કારમોર સુધી તો કાંઈ જરૂર વિસ્તરેલી. પણ એ સૂર્યપૂજક સંસ્કૃતિનો એક પણ અવશેષ મૂર્તીય-ગરમાળુ સરખામણ નથી. કરવાનો. આપણે જે ગીત જોડાયેલાં છે તેમાં પણ સૂર્યનો કર્યાપિ-ઉલ્લેખ નથી. સૌરાષ્ટ્રે ઓખો, રાઠો, કૂબો, હાલરો અને મુર્જાદાના અવશેષો, એક યા બીજે સ્વરૂપે જળવાઈ રહ્યા છે. એમાં સૂર્યપૂજા અને ગરમાનો સંબંધ કયાંય મળતો નથી. એટલે સૂર્યપૂજા કાઠીથી ઘણી પુરાણી છે.

સૂર્યપૂજા અને શક્તિપૂજા

જ્યારે શક્તિપૂજાનું પ્રાબલ્ય સોરાષ્ટ્રમાં સ્વરૂપાંતર સાથે પણ આજે પ ણ જોવામાં આવે છે. સૂર્યપૂજા કાઠીઓમાં પ્રચલિત છે કાઠી એ સૂર્યનો પોતાનો સંપ્રદાય છે પણ ગરમાનો સંબંધ જણાતો નથી. સૂર્ય-પૂજાનો એક પ્રકાર આપણી વખતે રોહિસમાની પૂજા. રોહિણ એટલે પુત્ર દેનારી સૂર્યપત્ની રન્નાદે. આ રન્નાદે-રોહિણના ગીતોમાં પણ ગરમાનો રજાન નથી જોવા જો એમાં જે ગીતો ગવાય છે તે 'રોહિણનો ઘોડો ખૂંદ્યો' કહેવાય છે ઘોડાની જેમ બહેનો બન્ને પગે કૂદતી કૂદતી અને હાથના તાળોટા પાડતી ગાય છે. જેને 'ઠમચી' ખૂંદવી પણ કહેવામાં આવે છે.

" હરખથી ખૂંદું છું ઘારી ઘારી, આઈને ઘરે રોનીડા આવે,
રૂડા ભાલોડિયા ઘડી લાવે, આરી રોહિણમાને કાજે. "

આવાં ગીતો અનાદિ છે. એટલે ગરબા સાથે મહાપૂજાને સંબંધ હોવાની માન્યતા સાચી નથી. માતાની અભ્યર્થના પછી ગુજરાતમાં ગરબા વિશે અતિશયોક્તિપૂર્ણ અનેકવિધ કલ્પનાઓ કરવામાં આવી છે. વસ્તુતઃ એવા પ્રકારે ગરબાને વિષે આવી ગરબાવૈવ છે પણ એ કલ્પના પાછળથી રૂઢ થઈ છે ગરબાની ઉત્પત્તિ સાથે એને સંબંધ નથી. ગરબો એ સાર્વત્રિક ચીજ છે, પણ આદ્યશક્તિ-માતૃભાવાત્મક. આમ ગરબો એ પ્રાગૈતિહાસિક કાળથી શક્તિપૂજાના ગીતનર્તનરૂપે ચાલ્યો આવતો હોવાને સંભવ સંભવે. મહાદોષ સાથેનો ગરબો એ ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છનો જ લોકપ્રકાર છે. એ પ્રકાર જરા જુદો છે.

ચારણકુળ કેટલું પ્રાચીન

ગરબાને આજે મુખ્યત્વે એક પ્રકારરૂપે જ આપણે જોઈએ છીએ એટલે ગરબો કહેવામાં આવે છે ને ગરબાને રાસ કહેવામાં આવે છે. સૌરાષ્ટ્રની દૃષ્ટિએ વિચારતાં રાસ, રાસડા, ગરબા અને ગરબી એ ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકારો છે. એનાં ગીતો પણ જુદાં જુદાં છે. આ રાસની પરંપરા ચારણકુળથી સૌરાષ્ટ્રમાં ચાલી આવે છે

૨૬૦૦ થી ૨૭૦૦ વર્ષ પૂર્વેના ઐતરેય આરણ્યકમાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ થયો છે :

> ગ્રેવ્યાઃ [ગ્રામ્યાસ્ત્રિય] પૂર્વેકુટ્યામાસ્તિકોરવા ધનુસ્તમાઃ
> દમ વિષ્વદમુદકુમ્ભ ક ત્રિ. મધ્યેકિમ પરિનયાય
> દક્ષિણે પાણિમિઃ દક્ષિણાવ્ તદ્વત્ આત્મનો ગૃહ
> ઇદા ઇદ મધુ ઇદ મધુ ઇતિ વદત્ય ॥
>
> (ઐતરેય આરણ્યક)

" જ્યારે સ્ત્રીઓ કુંભારણી દાસીઓ-જેવી હોય તો ચાલે, પણ તેની સંખ્યા હોય તો વધારે સારું'—એવો ટોળો

આ દાસીઓ ' આવો આવો, અમ મધુ છે, અમ મધુ છે ' એવા પ્રમાણે બોલવાની જગ્યાએ જગ્યાએ સાથળ પર થાપા મારતી મારતી

શ્લોકો અને વિવિધ વર્ણો પણ સાંભળવાં. દંડરાસક અને તાલરાસક બન્ને પ્રકારો ગોળાકારે સમૂહગત ગીતનર્તનના છે એનું પ્રતીક છે દંડ-દાંડિયા અને બીજાનું પ્રતીક છે કરતાલ એટલે કે હાથતાળી. એકમાં શ્રીકૃષ્ણ વચ્ચે ઊભેલ છે ને ગોપીઓ ગીતનૃત્ય કરે છે, બીજામાં સ્ત્રીઓ અને પુરુષો સામૂહિક નૃત્ય કરે છે. ત્રીજા પ્રકારમાં એક એક પુરુષ અને એક એક સ્ત્રી હોય છે. આવી મંડળી આઠથી સોળ સુધીની હોય છે. એમાં હાથમાં હાથ મેળવીને કે એકબીજાની કેડે હાથ ભરાવીને પણ ગોળાકાર ગીતનર્તન કરે છે.

આ ગોળાકાર ગીતનર્તન વખતે કૃષ્ણલીલાનાં ગીતો ગવાતાં હતાં. આથી જ રાસની રચનાઓમાં રાસ-ક્રીડાનો ઉલ્લેખ મળે છે. હલ્લીસક એ ગોપનૃત્યોની ક્રીડા જ છે. એના ગીત, નર્તન અને સંગીત પણ કૃષ્ણલીલાને જ ગાય છે. એમાં ક્યાંય ભક્તિપૂજા કે ભક્તિનો મહિમા કે ભક્તિની આરાધના નથી. એટલે ભગવાન કૃષ્ણે આપેલ હલ્લીસક એ આર્યોની ગીતનર્તન પરંપરા હોવાનું માની શકાય.

હલ્લીસક અને રાસક

દંડરાસક અને તાલરાસકને હલ્લીસકના જ પ્રકારો માનીએ તો ભેદ રહેતો નથી. પણ આગમ ગ્રંથો હલ્લીસક અને રાસકના બે ભેદ પાડે છે અને રાસકને લાસક અથવા લાસ્ય સ્વરૂપમાં આવે છે ત્યારે એટલે કે મધ્યયુગથી એ બેઉને સ્વીકારીએ તો દંડરાસક અને તાલરાસકના ભેદે દંડરાસક એટલે હલ્લીસક ગણવું રહ્યું અને તાલરાસકને લાસ્ય ગણવું. કોઈએ મધ્યયુગ સુધીમાં એમાં નાટ્યાત્મક સ્વરૂપમાં કથા, આખ્યાન, ઇતિહાસવર્ણન વગેરે ગીતસંગીત સાથેના મિશ્રરૂપે વિકસે છે ને એના પ્રકારો રચતા જાય છે.

તો પછી આ રાસ કે નાટ્યરાસક શાસ્ત્ર આવ્યું ક્યાંથી? અને કેવી રીતે તથા ધારણાના આધારે ગવાતા ભિન્ન પ્રકારો વચ્ચે સંમિશ્રણ કર્યું હશે? ભરતમુનિના સમકાલીન કે પૂર્વેના ગણાતા નંદિકેશ્વરના ભારત-

ચૂર્ણિ અને અભિનવદર્પણમાં પણ પ્રથમ આ લાસ્ય પ્રકારનો ઉલ્લેખ મળે છે :

पार्वती त्वतुगाद्रिज इमं लास्य बाणासजामुषाम् ।
सखा द्वारवतीवीप्सुस्तागि सौराष्ट्रयोषित ॥
लासिप्सु शिक्षिता नार्यो नानाजनपदात्सदा ।
एव परपरप्राप्तामेतल्लोके प्रतिष्ठिताम् ॥

(અભિનયદર્પણ)

'પાર્વતીએ બાણાસુરની દીકરી ઉષાને એ લાસ્ય શીખવ્યું ઉષાએ દ્વારિકાની ગોપીઓને શીખવ્યું અને દ્વારિકાની ગોપીઓએ સૌરાષ્ટ્રની સ્ત્રીઓને શીખવ્યું

સૌરાષ્ટ્રની સ્ત્રીઓએ વિવિધ દેશોમાં વસનારી નારિકાઓને એ શિખવાડયું અને એવી રીતે પરંપરાએ ચાલી રહેલું લાસ્યનૃત્ય જનસમૂહમાં પ્રતિષ્ઠિત બની રહ્યું"

ઉષાનો અનાર્ય પ્રકાર

તેરમી સદીના સારંગદેવના સમીતરત્નાકર અથવા આ લાસ્ય પરંપરાનું ચિત્ર પણ સ્પષ્ટ બોધાય છે એના આરંભમાં નર્તનારંભમાં વર્ણન આવે છે કે, શિવજીએ ભરતમુનિ આદિ લાસ્યનર્તનનો પ્રકાર વર્ણવ્યો પાર્વતીજીને કહ્યું પાર્વતીજીએ બાણાસુરની પુત્રી ઉષાને એ શીખવ્યું ઉષાએ દ્વારિકાની ગોપીઓને શીખવ્યું એમાંથી સૌરાષ્ટ્રની સ્ત્રીઓમાં એ પ્રચાર પામ્યું સૌરાષ્ટ્રમાંથી એ ભારતનાં જનપદોમાં પ્રચાર પામ્યું

આ ઉષા તે અનાર્ય બાણાસુરની પુત્રી બાણાસુર શોણિતપુરનો રાજા હતો આ શોણિતપુર વિષે વિદ્વાનોમાં બે મત પ્રવર્તે છે એક મત આસામનિવાસી નીલમેઘનો રાજા મોનીપાલ તે જ બાણાસુર એમ માને છે, જ્યારે બીજા મત પ્રમાણે આસામમાં આવેલું તેજપુર તે જ બાણાસુરનું શોણિતપુર છે જો આસામનું માનીએ તો આસામ અને સૌરાષ્ટ્રના દ્વારકાના લાસ્ય વચ્ચે ઘણું મળતાપણું આવે છે

યાદવોના ગણ દરમિયાન આર્યો અનાર્યોની પુત્રીઓ અપનાવતા થઈ ગયેલા એમના ધર્મ અને કુળને પણ અપનાવતા થઈ ગયેલા. કૃષ્ણના મામા કંસ અનાર્ય હતા એમણે સ્વધર્મ આર્યો અને અનાર્યોનું રાજકારણ ખારે સમતલનો ખ્યાલ બાજવું હતું શ્રીકૃષ્ણે એવા જ કોઈ કારણસર પોતાના પુત્ર પ્રદ્યુમ્નના પુત્ર અનિરુદ્ધનું લગ્ન ઉષા સાથે કર્યું હોય એમ સંભવ છે. પુરાણોના કથન મુજબ તો ઉષાની સખી ચિત્રલેખાએ અનિરુદ્ધનું હરણ કરેલું એ પછી ઉષાની ખાતર અનિરુદ્ધ અને કૃષ્ણ યુદ્ધે ચડેલા અને બાણાસુરને હરાવીને ઉષાને મેળવેલી. આ ઉષાની સાથે લારપ્રકાર સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યો અને વિસ્તાર પામ્યો.

અર્જુનનો મણિપુરી સત્કાર

કૃષ્ણના કુલવૃત્તાન્તમાં ઉષાનું સ્થાન જેમ એક બીજે પ્રકારે પણ એમાં આવી ગયું છે તે ગોપીનર્તનનો વિષેથી સંભવ રહ્યો છે મહાભારતમાં કથા છે કે અર્જુન બાપુબાબ્રામાં ચક્કર લેવા ગયો ત્યાં યુધિષ્ઠિર અને દ્રૌપદી એકાંતવાસમાં જોઈતા એકાંતવાસનો એ ભંગ કરવા બદલના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે અર્જુનને બાર વર્ષના તીર્થાટને નીકળવું પડ્યું. ફરતો ફરતો અર્જુન મણિપુર રાજ્યમાં ગયો. ત્યાંના રાજાની પુત્રી ચિત્રાંગદાને પરણ્યો. એનાથી બભ્રુવાહન નામે એક પુત્ર પણ થયો. જેનું પરાક્રમ મહાભારતમાં વર્ણવેલ છે

મણિપુરમાં અર્જુન ત્રણ વર્ષ રહ્યો એ દરમિયાન એના જેવી સંગીતનર્તનની સરકારી વ્યક્તિ ઉપર 'મણિપુરી નૃત્ય'ની પહેલ પડ્યા સિવાય ન રહે. આગળ જતાં અર્જુન સમુદ્રમાર્ગે પ્રભાસ ક્ષેત્ર છે ત્યાં કૃષ્ણને મળે છે દ્વારકાનું રક્ષણ કરવાનું કૃષ્ણ સાથે નક્કી થાય છે ને રૈવતક એટલે કે ગિરનારના મેળામાં સપત્નીકરૂપે આવે છે ને છેવટ સુભદ્રાનું હરણ કરે છે એનાથી અભિમન્યુનો જન્મ થાય છે.

સ્વયંવરમાં અર્જુન દ્રૌપદીનું જીતવું

તીર્થાટનના સમય દરમિયાન અર્જુન ઇન્દ્ર પાસે જાય છે પાંડવોના મતે ઇન્દ્રનું રાજ્ય વિમાનમાં આવેલું આજે પણ ફિરનારો

અને ગાંધર્વોની જાતિઓ હિમાલયમાં છે. ઇન્દ્ર પાસે રહીને અર્જુન ચિત્રરથ ગાંધર્વ પાસેથી ગીત, વાદન અને નૃત્યની કળાઓનું પાંચ વર્ષ સુધી શિક્ષણ લે છે. અપ્સરા ઉર્વશી અર્જુન ઉપર મોહાંધ થાય છે. અર્જુન ઇન્દ્રના પુત્ર તરીકે વિવેક જાળવીને ઉર્વશીની માગણીનો અસ્વીકાર કરે છે ત્યારે ઉર્વશી શાપ આપે છે કે 'જા, તુ ષંઢ થઈશ.' અર્જુનને હજી અજ્ઞાત વાસ ગાળવાનો હતો. એટલે એક વર્ષ સુધી વિરાટ રાજાને ત્યાં બહુજલા નામથી એ ષંઢના વેશમાં રહે છે ને વિરાટ રાજાની પુત્રી ઉત્તરાને ગીત, વાદન ને નર્તન શીખવે છે આ અજ્ઞાત વાસમાંથી અર્જુનને બહાર લાવવા કૌરવો કપટ રચે છે ને વિરાટ રાજાનું ગોધન હરી જાય છે. અર્જુન પરાક્રમ બતાવી ગોધન પાછું વાળે છે. વિરાટ રાજા પ્રસન્ન થઈને પોતાની પુત્રી ઉત્તરાનો સ્વીકાર કરવા કહે છે પણ ઉત્તરાના ગુરુ અર્જુન ઉત્તરાને પુત્રીસમ માની પોતાના પુત્ર અને કૃષ્ણના દોહિત્ર અભિમન્યુ સાથે એને પરણાવવાનું મોઠવે છે.

ઉત્તરા દ્વારિકામાં આવે છે. અભિમન્યુના હણાયા પછી ઉત્તરા શેષ આયુષ્ય દ્વારિકામાં જ ગાળે છે. આમ કૃષ્ણના હલ્લીસકમાં ઉષાનું લાસ્ય, ઉત્તરાનું ગાંધર્વ ગાનનર્તન અને અર્જુનના ગાંધર્વ ગાન સાથે મણિપુરી નૃત્યનો સુમેળ સધાય છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ગીત, વાદન અને નર્તન આટલા પૌરાણિક સંસ્કારોથી સમૃદ્ધ બનેલાં. પ્રશ્ન એ થાય છે કે આટ-આટલા હલ્લીસક, રાસક, ગાંધર્વગાન અને મણિપુરીના ગીત, વાદન અને નર્તનમાં કનાંય ગરબાનું કે શક્તિનું નામ કાં નથી આવતું ?

સૌરાષ્ટ્ર ને મણિપુરીનું સામ્ય

ભરતમુનિએ નર્તન શૈલીના જે ચાર પ્રકાર આપ્યા છે એમાં એક સાત્વતી શૈલી તો સૌરાષ્ટ્રની, એ આપણે જોઈ ગયા છીએ. અર્જુન ગીતવાદનમાં પ્રવીણ હતો એવા ઉલ્લેખો ટેર ટેર મળે છે. ત્યારે સૌરાષ્ટ્રના લાસ્ય પ્રકાર જેવા નૃત્ય પ્રકારો આજે ય આસામમાં છે. જેમાંનો એક તો કરતાલ અથવા કરતાલી. મણિપુરની પ્રજા વૈષ્ણવધર્મી છે. એમના વસંતરાસ, મહારાસ વગેરેમાં વિદ્યાપતિ, જયદેવ, ચંડીદાસનાં ગીતો હોય

છે રાસલીલા અને મહાભારત ગ્રંથમાં ક્યાંક છે રાધા, લલિતા, વિશાખા, ચંપકલતા વગેરે સખીઓનાં નામો ગ્રંથમાં ક્યાંક છે રાખાલ રાસમાં કૃષ્ણ અને ગોવાળો ગોષ્ઠલીલા કરે છે મહારાસ અને વસંતરાસમાં કૃષ્ણનું નૃત્ય ઉદ્ધત-તાંડવ પ્રકારનું હોય છે મણિપુરી નૃત્યોમાં આંગિક અભિનય મુખ્ય હોય છે

એ જ રીતે ગોપી ગોપાનરાસ, દંડભરાસ અને બીજો ચોગા કારે નર્તન કરતા હાથની તાળીઓ વગાડીને જે ગીતનર્તન કરે છે એને 'ખુલ્લાઝિલ્લી' પણ કહે છે મણિપુરના આ બધા રાસ તાંડવ અને લાસ્ય પ્રકારના અને, પણ એ ક્રમશીય સ્વરૂપ પામેલા અને વિશેષ નાટ્યાત્મક છે એ જ નાટ્યતત્ત્વ ગુજરાતના રાસમાં પણ દેખાય છે ગુજરાતી રાસની નાગા આપણી કૃષ્ણલીલા સાથે સંકળાયેલ છે સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતના રાસોમાં આવું નાટ્યતત્ત્વ કોઈક અંશે ઓછાવત્તાં દેખાય છે

મણિપુરના રાખાલ અને ઉત્સવ રાસમાં તો દાંડિયા પણ હોય છે પણ સૌરાષ્ટ્રની જેમ દાંડિયાના સામસામા આઘાતો નથી હોતા બન્યારે ગોપી-ગોપાલરાસમાં સ્ત્રી-પુરુષોનાં યુગલ રચાય છે

'એક એક ગોપી ને એક એક કાન છે નાના' જેવા રાસો ગોકુળમાં ગોકુળ નરસિંહ મહેતાથી તો અતિ વિખ્યાત છે

દાંડિયા કયાંથી આવ્યા ?

આ રીતે મણિપુરના ત્રેટલાક રાસ અને સૌરાષ્ટ્રના રાસમાં ઘણું સામ્ય છે ખાસ કરીને હલ્લીસક અને રાસ એટલે કે દાંડિયારાસ અને તાલીરાસની સરખામણીમાં રાસમાં દાંડિયા કઈ રીતે સ્થાન પામ્યા એ પણ ઘણો રસિક વિષય છે સૌરાષ્ટ્રના બધા રાસોમાં નવરી આકારના ગોળી કરેલા કૃષ્ણવર્ણના નાના નાજુક દાંડિયા ઉપયોગમાં લેવાય છે, પણ એ ખાસ દેખાવના હોય છે બન્યારે લાકડાના ખાસ કરીને બોરડીના દાંડિયા લેવાય છે સવાલ એ છે કે કૃષ્ણની નવરી ઉપરથી પણ આ દાંડિયા રાસમાં સ્થાન પામ્યા હોય અથવા તો ગોપાનોના હાજર અને હરકમ

સાથેના લાકડી ઉપરથી લેવાયા હોય. ગારવાડના ભીલોમાં હજી આખી પરોણીનો રાસ લેવાય છે. એ જ પદ્ધતિ રાજપુરના મુસ્લિમમાન લોકોમાં પણ જોવા મળે છે. એટલે અહેવાલ એવી પરોણી કે પરોણીથી દંડ રાસ લેવાતા હોય અને સમય જતાં નૃત્ય અને સમયની દૃષ્ટિએ એમાં ફેરફાર થતાં નાના દાંડિયા સ્થાન પામ્યા હોય. ગારવાડના ભીલોમાં આખી લાકડીથી જે રાસ લેવાય છે તેને 'ગેર' કહેવામાં આવે છે આ 'ગેર' શબ્દ ઘેર આપણા ઘેરામાંથી પણ બન્યો હોય એવો સંભવ છે.

અન્ય પ્રદેશોમાં રાસના પ્રકારો

રાસના પ્રકારો તો જેમ સૌરાષ્ટ્રમાં, કચ્છમાં તેમ ગુજરાતના અન્ય પ્રદેશોમાં પણ છે. જેમકે માળવાના ભર્તૃ; રાજસ્થાનના ગેર; આદિવાસના હાથતાળી રાસ; બડોદરાજીલ્લામાં કાતબેલ, ટીપ્પણી અને ગોમ્બા; પૂર્વ ખાનદેશમાં ઘોમાડેલ; પીરબૂથમાં કાઠીઓ ગઢવાલના ચોકનેદ; દક્ષિણ ગુજરાતમાં કોલાહલમ અને કુમ્મી; ઉત્તર પ્રદેશમાં રાસલીલા વગેરે. પણ ગરબીના પ્રકાર સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત, માળવા અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં વિશેષ છે પણ ગરબાને આધે ધારીને ગીતનર્તન કરવાનો પ્રકાર તો એકલા ગુજરાત સૌરાષ્ટ્ર ને કચ્છમાં જ છે ગુજરાતના દરેક પ્રદેશો આ રાસ ભૌગોલિક, સામાજિક અને ધાર્મિક પરિસ્થિતિ પ્રમાણે વિવિધ સ્વરૂપ ધારણ કરતા રહ્યા છે એમાં પ્રાદેશિક સંગીત, વિશિષ્ટતાઓ અને વેશ-પરિધાન પણ વિશિષ્ટપણે વિકસ્યાં છે. પણ સૌરાષ્ટ્ર રાસનું ઉદ્ગમ સ્થાન હોવાથી ત્યાં રાસ કર્યાંક એના મૂળ સ્વરૂપે તો કર્યાંક જુદી જુદી જાતિઓ, રીતરિવાજ અને આસ્થાઓ પ્રમાણે વિશેષ પ્રમાણમાં વિકસેલા છે

રાસના ભૌગોલિક પ્રકારો

આમ આપણે જોયું કે હલ્લીસક, રાસક, લાસ્યરંગ અને મણિ-પુરીની પરંપરાનો વારસો સૌરાષ્ટ્રને મળ્યો છે ને વિશેષ પ્રકાર પાણી લોકજીવનમાં ઓતપ્રોત થઈ ગયો છે આ આખી પરંપરા ભોગભૂમિ એમાં ફેલાઈને પહેલા સૌરાષ્ટ્રવ્યાપી અને ભારતવ્યાપી બની છે આ હલ્લીસક અને રાસકના પ્રકારોનો ઉલ્લેખ બલ્લીપુરાણ, વિષ્ણુપુરાણ,

અગ્નિપુરાણ અને ભાગવતમાં પણ થયેલ છે આઠમી સદીમાં રચાયેલા અગ્નિપુરાણમાં એ બન્ને પ્રકારો સાથે નાટ્યરાસકનો ઉલ્લેખ પણ આવે છે નવમી સદીમાં માઘ પંડિત 'શિશુપાલવધ'માં હલ્લીસકનો ઉલ્લેખ કરે છે એ જ અરસામાં અભિનવગુપ્ત પોતાના 'અભિનવ ભારતી' ગ્રંથમાં હલ્લીસક અને રાસકના પ્રકારો અને લક્ષણો વર્ણવે છે એ જ સદીમાં રાજશેખરના 'કર્પૂરમંજરી' ગ્રંથમાં રાસનો એક નવો પ્રકાર 'અર્ચરી' ઉમેરાય છે એમાં બે પંક્તિએ સામસામાં ઊભા રહીને નર્તન કરનારા તાલબદ્ધ ને લયબદ્ધ દાંડિયારાસ ખેલે છે

અગ્નિપારમી અને બારમી સદીમાં આ હલ્લીસક અને રાસક એક બીજાના પર્યાયરૂપે વપરાય છે, અને ઉપરૂપક તથા ગેયરૂપક તરીકે વિકસે છે ને વર્ણવાય છે એમાં નાટ્યતત્ત્વ વિશેષ જણાય છે રાસ ગવાય છે ને ભજવાય પણ છે તાલરાસ અને લયુકારાસના શબ્દો યોજાય છે અને નર્તનની ચાલમાં પણ વૈવિધ્ય આવે છે

આગળ વધતા પ્રકારભેદ

૧૩મી સદીમાં શારદાતનય પોતાના 'ભવ્ય પ્રકાશન' ગ્રંથમાં રાસનર્તનની વેળાએ રચાતા ચાલવૈવિધ્યનો ઉલ્લેખ કરે છે રાસનર્તન કરતાં પિંડ જેવી આકૃતિ રચે તે પિંડીબંધ, અન્યોન્યનો હાથ પકડીને જે રચના કરે તે લૂંખલિકા, અન્યોન્યને હાથ વીંટાળીને નર્તન કરે તે લતા અને છૂટા પડીને વ્યક્તિગત નૃત્ય કરે તે ભેદક વિવિધ પ્રકારનાં વાદ્યો અને લયવાળા પિંડીબંધમાં પણ ચાલવૈવિધ્યના પ્રકારભેદ પડે છે જેમ કે ઉર, જંઘા, પાદ અને કટિનું એક પાદથી સંચાલન તે ચારી, બે પાદથી સંચાલન થાય તે કરણ, ત્રણ કરણથી થાય તે ખંડ અને ત્રણથી ચાર ખંડનો સંયોગ તે મંડન નૃત્યભેદોની સંખ્યા દસથી વીસ સુધી પહોંચે છે

શાસ્ત્રીયતા, વિવિધતા અને નાટ્યાત્મકતા ઉમેરાતાં જતાં નૃત્ય અને નૃત્તના ભેદ પાડવા પડે છે હાવભાવ અને અંગભંગ તે નૃત્ય અને

ગોળાકારે અંગમરોડ તે નૃત્ત. શિષ્ટ સમાજમાં નૃત્યના પ્રકારો પ્રચલિત થતા ગયા હશે. પણ લોકનૃત્તોમાં તો આ દંડરાસક, તાલરાસક અને લતારાસકનો પ્રચાર જ પ્રદેશ અને સમાજભેદે જનસમુદાયમાં પ્રચલિત રહ્યો હશે

ગુજરાતનો રાસયુગ

તેરમી સદીથી અઢારમી સદી સુધીનો ગુજરાતનો યુગ તે રાસ-યુગ ગણાય છે આ રાસ અથવા રાસો બહુધા જૈન કવિઓએ રચેલા છે. પણ સૌરાષ્ટ્રમાં એ પ્રચાર નથી પામ્યા, સિવાય કે જૈન દેવાલયો. પંદરમી સદીથી તો નરસિંહ મહેતાના રાસની એકધારી પરંપરા સૌરાષ્ટ્રમાં આજ સુધી ઊતરી આવી છે. સત્તરમી સદીમાં એટલે કે ૧૬૮૦માં જામનગરના શ્રીકંઠ કવિ પોતાના 'રસકૌમુદી' અને 'નાટ્ય સર્વસ્વ દીપિકા'માં એના પુરોગામી વિદ્વાનોના મતને અનુસરતા લાસ્ય નર્તનનો ઉદ્ભવ સૌરાષ્ટ્રમાં થયાનું આલેખે છે. પણ આમસમુદાય તો પરંપરાગત રાસ પ્રકારોને ઝીલતો ને ઝિલાવતો આવે છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં શુદ્ધ કળારૂપે

સૌરાષ્ટ્રના રાસ કે રાસડા નાટ્યાત્મક નથી તેમ રાસમાં નૃત્યની જે શાસ્ત્રીયતા વિકસી છે તે પણ નથી. પણ પરંપરાગત શુદ્ધ કળા એમાં જળવાઈ રહી છે. પ્રશ્ન ઊભો જ રહે છે કે આ ગરબાએ રાસમાં ક્યારે સ્થાન લીધું? એનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મધ્યયુગ પહેલાંના કોઈ પણ ગ્રંથ કે પુરાણમાંથી મળી આવતો નથી પણ ઐતરેય આરણ્યકમાં, સાયણાચાર્યની ટીકામાં અને મહાભારતમાં માથે જળકુંભ ધારીને સુંદરીઓ યજ્ઞવેદીની આસપાસ ગોળાકારે ગીતનર્તન કરતી એવા ઉલ્લેખ છે. એમાંથી શક્તિપૂજાની જ્યોતનો પ્રકાર વિકસ્યો હોય અને જળકુંભને સ્થાને દીપકુંભ આવ્યો હોય એવી એક માન્યતા છે. આ જળકુંભની પ્રણાલિકા ધાર્મિક અને શુભ પ્રસંગોએ સૌરાષ્ટ્રમાં ચાલુ જ રહી છે. દરેક પ્રકારના સામૈયામાં માથે જળકુંભ ધારીને કન્યકાઓ ગાતો ગાતી. આજેય સૌરાષ્ટ્રમાં એ શુકનરૂપ ગણાય છે. માથે કુંભધારીને રાસ અને

રાજકોટમાં પણ જોવાય છે. નટ, ભવાઈઓ અને ભવાયા સાત સાત બેડાં માથે મારીને નૃત્ય કરે છે. કુંભ એ ધાર્મિક વિધિનું અનિવાર્ય અંગ રહ્યું છે.

સૌરાષ્ટ્રનું 'અટકો' નૃત્ય

આવી ઘડા હાથમાં ઝુલાવીને બહેનો તથા ભાઈઓ રાસ લે છે. પાલીતાણા પાસેની ભાલાવાવની કોળીમંડળી આ ઘડા નર્તનમાં 'અટકો'માં આવે ચઢે છે. ઓધરત અને ફાગણના અજવાળી રાતે ઘડા કે પિત્તળની વાટકોઈ સાથે બહેનો રાસ રમાવે છે. એમાં મુસલમાન બહેનો આમણ પડતો ભાગ લે છે. લગ્નના દિવસોમાં ભરવાડ અને રબારી બહેનો હાથમાં માટી કે પિત્તળના ઘડા સાથે ઢોલની સાથે નાચતી આવે છે. હાથનાં આંગળીમાં પહેરેલા કરવાથી આ ઘડાને ઝુલાવવાની સાથે તાલ દેતી આવે છે. મારવાડ અને માલવાડી બીજો જે સૌરાષ્ટ્રમાં છે તે આ અટકો બહુ સરસ રમાવે છે. આ રીતે ઘડાનું પવિત્ર સ્થાન ધાર્મિક વિધિઓથી માંડીને રાસ-રાસડામાં રહ્યું જ છે. પણ ઘડાને કોરીને અંદર દીવો મૂકવાની ક્રિયા નવરાત્રિના દિવસો દરમિયાન જ થાય છે. આ ગરબો શબ્દ ગર્ભ—ગર્ભો છિદ્રથી જ યોજનયો છે તે આપણે જોયું. એટલે એવી પણ એક માન્યતા છે કે ઘડાને બદલે આ ગર્ભ શબ્દ પ્રચલિત હશે ત્યારથી આ ગર્ભદીપ—ગર્ભો—ગરબો પણ પ્રચલિત હશે. આ ગરબો અત્યારે તો રાસનો એક પ્રકાર જ બની રહ્યો છે. પણ સૌરાષ્ટ્રમાં વર્ષે એક વાર આવતા ધાર્મિક ઉલ્લાસ સાથે જ એ જોડાયેલો છે.

રાસ અને ગરબા જુદા છે

સૌરાષ્ટ્રમાં ગરબો એટલે રાસ પણ નહિ, રાસડા પણ નહિ. ગુજરાતમાં રાસને ગરબો કહેવામાં આવે છે ને ગરબાને રાસ કહેવામાં આવે છે. સૌરાષ્ટ્રના લોકોમાં પણ એ કારણે આજકાલ રાસ ગરબાનો ભેદ જળવાતો નથી, એટલે રાસગરબા કે ગરબારાસ એમ ગમે તે શબ્દ બોલાય છે.

નવરાત્રિના દિવસો દરમિયાન ગરબી જોતાં આવડું જે સ્થાનક

મૂકવામાં આવે છે તે લાકડાનું મઢેલું શણગારેલું નાનકડું મંદિર હોય છે. એને કર્યાંક મઢ કહે છે, કર્યાંક માંડવડી-(નાનો મંડપ-માંડવો) કહે છે અને મોટે ભાગે એને પણ ગરબી કહેવામાં આવે છે. એના ઉપર કાંતો ગરબો મૂકવામાં આવે છે અથવા તો રામપાતર-મોટું કોડિયું (ઢાંકણી જેવું) મૂકવામાં આવે છે. એમાં કપાસિયા અને તેલ નાખી સળગાવવામાં આવે છે, કારણ કે સળગતા કપાસિયા તેલ સાથે લાંબો વખત પ્રજ્વળે છે.

મિશ્રણ અને પ્રકારભેદ

સૌરાષ્ટ્રનો ગરબો તે આ નવરાત્રિનો જ પણ એમાંથી રાસડામાં પણ આ ગરબીનાં ગીતો ઊતરેલાં દેખાય છે. નવરાત્રિના ગરબામાં માતાજીની ઉપાસના, કથા અને વર્ણન હોય છે. જ્યારે આ રાસડામાં ઊતરેલા ગરબાનાં ગીતોમાં તો ફરી રાધાજી આવે છે ગામની દીકરીઓ અને વહુઆરુઓને ગરબાનું આમંત્રણ અપાય છે ને ગામના પ્રત્યેક વર્ગના આવકારની એક સામાજિક સંકલના સ્થાય છે એના ઢાળ, તાલ અને લય પણ રાસડાના જ રહે છે જેમ કે—

રાધાજીનાં ઊંચાં મંદિર નીચા મોંલ
ઝરૂખડે દીવા બળે રે લોલ
રાધા ગોરી ગરબે રમવા હાલો
સાહેલિયુ ટોળે વળે રે લોલ

આ મગન સ્વરોનો મનારો ચડાવતા ગીતનો હિલ્લોળ રાસડાનો જ છે. એ જ રીતે —

છલકાતુ આવે બેડલું
મલકાતી આવે નાર રે
મારી સાહેલીનું બેડલું—

મારા ગામના સુતારી રે
વીરા તમને વીનવુ
મારી માડવડી ઘડી લાવો રે
મારી સાહેલીનુ બેડલુ—

આ આખા ગીતનો વેગ, જોમ અને ઝમક રાસડાનાં જ છે છતાં એમાં ઊતર્યો છે ગરબો એમાં માતાજીના સ્તવન કરતા ગ્રામજીવનનો—સુંદર સમૂહજીવનનો જ ચિતાર વર્ણવાતો આવે છે અને આ—

સૈયર મોરી ગરબા કોર્યા ચાર જો
ગરબડીએ રમે રે તેવ તેવડી રે લોલ
સૈયર મોરી શરદ પૂનમની રાત જો
અંજવાળા પડે રે માણેક ચોકમા રે લોલ

આ શરદ પૂનમના ગરબામાં ગરબો કોરાવવાની વાત પણ આવે છે એમાંય તે પોતાની ગોરીને ગરબે રમતી જોવાના સ્વામીના કોડ જ વ્યક્ત થતા આવે છે અને ઢાળ પણ રાસડાનો જ છે હવે જુઓ આખુ આ ગરબાનુ ગીત :—

ગરબો કોણે રે કોરાવ્યો કે નંદજીના લાલજી રે લોલ
ગરબો ઈસવરે કોરાવ્યો કે નંદજીના લાલજી રે લોલ

આખો ગરબો કૃષ્ણને ગરબે રૂપીને ગવાયો હોય એવો એનો ધ્વનિ છે એમાં કૃષ્ણને અનુકારો સજાવાય છે એટલા આ ગરબાને સજાવાય છે એ આખા ગરબાનું ભાવબિન્દુ તો 'નંદજીના લાલજી' જ છે ગરબાનાં આ બધાં ગીતો મૂળે રાસડા જ છે એ રાસડા ગરબા વગર જ ગવાય છે ને એમાં ગૃહજીવન જ ધનકતું હોય છે આ પ્રકારનાં ગીતો બહુ ઓછાં મળે છે, જેમાં ગરબો ઊતર્યો હોય બાકીના ગરબા તો સીધા માતા—શક્તિની ઉપાસના અને આસિષ માગતા જ છે

એટલે સૌરાષ્ટ્રમાં ગરબા, રાસ અને રાસડાના પ્રકારો ભિન્નભિન્ન

છે એના વિષય પણ ભિન્નભિન્ન છે એ જ રીતે એના તાલ, લય, ગતિ અને ઢાળમાં પણ ફેર છે. હવે આવીએ રાસ ઉપર

રાસ અને રાસડાનો ભેદ

સૌરાષ્ટ્રમાં ગરબા સ્ત્રીઓ ગાય છે ને ગરબી પુરુષો ગાય છે રાસ અને રાસડા વચ્ચે પણ એવો જ તફાવત છે રાસ મોટે ભાગે પુરુષો લે છે. જે દંડરાસકનો જ પ્રકાર છે, જેને હલ્લીસક કહી શકીએ અને રાસડા એકલી સ્ત્રીઓ પણ લે છે ને સ્ત્રી-પુરુષ ભેગાં મળીને પણ લે છે. આ ત્રણ તાલીના મોટા ભાગના રાસડા એ રાસકના-લાસ્યના પ્રકાર છે. સૌરાષ્ટ્રમાં રાસ એટલે સામાન્યપણે દાંડિયારાસ. પણ દાંડિયારાસ રમતાં પહેલાં મંડળીઓ ત્રણ તાલીના રાસ જેવા ખમીરવંતા રાસ પણ લે છે. એમાં કરતાલ જેવો દેખાવ થાય છે પણ તાળીઓ ભાગ્યે જ પાડે છે; જ્યારે ગરબીમાં પુરુષો તાળીઓ પણ લે છે. આ દાંડિયા વગરના રાસ પણ પગના ઠેકા સાથે, હાથના હિલોળ અને અંગના મરોડ સાથે લે છે, અને ચલતીમાં આવે ત્યારે વેગભર અંગભંગ સાથે શરીર ફંગોળે છે, કૂદરડીઓ નાખે છે, ગુચ્છના આકારો રચે છે, ને બોઠક નાખે છે. ચલતી પૂરી થતાં ચાલુ ચલનમાં આવીને રાસ લે છે. દાંડિયા વગરના આ રાસમાં પણ અનેક પ્રકારનાં નર્તન રચે છે.

દાંડિયાના વિવિધ પ્રકાર

દંડકરાસ-દાંડિયારાસ એ તો સૌરાષ્ટ્રનું સર્વોત્તમ લોકનૃત્ય છે. એના અનેક પ્રકારો વિકસ્યા છે. સોળમી સદીમાં ખાનદેશના પંડિત પુંડરિક વિઠ્ઠલ આ દાંડિયાના આકાર, માપ અને રૂપરંગ વર્ણવે છે પણ સૌરાષ્ટ્રમાં નરસિંહ મહેતાથી તો આ દાંડિયા લગભગ શાસ્ત્રીય સ્વરૂપ ધારણ કરતા આવ્યા છે પરોણામાંથી તૈયાર કરેલા, સંઘાડે ઉતારીને લાખના અવનવા રંગોથી સજાવેલા, મોતી ભરેલા, ફુમતાવાળા, પીતળના અને રૂપાના ચોક્કસ માપના ચોક્કસ જાડાઈના દાંડિયા સૌરાષ્ટ્રનાં જુદાં જુદાં ગામોમાં લેવાય છે

રાસના વિવિધ પ્રકાર

આ દાંડિયારાસમાં પણ દોઢિયા, પંચિયા, સતિયા, અઠિયા અને બારિયા લેવાય છે નમન અને સલામી લેવાય છે ગોફગૂંચનમાં અઠગો ને સોળગો લેવાય છે એમાં પિંડીબંધ અને ચારીના કાણ ખડ અને મંડલના આકારો રચાય છે સ્વસ્તિક રચાય છે ને એક પાદ તથા દ્વીપાદનાં ચલનવૈવિધ્ય પણ થાય છે આ ચલન અને દાંડિયા લેતા જે અનેક આકારો રચાય છે એ દરેક નર્તન પ્રકાર માટે કોઈ ચોક્કસ શબ્દો યોજેલા પણ મળતા નથી છતાં ભિન્નભિન્ન પ્રદેશે એને માટેના સામીણ શબ્દો પણ મળી આવે છે દાંડિયારાસ મોટે ભાગે પુરુષો લે છે સ્ત્રીઓમાં પણ એ આજકાલ પ્રચલિત બન્યા છે પ્રાચીન પ્રથા પ્રમાણે સ્ત્રી પુરુષ સંયુક્ત રીતે પણ લે છે

રાસડા

રાસ એ પ્રધાનત લોકનૃત્ય છે જ્યારે રાસડામાં નૃત્ય ખરું પણ પ્રધાનત એ લોકસંગીત છે રાસડા એ તાલરાસકનો એક પ્રકાર છે એની ચર્ચા આપણે કરી ગયા છીએ ધીરે ધીરે આ તાલીરાસ સૌરાષ્ટ્રમાં મુખ્યત્વે બે પ્રકારનો બની ગયો છે એક તો ત્રણ તાલીનો અને બીજો એક તાલીનો રાસડામાં પગલાં પણ ત્રણ ત્રણ અને ચાર ચાર ઊપડતાં આવે છે મુખ્યત્વે ખેતી અને પશુપાલનની વ્યવસાયી કોમોમાં રાસડા વિશેષ લેવાય છે છે તો સહિયારી મૂડી અને સર્વ કોમો લે છે ધીરે ધીરે રાસડા એ રાજકર્તા કોમ અને એની આશ્રિત કોમોમાં પણ ઊતર્યા અને હરિજન સુદ્ધાં તમામ કોમોમાં આજે તો એકધારા રાસડાની રમઝટ બોલતી હોય છે

કોળી અને ભરવાડ કોમોમાં સ્ત્રી અને પુરુષો રાસડા સાથે લે છે પણ મુખ્યત્વે તો આ રાસડા સૌરાષ્ટ્રની ગ્રામનારીઓ માટે અજવાળી રાતનો અણમૂલો આનંદ બની ગયેલ છે કૃષ્ણનાં ગીતો ગવાતાં ગવાતાં આ રાસડાઓમાં નારીહૃદયના મનોભાવ અને મનોમંથન ઊતર્યાં, સુખ-

દુઃખની સરિતાઓ ઠલવાતી, ઊર્મિઓના સંઘર્ષ ઝીલતી અને એમ કરતાં કરતાં સમગ્ર લોકજીવન આ રાસડે ઝિલાઈ રહ્યું. નારીહૃદયના આવેગોને મુક્તપણે, મોકળે મને વ્યક્ત કરવાનું એક જ સાધન આ રાસડા. બિભત્સ રસને બાદ કરતાં તમામ રસોનું લોકસંગીત આ રાસડાઓમાં ઝિલાયું છે.

કૃષિજીવન, ગોપજીવન, શ્રમજીવન, સાગરજીવન, સમાજજીવન અને કૌટુંબિક સુખદુઃખના કૈં કૈં ભાવોને ઝીલતા ઝોકના રાસડા લોકજીવનનું રામાયણ બની રહેલ છે. નજીકના કે દૂરના ઇતિહાસના વિશિષ્ટ અને વિરલ પ્રસંગો આ રાસડે શોભ્યા છે. લોકસમાજમાં લાગણીઓનું રસાયણ હૃદયમાં ઘોળાતાં ઘોળાતાં એમાંથી સ્વર અને શબ્દ સાથોસાથ જન્મ્યા છે. ગીત જોડીને એનું કમ્પોઝિશન નથી કરવું પડતું. પછી એ ગીતો ગોવાળિયાનાં હોય કે નાવિકોનાં, ખેડૂતોનાં હોય કે ક્ષાત્રવટનાં, આત્મ-[illegible]નાં હોય કે આત્મગૌરવનાં, શૂરાઓનાં હોય કે બલિદાનનાં, વીરરસનાં હોય કે શૃંગારનાં, આકાંક્ષાઓનાં હોય કે મસ્ત આનંદનાં.

રાસડાના શબ્દો સાદા, સરળ અને ભાવવાહી ખરા, પણ એના પ્રમત્ત ભાવનાં આહ્વાન ધ્વનિ સિવાય કોઈનાં જ નથી. ધ્વનિ એ જ એનો આત્મા છે. માત્ર શબ્દોથી રાસડાનું સ્વરૂપ ન સમજાય, એનો અર્થ કે ભાવ પણ ન ઊકલે. રાસડામાં રહેલા સંગીતને કારણે જ કરુણ, શૃંગાર, પ્રસન્ન અને આહ્લાદક એવાં ભાવનાં મોજાં ઊછળે છે તે રાસડા પૂરા થયા પછી પણ ત્રીસ ત્રીસ, ચાળીસ ચાળીસ કે પચાસ પચાસ કદમ સુધી જોશીલો ધ્વનિ વાતાવરણમાં ગુંજાર કરે છે. હૃદયના ઉદ્‌ગાર સાથે જ વહેતું આ સંગીત અનેક હૃદયોને ભીંજવી દે છે અને અનેકમાં એક જ લાગણીના પડઘા જગાડે છે.

એકના એક રાસડા જુદી જુદી કોમમાં જુદા જુદા ઢાળથી ગવાય છે. ક્યારેક એના શબ્દોમાં પણ ફેર હોય છે. ખેડુ કોમના રાસડા ભરતીઓટ જેવા એક સરખા નીચેથી ઊંચા હિલોળા લેતા વેગવંતા હોય છે. એ રાસડાનું સંગીત આદિવાસીઓના સંગીતને મળતું હોય છે

જ્યારે નાવિકોના રાસડામાં મસ્તી અને કરુણતા વિશેષ હોય છે કાંટિયા વરણની કોમોના રાસડા વિશેષ હલકદાર, સ્વસ્થ ખુમારીભર્યા અને રસ મસ્તીનાં એકધારાં આંદોલન ઉઠાવે છે

જાતિગત સંસ્કારો મુજબ કોમ કોમમાં લેવાતા રાસડાના સ્વર આંદોલનો અને ઉચ્ચારણમાં પણ ફરક પડે છે વિવિધ સંસ્કારો પ્રમાણે એકનો એક રાસડો વિવિધ લાગણીનો પડઘો પાડે છે જુદી જુદી જાતિઓનાં જુદાં જુદાં ગીતો હોવા છતાં દરેક કોમમાં એ રાસડા ગવાય છે એકના સંસ્કાર અનેકના બને છે સંસ્કારોનું આવું સુમિલન રાસડામાં સધાયું છે શબ્દની જેમ સંગીતનું વૈવિધ્ય પણ એકરૂપ ધારણ કરતું અનેક સ્વરૂપે વહેતું જ રહે છે એવી જ એકરૂપતા રાસડા લેતી બહેનોના પોષાકે પણ ધારણ કરી છે સૌરાષ્ટ્રમાં ઘણી પ્રાચીન જાતિઓ છે એમના પોષાકમાં પણ વિવિધતા છે પણ રાસડાએ જેમ ગીત સંગીત અને સંસ્કારનો સુમેળ સાધ્યો છે તેમ જીમીને થેપાડામાંથી ઘેરદાર ઘાઘરાનું કલાત્મક રૂપ ધારણ કર્યું છે અને વિવિધ પછેડામાંથી ઝૂલતી ઓઢણીનું રૂપ ધારણ કર્યું છે આ ઘેરદાર ઘાઘરા, ઝૂલતી ઓઢણી, ઝણકતી બગડીઓ કે ઘૂઘરીઆળી કડલીઓ અને રૂપાનાં રણકતાં કાંસી કડલાંએ સ્વરનાં આંદોલનને, ગીતના તાલને વિશેષ વેગ આપ્યો છે, ગતિ પૂરી છે અને તાલ તથા લયની જાળવણીમાં સાથ પૂર્યો છે

આ રાસ કે રાસડા પ્રેક્ષકોના કોઈ તમાશાનો વિષય ન હતો. શેરીએ, ચૌટે કે આગણના વિશાળ પટમાં લેવાતા આ રાસ રાસડા તો નિજાનંદ માટેના જ હતા એની એકધારીતાથી પાંચ સાત પળમાં કંટાળી જતા પ્રેક્ષકોનું એ મનોરંજન ન હતું પણ એ તો ગતિએ ચડેલા મન-પ્રાણનું ગીત, સંગીત કે નૃત્ય હતું જેમાં સ્વર, શબ્દ અને નૃત્યના તાલે જીવન પણ ઘડીભર એકરૂપ બનીને સ્વર્ગીય આનંદ પ્રાપ્ત કરતું અને હજી જ્યાં લોકસમાજ ખાસ અસરોથી ખરડાયો નથી ત્યાં લેવાતા રાસ કે રાસડામાં એ જ આનંદ વિલસે છે

આપણા લોકનૃત્યો

રાસનૃત્યોનું વર્ગીકરણ કરીએ તો પણ એ આપણને સંસ્કૃતિઓના વિભિન્ન સ્વરૂપો તરફ દોરી જાય છે પઢારોનાં રાસનૃત્યો જોતાં તરત જ સાગર સંસ્કૃતિનો ખ્યાલ આવશે કોળીઓના રાસ પણ આ સાગર સંસ્કૃતિની નજીક આપણને લઈ જાય છે જોકે સાગરકાંઠાના કોળીઓનાં રાસનૃત્યોમાં અને જમીન ઉપરના કાયમી વસવાટી બનેલા કોળીઓનાં રાસનૃત્યોમાં થોડો ફરક જરૂર પડે છે પણ સ્ફૂર્તિની ગતિ તો તમામ કોળીઓનાં રાસનૃત્યોમાં એકસરખી દેખાય છે પઢારો પણ નળકાંઠા ઉપર જ રહે છે સૌરાષ્ટ્ર એકવેળાએ બેટ હતો તે આપણે જોઈ ગયા દ્વિપકલ્પ થતાં નળ સરોવર રચાયું અને આ પઢારો નળકાંઠાના કાયમી વસવાટી બન્યા આજે એ ખારવા નથી રહ્યા, પણ એમના રાસનૃત્યોમાં એ વેળાનો સંસ્કાર ઊંડો ઊતરી ગયો છે એમનો પહેરવેશ પાયાળી કોળી જેવો જ છે એમના શરીરનો વીજળિક વેગ આંખને આંચકો આપ્યા સિવાય લસરતો રહે છે, અને વિશેષ મોહક બની રહે છે પગની સ્ફૂર્તિ તો અજબ હોય છે ચપ ચપ ચપ પગ ઊપડતા જાય છે એટલા લયબદ્ધ અને તાલબદ્ધ છતાં એ કર્યાય આંચકો ખાતા નથી અને નૃત્યના વર્તુળાકારમાં સમાન સરળ રેખાઓ દોરતા આવે છે

પઢારોનું રાસનૃત્ય

રાસનૃત્યની એમની શિસ્ત કદાચ સૌરાષ્ટ્રની તમામ કોમોના રાસનૃત્યથી ચડે એવી નૃત્યનો આ સમાન વેગ, સમાન અગભગ સમાન

નખાતો આવે એટલે કે ભોંય એક સરખી ટિપાય એ માટે કેટલીક વાર ગોળાકારે અને કેટલીક વાર સામસામે બહેનો ઊભી રહી સરખા અતરે ધ્રાબો ટીપતી જાય.

આ ધ્રાબો ઘણા દિવસ ટીપવો પડતો અને એકધારુ ટપ ટપ ટપ ટીપ્યા જ કરવુ એ કંટાળા ભરેલું થઈ પડે એ કારણે ધ્રાબો ટીપતી બહેનો કંટાળો દૂર કરવા ગીતોએ ચડી તાલ તો ટિપ્પણીનો ગળ્યા જ કરે, ગાવાની સાથે થાક ઓછો લાગે, કંટાળો ન આવે અને સમય સહેલાઈથી પસાર થાય દિવસ ઉપરાંત રાતે પણ ધ્રાબો નાખવો પડતો એટલે ધીરે ધીરે એમાં ઢોલ પણ આવ્યો ઢોલ આવતાં બહેનો ધ્રાબો નાખવામાં ચગતી ગઈ અને ચગતા ચગતા એકધારી ટિપ્પણીમાં જુદી જુદી ચાલ શરૂ થઈ એ જુદી જુદી ચાલમાંથી ગીત અને ઢોલ સાથે ટિપ્પણીનું નૃત્ય શરૂ થઈ ગયુ

ભીલ બહેનોની ટિપ્પણી

રાજકોટની ભીલ બહેનો આ ટિપ્પણી બહુ સરસ લેતી પાછળથી રજવાડાં થોડો થોડો દારૂ પણ પાતાં જેથી થાક ન લાગે ને વધારે સારી ટિપ્પણી લ્યે વળી કેટલી વાર 'ગાંજો' (કેફી પદાર્થ) પણ ખવરાવતા, જેથી ગાંજાનો નશો રહે ત્યા સુધી થાક વરતાય નહિ આવી ટિપ્પણીના વીસ જેટલા પ્રકાર રાજકોટની ભીલ બહેનો હજી પણ લે છે ઢોલની દાંડી ઉપર અને તાલ ઉપર આ ટિપ્પણી લેવાતી હોઈને ચાર ચાર માત્રાનો ગાળો પડે ત્યાં સુધી અવનવી રીતે ટીપણીને હિલોળીને પછી જમીન પર ધરબાય છે આ ટીપણી હિલોળવાની ચાલ એટલી કલામય હોય છે કે દાંડિયાના એકધારા આઘાતો કરતાંયે વધારે મનોહર લાગે એ જ રીતે આગળપાછળ ટિપ્પણી નાખવાની ચાલમાં શરીરને સુંદર વળાંક અપાતો થયો, અને ચાર ચાર માત્રાનો ગાળો આપવા જતાં ટિપ્પણી વતી જ દાંડિયારાસ લેવાતા જાય ને પાછી ટિપ્પણી પડતી જાય એવો ક્રમ વહેતો થયો આ રીતે મહેનતનો થાક ઉતારવામાંથી અને એકવિધતાનો કંટાળો દૂર કરવામાંથી આ મનોહર

દ્વિપથ્થી નૃત્ય જોવા મળ્યું છે.

કેટલી બહેનોની દ્વિપથ્થી

જૂનાગઢ પાસેનું ચોરવાડ એટલે સૌરાષ્ટ્રનો ફળદ્રુપ પ્રદેશ. લીલી નાઘેરનું કેંદ્ર એ ચોરવાડ નામની બહેનોની દ્વિપથ્થી જોવા જેવી. જૂનાગઢના નવાબે પણ પ્રોત્સાહન આપ્યું અને ચોરવાડની બહેનોની દ્વિપથ્થી વધુ કલામય બની એક તો લીલી નાઘેર, એમાં લીલા મોટા જેવાં દૃશ્યની વારિયાળી કાળાશ બહેનો. નમણું મુખ અને આછો વાન. નાકમાં સોનાની વાળિયું કાળા કે લાલ બેપાડા ઉપર સોનેરી રંગનો પટ્ટો, સોનેરી મોળિયાંવાળા લાંબા કામખા માથે કોરબંદરી જાતની લાલ ચૂંદડી અને ખમખાં રૂપાની કાંચિયું. ઓખાના ચોરસી જેવા કેટે દ્વિપથ્થાર રાસ કે બજાર છુપાડીને કેડાની પકડતી કાંડીએ દ્વિપથ્થી શરૂ કરે. ધીરે ધીરે ગીત ચગે, ઢોલ ધમકે, ગીત પકડ સુકાય ને દ્વિપથ્થીની ધમકારી બોલે પણ આમળાવાળી દ્વિપથ્થી ફેરવતાં, અને દ્વિપથ્થી નમીને પાછી ઉપાડતાં અંગના જેવા તો સુંદર વળોટ લેતી બાય કે એ ઘડી શારદીય પૂનમના આકાશના અંગમરોડ પણ ભૂલી જઈએ

એક દ્વિપથ્થી પૂરી કરીને બીજી ઉપાડે ત્યારે ફરી પાછું દ્વિપથ્થાર ગીત શરૂ થાય. પણ એક બપોરાયે તે બીજી બહેનો આવ ત્યારે ખખડાવી ખાંડણી બાજુએ મૂકીને બધી બહેનો ઢોલ જોવા આખો ચુંટીયો ભૂંડો કરે. બધાંનો ખભો બાજુએ સંધાડાઉતાર જેવી કોઈ કોયો ચાંપતી તાલાત અને બારે રકુમિ ઢોલ તો જાણે એટલા વેગથી પગના થંભ માથે કેમ ઉપન્યું હોય તેમ પૂર્વક દિલોજાનથી વળોટ આપી રહ્યા. જરાય નમણું શરીર ન ચાલે એક સરખી ઊંચાઈ અને એક સરખાં શરીર એ તો એમની એમનો જ બારમો છે અને એટલે 'જોટ' જોવાવાની તકલીફ એમને નથી પડતી.

પડારો અને ચોરવાડની કોળણ બહેનો સામાન્ય રીતે સૂક્ષ્મ ઉપરાંત કાનુડાનાં બજનોને પણ રાસમાં ઉતારે છે. રાસમાં કાનુડાનાં ગીતો તો બધાં લોકનૃત્યોમાં મળવાનાં છે પણ રાસમાં બજન ઉતારનારે તો એક પડારો અને બીજી ચોરવાડની કોળી બહેનો તાસમાં સામાન્ય રીતે

હીચ અને કેરવો એ બે તાલ મોટે ભાગે લેવાય છે આ રીતે શ્રમને સૌંદર્યમાં પલટાવતું આ ટિપ્પણીનૃત્ય ગુજરાતમાં વિરલ છે

ગાંજાની ટિપ્પણી

આ ટિપ્પણીની જેમ બીજા પણ શ્રમહારી નૃત્યો જુદી જુદી વેળાએ પ્રચલિત બન્યાં હતાં જ્યારે ગાંજાના ઉત્પાદનની છૂટ હતી ત્યારે ગાંજાને પગથી દબાવતું સંઘગીત અને સામાન્ય સંઘનૃત્ય ઢોલના તાલ સાથે લેવાતું આજે તો ગાંજાનું ઉત્પાદન બંધ થતાં એ પણ અદૃશ્ય થયું છે ગાંજો તૈયાર થઈ જાય ત્યારે એના ફૂલ-ડોડવા લીલા ને લીલા રહે અને ચોપટ થાય એ માટે એને સારી જમીન ઉપર પાથરવામાં આવતા. આ ગાંજાના જમીન સરસા પથારા ઉપર ૧૫, ૨૦ કે ૨૫ આદમી ગાંજાની કળી ભાંગે નહિ એ રીતે પગલાં પાડતા જાય ને દબાવતા જાય પણ એમ તો આખો દિવસ હળવે હળવે પોચાં પગલાં પાડવામાં દિવસ બધો પસાર થઈ જાય ને કામ ઊતરે નહિ એટલે પગલાં ઉપર પગલું ઝપાટે ઊપડે એવું કથ્થક જેવું સાદા તાલનું નૃત્ય યોજાયું જેમાં એક બે, એક બે, એક બે ત્રણ ચાર, એક, બે, ત્રણ ચાર, એવા પગલાંનો ઉપાડ શોધાયો ઢોલ વાગે, ગીત ગવાય અને પગલાં પહેલાં ધીમે અને પછી દ્રુત ગતિએ ઊપડતાં જાય ગાંજો દબાવવાનું આ નૃત્ય પણ મનોહારી દૃશ્ય ખડું કરે છે અકબંધ કળીઓ હોય તે ગાંજારૂપે વેચાય ને ભૂકો વધે તે લીલાગર-ભાંગરૂપે વેચાય આજે આ ગાંજાનૃત્ય નથી રહ્યું

ખારવણોની અસ્ત પામેલી ટિપ્પણી

સાગર સંસ્કૃતિનાં રાસનૃત્યોમાં મોહિલવાડના સાગરકાંઠાની ખારવણ બહેનો સાગર-ગીતો સાથે રાસડા લે છે એ ગીતો એમનાં સુખ દુઃખના પડવા પાડતાં હોય છે આ ખારવણ બહેનો પણ ખૂબ સરસ ટિપ્પણી નાખતી અને ટિપ્પણી સાથે એમનાં ગીતો ગાતી. પણ રજવાડાં ગયાં સાગરકાંઠા પર ને કાંઠાના મથકો ઉપર જે મહેલો બંધાતા તે બંધ થયા અત્યારે તો એ મહેલાતો પણ વા ખાતી પડી છે અને

કરાણના વેપારીઓની મેડીઓ વાડી અને સિમેન્ટથી બનાવ છે એટલે દિપમાળાની કળા પણ નાશ પામી છે

ગોપ સંસ્કૃતિના વારસદાર

આજકાલ ભલે ગોપ સંસ્કૃતિને ભૂંસી રહ્યા છે તો આજે અમદાવાદ, રાજકોટ, જામનગર વગેરે કેટલાંક ઠેકાણે ઉપર પોતાનું મુકામ બનાવે છે એમાંથી ગામડાંનો રાસ નથી લેતા વ્યક્તિગત રીતે લે તે જુદી વાત પણ એમની કોમનો તો સરસ્વતીનો અણમોલ વારસો છે રબારી પણ ગોકુળ રાસ લે છે જ્યારે આમર અને બરવાળામાં એ સારકાર બનાવાઈ રહ્યો છે એમાં બે બરવાળામાં સવિશેષપણે આમ તો રાસ એ ગોપ સંસ્કૃતિનો જ વારસો છે પણ સૌરાષ્ટ્રમાં આ વારસો અલ્પ કોમોમાં જોવા મળવાઈ ગયો છે કે આજે માલધારીનો ઘણો ખરો કોમોમાં બારવાડ, આયર, કાઠિયે રબારી અને ભરવાડમાં જ એ રહ્યો છે એના રાસ વિષે આગળ ઉપર જોશું

બરવાડોના રાસસૂત્રમાં ગોપ-ગોપીઓના સામાન્ય ગીતો હોય છે પણ પુરુષોના રાસમાં લાકડી જ ગીતો ગવાય છે એમના રાસસૂત્રની સાક્ષાત્મિકતા રાસ લેતી વખતે ઘમ્મરની બહુ ઝટા અને તીવ્રતા પગ નાખવાની વિશિષ્ટતામાં રહેલી છે ઢોલના તાલ સાથે આખી પરોઢ્યુંથી રાસ લે છે જે ને દાંડિયાથી પણ રાસ લે છે પણ દાંડિયા કે પરોઢ્યુંના આઘાતોમાં મુખ્ય ન રહેતાં અવાજની મોહક કીરત એમાં મુખ્ય રહે છે કીરતની સાથે કુદરતી પણ મારે ને મોહક પણ કયારેક લે છે પણ મુખ્યત્વે તો ધનુષ્યની કામઠી જેમ તાનપદ પગ ફેંકીને, અમને માથું નાખી, માથું પણ તીરછું રાખીને દાંડિયા લે છે ત્યારે હુકલીસક કૃષ્ણના પ્રાચીન ચિત્રોનાં રૂપોને જીવતાં કરે છે બારવાડો આ રાસસૂત્રને 'ગોકા' કહે છે પણ એ બારપનો જ પ્રકાર છે

બરવાડોના રાસસૂત્ર

આ 'ગોકા' રાસની જેમ આમંત્રણોમાં બરવાડ અને બરવાડણો એક બીજા પ્રકારનો પણ રાસ લે છે એમાં એક બરવાડ અને એક

ભરવાડણ હોય છે. આવું વર્તુળ ત્રીસથી માંડીને સાઠ સુધીની સંખ્યામાં હોય છે એમાં પણ ગીત નથી ગવાતાં પણ દાંડિયાને બદલે પગના તાલ, અંગના આંચકા અને હાથના હિલોળ સાથે, બન્ને હાથે એક સ્ત્રી અને એક પુરુષ સામસામાં તાલ દેતાં જાય છે. આ રીતે તાલ દેતું, અંગ હિલોળાતું અને પગના ઠેકા દેતું વર્તુળ ફર્યા કરે ને ઢોલની ગતિ પ્રમાણે રાસ લેતું જાય તાલારાસકનો આ એક સુંદર પ્રકાર છે

પોષાકનું વૈવિધ્ય તો એમાં આપોઆપ જળવાઈ રહે છે ચોરણા અને કેડિયાં તો ખરાં જ, એમાં માથે ભરવાડના લાલ ઉડાની ધોળી પાઘડિયું, સ્ત્રીઓ તો થેપાડાં માથે ઉનની કાળી કામળીઓ જ ઓઢતી હોય છે; એટલે પુરુષનાં વસ્ત્રો સફેદ અને સ્ત્રીઓનાં કાળાં આમ શ્યામ અને શુભ્ર વસ્ત્રોનો બહુ સુંદર મેળ થાય છે 'એક એક ગોપી ને એક એક ગોપ' નરસિંહ મહેતા રાસને સાદૃશ્ય કરે છે

એ પોષાક ને એ પૌરુષ

ભરવાડો ગરબીમાં પણ કલાત્મક પગલાં ઉપાડે છે પગના તાલ સાથે શરીર ઝૂલતું આવે અને હાથના હિલોળ પણ એ તાલ સાથે હિલોળાતા આવે કોળીઓના જેમ શરીર સરકતાં જાય છે એમ આ ભરવાડોનાં પગલાં સરકતાં ને ચપ ચપ ચોટતાં આવે છે કસબાના ભરવાડ જુવાનોમાં આ કલા વિશેષ દેખાય છે એમના પહેરવેશમાં પણ થોડો ફેર થયો છે ચોરણાનો કલાત્મક ઘેર, પિંડીથી ઢીંચણ સુધી ચપોચપ આકાર અને કેડે જતાં વેગવો એમાં ફૂમતાંવાળી નાડીઓ લટકતી હોય કેડિયાં પણ વધુ કલાત્મક પહેરતા હોય છે અને ઘણી વાર કેડિયાંને બદલે ચોરણા, માથે બાંયુ વગરનો કેડ સુધીનો ફીટોફીટ લાલ મશરૂનો સોનેરી કે રૂપેરી કોર મૂકેલો કબજો પહેરે છે, ને માથે ભરવાડો પહેરે છે એવી ગોળ પાઘડીને બદલે બંકી છટાની આંટિયાળી પાઘડી નાખી હોય છે હાથમાં રૂપાનાં કડાં પહેર્યાં હોય છે આ પોશાકમાં એમનાં સુરેખ અને કસાયેલાં શરીરનું પૌરુષ રાસ લેતી વખતે ઝબકતું આવે છે

સાતમ આઠમ અને એવા ઉત્સવો ટાણે ભરવાડ ને ભરવાડણો સાથે મળીને ત્રણ તાલી ને એક તાલીનો રાસ લે છે હીંચ સાથે લેવાતા આ રાસમાં ત્રણ તાલી રાસ સાથે શરીર વળાંક લેતાં ફંગોળાયે જતાં હોય છે ને રાસની જૂક બોલે છે ભરવાડની જેમ કોળીઓમાં પણ સ્ત્રી અને પુરુષ સાથે મળીને રાસ લે છે એમાં સચરો ને વહુ પણ હોય, સ્ત્રી ને પુરુષ પણ હોય, દેર ને જેઠ પણ હોય હાથ હાથના ઘૂમટા તાણ્યા હોય છતાં એક સરખી જૂક એ બોલાવતા હોય છે

આયરોના રાસ

પઢાર, કોળી અને ભરવાડને પોતાનાં રાસનૃત્યની જેવી વિશેષતાઓ છે એવી આયરોના રાસમાં કોઈ વિશિષ્ટતા નથી, પણ એમના રાસ ક્ષત્રિય અને મોપ સંસ્કૃતિના મિશ્રણ જેવા હોય છે એ મિશ્રણ પણ આયરોનાં રૂપ, પડછંદ શરીર અને ભર્યા ભર્યા પૌરુષથી ખૂબ શોભે છે કોળી અને ભરવાડ કોમમાં પ્રણાલિગત પદ્ધતિ જુદી તરી આવે છે ત્યારે આયરોએ રાસનૃત્યમાં નવી નવી ચાલ દાખલ કરી રાસમાં વૈવિધ્ય આણ્યું છે આયરો પણ પોતાને મુરલીધરના વારસ માને છે

કૃષિ સંસ્કૃતિને વારસો

કૃષિ એ આજે માત્ર કણબીઓનો વારસો નથી રહ્યો ભરવાડ, રબારી તો માલધારી જ રહ્યા છે ચારણો માલધારી હોવા ઉપરાંત ખેતી પણ કરે છે આયરો માલ પણ રાખે છે ને ખેતી પણ કરે છે મેરનું પણ એમ જ છે પઢારો શિકાર અને થોડી ખેતી તથા મજૂરી કરે છે કોળીઓ ખેતી અને પરચૂરણ મજૂરી કરે છે જ્યારે કણબીઓનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતીનો છે ભરવાડ કે કોળી બીજા સંપ્રદાયોની અસરમાં ઓછા આવ્યા છે જ્યારે કણબી બોલવે બરછટ પણ સૌમ્ય હોવાથી સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય સુધીની અસર તળે આવ્યા છે કૃષિને કારણે અન્ય કોમો કરતાં એ ધર્મમાં વિશેષ શ્રદ્ધાવાળા હોવાથી એમના રાસમાં પણ આ ભક્તિભાવ ઊતર્યો છે સથવારા અને એવી બીજી ખેતી સાથે જોડાયેલી કોમોના રાસ પણ કણબીના રાસ જેવા જ હોય છે

લોકનૃત્યોને વિભાગવાર વહેંચીએ તો સાગર અને શિકારની અસરવાળા, ગોપ સંસ્કૃતિવાળાં, કૃષિ સંસ્કૃતિવાળાં અને છેલ્લે ક્ષત્રિય સંસ્કારવાળાં એમ ચાર વિભાગ પાડી શકાય આમાં કૃષિ સંસ્કૃતિના વારસદાર મુખ્યત્વે કણબી હોવાથી એમના રાસ બાકીની ત્રણેય સંસ્કૃતિથી ભિન્ન સ્વરૂપના છે

વ્યવસાયને કારણે હાકલા કરીને જ બોલવાની ટેવ એટલે કણબી ગીતો ગાતા હોય છે ત્યારે પણ ખુલ્લે ગળે પૂરા શ્વાસથી ગાય છે એમનાં ગીતો પણ આમ તો સૌરાષ્ટ્રમાં ગવાતાં લોકગીતોથી જુદાં નથી હોતાં છતાં ભક્તિપ્રધાન વિશેષ હોય છે તબલાં અને ઝાંઝ એમનાં મુખ્ય સાધનો ચોરણા ને કેડિયાં એમનો મુખ્ય પોષાક પણ પાઘડીઓ સૌરાષ્ટ્રના પ્રદેશે પ્રદેશે જુદા જુદા ઘાટની બંધાય છે રંગે ચડે ત્યારે પાઘડીને પડતી પણ મેલે.

રાસ અને ટપ્પા

બીજી કોમોના રાસની સરખામણીમાં કણબીના રાસમાં ઘણી ઘણી વિવિધતા હોય છે એ સ્વસ્તિક રચે છે, મંડળો રચે છે, ચોકડી કરે છે, ઝૂલા લે છે, અને અવળાંસવળાં ચલન પણ લે છે બેઠક મારવી કૂદરડીઓ ભગાવવી એ કણબીના રાસમાં સહજ હોય છે રાસ લેતાં જલદી તપે છે ને પ્રમત્ત થઈને ઘૂમે છે દાંડિયારાસમાં પંચિયા ને અડિયા સ્વાભાવિક હોય છે પણ ગોફગૂંથન-સોળગામાં કણબી ખૂબ ચગે છે એમનાં રાસનૃત્યો અત્યંત ભાવવાહી હોય છે રાસમાં ચગે ત્યારે શરીરની સહેજ પણ દરકાર ન કરે બેઠક અને કૂદરડી એ કણબીનાં રાસનૃત્યોની લાક્ષણિકતા છે એ પહેલાં ગરબી લે છે ને પછી દાંડિયારાસ લે છે ઘણી વાર દાંડિયારાસમાં ચગ્યા પછી દાંડિયા પડતા મેલીને એ જ દ્રુત ગતિએ ગરબી લે છે ગરબીમાં એમનાં ઝૂલતાં શરીર વીજળિક ગતિએ ફરે છે અને રાસ લેતાં લેતાં જ ટપ્પા લેવા માંડે છે ગીત બદલાય છે ને ટપ્પાનું ગીત શરૂ થાય છે રાસ લેતા ભાઈઓ પગની બેસણી રચીને બેસે છે અને બે જણ ટપ્પા લેવા માંડે છે ક્યારેક ખભે ખેસ

પણ ગુજરાતના બધા જ ટપ્પાની ફીરકનાં બોલ બાળક બીજો, બીજા બાળક પહેલો એમ હોડ-પકડ રમતા બધા જ છે ને શરીરના અંગવિક્ષેપ સાથે તાલબદ્ધ ગતિઓ થાય છે. ટપ્પા જુદા જુદા રમાને જુદી જુદી રીતે લેવાય છે.

કોળીઓની ગરબામાળામાં કંકુપીના ગાસમાં તલિયા ઓછી હોય છે અગર હિંચોળા વધારે હોય છે. આ રાસ પણ ખેલદારી રૂપ છે દિવસ આથમે એટલે હાથ કર્યા ઉતર્યા ગરબા એક વાગ્યા સુધી અરસ રોનાં ચાલે બધતો નથી પણ શરીર ને મન દુખવાં આમ છે, પ્રકૃતિ અને છે ઓછા ખાસ ઓ લોકોટ્રસનનું આગ ખાતી આવેલ છે ગ્રાફ બાર્મિંદ્ર ટહોર-કળા ઝીલવાની, ચાલવાની પાગલપણની સૂઝબૂઝ, પ્રકૃતિપરાયણની જેવા પ્રશ્નો ઊભા થાય છે ને ઓના વધોઘટા, પલટાઓ, ફેરફારો, સાંભળ્યા વગેરે પ્રશ્નો અંગેનો સારો એવો ઊંડા વગાડતાં નર્તન આવું જ હોય છે. કંકુપીઓનાં રાસનૃત્યોનું વૈવિધ્ય એ રીતે અપાર્થી જુદું તરી વળે છે.

વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનાં રાસનૃત્યો

રાસ જીવનના ઉલ્લાસમાંથી જન્મ પામ્યો છે અને કમે કમે ઓનાં સ્વરૂપ પણ બદલાતાં રહ્યાં છે. પણ દરેક કાળમાં લોક રાસનૃત્યોમાં પણ રાસ લેનારા સમૂહોનો ઉત્સવસંસ્કાર ઊતરે છે. ઓ આજકાલ પડાતા, કોળીઓ, કંકુપી વગેરેના રાસમાં જોવું હલીસકનાં ઓ સ્વરૂપ બોટોમાં આવતાં તાંડવનું સ્વરૂપ પામ્યું કરે છે. પૌરાણિક લોક બલિષ્ઠોના ઓકારમાં, આમોરોના રાસમાં અને કૃષ્ણલીલાના પ્રસંગમાં પણ દેખાય છે, પણ બોટ લોકોનું બકાયદા ખમીર અને બાહુબળી રાસમાં નવું જ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

બરબાદ અને કટારીની જેમ બોટોના લડિયારાસમાં ગીતો નથી ગવાતાં, પણ ઓકબીજી બધુ દોરા અને ઓક અથવા બોકથી વધુ રાસધારી ઓક વધારી હોય છે. આ રાસધારીઓ હાથમાં રાસલીલો જ ગાતી હોય છે. ઓક ગાય અને બીજા કંઠે ઓનું સમૂહગાન બોક

એ મેર લોકોના રાસની વિચક્ષણતા છે એ કરતા સવૈયે અવતરી છે ભેગણીઓમાં કાશ્મીરને ભગવાને છૂટે હાથે રૂપ દીધા, પણ સમભાવ નમણી દેહલતા ન દીધી ત્યારે ગેતણીઓને ભગવાને બે ય દીધા છે નમણી દેહલતા અને રૂપની ગરવાઈ જેનાં રૂપ એવા જ એના અલંકાર ને પહેરવેશ કરણી કીધી, લાંબા પેટનું કાપડું, માથે લાલ ઓઢણું, હાથમાં દોઢ વેતનું આદીનું ચૂડ, નાકમાં નથ અને કાનમાં ઝૂલતી પદ્મકળીના ઠોળિયા આ મેરાણિયુના રાસમા પણ આપણ ને હોય છે રૂપેરી ચાંદનીમાં જોવાના આ મેરાણિયુના રાસ અલૌકિક દર્શનો ખડા કરે છે

રાસ તો સૌરાષ્ટ્રમાં ગામડે ગામડે લોવાય છે અને હવે તો શહેરની ગલીઓ સલીઓ લોવાય છે પણ પ્રણાલિગત રાસકૃતિઓ તો ઉપર કહ્યા તે જ ત્રણેની બીજી ગણાય રાસ એ છે તે સમજવા કોણી અને કબૂતરીના મિશ્રણ જેવા જ હોય છે કબૂતરીના રાસ પણ પ્રચલિત હોઈ તે એનું અનુકરણ કે અસર વિશેષ દેખાઈ રહે છે

અહીં આપણે માત્ર દડારાસ અને દોઢ તાલરાસની જ ચર્ચા કરી છે—બૂતેરા વિશેષ રહેલા હોય એવા જ રાસની વિચારણા કરી છે નીના નાનાવિધ બૂતેરાના પ્રકારો નથી અર્થાત્ દા ત હુમચી, ગરબો, તોપચી, ઝૂલર વગેરે એમાં હુમચી અને ટીપારો એ વધારે પ્રચલિત છે હુમચી રાસમા લેવાય ત્યારે પણ લે છે ને આડે દહાડે ઉત્સવમા પણ હુમચી લેવાય છે એને સૌરાષ્ટ્રમાં 'હુમચી ખૂંદની' પણ કહેવાય છે ટીપારો કોણી બહેનો વિશેષ પ્રમાણમાં લે છે એક એક પગ ત્રણમણ માત્રાએ લેતી જઈ, આજ્ઞાકારીઓની જેમ અદબ નમાવી, સપાટારે એક હાથ કેડે કરી, એની કોણી નીચે બીજો હાથ રોકીને, વારાફરતી હાથ પહલાવતી રહે છે—એવો જ પ્રકાર આ ટીપારોનો છે ઝૂલર એ અમારા અમરેલી તરફનો આગવો પ્રકાર છે, જે બહેનો લે છે

રાસ ન હોય એવું એક લોકનૃત્ય બાકી રહે છે તે સૌરાષ્ટ્રના રબારીઓની ખમાસ જાફરાબાદ પાસેના જ ગુર ગામે સીમ લોકોની ત્રણસો

એક વર્ગ જૂની વસાહત છે. બધે મુસલમાન, પીર-પેગમ્બરમાં જ માને. પણ હિંદુઓ સાથેના લાંબા વસવાટે એમની જ્ઞેયસૃષ્ટિકરણીમાં પણ આ બૂચિનો વધારો થયો છે. હિંદુઓનાં દેવદેવીઓમાં પણ માને છે. કેટલાક સીદીઓનાં શરીરમાં હજી હબસીઓનું અસલી તોખમ જાગતું રાખ્યું છે તો કેટલાકનાં શરીર મરીમોએ ઘસી નાખ્યાં છે વાળનો વાંક ભાંગી ગયો છે ને મુખપ્રદેશોમાં પણ ઠીકઠીક ફેર થઈ ગયો છે. સ્વરાજ આવતાં એમની જીવનમાં પણ તેજ આવ્યું લાગે છે. આ સીદી લોકોએ આફ્રિકાના જંગલનું રૂપ સ્વરૂપાંતરે પણ જાળવી રાખ્યું છે.

હાથમાં મરીરા (નાળિયેરની આખી સૂકી કાચલીઓમાં કેરીઓ ભરીને એના ઉપર લીલું કપડું વીંટાળી તાલબદ્ધ બજાવાય છે એને મરીરા કહે છે), મોરપિંછનો ઝુડ અને નાનાં નાનાં ઢોલકાં એ એમનાં સાધન છે. એમનું નૃત્ય પણ ગોળાકારનું જ છે ગોળ ગોળ ફરતા જાય, એક સરખા અવાજે ઢોલકાં વગાડતા જાય અને હોકારા કરતા માતા જાય સૌની આગળ સીદીનો મુખી ગાતો ચાલતો, ઠેક મારતો જતો, બધા સીદીઓના માથે મોરપિંછનો ઝુડ ફેરવતો જાય, બધા સીદી મીત છોડતા જાય ને ઢોલકાં વગાડતા જાય. સીદીઓના કંઠ પણ બોલકા હોય છે. એક સામટા માતા હોય ત્યારે બહારગામથી ઘેરા પડઘા જીલતા હોય એવા દૂરના આરોહઅવરોહનો 'હો' 'હો' નાદ ઘોરતો હોય છે. એક તો એમનાં શરીરનો વાન, બીજું એમનાં કપડાં, ત્રીજો એમનો નાદ અને ઘમાલમાં વાનનાં ઢોલકાં: આ બધું એક સાથે શરૂ થાય ત્યારે જોનારા ને સાંભળનારાનાં રૂંવાડાં ઊભાં થઈ જાય છે.

હોકારાના માન સાથે નર્તુલમાંથી એક સીદી બહારમાં ઢોલકું ઘમાવતો, માથે સાપી બાંધતો ફરતી બાંધીને વચમાં કૂદે છે એક પગ ઊંચો અધ્ધર રાખે, શરીર નાચતી ફરતી બાંધો બાંધો હુમલાનું લાગે પડશે, હુમલાનું પડશે એવો દેખાવ કરતો, કૂદકો લઈને બરાબર ચોકમાં ઊભો રહી, ઠેક બંધ થાય, છાતી ઢાકી ને બરડા ઠેકાર રાખી મુખના વિચિત્રવિચિત્ર હાવભાવ કરતો આમથી તેમ જાય છે. ઢોલકાં ચાલતાં રહે છે,

સમુદ્રગાનના હોકારા સાથે મશીરા ખખડતા રહે છે ને વચમાં વિચિત્ર હાવભાવ કે તો સીદી ઠેક મારતો અને ફરંટીઓ ખાતો જ રહે છે

એક થાકે, અને ઢોલક માથે અંતરે અંતરે વિચિત્ર મુખાકૃતિ સાથે ઠેક મારતો મારતો પાછો ફરે ત્યાં બીજો સીદી છલાંગે છે આમ એક પછી એક સીદીઓ પોતાની તાકાત અને વિચિત્રતાનું દર્શન કરાવતા રહે છે એક તો એમની પ્રચંડ તાકાત શરીર ઉપરનો અસાધારણ કાબુ પશુઓ અને પંખીઓ જેવી એમની ચાલ અને વિચિત્ર મુખમુદ્રાઓ ભયાનક રસ ઊભો કરે છે ઘણી વાર આ સીદીઓના પથ્થર પર પડછંદા પાડતા ઘોઘ જેવા હોહોકારથી નબળા દિલનો પ્રેક્ષક ધૂણવા પણ માંડે છે

એ પછી એમનો મુખી કે આગેવાન પણ મેદાનમાં આવે છે હાથમાંનો મશીરો ઢોલકાના તાલ સાથે વગાડતો ગાતો જાય ને ગોળ ગોળ અને આગળપાછળ નાચતો જાય ધમાલનાં એમનાં ગીત પણ તદ્દન ટૂંકાં, પ્રાથમિક ને બેથી ત્રણ સ્વરનાં હોય છે જેવું કે એ, જ્યોં ગવરાવે કે—

લે લે લોંકડી !'

બીજા બધા બાકીની કડી બોલે : 'લેતી જા !'

પાછો મુખી ગાય 'પટેલનાં ચીભડાં !'

બીજો પૂરું કરે, 'ખાતી જા !'

પટેલના વાડામાં લોંકડી ચીભડાં ખાતા કયાંક સળવાઈ રહી હશે ને પછી લોંકડીની જોયા જેવી દશા થઈ હશે (સૌરાષ્ટ્રમાં એને 'લોંકડી ખમેડે પડી' કહે છે) આવી સ્થિતિમાંથી આનંદ લેવાનું ગીત ઊભું થયું ને એમની ધમાલમાં ઊતર્યું આમ ગીતની સાથે ધમાલને જોઈએ તો હાસ્યમિશ્રિત ભયાનક લાગે. વિચિત્ર મુખમુદ્રામાં પ્રયત્ન તો બધા 'કલકલી' જેવા હોય છે મુખના એક એક અવયવનું ચલન સીદીઓ કરે છે નેણ હલાવે, ડોળા હલાવે, નાક ને કાન પણ હલાવે, ગાલની પેશીઓ અને હોઠ પણ હલાવે અને સાથે સાથે વિચિત્ર અવાજો પણ

કરે એમના શરીરની છટા, વર્ણ અને હાવભાવની એકરૂપતા જંગલના જીવનની યાદ આપે છે. આ ધમાલમાં ચલન અને હાવભાવને થોડુંક શાસ્ત્રીય સ્વરૂપ આપ્યું હોય તો કથકલીનું તાંડવ સ્વરૂપ સર્જાય. અલબત્ત, રૌદ્રભયાનક તો રહે જ.

કોઈ પણ કલાનું આદિ સ્થાન તો આ લોકકલા જ છે; કારણ કે લોકકલા પ્રકૃતિની વધુ નજીક છે જેવું આ લોકનૃત્યોનું પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય છે એવાં જ એનાં સરળ ગીતો હોય છે. એવા જ ભાવવાહી સ્વરો અને એને જ અનુરૂપ એવા તાલ એમાં હોય છે. માર્ગી સંગીતના છ મુખ્ય રાગો એમાં નથી ગવાતા; પણ બીજા રાગો ને મિશ્રિત રાગરાગિણીઓ એમાં ગવાય છે. જેવા કે સારંગ, ઝીંઝોટી, ચાંડ, કાફી, કાલીંગડા, દેશ, ગારા, ખમાચ વગેરે. એટલું જ નહિ પણ એમાં ક્યારેક વિરલ શ્રુતિઓ પણ લાગે છે. આલાપી લહેકાઓ તો હોય જ છે. બે ચાર સ્વરની તાનો પણ ઘણી વાર લાગી જાય છે. ગમકના તો દસ પંદર પ્રકાર આ રાસ ગીતોમાંથી પકડી શકાય. જ્યારે મીંડ કંપ પણ એની મધુર હલકમાં લાગે છે.

તાલમાં એકતાલ, દાદરા, દીપચંદી, કેરવા, ધુમાળી ને હીંચ વગેરે લેવાય છે. પણ બહુધા હીંચ અને કેરવા વિશેષ લેવાય છે. આ રાસ-ગીતોની હલક શબ્દોથી તો કેમ વર્ણવાય ? એ જ રીતે રાસનાં ગતિ મરોડ અને જોમ પણ આસ્વાદનો જ વિષય છે. દાંડિયારાસમાં ગવાતાં ગીતો ઘણાંખરાં કૃષ્ણલીલાના રસે રસેલાં હોય છે પ્રમુખ રાસ નરસિંહ-મીરાંના હોય છે. એ પછી જેમાં લોકજીવનના ઊર્મિઆવેગ ઊતર્યા છે તેવાં કૈક નામી અનામી લોકકવિઓનાં અટળક ગીતો ગવાય છે.

ગીતોના કાવ્યતત્ત્વની ચર્ચામાં ન ઊતરતાં એટલું જ કહીએ કે એની સરળતા, ભાવવાહિતા અને સંધોર્મિઓ રેલાવવાની અદ્ભુત શક્તિથી જ નટવર-કનૈયાના કલાવારસાને એણે ચિરંજીવી બનાવ્યો છે.

દાંડિયારાસમાં મોરલી, પાવા ને શરણાઈ જેવાં સુષિર વાદ્યો, કરતાલ, ઝાંઝ, ઘૂઘરા ને મંજીરાં જેવાં ઘન વાદ્યો અને ક્વચિત વીણા

અને રાવણહથ્થા જેવાં તંતુ વાદ્યો પણ ઉપયોગમાં લેવાય છે. જ્યારે ઢોલ, ઢોલક, ડફ અને ખંજરી જેવાં ચર્મ વાદ્યોનો તો સર્વસાધારણ ઉપયોગ થાય છે.

પણ આજે જ્યારે રાસનૃત્યોમાં ઉછાળો આવ્યો છે, સરકાર તેમજ પ્રજા તરફથી એને ખૂબ ખૂબ ઉત્તેજન મળી રહ્યું છે, ત્યારે એક તો રાસનૃત્યની પ્રણાલિ અને રાસગીતોની સરળતા ને ભાવવાહિતા બન્ને ભયમાં મુકાયાં છે. નિત્ય નવા રાસ અને નિત્ય નવાં ગેય કાવ્યો રચાય છે પણ રાસને સંબંધ છે ત્યાં સુધી એવાં ગીતોમાં કાવ્યતત્ત્વ પાંગળું પડતું જાય છે. કાવ્યતત્ત્વ સુંદર હોય છે ત્યાં ગીતમાં નૃત્યસંગીતના મરોડ હોતા નથી. સંઘભાવને પોષક એવાં પ્રમત્ત ઊર્મિવાહક એ નથી બનતાં. બેહદ કલ્પના કે અતિ અર્થઘનતાવાળાં ગીતો રાસ ઝીલી નથી શકતાં. એ જ રીતે માત્ર અંગત ઊર્મિઓનું જ આલેખન હોય એવાં ગીતો માત્ર ગ્રામ્ય શબ્દો વાપરવાથી નથી ભાવ પેદા કરતાં કે નથી લોકગીતો બનતાં.

ગીતોના શબ્દો કોક આપે, સ્વરાંકન બીજો કરે અને નૃત્યનો મરોડ ત્રીજો આપે. આને પરિણામે શબ્દ, સ્વર અને નૃત્યની એકરૂપતા નથી સર્જાતી. સંઘજીવનની સંપત્તિ બનવા માટે ફિસ્સા ભાવ, પામર કલ્પના અને શબ્દોનાં ચોકઠાં ચાલતાં નથી. લોકજીવન એ એવી કસોટી છે કે આવાં ગીતો આપોઆપ આવ્યાં ભેમાં ફેંકાઈ જાય છે. વળી અટપટું સંગીત અને નર્તનના વધુ પડતા શાસ્ત્રીય મરોડ પણ રાસનૃત્યના ગતિપ્રાણને રૂંધે છે. અને એવાં રાસનૃત્યો ક્યારેક વ્યાયામ-અભિનય જેવાં તો ક્યારેક કસરતના ખેલ જેવાં બની જાય છે.

રાસનાં નવાં સ્વરૂપો સર્જાય એ તો અનિવાર્ય છે. પણ એમાં ચિરંજીવિતા ન રહે, તો દરેક રાસ વખતે એક કવિ, એક સંગીતકાર અને એક નિષ્ણાત નર્તકની જરૂર ઊભી રહે જ. માત્ર વૈવિધ્યથી પ્રાણ પેદા થતો નથી. એ માટે તો રાસમાં જીવંત હિલ્લોલ તત્ત્વ જોઈએ.

એમાં નવાં મંથનો ઉતારી શકાય, પ્રજાના મનોરથો ઉતારી

શકાય, અને અમત સંવેદન પણ સાર્વજનિક બને એટલું પ્રબળ હોય તો જરૂર ઉતારી શકાય. પણ રાસનૃત્યોની મધુર હસક, જોમ અને લાલિત્ય કવિના અંતરમાં ફુટાય તો આપોઆપ રાસમાં પ્રાણ પેદા થાય દરેક કવિએ સંગીતકાર બનવું જ જોઈએ એવું નથી, પણ સ્વર અને નર્તનની સાદી સમજ હોવી તો જરૂરી છે. જેથી ગીતના ભાવને સ્વર કે નર્તન કર્યા નડતરરૂપ બને છે તે સમજી શકાય.

સંતસરવાણી

સૌરાષ્ટ્રના સંતો અને ભક્તોની પરંપરા—નરસિંહ અને મીરાંથી માંડીને આધુનિક સંતો ભક્તો સુધીની પરંપરા ભક્તિ, સમાજ, સાહિત્ય, ઇતિહાસ, સંશોધન અને વિવેચનનો ઘણો રસિક વિષય છે

એક મહત્ત્વનો વિવાદાસ્પદ મુદ્દો તે નાથ સંપ્રદાયનો. ઇસ્લામની અસર તળે આવેલો મનાતો અને એના દ્વારા ઇસ્લામનો પ્રચાર થતો હોવાનું મનાતા આ નાથ સંપ્રદાયની સૌરાષ્ટ્રના સંતો અને ભક્તો ઉપર ઘેરી અસર છે છતાં એમાંથી નથી મૂર્તિપૂજાનો વિરોધ ઊઠતો કે નથી હઠયોગ કે કુંડલિનીયોગની ઇચ્છાશક્તિની તપશ્ચર્યાની સિદ્ધિ ઉપર જ ભાર મુકાતો. સંત જ્ઞાનેશ્વર પણ નાથ સંપ્રદાયના ગોરખનાથના શિષ્ય ગહિનિનાથના શિષ્ય હતા સારાષ્ટ્રમાં ગવાતી નાથવાણી કે ગોરખવાણીએ મુક્તાચારને કદી મહત્ત્વ નથી આપ્યું ઉત્તરપૂર્વની સ્થિતિ જુદી હોવાનો સંભવ ખરો. નાતજાતને ઊંચનીચના ભેદ સામે નાથ સંપ્રદાયે જે બળવો પોકારેલો એવો જ પ્રખર વિરોધ રામાનુજના અનુયાયી પંથોએ પણ કર્યો છે મહાપંથે-માર્ગીપંથે થોડું અનિષ્ટ જરૂર ફેલાવ્યું છે. તે છતાં ત્રણેય પંથનો ત્રિવેણી સંગમ સૌરાષ્ટ્રમાં થયો છે અને એમાંથી નિર્ગુણ નિરાકાર સાથે સગુણ સાકારની તમામ અવસ્થાઓમાંથી પસાર થતા સૌરાષ્ટ્રના સંતો ભક્તોએ પ્રભુભાવે વેદો અને ઉપનિષદોની જ વાણીને પોતાની સમાન સહજ લોકવાણીમાં ડુંગરાઓની ઊંડી ખોપો સુધી પહોંચાડેલ છે નિરક્ષરતા વચ્ચે ક્ષર અને અક્ષરનો બોધ આપ્યો

છે. અનીતિ અને અનાચારો સામે પ્રહારો કરીને લોકસંસ્કારમાં સત્ય ધર્મનું જતન કર્યું છે.

મહાપંથ, નાથપંથ અને કબીરપંથની ભજન નિરૂપણી સૌરાષ્ટ્ર ઉપર સૌથી ઘેરી અસર કબીરપંથની પડી છે સંતકવિઓની પરંપરામાં સૌથી વધુ લોકપ્રિય પરંપરા આ કબીરપંથમાં ચાલી છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિના જે ત્રણે પ્રવાહો સીમાબંધે અટકયા નથી, અવરોધાયા નથી, તેમ નથી એ સંસ્કૃતિ પ્રવાહે કોઈ કાળના ભેદને ક્યારેય અભેદની ઉપાસના, જ્ઞાન, ભક્તિ અને પ્રેમના એ પ્રવાહો દક્ષિણ હિંદમાંથી ઉત્તર હિંદમાં વહેતા સૌરાષ્ટ્રના સાગરકાંઠા સુધી એકધારા વહેતા રહ્યા છે. નહિ તો કયાં દક્ષિણ ભારતના વૈષ્ણવાચાર્ય રામાનુજ અને કયાં સૌરાષ્ટ્રના સમાજ જીવન દાસી જીવણ અને કયાં મુસ્લમાન સૂફીસંત જીવન હોથી તે નવાઈ!

તાત્ત્વિકભેદોથી બંધાયેલા દક્ષિણ ભારતમાં પ્રભુ ઉપાસનાનો સમાન અધિકાર સ્થાપ્યો વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના સ્થાપક રામાનુજે. આ રામાનુજની પાંચમી પેઢીએ સ્વામી રામાનંદે વર્ણાશ્રમનો ક્રાંતિ વિરોધ પોકાર્યો, જન્મથી નહિ પણ કર્મથી માનવીનાં મૂલ્યાંકનો કરવા આદેશ આપ્યો. ગુરુ સાથે મતભેદ પડયો અને રામાનંદસ્વામી ઉત્તર હિંદમાં આવી વસ્યા રામાનંદે ભક્તિમાર્ગના મધ્યયુગના આદિ સંત જોવા મળ્યા છે. કબીરથી ધાનબાઈ સુધી અને રાયથી મોરી સુધી રામતારાનો મહિમા ફેલાવ્યો આ સ્વામી રામાનંદે મધ્યકાલીન ભક્તિવાદનું ભીન્ન-ભેદ્ય સ્વામી રામાનંદે કર્યું. ભક્તિમાર્ગ એવો પણ અભેદનો ઉપાસક.

રામાનંદની કેડી બાંધી મહાત્મા કબીરે દક્ષિણની વૈષ્ણવ ભક્તિ સાથે પૂર્વ ભારતના નાથ સંપ્રદાયની વિચારધારા પણ કબીરપંથે અપનાવી.

વિનોબાજી કહે છે તેમ જ્યારથી માનવતાનો ઉદય થયો ત્યારથી સંતોનો આવિર્ભાવ થયો છે. ઋગ્વેદના થોડાં સૂકતો છોડી દઈએ તો બાકીનું બધું સંતોની વાણીમય જ છે. સામવેદ ઋગ્વેદનાં ઋચાઓ-માંથી ગીતરૂપ છે, જેમાં સ્વરની સાધના વિશેષ હોય છે

ઉપાસના એકની સત્ નામની એ ઉપાસના માટે જુદાં જુદાં સ્વરૂપો કલ્પાયા છે ઉપાસકને પોતામા જે ગુણનો અનુભવ થાય એ ગુણવાળા ભગવાનની એ ઉપાસના કરે

વેદવાણી પણ એ જ્ઞાનની લોકવાણી છે ભગવાન જુદે પણ લોકવાણીમાં જ લખ્યુ વૈષ્ણવવાણી પણ લોકવાણીમાં જ વિસ્તરી. મધ્ય યુગની સતવાણીનું મૂળ આ બેયવાણી, શુદ્ધવાણી અને વૈષ્ણવવાણીની મૂલવણીમાં પડ્યુ છે

રામાનુજે ભક્તિમાર્ગ લોકવાણીમાં જ ઉપાડ્યો કબીરજીની વાણીમાં આ મૂલવણીનો સુંદર સમાગમ થયો જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મયોગનો સુમેળ સધાયો

એમણે નિર્ગુણ નિરાકારને ઉપાડવા પણ સગુણ સાકારના ઝગડામાં ન પડ્યા

" જાતિ ન પૂછો સાધુકી પૂછ લિજિયો જ્ઞાન,
મોલ કરો તલવારકા પડા રહેને દો મ્યાન "

કબીરજીના રહસ્યવાદમાં કૃદ્રિમ પ્રણાલિ ઉપર કઠોર પ્રહારો રહેલા છે તો બીજી બાજુ શુદ્ધ નીતિ અને શુદ્ધ આચારનો બોધ રહેલો છે એમની ભક્તિ પાછી અકર્મણ્ય પણ નથી શરીરને ભક્તિ જુને કર્તવ્ય કર્મનું એક સાધન માનીને પરોપકારને જીવનનો ક્રમ અને ધર્મ માનનારમાં આવેલ છે પરોપકાર કરવાથી પુણ્ય મળે છે એમ નહિ પણ ન કરવાથી જીવન પાપભાગી બને છે, કારણ કે પરોપકાર એ નિષ્કામ અનાયેલ છે

સૂક્ષ્મ ભેદ સમજાવે છે આવા ભક્તિમાર્ગે રૂઢ ધર્મના કર્મકાંડ, વિતંડાવાદ, વહેમ, કુરૂઢિ, ઊંચનીચના ભેદ, અનાચાર અને વર્ણાશ્રમથી પિડાયેલી પ્રજાને એકદમ આકર્ષી લીધી

આ કબીરપંથને સૌરાષ્ટ્રમાં કોણ લઈ આવ્યું એની ભાળ હજી સુધી નથી મળી ભક્તકવિ નરસિંહ અને મોરાં પછીનાં બસો-અઢીસો વર્ષ સુધીના-એટલે કે ભાણ સાહેબના સૌરાષ્ટ્રના આગમન સુધીના સંતો, ભક્તો અને ભજનિકોની પરંપરા એ સંશોધનનો રસિક વિષય છે. પણ રામકબીરીઆ પંથની કંઠી બાંધીને ભાણ સાહેબ સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા ત્યારે મહાપંથ એટલે કે માર્ગી સંપ્રદાય અને નાથ સંપ્રદાયના સાધુઓ અને સંતોની વાણી સૌરાષ્ટ્રમાં ગુંજતી હતી.

નરસિંહ મહેતા ગુજરાતના જેમ આદિકવિ ગણાય છે તેમ ભાણ સાહેબ સૌરાષ્ટ્રમાં કબીરપંથના આદ્ય સ્થાપક ગણાય છે કબીરજીના પણ બે પંથ ચાલ્યા એક રામકબીરીઆ અને બીજા સતકબીરીઆ. રામકબીરીઆ ભગવા કપડાં પહેરે, માથે કાનટોપો નાખે, ગળામાં શ્રવણીઓ પહેરે ભાણ સાહેબ રામકબીરીઆ પંથના હતા

નરસિંહ મહેતા પછી અઢીસો વર્ષે અને કબીરજી પછી બસોક વર્ષે ભાણ સાહેબનો જન્મ ચરોતરના કનખીલોડ ગામે સંવત ૧૭૫૪ના માઘ સુદ પૂનમના રોજ થયેલો. જ્ઞાતિએ લુહાણા. પિતાનું નામ કલ્યાણ ઠક્કર અને માતાનું નામ અંબાબાઈ કલ્યાણ ઠક્કર પ્રભુભક્ત હતા. જન્મની સાથે જ ભાણ સાહેબને આગલા બે દાંત પણ ઊગેલા ભક્ત પિતાને પોતાનો પુત્ર કબીરજીનો અવતારી જણાયો અને ભાણ સાહેબ ભાણ કબીર કહેવાયા. પિતા કલ્યાણ ઠક્કરે ભાણકબીરના જન્મનો ઉત્સવ માંડ્યો. અને ગામલોકોએ ટીકા આદરી. ગામ એટલું પાછળ પડ્યું કે આ ભક્તકુટુંબને કનખીલોડ છોડવું પડ્યું અને પોતાના મૂળ વતન વારાદી જઈ રહ્યું. લોહાણા મહાજને સામૈયાં કર્યાં અને ભાણ સાહેબની કળા વધતી ચાલી.

ભાણુ સાહેબ કબીરપંથી કેમ થયા એની પૂરી માહિતી મળતી નથી. એમ કહેવાય છે કે ખાંભા છટ્ટા નામના એક ભરવાડને ભાણુ સાહેબે ગુરુ બનાવેલ. કબીરપંથની ગુરુ-પરંપરામાં સદ્‌ગુરુનો મહિમા ઘણો મોટો પ્રબળ છે કે ગુરુરમતુ પ્રભુરમતુ જોડલું જ અદ્વિમાપંત ચાલ્યું આવે છે. જ્યારે ભાણુ સાહેબના એક પણ ભજનમાંથી એમના ગુરુનો નામોલ્લેખ મળતો નથી. સંભવ છે કે આપોઆપ અવતારી પુરુષ ગણાયા તેથી કોઈ ગુરુ પાસેથી દીક્ષા ન પણ લીધી હોય. ભાણુ સાહેબને એમના શિષ્યો જગદ્‌ગુરુ માનતા.

આ રામકબોરીમા પંથમાં ભાણુ સાહેબના સમર્થ શિષ્ય રવિરામે રચેલી સંધ્યા આરતી રોજ થાય છે. એમાંથી ભાણુ સાહેબના ગુરુ-સ્વરૂપનું દર્શન મળી રહે છે :

" શુકદેવ બારમી ધામ, નામ નવખંડમેં પાજા,
ભાણુ જગત ગુરુદેવ, રાવ રંક રાખી માજા.
પલ પલ પરચા દીન, પ્રકાશે પ્રહલાદી,
હું તું દિયા ઉઠાઈ, ઉસ મીઠા કિયા પાની.
તીનલોકમેં સાર, શ્રી રામનામ રટલાયે,
અનહદ ધૂની સુની શબ્દ, પાર પરમાતમ પાયે.
અડસઠ મતા ચાલક અલો, રામ ભાણુ કીરે નહિ,
ભાણુ ગાળગર અલોક મુખ, રવિરામ કહે પ્રભા માંહી.
લોહર વંશ અવતાર, સંતનસે રહે લો લીના,
તન મન ધન અરુ પ્રાણ, સકલ હરિ અર્પણ કીના.
પ્રથમ કહ્યુ કલિયુગ, મંદે જઈ મરછ જિવાયો,
ક્રોધ કિયો હરિકેમ, પાંવ જંઘર તોડાયો.
સેજુમેં ખારો નીર, સોહી મીઠો કર લીનો,
કરી હરિ સંતસમાજ, પરસ્પર નિજહી પીનો.

નરનારી ભક્તિ કરી, હોર હોર ખરચ્યા દિયા,
અનહદ લોહર વંશમેં, ભાણુ સાહેબ ભેસા ભયા."

ભાણુ સાહેબ ગુજરાતમાંથી કયારે સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા એની ભાળ પણ મળતી નથી રહેતા પણ ભાણુ સાહેબે સંસારમાં પ્રવેશ કર્યો અને એમનાં પત્ની ભાણુબાઈની કૂખે બે પુત્રો પણ અવતર્યા. એમાંથી બીજા પાંચમે વર્ષે અવસાન પામ્યો ત્યારે બીજો પુત્ર ભીમદાસ ભાણુ સાહેબનો પ્રતાપી શિષ્ય નીવડ્યો. ભીમ સાહેબ 'બસક દરિયા ભીમ' કહેવાતા. કહે છે કે એમની આંખમાં નૂરના-તેજના દરિયા ભરેલા.

સૌરાષ્ટ્રના સંતકવિઓની—લોકમાનસમાં સ્થાન પામેલી સંતકવિઓની આ ત્રિપુટી ભાણુ, રવિ અને મોકર એ ત્રણેયનો જન્મ અને ઉછેર સૌરાષ્ટ્ર બહાર જ થયેલ છે. ભાણુ સાહેબ ચરોતરના કનભીલેડા ગામના, રવિ સાહેબ આમોદ તાલુકાના તણછા ગામના અને મોકર સાહેબ ભરવાડના કુટાણ મુલક ખાદના.

ભાણુ સાહેબ આવ્યા અને આ ત્રણેય પંથની અજવાણીનો ત્રિવેણી સંગમ રચાયો. અહીં બહુ ઉપાડનારી વાત છે કે ધર્મના અધિકાર લઈ બેઠેલા ધર્મ સામે અખાપુરુષના ક્રાંતિવાદમાં ઊભા થયેલા સંતો બહુધા નીચલા સ્તરોમાંથી જ આવ્યા છે. સ્વામી રામાનંદના શિષ્યોમાં તેહિદાસ ચમાર હતા, કબીર વણકર હતા, સેના ન્હાવી હતા, ધન્ના જાટ હતા, રજ્જબ દરજી હતા, પીપાજી રજપૂત હતા. ત્યારે ભાણુ સાહેબ પોતે ગુલાબ્રા હતા એમની શિષ્યપરંપરા જોઈએ તો—રવિરામ બારિયા હતા, મોકર રજપૂત હતા, ત્રિકમ ઠેઠ મરેડા હતા, બીબો ચાવડો હતા અને પાછળથી અંત્યજ બનેલા, દામો ઝાલરા ચમાર હતા, હેબો સુમરા સંધી હતા, પ્રેમ સાહેબ કડિયા હતા, જ્યારે બાવા જમાત ઊંચી હતા.

હકીકતમાં અખાપુરુષના પૌરોહિત્યના બાધક સામે ઊભો આત્યંતિક બળવો હતો અને એ જ રીતે વર્ણાશ્રમમાંથી પેદા થયેલી અમાનુષિતા અને ક્રૂરતા તથા જાતિના ઊંચનીચપંક્તિઓ સામેની આસક્ત અસમાનતા સામેનો પણ નીચલા સ્તરનો એ બળવો જ હતો.

સૌરાષ્ટ્રે, કચ્છે કે ગુજરાતે ભાણ સાહેબની એ ઉદાર વિચારધારાને સહેજે નહિ સ્વીકારી લીધેલી. ભાણ સાહેબને અનેક આપદાઓ વેઠવી પડેલી, કારણ કે કોઈ સંપ્રદાયનાં બંધનોને તેઓ માને નહિ, ન કોઈ દેવનાં બંધનો માને જ્યાં જ્યાં એમનો પ્રભાવ વિસ્તર્યો ત્યાં ત્યાં નાતજાતનાં વાઘ-બકરી એક પંગતે ભોજન લેતાં અને એક આરે પાણી પીતાં

પાખંડ ઉપર પ્રહારો, અનાચાર અને ઊંચનીચના ભેદો સામે સમાનતા, શુદ્ધ નીતિ તથા શુદ્ધ આચારનો આગ્રહ, અભેદની ઉપાસના અને પ્રભુમય જીવનની એમની વિચારધારાએ જેમ ખળભળાટ મચાવ્યો તેમ વીજળિક લોકાદર પણ મેળવ્યો

ભાણ સાહેબ પોતે સંસારી છતાં સાધુમય જીવન ગાળતા મહી અને રેવા કાંઠાના લોકોના અત્યંત આગ્રહથી ગુજરાતમાં શેરખી ગામે એમણે ગાદી સ્થાપી. પોતાના મોટાભાઈ, પણ શિષ્ય બનેલા કાનદાસજીને એ સોંપીને પોતે વિહાર કરતા જ રહ્યા

ભાણ સાહેબના શીલમય અને ત્યાગી જીવનનો પ્રભાવ એટલો વધ્યો કે શિષ્યોનાં ટોળેટોળાં એમની આસપાસ ઊભરાતાં પોતે ચાળીસ શિષ્યો સાથે વિહાર કરતા. એ 'ભાણફોજ' કહેવાતી આજેય એ ભાણફોજનું જાણીતું પદ ગવાય છે કે —

"સુણ અનહદકી ઠોર, ભાણફોજ નિરખે ચડી,
પ્રથમ કુંવરજી સરદાર, ગુરુસે ગુરુગમ જડી.
રવિરામ રણુંકાર, નામકી નોબત ગડી,
જીવણદાસ જુગ જીત, મંછાકી તોડી કડી.
ખરો ખેલ ખીમદાસ, સૂરત નિશાણે ચડી,
સતનામી સામદાસ, ભજનકી લાગી ઝડી.
ઉદાસી ઓમકાર, સૂરત જઈ બ્રહ્મમાં ભળી,
શંકરદાસ સન્મુખ રહેવે, માધુ મંગળ ગાવે.

થરદુદાસ નિરગુણ, હરિદાસ શૂંભ બતાવે,
દયાલદાસ દિલભાંય, કલમકી નાદ સુનાવે,
અરીબદાસ શુલતાનતે, નિતહી કાવડ ફૂરિસવે,
હરખશોખ દો હારકે, સંત ચરણ રજ જડી.
કર જોડી કૃષ્ણદાસ કે', બાબુ હોજ નિરલે લડી. "

જ્ઞાનવિમુખ લોકોએ અન્યયુગના સંતોમાં પ્રથમ તો પરવા લાવ્યા અને પગે લાગ્યા. બાબુ સાહેબના પણ અનેક પંચા ગણાય છે અનુયાયીમાં અનેકના અન્યને કષ્ટતો કર્યો, કેમ્પના તંબૂમાં બારા પાણીને ભીંત કર્યું અને એવા જ રીતે જનમ બંજારિયામાં પણ એક વીરડાનું પાણી મીઠું કરેલું, જે આજેય 'બાબુ વીરડી' નામે ઓળખાય છે સૌથી મોટો પરચો વડોદરાનો કહેવાય છે.

એક વાર બાબુ સાહેબ વડોદરાના મુખ્યકમાંથી બજાર થઈ જતા. રાતવરત બારી ઓટીને સૂતેલા. એમાં કોઈકના બળદ ચોરીને ચોર લોકો ત્યાંથી નીકળ્યા. એ ચોર લોકોએ બાબુ સાહેબના બળદ છોડી લઈને ત્યાં ચોરાઉ બળદ બાંધી દીધા અને બાબુ સાહેબના બળદ લઈ એ ભાગી ગયા.

બહી બળદનો માલિક ઓધતો શોધતો આવ્યો ને બાબુ સાહેબના બારે પોતાના બળદ જોતરેલા જોઈ વડોદરાના મૂળને કુટિલાઈ કરી, એવો હતો મુસલમાન, જરાય સાંભળ્યા સિવાય એણે બાબુ સાહેબને જેલમાં નાખ્યા. નરસિંહ મહેતાને ન' બાકસિક જેલમાં નાખતા એમણે જેમ કેદરો ગાયો હતો તેમ બાબુ સાહેબે આખી રાત ભજન આલપ્યાં કે—

" અસુરાંને મન દયા આવી
એમ બાંધી લુગાવી બાબુ રે,
મીરાંબાઈને મારવા જે દિ'
ચોકો રાય વિસાવી રે,

કંઠડે જાતા અમૃત કીધાં
તે દિ' વિખનો પ્યાલો પિવાણો રે.
હોલો રાણો હરિને ભજતો
ચંડાલની નજરે ચઢાણો રે,
પારાધિને પગે વસીઅલ ડસિયો
સીર માર્યો સીચાણો રે.
નામા ભગતનું નીગળ કીધું
જે દિ' છાપરો છવાણો રે,
કબીરને માથે કરુણા કીધી
મરઘલડો છોડાણો રે.
ઊંડા જળમા જે દિ' ગજને ગરાયો
તે દિ' ઝુંડ થયો જમરાણો રે,
વારે ચડી પ્રભુ વેલા પધારો
આંયા આવ્યાનો છે ટાણો રે "

કહેવાય છે કે વડોદરાનો મુસલમાન સૂબો ગર્વગલિત બન્યો, જેલમાં જઈ ભાણ સાહેબને પગે પડ્યો અને મુરશિદ કરી માન્યા

કમીજડા ગામમાંથી ભાણ સાહેબ વિહરતા હતા ગામલોકો આગ્રહ કરી કરીને રોકતા હતા એમ હા, મા હા મા કરતાં બરાબર ગામના ઝાંપા વચ્ચે આવ્યા એ જ વખતે જેને ઘેર ભાણ સાહેબ ઊતરેના એ ભરવાડણ બાઈએ રામદુહાઈ દીધી કે 'એ ભાણ બાપુ! હવે ન્યાંથી એક ડગલુ ય આગળ ભરો તો તમને રામદુહાઈ છે'

ભાણ સાહેબ તો ત્યાં ને ત્યાં ખોડાઈ ગયા કહે કે 'આગળ ડગલું તો ન જ ભરાય પણ હવે પાછું પગલું ય ભરવું નથી.' ગામ લોકો મૂંઝાઈ ગયા ભાણ સાહેબને ઘણું ઘણું સમજાવ્યા ભાણ સાહેબ કહે, 'હવે વેળા વીતી રહી છે મારે ને પ્રભુને છેટું પડી રયું છે અહીં

જ ખાડો ખોદાવો' ઉવટ ત્યાં જ ખાડો ખોદાવીને ભાણ સાહેબે જીવતાં સમાધ લીધી, સંવત ૧૮૧૧માં

સૌરાષ્ટ્રમાં કબીરપંથના એ પ્રથમ સંતની ભજનવાણી બહુ બહોળી નથી સંભવ છે કે એમના અપ્રગટ ભજનોનો સમૂહ કર્યાક પડ્યો પણ હોય એમનાં પ્રચલિત એવા તો સત્તરેક પદો જ મળે છે એમની વાણી અરમાનવાળી પણ સીધી ને સરળ છે રૂપકો તદ્દન તળપદાં એમની ભક્તિ ઈશ્વર કે અસાધ્ય ન હતી વિશુદ્ધ માનવભાવથી તરબોળ એમની વાણી સારાસારના સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ ભેદને સરળ ભાવે સમજાવે છે

" ભાણ કહે ભટકીશમા, મથી જોને માહી,
સમજીને સૂઈ રહે તો, કરવું નથી કાઈ,
બોલે એ કોઈ બીજો નથી, પરમેશ્વર પોતે,
અજ્ઞાની તે આંધળો, અળગો થઈને ગોતે,
સાચું નામ સાહેબનું, જૂઠું નહિ જરાય,
ભાણ કહે ભજી લો તો, ભારે કામ જ થાય "

ભક્તિને ખેતીના તળપદા રૂપકમાં ભારે સચોટ રીતે વહાવતાં કહે છે કે —

" તમે કૂડ કાયાના કાઢો રે, વીરા આવ્યો અવાઢો,
વિખિયાના રૂખ વાઢો
અવસર વારો તો કાઈ નવ હારો,
તમે કાલર ખેતર મત ખેડો રે વીરા,
પાતર જોઈ જોઈ જાતર કીજે,
તમે વિખિયા ફળ મત વેડો રે વીરા.
આવ્યો અવાઢો૦

ખોટે મને જેણે ખેડ્યું રે કીધી, ખરે બપોરે નાસે રે,
આઘાં જઈને પાછાં ફરશે, એનાં કણ કવાયે જાશે રે.
વીરા આવ્યો અવાઢો.

વિગત નવ જાણે ને બીજ લઈ વાવે, કાઢી કઢારો ચાવે રે.
ધાઈ પ્રતીને કાઈક નર લાવે, એની આગમ ખાધું માં જાશે રે.
વીરા આવ્યો અવાઢો.

વાવ્યા તણો જે નર વિચાર જાણે, એ તો મૂઠ મેલે લઈ ટાણે રે,
ભાણ ભણે નર નીપજ્યા ભલાં, એ તો મુઠાભરે લઈ માણે રે.
વીરા આવ્યો અવાઢો.

સાંભળો સાધુ - સઈ કરો, સામાં સદ્ગુરુ વાયે,
અરસપરસ હોઈ એકમેકને, કદિં કાલ ન ખાયે.
નામ રૂપ જબ નિરખિયા, અનહદ ઘર આયા,
ઇંગલા પિંગલા સુખમના, સેજે સેજ ઘર પાયા.
ભમર ગુફામેં ભાઠી જલે, ભારે દેખ લાલી,
જુગત જાગીને ત્યાં રહે, બેઠા આસન વાળી.
સદ્ગુરુ કેરી સાનમેં, સમજે કોઈક શૂરા,
સમજીને જે સહી કરે, તે પદ પાવે પૂરા.
અગમ ગત અવિગત કેરી, વિધિ વીરલે જાણી,
જળ તરંગ જળથી ઉપન્યા, જળ માંહી સમાણી.
એક નિરંતર નિરખિયા, નહિ કાયા, નહિ માયા,
ઓચિંતા ભાણુ દેવ ઓચર્યા, ગેબી ગેબ ગુણ ગાયા.

અને આ પરમપદની પ્રાપ્તિ એટલે જ્યોતમાં જ્યોતનું લય થવું. સત્ શબ્દ સમજવો એટલે ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થવો—નિર્ગુણ નિરાકારની પ્રેમસાધના વડે પૂર્ણ આનંદની સહજાવસ્થા પ્રાપ્ત કરવી મધ્યયુગના સંતોની વાણીમાં એને બ્રહ્મજ્ઞાન કહે છે ભાણુ સાહેબ એવા બ્રહ્મજ્ઞાની કહેવાતા એમના એક ભજન દ્વારા જ એ જોઈએ :

"સતગુરુ મળિયા સેજમાં, જેણે સતનો શબદ સુણાયો,
ચોરાશીનો રાહ ચુકાવી, અખંડ ધામ ઓળખાયો.
પંથ હતા સો થિયા પરિપૂરણ, નવધા નામ મિટાયો,
દસમ દશા આવી દલ ભીતર, એકમેં અનેક સમાયો.
અનેક હતા સો અખંડ સમાયો, નહિ જાયો નહિ આયો,
જીકર કરતાં ગઈ જામિની, સોહં સાહેબ પાયો.
જપ તપ તીરથ જોગ ન ધરતાં, સળંગ સેરડો પાયો,

ખટ દરશનમાં ખોજ કરીને, ફરી ફરી ઘેર જ આયો.
અનંત કોડમાં આગે ઊભા, સમસ્યામેં સાધ કહાયો,
કહે ભાણો હરિ ભીતર ભેદ્યા, જ્યોતમેં જ્યોત મિલાયો."

સાધક પોતાની સાધના માટે ભજનવાણીને સાધન બનાવે ત્યારે એમાં કાવ્યતત્ત્વની ચર્ચા અસ્થાને છે એમણે કવિ હોવાનો કદી દાવો નથી કર્યો. તેમ સાધુતાનો અહંકાર પણ નથી કર્યો અભેદભાવી એમની સાધુતા તો સાક્ષાદી જ હતી.

"જાત ન પૂછો સાધુકી, પૂછ લિજિયો જ્ઞાન,
મોલ કરો તલવારકા, પડા રહેને દો મ્યાન."

ભાણ સાહેબની સૌથી મોટી દેન તો છે સમર્થ શિષ્યોની એક મહાન પરંપરા આપવાની એમણે પાખંડીઓને પવિત્ર બનાવ્યા, ધર્મજડ લોકોને પ્રભુમય જીવન ગાળતા કર્યા અનેકોનાં જીવનમાં પલટા આણીને સંતભક્તોની એકધારી પરંપરા આપી, જેમાંથી અઢી સૈકા સુધી એકધારુ પ્રચુર ભજનસાહિત્ય નીપજ્યુ

"વારાહી શહેર લોહર વંશ, પ્રગટે ભાણ ટાળણ ફંસ,
વાકા બાલકા રવિદાસ, અનભે કળ્યો દૃઢ વિશ્વાસ."

ગુજરાતના આમોદ તાલુકાના તણછા ગામનો ભારાડી વ્યાજખાઉ વાણિયો પિતાનું નામ મંછારામ અને માતાનું નામ ઇચ્છાબાઈ સંવત ૧૭૮૩માં એનો જન્મ થયો આસપાસનાં ગામોમાં આ વ્યાજખોર વાણિયા સ્વજીની હાક વાગે એને ભાણપુરુ ભેટ્યા અને સ્વજી રવિરામ રૂપે સીધી ગયા

"ચરંકાર કે રૂપસે, ભયા રવિકા અંશ,
કયા જાનુ કબીર હે, કે કબીરકા દંશ."

ભાણ સાહેબનો એ સમરથ શિષ્ય જેવા સમરથ એવી જ એમની વૈરાગ્યવાણી મનોહર, મસ્તાની અને દીવાની. નરસિંહ અને મીરાં પછી

જો કોઈ સંતકવિની વાણી વધુમાં વધુ લોકપ્રિય બની હોય તો તે રવિરામ અને દાસી જીવણની

એમણે કવિ હોવાનો દાવો કદી નથી કર્યો તેમ સંત હોવાનો દાવો પણ નથી કર્યો. દાવો કર્યો છે માત્ર સંતોના દાસાનુદાસ હોવાનો

" અનુભવ કહિયો રે કરનાર અનુભવ,
કહો અનુભવકે રૂપ બડા તુમ સંત કહાવો,
દિલમેં કરો વિચાર ચોંપસે ચરચા લાવો,
આંટી છૂટે મન તણી, ભાંગે દિલકી ભ્રાંત,
પછમ દેશ પરમોદકે કયું બેઠે નિરાંત ? "

અસત્નો પડદો તોડીને એને તો એક માત્ર સત્ સ્વરૂપનાં દર્શનની ઝંખના છે પણ એની આતમ ખોજની વાણી અનેક રૂપ ધરે છે છે તો નિર્ગુણ નિરાકારનો જ ઉપાસક, છતાં સગુણ સાકારની ઝઝટમાં પડ્યા સિવાય અદ્વૈતને ઉપાસે જાય છે

" કથણી બકણી છૂટી ક્રિયા, કોનાં ગાયે ગીત,
ખોળણહારો માંહી ખોવાણો, આપે રહ્યો અદ્વૈત.
પાલો ગળી પાણી રે, હતો તેમ રહ્યો ઠરી,
ગૂંગે સાકર ગળી ગળામાં, સમજ સમજ મુસકાય,
રવિરામ રસ કેવે કુણસેં ? વસ્તુ વીણ જિલ્યાય,
ઘટોઘટ બોલે રે, સ્વાંગ અનેક ધરી "

સમાધિ દશામાં જાગતો આનંદ અને યતો આશ્ચર્યોનો અનુભવ રવિ સાહેબની વાણીમાં વ્યક્ત થાય છે એની કહેણી શરવીરની છે, છતાં એનો સખીભાવ તો જુઓ !

" રસભીની રાધા રસભરી હો, અહો મેરે પ્યારે
લાલને ચિત્ત લિયો ચોર,

વે સરકો મોતી અતિ સુંદર, લાલ લડુ હોઈ જાત,
ઘર અંગને ન સુહાત લાલકું, દેખન પનઘટ જાત,
પિયા આઓ હોરી ખેલીએ હો,
અહો મેરે પ્યારે તુમ બિન રહ્યો ન જાય.
પતિયાં લીખું પ્રીતમ અપનેકું, પાવક પ્રગટ્યા આપ,
ત્રેહેની ત્રેહ જગત નિસવાસર, છતિયાં જરત દુખાય.
કઠણ લગન તન મદ જોબનકી, પીડત રહે દેહ પ્રાણ,
લીજીઓ આપ વેગ સુધ મેરી, કહા કઠન ભયે કાન!"

....

"મેં માનુની રે, મેં ભેદન પનિહાર,
મેં પનિહારી રામકી, છીલર જલે ન ન્હાઉં,
પડદા તોડ પિયાલે પહોંચું, નિરમલ જળ ભરી લાઉં."

આ વિરહગીતો નીચે નામ રવિરામ ન આપ્યું હોય તો કોઈ મીરાંબાઈનાં જ વિરહકાવ્યો સમજી લે અને નિર્ગુણ નિરાકારના ઉપાસકનાં આવાં સખીભાવનાં વિરહકાવ્યો એકલા રવિરામ કે દાસી જીવણની વાણીમાં જ નથી. ખુદ કબીર સાહેબની વાણીમાં પણ એ અછતાં નથી રહ્યાં. જુઓ :

તલપે બિન બાલમ મોર જિયા.
દિન નહિ ચેન, રાત નહિ નિંદિયાં,
તલપ તલપકે ભોર ભયા.
બાલમ આયો અમારે ગેહ રે,
તુમ બિન દુખિયા દેહ રે.
સબ કોઈ કહે તુમ્હારી નારી,
મોકો યહ સંદેહ રે.

સારાષ્ટ્રે અઢારમી સદીમાં ઝીલી અને વીસમી સદી સુધી ભક્તિરસનાં સૌરાષ્ટ્રની ધરતીને પાન કરાવ્યાં

ધરતીને ખોળે ખેલનાર આ સંતકવિઓએ એકધારા પાંચસો વર્ષથી અભેદને ઉપાસીને સંસારનાં વેરઝેર નિતાર્યાં જ છે પાખંડનો પ્રતિકાર આ સંતકવિઓએ આટલા વેગથી ન કર્યો હોત તો સંભવ છે કે આજના સમાજસુધારકોનું કામ ઘણું કપરું બની જાત

મધ્યયુગના આ સંતકવિઓએ અજ્ઞાનમાં સબડતી જનતાને વ્યવહારુ અધ્યાત્મવિદ્યા આપી પાપ અને સંતાપ વચ્ચે શાંતિનો અમીરસ સીંચ્યો. આ સંતકવિઓએ આત્મવિકાસની સાથોસાથ જનતાને સહભાગી બનાવીને અનેક ભ્રામક માન્યતાનું ખંડન કર્યું. ઊંચનીચના અતિભેદો વચ્ચે અને અનેકમુખી દ્વીધા વચ્ચે અભેદ અને અદ્વૈતનો માર્ગ સુઝાડ્યો. હકીકતમાં તો એ એક નીચલા થરમાંથી ઊભા થતા આત્મજાગૃતિના ઉપાસકોનો આધ્યાત્મિક બળવો જ હતો. પણ એમાં હિંસાની કાયરતા ન હતી, એમાં હતી ભાવનાની ઉત્કટતા, આત્મસાક્ષાત્કારની ઝંખના અને ભૂતમાત્ર પ્રત્યેનો આદર. સાધકશ્રમની અદ્વિતા એમાં બીજરૂપે રહેલી હતી.

આ ભક્તો અને સંતો જ પ્રજાજીવનના નીતિ અને આચારધર્મની આધારશીલા હતા આજેય આ સંતોની વાણી જ ગ્રામજીવનના નીતિ અને આચારધર્મ માટેનું એક માત્ર આલંબન બની રહી છે એવા સંતો અને ભક્તો આજે નથી રહ્યા. અણપ્રીછ્યા અનેક હોય એની ઓછી ભાળ છે પણ વ્યષ્ટિ અને સમષ્ટિનું જીવનગણ જો આધ્યાત્મિક ઉલ્લાસ રહેવાનું હોય તો એક યા બીજા સ્વરૂપે આ પરંપરા જાળવવી જ રહેશે.

મેલમાંથી ગણપતિ સર્જાયા. બોળિયા શંકર તો વરદાન ભૂલી ગયેલા. એક દિવસ પાર્વતીજી નાહવા બેઠાં છે, બહાર ગણપતિજીને બેસાર્યા છે, અચાનક શિવજી તપમાંથી પાછા ફરે છે. ગણપતિ માતાની આજ્ઞાનુસાર શંકરને ઘરમાં જવા ના પાડે છે, શંકર એનું મસ્તક કાપે છે. પાર્વતીજી આવે છે, કલ્પાંત કરે છે. સિંહલદ્વીપમાંથી હાથીનું મસ્તક મંગાવી જોડાવી દે છે મોટા થયે ગણપતિજી માતાપિતાની સેવાથી રિદ્ધિસિદ્ધિ પામે છે. આ કથા જુદાજુદા રૂપોમાં તૂટક રીતે મળી આવે છે.

વણિકો 'શ્રી ગણેશાય નમઃ' કહી ચોપડાની શરૂઆતમાં જેની પૂજા કરે છે તે આ રિદ્ધિસિદ્ધિના દાતાની. કોઈ પણ હિન્દુ મંદિરમાં પ્રવેશદ્વાર પાસે જ ગણપતિ અને હનુમાનજી હોય છે તે પણ આ રિદ્ધિસિદ્ધિના જ દાતા. કરસણતખાધિ કોથી પ્રથમ આરણાએ જેમને કોતરવામાં આવે છે તે આ રિદ્ધિસિદ્ધિના દાતા જ ગણપતિ. જે રિદ્ધિ-સિદ્ધિના દાતા હોય તેવા ગણપતિને આપણા લોકો દુબળા-પાતળા સ્વરૂપે કેમ કલ્પી શકે? આથી તો એમના શરીરને સંપત્તિથી ભરપૂર ઢંકાતું ને ઢંકાતું નહિ કલ્પ્યું હોય? એવા રિદ્ધિસિદ્ધિના દાતાના ભોજનમાં લોકકલ્પના લાડુ સિવાય બીજું કોઈ કેમ મૂકી શકે?

બ્રાહ્મણો પાસે પણ રિદ્ધિસિદ્ધિના દાતાની આ જ કલ્પના છે. પણ એમની કલ્પના એથી આગળ વધી એક તત્ત્વ ઉમેરે છે કે, ગણ-પતિ એટલે વિદ્યાના પતિ. બ્રાહ્મણો એક રીતે વિદ્યા-અજ્ઞાન અંધકારનો નાશ કરનાર જ્ઞાનનું જ આરાધન હોઈ બ્રાહ્મણોએ જે ગણપતિનું સ્વરૂપ વધાર્યું તે યથાર્થ છે. તેઓ ગણપતિને ગુરુ, જ્ઞાતા, વિઘ્નહર્તા અને અક્ષરોની સાથે સ્થાન આપે છે.

એકમેક હો સેજ ન સૂવે,
તબ લગ કેસે નેહ રે.

આમાં ક્યાંય રાધાકૃષ્ણનું નામ નથી છતાં આ રામાનંદી કબીરજીની આરડું ઘડીક સૂફીવાદનો ખ્યાલ આપે છે તો ઘડીક એમાં વૈષ્ણવી ભક્તિની વિરહ વ્યાકુળતા દેખાય છે સખીભાવે જે આકુળતા વ્યક્ત થાય છે તેને નિર્ગુણ નિરાકારના ઉપાસકો પણ ઉવેખી શક્યા નથી.

રવિ સાહેબનાં વસંત ગીતોમાં પણ આ સખીભાવ વ્યક્ત થાય છે છતાં એમનું ધ્યાન તો લાગ્યું છે તુર્યાતિત અવસ્થા ઉપર :

"હું નહિ જીવ રે, હું નહિ ઈશ્વર, હું નહિ પંચ તત્ત્વકી ભાત,
હું નહિ ગુણ નિરગુણ નેહરા, મહારૂં તે રૂપ સદા સાક્ષાત,
હું નહિ પરા રે પશ્યંતિ મધ્યમા, હું નહિ વેદ વૈખરી વાણ,
ચાર રે દેહ નહિ મારા વિષે, મહારૂં તે અવિચળ નિર્વાહ.
હું નહિ શબ્દ રે નહિ પંચ માત્રા, હું નહિ મનબુદ્ધિ ચિત્તઅહંકાર,
હું નહિ જાગૃત રે સ્વપ્ન સુષુપ્તિ, હું નહિ તુર્યા આદિ ચાર,
રહેણીમાં નહિ રે કરણી કોની કરૂં, સર્વ પ્રકાશિત કેવળ ધામ,
સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાળ રે ત્રઈ લોકમાં, હું વિના ઠાલો નહિ કોઈ ઠામ,
ધ્યાતા ધ્યેય વરતે રે વ્યતિરેક ધામમાં, સોહં, નિરાલંબ તુર્યાતિત,
રવિદાસ શ્રીમુખે રે શ્રીકૃષ્ણ ઉચ્ચર્યા, ભક્તિ મને વશ કરે એહ રીત."

શબ્દાતિતને શબ્દમાં ઉતારનાર આ તત્ત્વદર્શન છે અને પરમ દર્શનને તો આ સંતોએ મોક્ષથી પણ વિશેષ માનેન છે.

"નિરવાણી નિરવાણી, જ્યાં મુક્તિ ભરે છે પાણી—"

આ અલૌકિક દર્શનને લૌકિક વાણીમાં રવિ સાહેબ રજૂ કરે છે. પ્રીતમદાસ મહારાજના કામળમાં.

" પ્રીતમ પ્રેમ સોહાગણી મીઠા, એવા વીરલા પૃથ્વી મીઠા,
જેનું દર્શન કરવા ઇચ્છે, તમને વિવેકદાસી મીઠે."

કાગળમાં વેણે વેણે પછી આતમ અનુભવનું તત્ત્વદર્શન ઝિલાતું આવે છે પ્રીતમદાસ મહારાજ પણ એનો એવો જ તત્ત્વયુક્ત જવાબ વાળે છે સદ્‌ગતમાં રવિ સાહેબનું રૂપ આપે છે કે

" રવિને રૂપે રબની ભાય, અંતરમાં અજવાળું થાય,
દર્શન કરતાં દુઃખડાં ટળે, સહેજે સુખના સાગર ભળે."

આપણે સાહેબના જ બે શિષ્ય રવિ સાહેબ અને ભીમ સાહેબ વચ્ચે જે તત્ત્વગોષ્ઠિ થાય છે એમાં નાદ બ્રહ્મ, સગુણ, નિર્ગુણ, તત્ત્વ ને સદ્‌ગુરુનો મહિમા લૌકિક વાણીમાં આલેખાયો છે

આવા તત્ત્વદર્શી રવિ સાહેબને કોઈ ગોદાવરબ વહી ગયું હશે તે જાણવા સાધુ સાથે પ્રદાવનની જનતાએ ચાલ્યા કહે છે કે લીંબડીના ઢાઢી સંત મીઠાને આ સાંભળી અચરજ થયું આવા સંતનેય વળી આવાં જતાના આકર્ષણ હોય ? લીંબડીને પાદર રવિ સાહેબના પડાવ સામે મીઠા ઢાઢીએ ભજન ઉપાડ્યું :

" બંસરી વાગી રહી વનમાં, સૂરતા લાગી રહી સૂનમાં."

ભજન તો બધું સાંભળ્યું છે, પણ શ્વાસે શ્વાસે જેની બંસરી વાગી રહી છે એવા કૃષ્ણને શોધવા કે ખરતાં તું વનમાં ભટકવા કયા આવ્યો ? તારા હૃદિયામાં જ પ્રદાવન અડ્યું છે એમાં વાગતી બંસરીનો નાદ સાંભળવાને બદલે તું કોની જતાઓ જઈ રહ્યો છે ?

કહે છે કે આ ભજન સાંભળીને રવિ સાહેબે પ્રદાવન જવાનું માંડી વાળ્યું ને પાછા ફરી ગયા એ પછી પોતાના શિષ્ય મોરારનું વચન પાળવા રવિ સાહેબ બબાણિયે જઈને સમાણા

આ ઘટનાનો પારસ્પર્યથ કેવો છે ? એ જાણે જતો લાગ્યો મારવાડના મરાદ ભામના ભુવાન રાજ વાવેવા માનસિંહજીને—

" રવિગુરુ જ્ઞાન પ્રકાશતેં, ત્રિગુણ તિમિરકો નાશ,
આતમ અનુભવકે ઉદય, ભયો સ્વરૂપ સમાસ,
ગુરુ દેવનકો દેવ હો, સમસ્ત સરજનહાર,
ભાખે વેદ પુરાન અસ, ગાવે ગુન મોરાર."

રવિ સાહેબની વાણીનો વાપેના રાજા માનસિંહજીને પાસ લાગ્યો. સંસારમાંથી મન ઊઠી ગયું. વિધવા માતાએ આકંદ શરૂ કર્યું પણ જેને સત્ નામની ગટ્ટણા લાગી તે હવે સંસારમાં કેમ પડે !

મૈયા મેરો મનવો હુવો રે વૈરાગી,
મારી લ્હે તો ભજનમાં લાગી રે.
મૈયા મેરો મનવો હુવો રે વૈરાગી.

સંસાર વે'વાર મને સરવે વિસરિયો, બેઠો સંસારિયો ત્યાગી.
મૈયા૦—

કામ ને કાજ મને કટવાં રે લાગે, મારા મનડાની મમતા ભાંગી.
મૈયા૦—

મંત્ર સજીવન શ્રવણે સાંભળિયો, માંહી મોરલી મધુરી ધૂન વાગી.
મૈયા૦—

રાજ મોરાર ને રવિગુરુ મળિયા, ભક્તિ ચરણની માગી રે.
મૈયા મેરો૦—

આ વૈરાગી પુત્રની આતમ ઝંખના સામે હારીને છેવટે રાજમાતા પોતે એને જામનગર તેડી ગયા અને રવિ સાહેબ પાસે માનસિંહજીને દીક્ષા અપાવી એ જામ ખંભાળિયે જગ્યા બાંધીને રહ્યા

મોરાર સાહેબે અસંખ્ય પદો રચ્યાં છે જેમાંનાં કેટલાંક આજેય અતિ પ્રચલિત છે.

" હરિને વિસારી પ્રાણી તેં શું કીધું રે,
અમરત મેલીને વખ તેં પીધું રે. "

એવું બીજું અવળવાણીનું ભજન —

" સાધુ જલમેં જ્યોત જલાયા,
કોઈ અચરજ નજરે આયા."

એવું જ કળિયુગની નિશાનીઓ આલેખતું —

" એજી ગુરુજી આવ્યો જૂઠડો જમાન
કઠણ કળિયુગ વારો રે. "

(૩)

[આ ભજનમાં લગ્નગીત જેવી જ વાત આવે છે કે કૃષ્ણની જાનમાં ગણપતિને બદસિકત માની ન લેવાવાથી સંકટ આવી પડે છે. ભજનના કર્તા તરીકે તો કોઈએ નરસિંહ મેતાને જ બેસાડી દીધા છે!]

આ....વેલા પધારો તમે ગવરીના ગણપતિ
તમ આવે રે રથડા ચાલે.... —ટેક
આ....શ્રીકૃષ્ણનો વિવાહ રચિયો ને
નવખંડમાં નોતરાં દીધાં હો....જી
તેત્રીસ કરોડ દેવતા જાનમાં સોંઢિયા ત્યારે
ગણેશ મેલ્યા વિસારી હો જી....આ....વેલા૦ ૧
આ....જાનું જોડાવતાં ને ઘોડલા પાખરતાં
વચમાં તે એક દિન ભાંગ્યો હો....જી
જાનું પહોંચી સામે સીમાડે ત્યારે
ઈશ્વરનો રથ ભાંગ્યો હો જી....વેલા૦ ૨
આ....ભાંગી પીંજણિયું, ભાંગ્યા તળાવા
ધરિયું બેવડ વળિયું હો....જી
સાલ સાબેલામાંથી ધોંસરી ભાંગી ત્યારે
ગણેશને સંભાયાં હો જી....વેલા પધારો૦ ૩
આ....સવા મણના લાડુડા લાવ્યા ને
ગણેશ મનાવાને ચાલ્યા હો....જી
અમે કૂંદળા ને અમે સૂંઢાળા
અમ આવ્યે જાનુ તારી લાજે હો જી....વેલા૦ ૪
આ....રૂમઝુમ રૂમઝુમ ચાલ ચલત હે
ગણેશ નોતરે ચાલે હો....જી

ભલે મળ્યા મેં'તા નરસીનો સ્વામી ત્યારે
ભાંગ્યા રે રથડા ચાલે....ચેલા પધારો૦ ૫

[અર્થઃ—સોડિયા : જાનમાં સાથે લીધા. પાખરતાં : પલાણતાં. પીંજણિયું. તળાવા, ધરિયું : વેલના જુદા જુદા વિભાગ.]

(૪)

[પૂરણસ્વામીના ચેલા દેવારામે રચેલા આ ભજનમાં સૌરાષ્ટ્રના સાધુઓ ઉત્તર હિંદુસ્તાની સાધુઓના સંસર્ગમાં આવતાં જે 'ખીચરા હિંદી' શીખે છે તેની છાંટ છે. આમાં ગણપતિનો એકાદ સ્થળે જ ઉલ્લેખ છે. બાકી તો સાધુઓના મનમાં રમતું યોગ સ્વરૂપ જ આલેખવામાં આવ્યું છે.]

આઠ પહોર ને રેન દિવસ, તમે રટણ રટજો ઘડી ઘડી,
રે મનવા જપી લે હરિ હરિ. ટેક
સદ્ગુરુ નામ સાહેબને સમરો, ઉન કિરતારે મારી કાયા ઘડી,
ગવરીના નંદ ગણેશને સમરો, તો રિદ્ધિસિદ્ધિ દિયે કોઠી ભરી.
મનવા જપી લે૦ ૧
પાંચ તંતરા બન્યા પીંજરા, સુંદર સુરતા ગગન ચડી,
મૂરતિમેં સુરતા, સુરતામેં રખ લે તો, પૂરણ કાયા તેની ખબર પડી.
મનવા જપી લે૦ ૨
જલ બિચ કમલ, કમલ બિચ કલિયાં, વા બિચ હવા ભરી,
તતબ શિખર પર ચડિયા ત્યારે, અમર લોકની ચાવી જડી.
મનવા જપી લે૦ ૩
ઈંગલા' પિંગલા, સેવા સાધવા, સુખમણા નાડી તારે રોજ ખડી,
ઝલમલ ઝલમલ જ્યોત જલત હે, અમરલોકમેં ખબર પડી.
મનવા જપી લે૦ ૪

રામગુરુ સ્વામી પૂરણ મળિયા, અમને દીધેલ અમર છડી,
સતગુરુ ચરણે બોલ્યા દેવારામ, તૂટ ગઈ સંતો એની કર્મકડી.
મનવા જપી લે૦ ૫

[અર્થ:—રેન : રાત ઉન : તે પાંચ તંતરા : પાંચ તત્ત્વની—આકાશ, અગ્નિ, વાયુ, જળ ને પૃથ્વી એ પાંચ તત્ત્વની—આખી સૃષ્ટિ અને દેહ બનેલ છે એવી યૌગિક માન્યતા છે. સુરતા : ધ્યાન ગગન : આકાશ, શૂન્યસ્વરૂપ પરમેશ્વર તતબ : તત્ત્વ. ઈંગલા, પીંગલા અને સુષુમ્ણા : એ ત્રણ નાડીઓ નાસિકામાં આવેલી ગણાય છે. યૌગિક ક્રિયામાં એના પર કાબૂ મેળવવાનો હોય છે ઝલમલ જ્યોત ત્રણે નાડીઓ પર કાબૂ આવી ગયા પછી નાસિકાના આંતરિક મૂળમાં પ્રકાશ દેખાય છે એવી યૌગિક માન્યતા છે કર્મકડી : કર્મરૂપી બંધન]

(૫)

[આ ભજનમાં તો ગણપતિને શુદ્ધ ગુરુસ્વરૂપે જ ગાવામાં આવ્યા છે. એના રચનાર નારણદાસ તો છેલ્લી પચીસીમાં જ ચોટીલા પાસેના એક ગામમાં થઈ ગયા કહેવાય છે. એમના પગની 'રાફી' ગણપતિની આરાધનાથી મટી ગયેલી એવી લોકકહેણી છે]

ગણપતિને ગાવો, સ્વામી શારદાને ગાવો,
મારી અરજ સુણીને વે'લા આવો.
આવો તો અંતર ટળે અંધારાં, ભીતર સૂઝે બહુ ભારી,
પ્રેમ ગુણ લઈ વહેલા પધારો, ગાઈને વર્ણવું ગિરધારી.
મારી અરજ૦ ૧

તેત્રીસ કરોડ દેવ જપે તમુને, એવા જાણીને કરું અસ્તુતી,
મુજ અંધાને મારગ બતાવો, શુભ રસ્તે ચાલે સુરતી.
મારી અરજ૦ ૨

કરી કરુણા દિયો કૂંચિયાં, તમ તણાં ખોલો તાળાં,
તમું આવ્યે અકળ ખાણ ઊખળે, ઘટમાં થાય અંજવાળાં.
મારી અરજ૦

ભવસાગરની ભે થકી હાં, હરિભજનની લે લાગી,
લાલગુરુ ચરણે બોલ્યા નારણદાસ, ભમણા ગુણપતિએ ભાંગી.
મારી અરજ૦

[અર્થ :—અસ્તુતી : સ્તુતિ. સુરતી : બુદ્ધિ. તમ : અજ્ઞા. ભે : ભય. લે : લગની.]

(૬)

[આ ભજનમાં પણ ગણપતિ-ઉત્પત્તિની કલ્પનાનું જરા વધ વિશદતાથી તથા લંબાણથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. વર્ણનમાં કથ કાવ્યતત્ત્વ પણ દેખાય છે. આ ભજન પહેલાંના ભજન કરતાં તદ્ જુદા ઢાળે ગવાય છે. પાર્વતીના પુત્રરૂપે પોતાને ઓળખાવના 'મોઠો' ભગત લીંબડીવાળો ઢાઢી હોવો જોઈએ એમ લાગે છે.]

અંગડાનો મેલ ઉતારીને તેના ઘડિયા ગણેશ
લઈને બેસાડ્યા ઘરને આંગણે, કોઈને આવવા મત દેજો
એ....મા'દેવ ગિયા છે બારણે હો જી
માતા નાવણે, ખમા માતા નાવણે. ટેક
એવે સમે ભોળો આવિયા, અંગમાં ભભૂત લગાવી,
જાશો તો જાવા નહિ દઉં, માતા મોરી રે લાજે રે;
એ....મહાસતી બેઠાં નાવણે૦
તેવે સમે શંકર કોપિયા, નાના બાળકની માથે રે,
ચક્કર ચડાવી શીશ છેદિયાં, ધડ નાખે નિસાસા રે;
એ....મહાસતી બેઠાં નવાણે૦

અંબાજમાં અણપતિની સ્તુતિ કરી. પણ એમના જાકત હૃદયને ઓટલામાં જ બેસી રહેવું ન ગમ્યું. એમણે અણપતિને ગુરુસ્વરૂપે કલ્પ્યા. એમણે કલ્પેલા આત્મા અને પરમાત્માના કોઈની પાર જઈને એવી આપણા રહેલા અજેય સ્વરૂપે એમને અણી એ રીતે આપ્યા (જુઓ ભજન ૪–૫). આ રીતે અણપતિ માત્ર મંગળ સ્વરૂપ, માત્ર કૃપાળુ ને કૃપાળુ સ્વરૂપ બની જઈને ભજનિકો પાસે સર્વસ્વરૂપ બની રહ્યા છે.

અણપતિને માત્ર સ્થૂલ દૃષ્ટિથી જોવા ને ચાહવા ને એમના પર વેદાંત જેવાં તાત્ત્વિક ભજનોની કાંઈક અસર પડી છે, તેઓ–કબીર-પંથીઓ, દાદુપંથીઓ વગેરે અણપતિને 'અણપતિ' નથી કહેતા પણ 'ગુણપતિ' કહે છે. અણનો સ્વામી એ તો શાસ્ત્રકારોની કલ્પના. ગામડાંના ભજનિકોને એમાં ગમ ન પડી એમણે તો પોતાની સ્વબુદ્ધિ અનુસાર 'ગુણપતિ' એટલે ગુણોના પતિ–આકાર એવું નામ આપી દીધું. આવા ભજનિકો પાસે આપણાથી બનીએ કે 'અણપતિ' એમ બોલાઈ જાય તો તરત જ તેઓ સુધારી નાખે છે કે–'અણપતિ નહિ, ગુણપતિ.' એમની આગે અણપતિ એટલે શંકર–પાર્વતીનો પુત્ર એ દાક્ષ્યાદિપદ વાત અણાય છે. તેઓ તો 'રામ' ને પણ પરમાત્મા સ્વરૂપે પૂજે છે, દશરથના જે પુત્રે રાવણને સંહારેલો એ રામને નહિ.

આપણા ભજનોમાં કોઈ પ્રથમ આવતી આ સાખીઓ અને અણપતિનાં ભજનોને સંગીતની રીતે પણ જોઈ જેવાં ઘટે છે.

શાસ્ત્રીય સંગીતોના રાતના જલસામાં પ્રથમ જે ગીત આવામાં આવે છે તે મોટે ભાગે 'કલ્યાણ' રાગનું હોય છે અને જો 'કલ્યાણ' રાગનું ગીત મોટે ભાગે અણપતિને જ ઉદ્દેશીને આવેલું હોય છે 'કલ્યાણ' રાગ એટલે કલ્યાણકારી રાગ, શાંતિનો રાગ, દિવસભરના શ્રમને ભુલવેપી જનારાને રાત્રિની શાંતિમાં સહેજ જગાડતો મધુર રાગ. એવા કલ્યાણકારી રાગના અધિકારી તરીકે શાસ્ત્રીય સંગીતકારોએ કલ્યાણકર દેવ અણપતિને કલ્પ્યા છે.

એ જ દૃષ્ટિએ ભજનોમાં આવતી સાખીનો ઢાળ હળવા રાગે અને

દોઈ કર જોડી માળી લખમો બોલ્યા, પ્રભુ ભજો તો થાય ગતિ.
મૂરખ મન ભજ શિવ ઉમિયાપતિ.

[અર્થઃ– રંગભંગી ' ભાંગ પીનાર ભટકતો બાવો ગતિઃ મોક્ષ]

(૨)

[આ ભજનમાં ગણપતિને ગુરૂની સાથે જ સરખાવવા સાથે એમનું સ્વરૂપવર્ણન મુકાયું છે નામાચરણ ' કનડપરી ' અને ' તારાદે ' એમ બે ભક્તોનું મળે છે]

હરિગુણ ગાયો, સદાયે સુખ પાયો રામા, પાર પો'ચાડી દિયે પલમાં
ગુણપતિ, હરિગુણ ગાયો અકલમાં. ટેક
દેવ દૂદાળા તને સમરિયે, પરથમ પાળુ પરતમા જી,
(પરથમ સમરુ સરસ્વતી, પરથમ મતિ માયાળા જી)
સમરિયો સુખ સંપત્તિ દિયે, એટલા ગુણ તુજમા–ગુણપતિ૦ ૧
પે'રો પીતાંબર શાલ દુશાલા, કટાર કસી લ્યો કમરમાં જી,
રંગમહેલમા આવે છે રમતા, પોઢે છે સેજ પલંગમા–ગુણપતિ૦ ૨
સાન સુનાયા એ બહાનું સમરો, ઊપન્યા ગણેશ ઈશ્વરમાં જી,
(સાચુ નામ સાહેબનું સાચુ, ઊપન્યા ગણેશ ઈશ્વરમાં જી)
ગુરુ ગોવિંદ દોનુ એક રૂપ હે, હિલમિલ રિયા રૂદામાં–ગણપતિ૦ ૩
મેરુ કરોને મે'રબાન મુજ પર, દરસન દિયોને દેવળમા જી,
ગુરુ પ્રતાપે ગાય કનડપરી, ગુરુજી કેરા ભજનમાં–ગણપતિ૦ ૪
(ગરીબ ચરણે ગુણ ગાવે તારાદે, મટી જાવે ચોરાશીનો ફેરો–
ગણપતિ૦)

તેવે સમે ઉમિયા બોલ્યાં, શંકર આ શું કૃત્ય કીધું રે,
અમુલખ હીરો મારો રોળિયો, માર્યો મારો પુત્ર ગણેશ રે,
એ....મહાસતી બેઠાં નાવણે૦ ૩
તમારે પુત્ર પાર્વતી ક્યાં હતો ? હોય તો હું પણ જાણું રે,
સાચું બોલો શાણી સુંદરી, તમને ઘણું વખાણું રે,
એ મહાસતી બેઠા નાવણે૦ ૪
અમારે પુત્ર ઉમિયા એક જ હતો, અજની કેરો જાયો રે,
ગામોગામ તેની સ્થાપના, નામ હનુમાન ઠેરાયું રે;
એ...મહાસતી બેઠાં નાવણે૦ ૫
ત્રિલોચન નાથ તમને વિનવું, મુવા ગણેશ જિવાડો રે,
સીંગલદ્વીપ સોહામણો, મસ્તક હસ્તીના લાવો રે,
એ....મહાસતી બેઠાં નાવણે૦ ૬
શંકર કહે મારી આશિષ છે, હસ્તી–મસ્તક લાવો છેદી રે,
એમ પુત્ર પાર્વતીનો બોલિયો, મીઠો ગાય રંગ રેલી રે,
એ....મહાસતી બેઠાં નાવણે૦ ૭

અર્થ :- અમારે પુત્ર ઉમિયા એક જ હતો, અજની કેરો જાયો રે–

અજનીનો જાયો : હનુમાન એ શંકરનો પુત્ર કેવી રીતે ? એ માટે પૌરાણિક કથા આમ કહેવાય છે : અજની ગૌતમમુનિ અને અહલ્યાની પુત્રી હતાં ઇંદ્ર જ્યારે છળકપટથી ગૌતમની ઝૂપડીમાં ઘૂસી ગયેલો ત્યારે અજની કોઠી પાછળ સંતાઈ ગયેલાં મુનિએ જ્યારે અહલ્યા તથા ઇંદ્રને શાપ આપ્યો ત્યારે ઇંદ્રના આવવા સામે કશો વિરોધ ન બતાવવા માટે અજનીને પણ શાપ આપ્યો કે, 'જા, તને કુવારાં કલંક થઠશે'

પૌરાણિક કથા અનુસાર, પોતાની ભૂલનું પ્રાયશ્ચિત કરવા અજની ડોક સમાણો ખાડો ગાળી, અંદર ઊતરી, આસપાસ માટી પૂરી તપ

કરતાં હતાં લોકકથા અનુસાર—' હું ગળા સમાણી જમીનમાં દટાઈ રહીશ પછી કલંક કેમ ફરીને ચડશે ? ' એમ વિચારી, ખાડામાં દટાઈ તપ કરતાં હતાં

એ સમયે શંકરનું તેજસ્ખલન થતાં એના તાપથી ત્રણે લોક દાઝતાં હતાં નારદમુનિ એ તેજબિંબ લઈને એ જીરવી શકે એવાં અંજની પાસે આવ્યા ગુરુમંત્ર દેવાને બહાને કાનમાં ફૂંક મારતી વખતે ભૂગળીમાંથી તે તેજબિંબ અંજનીના શરીરમાં પ્રવેશ્યું અને તેથી જે પુત્ર પ્રસવ્યો તે હનુમાન આ રીતે અંજનીનો જાયો હનુમાન એટલે શંકરના પુત્ર

ગરુડ અને હનુમાનને વિષ્ણુભક્ત અને રામભક્ત તરીકે વડચડ થતાં ગરુડે પણ હનુમાનને કહેલું કે—

ત્રણ તાત ને માત કુંવારી, એવા કુંવર કળિયા,
કોઈ કોઈથી ગાંજ્યા નવ જાયે, એક એકપે બળિયા.

હનુમાનના ત્રણ પિતા તરીકે શંકર, વાયુ અને કેસરીને ગણવામાં આવે છે]

(૭)

[આ ભજનમાં પણ ગણપતિને આગળના બીજા ભજનની પેઠે સંકટ સમયે સહાય કરનાર દેવ તરીકે ઉલ્લેખી, એમનું સ્વરૂપવર્ણન કરવામાં આવ્યું છે આ ભજનમાં પણ બે નામાચરણ આવે છે પહેલો જેના નામનો ઉલ્લેખ છે તે ઉગમ ગુરૂ અને શિષ્ય નારણ. બીજો જેનો ઉલ્લેખ છે તે કુંગરપરી]

આ ...માતા કહીએ રે જેની પારવતી ને
જેના પિતા શંકર દેવા,
ભાઈ રે મારા દોયલી વેળાના દેવને સમરીએ હોજી
તું છો મારો સંકુનો (લાખુનો) નિવાજણહાર,
ભાઈ રે મારા... દોયલી વેળાના વેલા આવજો હોજી. ટેક

આ....ધૂપ સિંદૂરની તમને સેવા ચડે રે હો.....જી,
એવા ગળામાં ફૂલડાંના હાર, ભાઈ રે મારા૦ ૧
આ....કાને રે કુંડળ ઝળહળે રે હો.....જી,
મોતીડાં તપે રે લેલાટ, ભાઈ રે મારા૦ ૨
આ....શુધબુધ નારી તને અમર ઢળે રે હો.....જી,
એવી રિદ્ધિસિદ્ધિના દાતાર, ભાઈ રે મારા૦ ૩
આ ...નારદમુનિ તારાં ધ્યાન ધરે હો.....જી,
(કોડ અઠ્ઠાશી ઋષિ ધ્યાન ધરે હો.....જી)
એવા નમાવું કરે રે સત્કાર, ભાઈ રે મારા૦ ૪
આ....ઉગમ ચરણે નાદપુ બોલિયા હો.....જી,
એવા કરોડ તેત્રીસનો આગેવાન, ભાઈ રે મારા૦ ૫
(આ દેવ કુંભરપરી બોલિયા હો.....જી,
સ્વામી આવો તો સુખાન મટી જાય, ભાઈ રે મારા.)

[અર્થ :– દોષની વેળા : દુઃખનો સમય. રાંકનો નિવાજણહાર : ગરીબને નવાજનાર, સંપત્તિ આપનાર. બીજે પાદ–તું છો કોઈ લાખનો નિવાજણહાર : તું લાખોની સંપત્તિ આપનારો છે લેલાટ : લલાટ, કપાળ. નમાવું : નમન કરું. તેત્રીસનો આગેવાન : તેત્રીસ કરોડ દેવતાનો આગેવાન, સૌ દેવોમાં ગણેશની પૂજા અને સ્થાપના પ્રથમ થાય તેથી. કોડ અઠ્ઠાશી ઋષિ : જેમ દેવ તેત્રીસ કરોડ કલ્પાય છે તેમ ઋષિ અઠ્ઠાશી કરોડ કલ્પાય છે]

(૮)

[આ ભજનમાં ગણપતિની પૂજાનું વર્ણન છે. એના રચનાર રોરલપરી છે]

ચલો જાંઉં આજ દિલાજાની ઓલાદ, એસા દુઃખ કવિ કીધ ભાઈ ગણપતિ કાજા, એરે ગાજા.

મૂળ મહેલસે ઊપન્યા અહેશા, શુકુગમસે ગમ પાતા
શુકુપતિ૦ ૧
ઝમઝુમ ઝમઝુમ નેકુલ (નેપુર) બાજે, ઝીણી ઝીણી ચાલ ચલાતા
શુકુપતિ૦ ૨
બાર બીર ને અમૃત ભોજન, શુકુપતિ લાડુ પાતા
શુકુપતિ૦ ૩
ધૂપદીપસે કરુ આરતી, ગુગળના ધૂપ હોતા
ગણપતિ૦ ૪
ગુરુ મેતાપે ઓલ્યા તોરલપરી, ભરજીવા ઓલ્યુ પાતા
(ભરજી ગુજર પાતા)
શુકુપતિ૦ ૫

[અર્થ—બોલતા બાપણા નેકુલ નપુર ઝાંઝર ગૂગળના ધૂપ હોતા ગૂગળનો ધૂપ મુખ્ય તો માતાઓના આદ્યસ્થાન સમયે થાય છે ગણપતિના આદ્યસ્થાન સમયે ગૂગળનો ધૂપ થતો હશે ? કે બ્રહ્મદેવ કોઈ ઇતરજનો બાવા હોઈ એમ કયાંઈ વધુ હશે ? આ બાબતમાં મૂખ્યત્વે ગણપતિપૂજનનું પ્રયોજન છે પણ પહેલી કડી ઓલ્યો પછી બધીને તત્ત્વજ્ઞાન સમજી જાય છે એ કડીમાં બાજનિક કહે છે કે મૂળ મહેલમાંથી, પ્રકૃતિના આધારસ્થંભ મૂળ તત્ત્વમાંથી અહેશની ઉત્પત્તિ થઈ છે એ તો, ગુરુની આજ્ઞાથી જ સમજી શકાય]

(૬)

[દેવાયત પંડિત 'આત્મા' બાબતનાર બાજનિક તરીકે બાજનિ ભેમાં બાબુતા છે ગણપતિએ શૂન્ય રૂપમાંથી સૃષ્ટિને કેમ નિપજાવી તે બતાવવા એમાંથી પ્રયાસ કર્યો છે]

શૂકુ તારો પાર ન પાયો, પૂજ્યોના માલિક તારો પાર ન પાયો.
ચમ૦ ઠાકુરીને ગોળાબો—વારી વારી વારી જેક

ચાવરીના નવ ગણેશને મનાવો, જી ચો જી

સમરું શારદા માતા રે—વારી વારી વારી૦ ૧
જમીન આસમાન બાવે ભૂણ વિના માડિયા જી .ચો જી
બેલ વિના આણ ઠેરાયા રે—વારી વારી વારી૦ ૨
મનમમઠણમા મૌધન વિવાણી જી ..ચો જી
મારબજુ નીરહે માયા રે—વારી વારી વારી૦ ૩
ચાબુકનો ચોલો પડિત દેવાયત બોલિયા જી ચો જી
ચાબુકનો બેડલો સવાયો રે—વારી વારી વારી૦ ૪

[અર્થ વારી વારી વારી : ઓવારી જાઉં, ન્યોછાવર થઈ જાઉં આવે પ્રભુએ ચલ , સ્થલ મૌધન , ગાય બેલ્યો અર્થ સવાયો સેવક વૃદ્ધિ પામતો. (૨) પ્રભુએ જમીન અને આસમાન કશા આધાર વગર, માત્ર પોતાની શક્તિના જ પ્રતાપે માંડ્યાં છે આજને તો ચક્રિનો પણ નથી મૂકવો પડ્યો (૩) મનમમઠણમા મૌધિન વિવાણી સત્સ્વરૂપના ત્રિવેણી આસન પર જ્ઞાનરૂપી ગાય વિલાય છે, પણ એને ભક્તુનાર બીજા બીજા જ હોય છે (૪) ચાબુકનો બેડલો સવાયો ચાબુકનો સ્વર ત્રિનમૂર્તિનો વિશેષ વૃદ્ધિગત થતો જાય]

[૨]

અને અલબાલા પ્યારા પ્રેમના

આપણા સંતોનું ભજન સાહિત્ય એમની જુજવી માનસિક સ્થિતિનું નિરૂપણ બતાવે છે એમાં એમની પ્રેમભક્તિ ભક્તિ દેખાય અને જ્ઞાનમય નિર્લેપ સ્થિતિ પણ દેખાય એમાં તેમની બાનુકતા દેખાય અને ખુમારીભર્યું સ્વયંપ્રભુપણું પણ દેખાય

। એ રીતે 'પ્યારો' એ સર્વોની પ્રેમની ખુમારી સાથે જ્ઞાન મિશ્રિત સ્થિતિનું નિરૂપણ બતાવે છે

'પ્યાલો પાવો' એ 'કંઠી બાંધવી', 'ઝભોરવું' અથવા 'ગુરુ-મંત્ર ફૂંકવા' જેવી જ સંત-સમાજની એક ક્રિયા છે. શિષ્ય ગુરુ પાસે પ્રથમ જાય છે ત્યારે થોડો સમય તેનો કસોટીકાળ ગણી તેને રીત-સરનું કશું જ્ઞાન આપવામાં આવતું નથી. ગુરુનાં પાદી-ચલમ કરી આપવાં અને સેવાપરિચર્યા કરવી, એ એની દીક્ષા માટેની તૈયારીનાં સાધન ગણાય છે. આ સમય દરમિયાન ગુરુ એને કઠણ કામો સોંપે, એના પર વિશ્વાસ કસોટી કરવા કયારેક મારે પણ ખરા.

એમાંથી શિષ્ય પસાર થઈ જાય તો એને ગુરુમંત્ર ફૂંકવામાં આવે છે. બીજું કશું જ્ઞાન કે પોથીની પ્રતિષ્ઠા નહિ, માત્ર જપસાધના જ શિષ્યને અપાય છે શિષ્ય સ્થિર આવે જપસાધના કરી લે ગુરુને એનામાં નિશ્ચિતતા અને સ્થિરતા જણાય તો પછી એને 'પ્યાલો' પાય છે.

જ હોય છે. એ ખુમારી પોતાનો માર્ગ 'પ્યાલા'ના રાગમાં–ઢાળમાં શોધે છે 'પ્યાલા'ના ગાનાર સૌ કોઈ સમજે છે કે 'પ્યાલા'ના રાગ અત્યંત ભાવપૂર્ણ, રસે છેવતા અને ફાટફાટ આનંદથી ગવાય છે

'પ્યાલા'ના આ રાગ સંગીતની દૃષ્ટિએ તપાસવા જેવા છે એ ધીમા ગવાતા હોય કે ઉતાવળે, એ રાગમાં હૃદયમાં ઝણઝણાટી પેદા કરવાની શક્તિ છે વિશેષ કરીને ઊંચે લઈ જઈને ચકચૂર બનાવતા લાગે છે. પ્યાલાનાં ભજનોમાં પહેલા ભજનનો ઢાળ દીપચંદી હોવા છતાં કડીની દોઢ વાળીને-કડીની જે રીતે ઊલટ મારવામાં આવે છે તે હૃદયને જાણે આંચકો આપી ઊંચે લઈ જતું હોય તેમ સહેજે લાગે.

પ્રથમ જ કડીમાં ભજનિક 'સદ્‌ગુરુ ચરણે' એટલું ગાઈ અટકે છે. પણ બીજી કડીમાં એ જ શબ્દો લઈને 'સદ્‌ગુરુ ચરણે મે આયો' બોલીને જે ઝટક મારે છે તે ઠેઠ 'મન મતવાલો પ્યાલો પ્રેમનો' સુધી આવીએ ત્યાં સુધી કાયમ રહે છે આવી ઝટક લગભગ ઘણા-ખરા 'પ્યાલા'માં દેખાય છે. બીજા 'પ્યાલા'નો ઢાળ ધીરાની કાફી જેવો છે. પણ ધીરાની કાફી દીપચંદી તાલમાં–લાંબી લયમાં ચાલે છે જ્યારે આ ઢાળ ત્રિતાલની ચલતીમાં ચાલે છે એમાંયે સાખી તો ધીરાની કાફી જેવી હોય છે, પણ ધીરાની કાફીનો સાખી પૂરી થતાં મૂળ ભજનમાં હળવેથી ચાલ્યા જવાય છે જ્યારે આ ભજનમાં તો સાખી પૂરી થતાં, ચલતી આવીને જાણે ઝટક મારીને જ ભજનને તોળી લે છે.

એ ઝટક સૌથી વિશેષ કબીર સાહેબના 'પ્રેમરસકા ભરપૂર પિયાલા'–માં દેખાય છે. એમાં તો એક સાથે 'હરિરસકા ભરપૂર પીઓ કોઈ ઘટાક, ઘટાક, ઘટાક,—' એમ ત્રણ વખત 'ઘટાક' બોલાઈને ચોથી વખત ઊલટ મારે છે કે 'ઘટાક પીઓ કોઈ'

આમ જુદા જુદા ઢાળમાં એક સરખી ઝટક મારતા અને નવા નવા ભાવ ઉઠાવતા આ 'પ્યાલા'ઓનું શાસ્ત્રીય સંગીતની દૃષ્ટિએ પણ પરીક્ષણ થવું જરૂરી છે.

'પ્યાલા' કયાંથી આવ્યા ?

પણ આ 'પ્યાલા'ની પ્રથા આપણે ત્યાં પ્રથમ કયાંથી આવી ? આપણા સંતસમાજના ભજનો પર જેની વિશેષ છાપ છે એ કબીર સાહેબનું 'પ્યાલા' વિષયક ભજન છે કે—

"પ્યાલા ભર દેને સૂરત કલાલ,
કબીરાજીને આવી છે મતવાલ"

આમ પ્રેમ-મદનું રૂપક મૂકીને કબીર સાહેબે પ્રેમ પ્યાલાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એમનું એક બીજું ભજન પણ બોલાય છે કે—

"પ્રેમરસકા ભરપૂર પિયાલા,
હરિરસકા ભરપૂર પીયો હોઈ,
ઘટાકે ઘટાકે ઘટાકે, ઘટાકે પીયો હોઈ."

પણ આવા વિશેષ સૌરાષ્ટ્રીય રચના આવી ગઈ છે મૂળ કેવું હતું એ કહી શકાતું નથી તો પણ કબીર સાહેબે આ 'પ્યાલા' કયાંથી અપનાવ્યા ? કબીર સાહેબે સૌ ધર્મોનાં સુંદર તત્ત્વોનું સંમિશ્રણ કરીને પોતાનો પંથ ચીંધ્યો કરેલો, એથી એમણે ઈસ્લામના સૂફીવાદમાંથી તો આ 'પ્યાલા' નહિ લીધા હોય ? સૂફીવાદમાંથી સાકી, શરાબ, સનમની રૂપકથી પ્રભુને ભજવામાં આવે છે. એ ભજનમાં પ્રેમપુલકા ખુમારી હોય છે એ ખુમારી આપણને કબીર સાહેબનાં 'અવધૂવાણી'ના ભજનોમાં ક્યાં નજરે પડે છે

આમ કબીર સાહેબનાં ભજનોમાં જે પ્યાલા પ્રયોગ દેખાય છે એનો તો આપણા સંતસમાજ પર આધાર નહિ હોય ?

આપણા ભજનસમાજના સંતો એક રીતે જોઈએ તો કૃષ્ણભક્ત ધર્મસંપ્રદાયોનો સામો પડઘો છે ધર્મસંપ્રદાયો પોતાના વાડા બાંધી સંકુચિત બનીને બેસ્યા, આ સંતોએ વાડ તોડી નાખી, બંધ બાંધી નાખી, 'સૌ સાથે એક બાવળી બાળવા' તે પ્રમાણે આપણા સંતો મુસ્લિમ સાંઈઓ

અને ઔલિયાઓના સંપર્કમાં આવ્યા હશે, તેમાંથી પણ આ 'પ્યાલો' આવ્યો હોય એવો સંભવ છે; કારણ કે મુસ્લિમ સૂફી ઓ પોતાના શિષ્યોને 'પ્યાલો' પાય એવી પ્રણાલિકા છે તાજિયા વખતે ચકચૂર બનીને ફૂલ લેતાં પહેલાં ફૂલ લેનારા અમુક અમુક 'પીરનો પ્યાલો' પીએ છે. 'પ્યાલા'માં પીરના લોહાનના પૂજવાળી જમૂત નાખવામાં આવે છે. કોઈ વધારે પડતી ફૂલ લે તો કહેવાય છે કે 'એણે કયા પીરનો પ્યાલો પીધો છે એ ખબર છે?

એ 'પ્યાલા'ની પ્રથા દેવી-ભક્તિમાં પણ આવી દેખાય છે. માતાનો નવો જૂનો સ્થાપતી વખતે એ માણસને સિંદૂર અને તેલનો પ્યાલો પાવામાં આવે છે તેમ કહેવાય છે. એ પ્યાલો પીને એ ચકચૂર બને છે, મસ્ત બને છે અને ઊકળતા તેલના તાવડામાંથી પૂરીઓ કાઢે છે.

સફીવાદીનાં ભજનો, કબીર સાહેબનાં ભજનો, ફૂલ લેનારે બનેનો કરનાર વખતની માનસિક સ્થિતિ અત્યંત ભાવપૂર્ણ અને ખુમારીયુક્ત હોય છે. ખુમારીનું આ તત્ત્વ બધે સળંગસૂત્ર ચાલ્યું આવે છે. આ સૂત્રની જળવણી આપણા સંતોનાં ભજનોમાં પણ જળવાઈ રહી છે. આથી એમ કહી શકાય કે 'પ્યાલો' એ પ્રેમની ખુમારીનો આવિષ્કાર કરતાં ભજનો છે.

'પ્યાલા' તો લખીરામના

આપણે ત્યાં ગવિ સાહેબ, ત્રિકમ સાહેબ, દાસી જીવણ, લખીરામ વગેરેએ 'પ્યાલા' આપ્યા છે બીજા સૌએ તો અનેક પ્યાલા આપ્યા છે, પણ જેમ મીરાંની કાવ્યો, નરસિંહ મહેતાનાં પ્રભાતિયાં તેમ 'પ્યાલા તો લખીરામના' એમ સંતસમાજમાં બોલાય છે. લખીરામના 'પ્યાલા'ના રાગમાં એ સમયની મસ્તીની ખુમારી સાથે માનસિક ભાવયુક્ત સ્થિતિનું ચીત્ર કોઈ કરતાં વિશેષ એકધારું વધુ બને છે કહેવાય છે કે લખીરામે આવા છ 'પ્યાલા' ગાયેલ છે. લખીરામ (લક્ષ્મી સાહેબ) ભેખધારણ કરેલ હતા. અટક સાળેકિયા હતી. ભાવનગર તાબાના

ગેરિયાર પાસે આવેલા ગામ ઇંગોરાળામાં થઈ ગયા કહેવાય છે એમના ગુરુ કરમણ ભગત વાવડીના મેઘવાળ હતા

પ્યાલો ૧

[તાલ દીપચંદી]

પ્યાલો પ્રેમનો, પ્યાલો પ્રેમહૂ દો પાયો,
જનમ મરણ વાકો ન આવે,
સદ્‌ગુરુ ચરણે, સદ્‌ગુરુ ચરણમે આયો,
મનમતવાલો પ્યાલો ચાખિયો, પ્યાલો પ્રેમનો ટેક
ગુરુજી ! બંક રે નાળે જે દિ' ધમણું ધમે,
બ્રહ્મ અગનિ, બ્રહ્મ અગનિ પ્રજાળી,
ઇંગલા, પિંગલા, સુખમણા,
ત્રિપુટીમા લાગી તાળી—મનમતવાલો પ્યાલો પ્રેમનો૦
ગુરુજી ! શૂન્ય શિખર પર ભઠ્ઠી જલે,
વરસે અમીરસ, વરસે અમીરસ ધારા,
અકલ કુંવારી પ્યાલો ભર દેવે,
સાન સૂરતાએ ભર પાયો—મનમતવાલો પ્યાલો પ્રેમનો૦
ગુરુજી ! વિના પાટે, વિના કોળિયે,
ગ્રંથ વિના જાગી, ગ્રંથ વિના જાગી જ્યોતિ,
સૂરજ ચંદ્ર દોનુ સાખિયા,
સનમુખ રેવે સજોતિ—મનમતવાલો પ્યાલો પ્રેમનો૦
ગુરુજી ! ગગન ગાજે ને વૂર્યું દિયે,
ભીંજાય ધરણી, ભીંજાય ધરણી અકાશા,
અગમ વાણી બાવો ઓચર્યો,
ઓચર્યા લખીરામ દાસા—મનમતવાલો પ્યાલો પ્રેમનો૦

[અર્થ—પ્રેમહૃદ • પ્રેમનો વાટકો તેને બ્રહ્મનાળ મુલાધી મસ્તક સુધી કરોડરજ્જુમાં આવેલી નાડી, જેના પર યોગી કાબૂ મેળવે ત્યારે તે લાલ પ્રભાવેલા ચાબિયા જેવી થઈ જાય છે એમ યોગીઓ કહે છે આ નાડી આવી લાલ થાય ત્યારે 'પ્રબુદ્ધ અગ્નિ' જાગ્રત્ થયો કહે છે. ઈંગલા, પિંગલા, સુષુમણા ઈડા, પિંગલા અને સુષુમ્ણા નામની કાયા, જમણા નાક અને વચ્ચે રહેવી ત્રણ નાડીઓ ત્રિપુટી એ ત્રણ નાડીઓ ગગન શિખર મસ્તકની અંદર આવેલ સૌથી ઊંચું સ્થાન અકલ-કુવારી • શુદ્ધ બુદ્ધિ સાત સૂરના એક ધ્યાન વિનાપાટ વિના કોણ: પાટ મંડિ ત્યારે ભક્તોને પ્રસાદ આપ્યા છે તેને 'કોણીપાવણ' આપી કહેવાય છે પ્રથ સાધિન સૂરજ ચંદ્ર તેનું સાધિયા • પાટની બે બાજુ બોની બે દાંતીઓ પ્રગટાવે છે તેને સૂરજ ચંદ્ર કહે છે સાધિયા: સાધી જ્યોતિ • જ્યોતિ સહિત ધ્રુવું સ્થિ • અવાજ કરે ત્યારે ત્રણમ કોઈને જણાવે છે તેમ]

ઘાટો ૨

[તાલ–ત્રિતાલ ચાલતીમા]

પિયાલો અમને પાયો રે, ગુરુએ મારે મહેર કરી,
દેહું માં દરશાવ્યા રે, હુરોહર આપે હરિ

(સાખી)

પહેલો પિયાલો ગણીરામનો, બુજતે પાયો બોધ,
કૂંચી બતાવી બ્રહ્મ કાયા તણી, અને કળા બતાવી કોઈ,
ત્રિકુટી તાળાં ઊઘડ્યા, શૂન્યમાં દરશાવ્યા સોઈ,

(ચાલતી)

એવું નજરે બધુ જ્યાજ્યું રે,
જોયું મેં તો જરાએ જરી-પિયાલો૦

આળપંપાળ અળગાં કરી હંસલા !
દલડે રાખજો ધીર,
આવો અવસરિયો ફેર ન આવે,
તું સમજ સમજ મનવીર—તમે પીઓ....૧
સૂકે સરોવરિયે હંસલો શેલે,
રૂવે છે ઘોર ગંભીર !
બગલાનો ચારો છોડીને હંસલા !
ચૂગી લે મુક્તાફળ હીર—તમે પીઓ....૨
ગંગા જમના તખત તરવેણી,
જાકો નિરમળ નીર,
સૌ પીએ સંત સુહાગી,
બેસી જમનાને તીર—તમે પીઓ....૩
સૌ દેવન કો દેવ કનૈયો,
સૌ પીરન કો પીર,
લખીરામને સંતો કરમણ ચરણે,
સાયબ મળ્યા સધીર—તમે પીઓ....૪

ભાવાર્થ : પ્રેમરસનું પાણી તો ચાલ્યું જ જાય છે. તમે પ્યાલો ભરીને પી લો હે જીવ ! આળપંપાળને છોડી દઈને દિલમાં ધીરજ રાખજો આવો સમય ફરીથી નહિ આવે, માટે મન ! તું સમજ. ૧

સૂકા સરોવરમાં હંસ ફર્યા કરે છે અને હૃદયફાટ રડે છે. હે હંસ ! (સૂકા સરોવરનાં માછલાંનો) બગલાનો આહાર તજી દઈને મોતી જ ચણી લે. ૨

તીરે બેસીને સૌ સુહાગી (સૌભાગ્યવંતા) સંતો જળ પીએ છે ૩.

કૃષ્ણ સૌ દેવનાયે દેવ છે અને બધા પીરનાયે પીર છે. ગુરુ કરમણના ચરણમાં બેસીને લખીરામ કહે છે કે મને તો ધીરજવાળા ગુરુ (સાહેબ) મળ્યા છે. ૪.

પ્યાલો ૪

[રાગ-કાફી]

[આ પ્યાલો રવિ સાહેબનો છે. રવિ સાહેબ તણુજા ગામમાં વિશા વૈશ્ય કુળમાં ૧૭૮૬માં જન્મેલા. એમના પિતાનું નામ મંછારામ. માતાનું નામ ઈચ્છાબાઈ એમના ગુરુ ભાણ સાહેબ ખભાળિયામાં એમણે સમાત લીધેલી કબીરના એ અવતાર કહેવાતા મુખ્ય શિષ્યો મોગર સાહેબ અને લાલ સાહેબ.]

પ્યાલો મેં પીધો રે, દીધો હરિએ હેત કરી,
પરિબ્રહ્મ ભાળ્યા રે, શૂન્યમાં સભર ભરી-ટેક
સતગુરુએ શ્રવણે રસ રેડયો, ચોટયો રુદિયા માંઈ,
સાંધે સાંધે રસ સાંચર્યો, ઉનમુન રહ્યો ઠેરાઈ,
સૂરતા જેની શૂન્ય થઈ રે, ભેતરે નહિ ફરી—પ્યાલો૦ ૧
કામ ક્રોધ લોભ મદ માયા, આવરણ પામ્યાં અસ્ત,
નવપંદર અભ્યાસ અંતરથી, મિટ ગઈ પીઠ સમસ્ત,
નજરમાં નાંવે રે, વિનો કોઈ દૂજો હરિ—પ્યાલો૦ ૨
કયણી બકણી છૂટી ક્રિયા, કેનાં ગાઈએ ગીત,
ખોળણહારો માંઈ ખોવાણો, આપેં રહ્યો અદ્વૈત,
પ્યાલો, ગળી પાણી રે, હતો તેમ રહ્યો ઠરી—પ્યાલો૦ ૩
ગૂંગે સાકર ગળી ગળામાં, સમજ સમજ પસ્તાય,
રવિ રામરસ કેસે કહાવે, વસ્તુ વિણ-જિભ્યાય,
ઘટોઘટ બોલે રે, સ્વાંગ અનેક ધરી—પ્યાલો૦ ૪

ભાવાર્થ : હરિએ હેત કરીને દીધો અને મેં એ પ્યાલો પીધો કે ચારે બાજુ અવકાશમાં પરિબ્રહ્મને ભરપૂર ભરેલા દીઠા (ટેક)

સદ્ગુરુએ કાનમાંથી (ગુરુમંત્ર દ્વારા) રસ રેડ્યો પણ એ તો મારા હૃદયમાં ચોંટી ગયો પછી તો એ સાથે સાથે (રૂવાડે રૂવાડે) ફરી વળ્યો, અને ઉનમુનિ(આત્યંતિક ધ્યાનાવસ્થા)માં એ સ્થિર થતાં જેની સૂરતા (બુદ્ધિ) શૂન્ય (નહિવત્) થઈ ગઈ છે એને પ્યાલો પછી ઊતરે નહિ ૧.

(પ્યાલો પીધાથી) કામક્રોધ, લોભમાયા વગેરે આવરણ નાશ પામ્યાં છે દેહ તથા મનના ૯+૧૫=૨૪ વિભાગના સતત ચિંતનથી બધી પીડા મરી ગઈ છે હવે તો હરિ વિના બીજું કાંઈ નજરે જ આવતું નથી ૨

હરિરસકા ભરપૂર પીઓ કોઈ,
ઘટાક ઘટાક ઘટાક, ઘટાક પીઓ કોઈ,
લાગી સંતો સદ્ગુરુ વચનોકી ચોટું લાગી,
હરિગુરુ વચનોકી ચોટું, કલેજામેં
ખટાક ખટાક ખટાક, ખટાક કલેજામેં—ટેક
આપકું ખોજો, તમે દિલકું જોજો,
બાહિર રહ્યો તું ગૂંચવાઈ,
તીરથમાતર, સબ ઘર ભટક્યો, મરી ગયો તુ
ભટાક ભટાક ભટાક, ભટાક મરી ગયો—હે.. જી પિયાલા૦૧
સાધના વિના કોઈ નવ સિધ્યા,
માયામાં રહ્યા લપટાઈ,
દિલદરિયાને જે નવ સમજ્યા, મરી ગયા એ
ફટાક ફટાક ફટાક, ફટાક મરી ગયા—હે....જી પિયાલા૦૨
શૂન્ય શિખરમે પિયે પિયાલા,
દિલ દેવે વો કાટ,
મોરધજ રાજાએ અ ગ ઘેરા'યાં, ખૂલી ગયાં જેનાં
કપાટ કપાટ કપાટ, કપાટ ખૂલી ગયા—હે જી પિયાલા૦૩
કહત કબીર સા'બ સુનો મેરે સાધુ,
એહી પદ હે રે અગાધ,
સંતે મળીને ગોદડી બિછાઈ, તમે બિછાઈ ત્યો
ઝટાક ઝટાક ઝટાક, ઝટાક બિછાઈ ત્યો—હે....જી પિયાલા૦૪

ભાવાર્થ : હરિરસ સ્વરૂપ પ્રેમરસથી ભરપૂર પ્યાલો ઘટાક ઘટાક કરીને પીઓ હે સંતો ! અમારા હૃદયમાં તો સદ્ગુરુ-વચનોના બાણની ખટાક કરતી ચોટ લાગી છે (ટેક)

આત્માને જ શોધો, દિલને તપાસો, બહાર શા માટે ભટકો છો ? બધાં તીર્થ ભટકી ભટકીને તું મરી જવાનો ૧

સાધના કર્યા વિના કોઈ મોક્ષ નથી પામતા માયામાં જ ગૂંચવાઈ રહે છે જેઓ દિનરૂપી દરિયાને ન સમજી શક્યા એ (ખોટાં મોતીની જેમ) ફટાક કરતા મરી ગયા છે ૨.

જેઓ શૂન્ય શિખરમાં, છેલ્લી (દશમી) આધ્યાત્મિક સ્થિતિએ પહોંચે છે તેઓ પોતાનું હૃદય પણ કાપીને આપી દે છે મોરધ્વજ રાજાએ પોતાના શરીર પર કરવત ફેરવવા દીધું હતું, કારણ કે એના હૃદયનો કબાટ ઊઘડી ગયો હતો ૩

કબીરસાહેબ કહે છે કે હે સંતો ! આ પદ ઘણું ઊંડું (કઠિન) છે સંતોએ તો પોતાની ગોદડી બિછાવી લીધી છે (સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું છે) તમે પણ તમારી ગોદડી ઝટાક કરતા (ઝાપટીને) બિછાવી લ્યો ૪

[૩]

આગમવાણી

ભૂતકાળને જાણવો, વર્તમાનકાળના પાયારૂપ ભૂતકાળને ઉકેલવો એ એક માનવસહજ ઇચ્છા છે સંભવ છે કે ભૂતકાળને જાણવાનું માનવીનું આકર્ષણ પોતાની અને સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિની રહસ્યમયતાને કારણે થયું હોય બાળકમાં પણ થોડી સમજશક્તિનો વિકાસ થતાં એને પહેલો પ્રશ્ન એ જ થાય છે કે 'હું ક્યાંથી આવ્યો ?' પછી ક્રમશ માનવીને પોતાની અને સૃષ્ટિની પરિમિત શક્તિ અને ક્ષણભંગુરતાનું ભાન થતાં એણે કોઈ વિરાટ સર્વશક્તિમાન, સર્વવ્યાપી, અજર અમર એવા સ્વયંભૂની કલ્પના કરી

આ સ્વયંભૂ (ઈશ્વર)ની શોધ કરતા કરતા માનવીને અનેક આધ્યાત્મિક અને ભૌતિક સત્યોનો પરિચય થયો આ ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક

સત્યોના સાક્ષાત્કારની આદિમાનવીઓએ અનેક વ્યાખ્યાઓ બાંધી. એમાં સૌથી વિશેષ સ્થાન ઉત્પત્તિને અપાયું છે. પુરાણો તો એવી ઉત્પત્તિનાં અદ્ભુત રહસ્યોથી જ ભર્યા છે. દશાવતારની કલ્પનામાં ઉત્પત્તિરહસ્ય વધુ ઐતિહાસિક સ્વરૂપ પામ્યું છે. આમ માત્ર હિંદુ શાસ્ત્રો કે પુરાણો જ નહિ, પણ જગતના એકેએક ધર્મશાસ્ત્રની શરૂઆત સૃષ્ટિની રહસ્યમય ઉત્પત્તિકથાથી જ થાય છે.

ઉત્પત્તિનાં રહસ્યો જાણવાની ઇચ્છામાંથી જ બધા ઇતિહાસોનો ઉગમ થયો છે. પણ માનવીની એ ઇચ્છા પાછળની ભાવના કાંઈક આવી છે. ભૂતકાળને શોધતાં શોધતાં માનવ-ઉત્પત્તિ અને એથીયે આગળ આ પૃથ્વી અને જગતની ઉત્પત્તિ પણ શોધી કાઢવી અને એ શોધના તંતુ પર માનવજીવનનો, સમગ્ર જગતનો શક્ય એટલો ભાવિ ખ્યાલ પણ બાંધી લેવો. માનવીની આ ઇચ્છા દિવસે દિવસે વિશેષ શાસ્ત્રીય બનતી ગઈ છે અને આજે તો એ ઇચ્છાને પરિણામે માનવીએ ઇતિહાસનાં અણલખ્યાં પાનાં ઉકેલી પૃથ્વીના પટ પર અને સમુદ્રને તળિયે પડેલા અગમ્ય અવશેષો (Fossils) વાંચ્યા છે. પૃથ્વીના કણેકણને વૈજ્ઞાનિક રીતે વિચારીને પૃથ્વીનો ઉત્પત્તિકાળ, સૂર્યમાંથી એનો ઉગમ અને સૂર્યની પણ હસ્તી શા કારણે છે એ ઉકેલી કાઢ્યું છે. એ શોધો તો આજે નક્કર સત્યો જેવી થઈને બેઠી છે.

પણ આ બધી શોધનું આદિસ્થાન તો ઉત્પત્તિનાં રહસ્યો ઉકેલવાની માનવ-ઇચ્છા જ. પુરાણોમાં મૂકવામાં આવેલ દશાવતારની કલ્પના-મત્સ્ય, કાચબો, વરાહ, નૃસિંહ, વામન, પરશુરામ, રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ અને નકલંકની કલ્પના-પણ વૈજ્ઞાનિક રીતે ઘટાવવામાં આવે તો જગતના આદિકાળથી આજ સુધીના ક્રમિક ઇતિહાસનું આલેખન એમાં ઉકેલી શકાય છે એવા પંડિતોના મત સાથે વૈજ્ઞાનિકોનો મત પણ મળતો થતો જાય છે. દશાવતારથી એ કલ્પનામાં મુકાયેલ દશમા અવતાર 'નિષ્કલંક' તો ભાવિ આગમવાણીના મૂળ આધારરૂપ બની ગયેલ છે. આ દશાવતારની

કાળથી ? પુરુષ અને તું પ્રકૃતિ (પ્રકૃતિ) છે (૧) કબીર ધર્મદાસને કહે છે કે મૂળ ઉત્પત્તિની આ કથા તમે સાંભળો (૭)]

બીજક કોહવાજકનું આલેખન

[આ ભજન મોરબીમાં થઈ ગયેલા કવિજન બાલક બીજકા કોહ વાળે ગાયું કહેવાય છે આ ભજન મુખ્યત્વે 'પાટ' જોસે ત્યારે જ સમાપ્ત છે 'પાટ' સમયની લોકોક્તિ કહેવાનો ક્રમમાં ઉલ્લેખ છે પણ એમાં ઉત્પત્તિકથાનો નિર્દેશ કોઈ આડી લીધું છે ભજન ક્યાં અસ્પષ્ટ છે

પ્રથમની બે કડીમાં તો કમની ઉત્પત્તિનું રૂપક તથા એને ઉપદેશ અપાયો છે

જેમ કબીરના આલેખનમાં 'શબ્દે શબ્દે' ઉત્પત્તિ થઈ તેમ આ ભજનની બીજી કડીમાં 'ચાર કોડયું' માં પૃથ્વીની ઉત્પત્તિકથા વર્ણવાઈ છે એ ચાર કોડ્યુના અર્થનાં તો આદિ શિવ અને શક્તિ વર્ણવાયાં છે શિવ-શક્તિએ પ્રથમ પૃથ્વીના આધારરૂપ મેરુ, પછી ધરતી ને પછી આકાશ નીપજાવ્યાં એ પછી વનસ્પતિ, ચાંદો, સૂરજ અને મેઘમલ્હાર પ્રમાણ પા બીજા ભજનોની રીતે તપાસતાં આ ચાર કોડ્યુની સાંકળ આપણને કદી સાંપડે, કા જુદે જ બીજા બધાં આલેખનોમાં મેરુ, ધરતી કે આકાશ પહેલાં ચાંદા-સૂરજની ઉત્પત્તિ વર્ણવાઈ હોય છે, જ્યારે અહીં ચાંદો-સૂરજ પાછળથી પ્રગટેલા જાણ્યા છે]

સાચા હકોર સોનીચે, જપીચે દેવ ઓકાર ટેક.
બીજ બોતર વાવિયો, ધરણી પાયો ધાર,
ધરણી માથે વરણ મોરીયો, જેને કૂળ લાગ્યાં બ્યુપાર;
ચેતન નગરી ને પ્રેમ રાજા, બોલે મુરિજન ચાર,
મુરિજન ! સ્યામને સમરીજો, તારે તારણહાર
જી રે બોલ્યો । પ્રથમ હુતો આના પેટને ગરણહાર, જી
જેટલાં તીરથ કીજિયે, તીરથ શક્તિ હોય,
તીરથ બોજા બોદાવરી, જેના નરમણાં નીર હોય;

બારાતણાં બાર પૂજો, નૂરત સાંધો સૂરત,
નૂરતમાળા, સૂરત સમરો, સુખમનાને વાટ;
કાયાવાડી હંસ ભમરો ખેલે ગઢ મોઝાર.
જી રે રાણી, તીરથરો આ જીવ છે મેમાન ૨
શિવશક્તિ આદિ ઊપન્યાં, કાંકણ ભરિયાં ચાર,
પેલે કાંકણ મેર (મેરુ) માંડ્યો, ધરણી ને અંકાશ;
બીજે કાંકણ પવન પાણી વનસ્પતિ અઢાર,
ત્રીજે કાંકણ ચાદો સૂરજ મેલ્યા મેઘમલાર;
ચોથે કાંકણ ધરમ છાયો શિવશક્તિ ઘેર વાસ.
જી રે રાણી ! દૂરિજન હૈયામાથી મેલ્ય. ૩
સુરિજન મેળા મેં સુણ્યા, ગાયા અપરંપાર,
પાનાં ફળિયાં, ચોક પૂર્યાં, બેઠા રણશી રાય;
ધરા જાજમ, અંકાશ તંબૂ, બેઠા નકળંક પાટ,
રંભા નાચે, વેદ વાંચે, હુવો જેજેકાર;
કર જોડી મેઘ ખીમો બોલ્યા સિધ્યા સુરિજન ચાર.
ખીમો કહે પ્રાપત હોય તો પામીએ ૪

[અર્થ.– હે લોકો, સાચા ઠાકોરને સેવો અને મોરારને જપો. (ટેક) ધરણીનો પાયો ધારીને ખેતરમાં બીજ વાવતાં ધરણી માથે વૃક્ષ મેર્યું, જેને અનેક ફળ લાગ્યાં આ ચેતન નગરીમાં પ્રેમ રાજા છે અને ચાર સુરિજન બેઠા છે હે સુરિજનો ! શ્યામને સમરો, તારણહાર આપણને તારશે, કારણ કે પ્રથમ તો આપણે માના ગર્ભદ્વારે પડ્યાં હતાં (૧) જેટલાં તીરથ ધારીએ (સેવીએ) એ બધાં આધાર થશે. ગંગા–ગોદાવરીનાં નિર્મળ નીર ભર્યા છે નૂરત-સૂરત સાધીને બારને પૂજો (બાર બીજના ધણીને–નકળંકને) આ કાયારૂપી વાડીમાં આત્મારૂપી ભમરો ગઢ વચ્ચે ખેલી રહ્યો છે પણ એ તો થોડા વખતનો મહેમાન

છે (૨) પ્રથમ સ્તિવસ્તિક ગોપન્યા, ગોખણે ચાર કાંકણ[1] ભરી મેરૂ, પત્થ્વી, આકાશ, પવન પાણી, અઢાર વનસ્પતિ વગેરે સમે સૃજ્ય સજ્ઝ ધર્મ સ્થાપ્યો (૩) સુજ્ઞિજનોની આદી ઉત્પત્તિકથા મે જાણી અને વખાણી છે આજે આપ્ય કુળવાથી ચોક પૂરીને રાવત રમૂલી ગજ્ઞ બેઠા છે ધ્ય। જેની જાજમ છે, આકાશ જેનો તબુ છે એવા પાટ પર નકુગાદ (નિષ્કલંક) પ્રભુ મેરૂ છે વેદ વચન છે જેજેકાર થયો છે મેઘવાળ બીમો આવ છે કે આ સમયે બાર મૂરિજના સુગતિ પામ્યા (૪)]

મેઘ ધારૂનું આગમન

[આ આગમનું આરાધી ગાજન 'મેઘ ધારૂ' નામના મેઘવાળ જાતે ગાયુ કહેવાય છે બાલગણ આમમાં 'માતોત્પત્તિ' ના એ ગુરૂ હતા.

આ ગાજન પણ મોટાપથીઓના 'પાટ'ની ક્રિયા વખતે જ સવિશેષ ગવાય છે પણ એમાં આકર્ષક રીતે પ્રાચીન ઈતિહાસ તથા કાંઈક અંશે એ સમાજની પ્રણાલિકાનો ઈતોસ્તતો નિર્દેશ આવી જાય છે]

પહેલો પહેલો જાજન રચિયો પેલાહરાય,
કુજર દોરીને ઊભા પાણીને દરબાર,
સોના કેરો કળશ ને સોના કેરો પાટ,
સોનાને સિંગાસણ બેઠા નકુળા ગરાય,
ઘણોધ્યો ઘણોધ્યો કુજર પાણીને દરબાર,
પાચ કરોડે કોળી પાવળ વરતાય,
બીજ ધરમ ક્રિયા હોય ત્યા ભળો,
કુજર ઊઠીને સિંગલદીપમા ભળો,
ચાલો સતના મેલી ! જાયેચે જાઇ,
બારસઠ તીરથ જગા જમના જાઈ ૧

[1] કાંકણ પાકને બાર બૂણે ગોબાની બાર કુંડળા કરી તેના પર કંકુ ભરે છે તેને 'કાંકણ' કહે છે

બીજે બીજે જગત રચિયો હરિશ્ચંદ્રરાય,
રેવત દોરીને ઊભો ધણીને દરબાર;
રૂપા કેરો કળશ ને રૂપા કેરો પાટ,
રૂપાને સિંહાસણ બેઠા નકુળંગરાય;
વળોંધ્યો વળોંધ્યો રેવંત ધણીને દરબાર,
સાત કરોડ કોળી પાવળ પરતાપ;
બીજ ધરમ ક્રિયા હોય ત્યાં ભળો,
રેવત ઊઠીને સૂરજના રથમાં ચળો;
ચાલો સતના બેલી ! જઈએ જાઈ,
અડસઠ તીરથ ગંગા જમના નાઈ. ૨

ત્રીજે ત્રીજો જગત રચિયો જેઠુરરાય,
કવલી દોરી ને ઊભા ધણીને દરબાર,
ત્રાંબા કેરો કળશ ને ત્રાંબા કેરો પાટ,
ત્રાંબાને સિંહાસણ બેઠા નકુળંગરાય;
વળોંધી વળોંધી કવલી ધણીને દ્વાર,
દશ કરોડે કોળી પાવળ પરતાપ,
બીજ ધરમ ક્રિયા હોય ત્યાં ભળો,
કવલી ઊઠીને કૃષ્ણીવનમાં ચરે;
ચાલો સતના બેલી ! જઈએ જાઈ,
અડસઠ તીરથ ગંગા જમના નાઈ. ૩

ચોથો ચોથો જગત રચિયો અળરાય,
અજિયા દોરીને ઊભા ધણીને દ્વાર;
માટી કેરો કળશ ને માટી કેરો પાટ,
માટીને સિંહાસણ બેઠા નકુળંગરાય;

વળોપી વળોપી અજિયા ધણીને દ્વારે,
આર કરોડે કેળની પાવળ વરતાય,
બીજ ધરમ કિયા હોય ત્યાં મળો,
ઊઠી ગઈ ઝાંઝ ને અજિયા ચડી રહી,
એવા એવા વચન આ કળિયુગના પ્રભાવ;
બોલ્યા મેઘ બારૂ માના ગુરુને પ્રતાપ,
આવો સાતના બેલી ! અમેથે જાઈ,
અદસઠ તીરથ ગંગા જમના નાઈ ૪

[અર્થ – પહેલો પત્ર અઢારે કળો અને પ્રભુને દ્વારે હાથી બાંધી ઊભા રહ્યા સોનાનો કળશ સોનાનો પાટ અને સોનાનું સિંહાસન (પાટ ચમકતી ચામડીનો) પર નકળંક જોડા પ્રભુ પાસે હાથીને વળોપ્યો–વધેર્યો–હોમ કર્યો અને તેની પ્રસાદી (કેળની પાવળ) પાંચ કરોડ લોકોને મુખે ગઈ હાથી સિદ્ધવડીમાં ચાલ્યો ગયો ૧

બીજો પત્ર હરિશ્ચંદ્ર રાજાએ કર્યો રૂપાનો કળશ, રૂપાનો પાટ ને રૂપાનું સિંહાસન ધોડા વધેર્યો સૂરજમાં ભળી ગયો (સૂરજનો રથ ધોડા ખેંચે છે તે કલ્પના અનુસાર ?) સાત કરોડને પ્રસાદ પહોંચ્યો ૨

ત્રીજો પત્ર યુધિષ્ઠિરે રચ્યો તાંબાનો કળશ, તાંબાનો પાટ ને તાંબાનું સિંહાસન ગાય વધેરી (જોઈએ આમાં ધાર્મિક બાધ ન હતો તે કલ્પના આની પાછળ હશે ?) દસ કરોડને પ્રસાદી પહોંચી કવની કરણીવનમાં અહીં ૩

ચોથો પત્ર બલિરાજાએ કર્યો માટીનો કળશ, માટીનો પાટ અને માટીનું સિંહાસન અકિયા–બકરી વધેરી આઠ કરોડે પ્રસાદ પહોંચ્યો અને–સૂતરમાંજ જોડી ગયો અને બકરી પડી રહી. (અંતરમાં કે અજાણતાં ન થઈ) કળિયુગનું આ ઓધાણ–પ્રમાણ છે ૪]

અઢસઠતું આગમ)

[આ આગમ ઓરિજનલ કૃતિ ભાગ દસ–આલ્બમ-કનાતનું છે પ્રયત્ન

સમયમાં નરનારી વચ્ચે આજના જેવા શિષ્ટાચારના ભેદ ઊભા થયા ન હતા. કર્મધર્મના પિષ્ટપેષણમાં લોકો ન ઊતરતા (૧) શાસ્ત્રોની કલ્પના અનુસાર બહુ મોડેથી સગપણ કરીને પરણાવતા સંભોગની વાસના તે દિવસે જાગૃત થયેલી નહિ અને એકબીજાની દૃષ્ટિ મળતાં ગર્ભાધાન રહેતું (તોળલને એ જ રીતે ગર્ભ રહેલો કહેવાય છે) ગર્ભવાસ પણ પાંચ વર્ષનો જ કલ્પાય તે ઘણું જ જીવેને! (૨) ગાયો ભેસો તે વખતે હાથી જેવડી હતી પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં પશુઓ અસામાન્ય કદના હતા એની અજાણ્યે પણ આમાં કલ્પના નથી આવી ગઈ? તેમ જ અન્ન ધાનને બદલે દૂધ પીને લોકો જીવતા એ પાછળ માનવી રહેઠાણ કરી જમીન ખેડતો ગયો એ પહેલાં પશુપાલનથી નિર્વાહ ચલાવતો એનો નિર્દેશ નથી?]

અસલ જુગની રે આગળે સંત રે ઝવેરી નર જાગતા,
અલખ ધણીના જ્યારે આરાધ કરતા આરાધે હરિ આવતા. ટેક
નર ને નારી તે દિ' ભેળાં બેસી જમતાં, એક આસન પર પોઢતાં,
કરમ ને ધરમ તે દિ' કછુએ પણ નો'તાં, દૃષ્ટિ કેરાં ફળ લાગતાં.
અસલ જુગની રે૦

પાંચ રે વરસે બાઈને પુતર જનમતો, પારણિયે પોઢાડતાં,
સાઠ વરસે એનાં સગપણ કરતા, હજારે પરણાવતા.
અસલ જુગની રે૦

ચાંદો ને સૂરજ કછુએ પણ નો'તા, હીરાના પ્રકાશ હોતા,
હીરા ને માણેક તે દિ' બહોત હતાં, શ્રીફળને અનુમાને રે.
અસલ જુગની રે૦

ગાયું ને ભેસું તે દિ' બહોત હતાં, હાથીને અનુમાને રે,
અન્ન ને ધાન કછુએ પણ નો'તાં, દૂધ રે પીને નર જીવતા.
અસલ જુગની રે૦

ભાગ્યશાળીના જે કંઠમાં પડતાની પૂર્વે જ્યાં સુધી અને પડતાનું સ્થાનકે ઠરી ત્યાં સુધીમાં બધાયે જે સમયે મારા જીવનના આધાર સમો સાથીમો છુટકર દિશાઓથી આવી પહોંચશે. ૭

ભાવમ કલ્યાણક—કલિયુગના દૂષણને દૂષણને પુષ્પોને નિષ્ફલક કરનાર સાથીનો નદ્દક નામે પાંચમો કલ્યાણક અને કલિયુગ છતાંપણ સત્ય યુગ સ્થાપશે એમ દેવાગત પંડિત કહે છે ૮]

સરવણ કાંધલીનું આગમન

[સરવણ કાંધલીના આ આગમનમાં સાથીનો એનું સૈન્ય એના ચહાપડો વગેરેનું વિગતવાર અને મનોહારી વર્ણન છે એ સૈન્ય અને સહાયકોને સાથીના જનૈયા કહ્યા છે તેમ જ છેલ્લી કડીઓમાં સાથીનાં લગ્ન મુકાયાં છે તે આ આગમની વિશિષ્ટતા છે]

વીરા ! જાગી શકો તો નર જાગતને જોવા જુ,

ઓઘતે ઘરો આરાધ, ગરવો આવે ગાયને ગેલણ જુ.

વીરા મારા ! ગરવામાથી ગેબી જાગશે, હથુહથી ઉઠશે કેકાણ જુ,

વીરા મારા ! હનમો જતિ વાયક ફેરવે, ગજનિનો ગાયો ગાગેવાન

વીરા મારા ૧

વીરા મારા ! ઓતરે ચકી રે સાથીનો આવશે, ગઢટેકડીએ ગેલાણ જુ,

વીરા મારા ! જળથી ભરે રે વાદળો આવશે, ઝબકે ચમકાણ વિજાન

વીરા મારા ૨

વીરા મારા ! દીહુડે દોડે સાથીનો આવશે, ઉપર સોનેરી પલાણ જુ,

વીરા મારા ! ધૂજે ધરતી ને બળકે સાયરા, ડુંગરે ને દેવળે ગેલાણ જુ

વીરા મારા ૩

વીરા મારા ! પાય કરોડે ઝડૂલાટ આવશે, ચાલ કરોડે હણહણકાય,

વીરા મારા ! નવ કરોડે જોગણ જનૈયા, બાર કરોડે બળરાય

વીરા મારા ૪

વીરા મારા! તેર મણનાં તે દિ' તીર હોશે, અને મણ ત્રીસની કમાન,
વીરા મારા! બત્રીસહથ્થા જોદ્ધા જાગશે, મારા સાયબના દળમાંહીં.
વીરા મારા૦ ૫

વીરા મારા! સાયબો ઘાણી તે દિ' માંડશે, ફેરવે લોઢા કેરી લાટ,
વીરા મારા! નર રે નુગરાને એમાં પીલશે, એનાં રગત મશાલે બળાય.
વીરા મારા૦ ૬

વીરા મારા! સાંઢણી દૂધે ત્યારે ઝશે, દૂધ હોશે રે બેડાં બાર,
વીરા મારા! શેરડીએ કણ તે દિ' લાગશે, તેની તો ખીર રંધાય.
વીરા મારા૦ ૭

વીરા મારા! જૂનાણે જાગીડા વાગશે, વાગે ત્રંબાળુ નિશાન,
વીરા મારા! સાયબો પરણે રે સુંદરી, પરણે ઊગમતે ભાણ.
વીરા મારા૦ ૮

વીરા મારા! માતા કુંતા ને સતી દ્રૌપદી, હરચંદ રાયની નાર,
વીરા મારા! સતીયું ગાવે હરિના સોયલા, બેસી દેવને દુવાર.
વીરા મારા૦ ૯

વીરા મારા! વિવા વિતશે મોડ થાંભલે, વરતાશે ત્યારે જેજેકાર,
વીરા મારા! ગુરુચરણે સરવણ બોલિયા, બોલ્યા આગમનાં એ ધાણ.
વીરા મારા૦ ૧૦

{ અર્થ:– હે સંતો! આ કળિયુગમાં જાગૃત રહીને પ્રભુનો આરાધ કરી લેજો; ગરવો ગિરનાર સાધુઓને નિર્ભયસ્થાન આપી ઊભો છે. (ટેક)

એ ગિરનારમાં સૂતેલા ત્રેમી પુરુષો જાગશે ત્યારે ઘોડા હણહણી ઊઠશે. એ સમયે હનુમાનજાતિ વાયક ફેરવીને–સંદેશવાહક બની મોખરે ચાલશે ૧.

એ સમયે સાયબો ઉત્તર દિશાએથી આવશે અને મોરબી ઊતરશે

એની સાથે ત્રંબાળુ અને નિશાન સહિત જબરી જાન પણ આવશે. ૨.

સાયબો લીલા ઘોડા માથે સોનેરી પલાણ માંડી સવારી કરશે, એ સમયે ધરતી ને સાગર ખળભળી ઊઠશે, તેમ જ ડુંગરે ને દેવળે પડાવ પડશે. ૩.

એ સૈન્યમાં સહાયક બનવા પાંચ કરોડ સૈનિકો લઈને પ્રહ્લાદ, સાત કરોડ સૈનિકોને લઈને હરિશ્ચંદ્ર રાજા, નવ કરોડ સૈનિકો લઈને જેસલપીર અને બાર કરોડ સૈનિકો લઈને બળિરાજા આવશે. ૪.

એ સૈન્ય પાસે તેર મણનાં તીર તથા ત્રીસ મણની કમાન હશે. એ દળમાં તીરના વાપરનારા જોદ્ધા બત્રીસહથ્થા હશે. ૫.

એ સૈન્યને સંગાથે લઈને સાયબો લોઢાની લાટ (પીલવાનો રોલ) સહિત લાણી માંડશે, જેમાં નુગરા માણસોને પીલી નાખશે અને તેમનાં લોહીની મશાલો બાળશે. ૬.

ત્યારે સાંઢણીનું બાર બેડાં દૂધ થશે. શેરડી પર અનાજના કણ લાગશે. એ દૂધ અને કણની સૈન્ય માટે ખીર રંધાશે. ૭.

ત્યારબાદ જૂનાગઢમાં જાંગીના ઢોલ—ત્રંબાળુ અને નિશાન વાગશે. સવારને પહોર સાયબો સુંદરી પરણશે. ૮.

એ સમયે માતા કુંતા, સતી દ્રૌપદી અને હરિશ્ચંદ્ર રાજાની પત્ની સતી તારામતી મંદિરને દ્વારે બેસીને હરિના સોયલા—લગ્નગીતો ગાશે. ૯.

પ્રભુનો વિવાહ મોડથાંભલે—વાજતેગાજતે પૂરો થશે અને ચારે બાજુ જેજેકાર બોલાશે. સરવણ બોલે છે કે આ આગમની નિશાનીઓ છે. ૧૦.]

સરવણ કાપડીનું બીજું આગમ

[સરવણ કાપડીનું આ બીજું આગમ કલ્પનાને રમણે ચડે છે અને અશક્ય વસ્તુઓને શક્ય નીરખે છે. અલબત્ત, એ કલ્પનાઓને પણ પૃથ્વીના કોઈ અજબ વાતાવરણ-પરિવર્તનને અંગે શક્ય કલ્પી શકાય ખરી. સૃષ્ટિનું ભાવિ-નિર્માણ કલ્પના વૈજ્ઞાનિકોની કલ્પનાઓ પાછળ

વૈતાનિક પશ્ચાદ્ભૂ હોય છે જ્યારે આ આગમોને તે ન મળેલ હોઈ માત્ર કલ્પના રહે છે]

વીરા મારા! આવ્યાં છે આગમ ઢૂકડાં, તમે ચેતો ચેતનહાર,
વીરા મારા! જોઈ વિચારી સતો ચાલજો. —ટેક

વીરા મારા! કાળી કોયલ તે દિ' પોળી હોશે,
તે દિ' ઉજળા હોશે કાગ;
વીરા મારા! નાગરવેલે ફળ લાગશે,
તે દિ' નિરવિખ હોશે નાગ. જોઈ૦
વીરા મારા! નાનેરો મોટેરાને નહિ નમે,
નહિ રાખે માવતરની મલાજ;
વીરા મારા! નરનાં કહ્યાં નારી નહિ કરે,
તે દિ' ગુરુ માથે ચેલાના રાજ. જોઈ૦
વીરા મારા! બગલા જેવડો બળદિયો,
તે દિ' હોલા જેવડી ગાય;
વીરા મારા! છ છ મહિનાનાં બાળક બોલશે,
એની બોલી ન સમજાય. જોઈ૦
વીરા મારા! બગલા ગોખે જ્યારે બેસશે,
તે દિ' રાણીયુ કરશે રાજ;
વીરા મારા! પંડિત જાશે રે મૂરખને પૂછવા,
બોલ એના લાખે મુલાય. જોઈ૦
વીરા મારા! તરકસ તીર ને તાંજણો,
ઘોડલે ચડશે કિરતાર;
વીરા મારા! થર થર કંપે મેદની,
તે દિ' ધરા ન ઝીલે ભાર. જોઈ૦

વીરા મારા ! સાવબો એરણ તે દિ' માંડશે,
ખેલશે ચોકને મેદાન;
વીરા મારા ! નર રે નુગરાને જડુ મારશે,
માયે મોઘરિયુના માર. જોઈ૦
વીરા મારા ! ત્રણ ત્રણ જુગ આગે વહી ગયા,
ચોથો હવે જાવનહાર;
વીરા મારા ! સરવણ કાપડી બોલિયા,
આ છે આગમનાં એધાણ જોઈ૦

[અર્થ – હે ભાઈ ! આગમ ભાખેલો સમય પાસે આવી રહ્યો છે, માટે ચેતો અને હે સંતો ! જોઈ વિચારીને ચાલજો (ટેક)

તે સમયે કાળી કોમલ ધોળી થશે અને કાગડા ઊજળા થશે, નાગરવેલે ફળ ચોટશે અને સર્પ વિષ વિનાના થઈ જશે ૧

એ સમયે નાનો ભાઈ મોટાનું નહિ માને, અને (પુત્રો) માતા પિતાની મર્યાદા નહિ રાખે, સ્ત્રી પુરુષનું કહ્યું નહિ કરે અને ગુરુ પર શિષ્યો આધિપત્ય ભોગવશે ૨

તે સમયે બળદ બગલા જેવડો અને ગાય હોવા જેવડી થશે ૭ માસનાં બાળક બોલવા ભાગશે (જોડે) એમની બોલી સમજી શકાશે નહિ ૩

ભુંગરા (પાપી) લોકોને પકડી પકડીને (લોહાની) કરું (કડીઓ) મારશે અને ઉપર મોથરીઓના (હથોડાના) માર મારશે. ૬

આગળ આવા બધા ગુરુ તો થઈ ગયા છે ચોથો (કળિયુગ) પણ જવા જોઈએ છે સાખીમાં કબીરજી કહે છે કે આ (ઘોર કળિયુગ) જોવાનો આગમ છે ૭]

વેણા ભાણનું આગમ

[વેણા ભાણનું આ આગમ પ્રલયકાળનું વર્ણન કરે છે પ્રલયકાળના ચોક્કસ સમય તરીકે 'સાવત ચોગણીતેર સતાણું'ના ઉલ્લેખ માટે આ આગમ વિશેષ ચર્ચાયું છે ત્યારે જૂનાગઢ જેવા કેટલાક ધર્મસ્થાનોના સ્થાનક પર મુસ્લિમ રાજ હોઈ, આમાં 'હિંદવાણું રાજ' સ્થપાવાની આશા મુકાઈ લાગે છે પ્રલયકાળ સમયે સાધના સાથે સંબંધ-ચમત્કાર બાબતોનો ઉલ્લેખ આ એક જ આગમમાં જોવામાં આવે છે]

વાણી રે મારું માતા થરહર જશે તો ધરતી ગાવા,
પથ રે મારું ગરવા દેવનો કુંડ કામોદર નાંવા. ટેક
ઊંચો રે ને રળિયામણો ગઢ તો ધમળો જૂનો,
જ્યાં જોઉં ત્યાં નત્ય નવો આપર ગઢ તો જૂનો. ૧
ગરવામાંથી ગોબી જાશે ઝળકે નવલખ નેજા,
ઓતર થકી સાયબો આવશે જોયા મોટા મોટા જોદ્ધા. ૨
ચાવડ અડશે રઘુવટે શીશ દૈત્યુના દળવા,
ખાડુ ને ખપ્પર લેશે હાથમાં રગત દૈત્યુનાં પીવા. ૩
જૂનાગઢની બજારમાં હાલે રગત ધરપૂરા,
રાણોજી રગત માડશે ઊગમતે ધાણું સૂરજ. ૪
આગરચ દનની હોશે આરતી અચિંયળા હોશે સતપૂજા,
પૂજા ચડે કામધેનને બાંગ નહિ દેવે ભલકાં. ૫

સંવત ઓગણીસોતેર સત્તાણુંમાં રાજ હિંદુવાણું હોશે,
ગત્યનો સેવક વેલો આવો બોલિયા બળી આવે ચમત્કાર દખશે ૬

[અર્થ – કારણ પાસે જીભથી ગરજ ગાવા વાણી આવું પ્રભુ માર્ગે
તો મનવા નિરનારનો અને નાદીને પાવન થવા કુડ દામોદર આવું પ્રભુ (૨૬)

મરવો નિરનાર ઊંચો ને રળિયામણો છે જેમ જેહુ ઓમ તેનાં
નવનાં સ્વરૂપ દેખાય છે છતાં અહ તો જૂનો જ ને ? ૧

ઓ ગરવામાંથી ઓળો પુરુષ—નકળશે અવતાર જાગશે, સાથે નવ
લાખ નેજા—વાવટા ફરકતા આવશે સાથમાં—અનંતપુરુષ દિત્તર
દિશાઓમાંથી આવશે સાથે મોટા જોદ્ધા આવશે ૨

ઓ યુદ્ધમાં ચાવડ પણ વૈરીનાં રુધિર—લોહી પીવા બાકુ ને ખપ્પર
હાથ ધરશે ૩

જૂનાગઢની બજારોમાં લોહી વહ્યાં જશે પ્રભુ સવાર થતાં યુદ્ધની
રમત આદરશે ૪

યુદ્ધ પછી અમરગઢનાં આરતી થશે અને સતપૂજા કાયમ થશે.
ગૌમાતાને પણ પૂજા અપશે. પછી ત્યાં ઝુલ્યા બાંધ્યા નહિ પાછે ૫

૧૯૮૦માં ત્યાં હિંદુવાણું રાજ સ્થપાશે સત્ય—સતસમાજનો સેવક
વેલો આવો કહે છે કે ત્યારે પ્રભુ આવે ઉભા-ચમર ઢોળનામા આવશે ૬]

લીળાલહરાઈનું અવતરણ

[લીળાલહરાઈ 'દેવતણખી' નામના સુદ્વાર ભક્તની પુત્રી હતાં અને
કુંવારપણે સાથે પરણેલાં હતાં જેમ જેહુક-તોળક, ભાલો-કૃપાણ દેવાયત-
દેવધ તેમ લીળાલહરાઈ અને કુંવારબાનું યુગલ પ્રસિદ્ધિકારમાં હોઈ ન હોય
પણ સતસમાજની વાણીમાં તો અસ્તિત્વ ધરાવે છે એ લીળાલહરાઈના
મુખમાં આ અવતરણ એક સ્વપ્નના વર્ણન તરીકે મુકાયું છે એ એની એક
વિશિષ્ટતા છે, અને કેટલાંક અવતરણ-વર્ણન સાથે પ્રલય બાદ અમુક
સમયે બની જશે અને ત્યાંથી સતયુગનાં પ્રમાણ મળે એવી

ભવિષ્યવાણી એની બીજી વિશિષ્ટતા છે કલિયુગના સ્વરૂપની વચમાં ઘુસી ગયેની એક કડી અપ્રસ્તુત લાગે છે]

વીરા ! સૂરતા રાણીને સપનું લાધ્યું,
એના પરભાતે પરસન (પ્રશ્ન) પૂછ્યા,
વીરા ! વેણે વેણે રે રાણીએ વરણવ કીધાં,
ઈ વરણવે કુભા રાણા સીધ્યા. ટેક
વીરા ! સાયબો દેખાતો આવે ઝળહળ ઝૂઝતો,
એને પગલે હાલે રે સત શૂરા,
વીરા ! નેવ નેજા ઝળકે ને પાખડ પરલે,
રે હાતા આવે કપટી ને કૂડા. ૧
વીરા ! પહેલી ફોજે જ્યારે હોશે જળપાણી,
બીજી રે ફોજે કાદવ કચરા,
વીરા ! ત્રીજી ફોજે ઝીણી લોઠણ ઊડશે,
ચોથી રે ફોજે રવિ ઝાબા. ૨
વીરા ! ત્રાંબા રે પિત્તળની ઘાણી મડાશે,
એમાં લોઢા કેરી લાટુ નખાશે,
વીરા ! કુડિયાં કપટિયાને માલીકોર પીલશે,
એના રગત મશાલુમાં બળશે. ૩
વીરા ! પહેલો રે દીવો ગઢ ગિરનાર હોશે,
બીજો રે દીવો સિંગલદીપમા,
વીરા ! ત્રીજો રે દીવો દરિયા બેટમાં હોશે,
ચોથો રે દીવો નર્મદા તટમાં. ૪
વીરા ! ચણ્યા ઘઉ દાણા ગણ્યા વેચાશે,
ત્યારે પળીએ વેચાશે પાણી,

વીરા ! પડીકે બાંધ્યા કયારે અન્ન તો વેચાશે,
ત્યારે દમડે વેચાશે નારી ૫
વીરા ! આવા સમુદરમા ચીકી ચીકડી હોશે,
એવી કળિયુગની નિશાની,
વીરા ! રાઠોડુના કુળમા લીળલબાઈ જોયા,
ઇ તો જોયા છે આગમ વાણી ૬

[અર્થ – મરતા (જેનું જોઇ ધ્યાન થયુ છે તેમા લીળલંબાઈ) રાણીને સ્વપ્નુ આવ્યુ એ વિષે સવારે પૂછતાં રાણીએ બધુ વર્ણન કર્યું અને કુંવર રાણા એ સાંભળીને મુક્તિ પામ્યા (૨૬)

(સ્વપ્નામાં શું દેખાયુ ?) સાપનો પ્રકાશિત સ્વરૂપે ખૂબતો આવે છે પાળ્યા સત અને ગંદા આવ્યા આવે છે સારે નવ નોબ ઝળકતા આવે છે ને પાપકનો મનપ થતો આવે છે કપડી ને કૂડા કપાતા આવે છે ૧

(સાપવાની) પહેલી કોર આવની હોય છે ત્યારે જળપ્રકાર હોય છે બીજી કોરને વખતે (પૃથ્વી પર પથરાયેલા જળના) કાલ્પ કયરા થઈ જશે બીજી કોર આવતા તો ગોમાંથી ધૂળના વંટોળ ઊઠશે અને ચોમેરી આવતાં ગોની ગેબથી સૂર્ય પણ ધૂંધળો-ઝાંખો થઈ જશે. ૨

એ પછી સાપનો વિકરાળ પાણી માંડીને ગોમાં લોહાની લાટ નાખશે અને કૂડા-કપટી લોકોને પાની નાખશે અને ગોમનાં લોહીમાંથી અગ્નાળો બાળશે ૩

આ પછી પહેલો દીવો ગઢ-ગિરનાર આગે પ્રકટ થશે, બીજો દીવો સિંગનદીપમાં (બહારમાં) ત્રીજો દીવો દરિયાના બેટમાં અને ચોથો દીવો નર્મદા નદીને તીરે થશે (આ વારે જગાડવો ધર્મના સ્થાનક કોમી કોઈને) ૪

કળિયુગના સમયમાં અનાજ મબુને વેચાશે પાણી પણીએ પણીએ,

અન્ન પડીકે અને સ્ત્રી પૈસે વેચાશે (ગતવર્ષ કે દુર્ભિક્ષ પ્રવર્તશે અને સ્ત્રી વેચવા જેવો કઠણ સમય આવશે) ૫.

ખારા સમુદ્રમાં એકાદ મીઠી વીરડીરૂપ આ ધર્મના સ્થાનક હશે આ કળિયુગની નિશાની છે રાઠોડોના કુળમાં લીળલબાઈ આ આગમ-વાણી બોલે છે ૬]

સહદેવ જોષીનું આગમ

[સહદેવ જોષીના નામાચરણવાળુ આ આગમ કળિયુગના સમાજની સ્થિતિ વર્ણવી, એવા યુગથી બચવા પાંડવો પાસે હિમાળો ગળવાનો પ્રસ્તાવ રજૂ કરે છે આ પછી એક બીજુ આગમ બોલાય છે. જેમાં પાંડવો હિમાળો શા માટે ગળવા ગયા તેના કારણરૂપે કળિયુગનું વિગત વાર વર્ણન શંકર પાર્વતીજીને કહી સંભળાવે છે]

હે... જી આદિ ભગતિ સન્યાસની કાંક કાક ઋષિએ જાણી,
એવી ભગતિને ભૂલી કરી જરણાની જાળ તો બંધાણી,
નરના નિવેડા વાંલો માગશે, માગશે હાં...
પોરા રે પરમાણે પાડવ ! જાગશે, જાગશે હાં
કેડે મડદંગ બાવો બાંધશે, ભગત કરશે ભેળા,
શેરીએ ને ગલીએ પોકારશે, કોઈ યાવ મારા ચેલા. આદિ૦
મુમન, મૂડા ને મરકરા, આવી ભગતિમા ભળશે,
પોતાના ગુરુને છોડી કરી, ગુરુ કોઈ બીજાને કરશે આદિ૦
સાસરા સામી વહુ ઓચરે, કૂડી વરતિ (વૃત્તિ) બંધાશે,
બાપનું કહ્યું બેટો નહિ કરે, એવાં કળજુગ નિશાને. આદિ૦
ઊંચા કુળની સુંદરી, નીચા કુળમાં વરશે,
પોતાના ધણીને છોડી કરી, અવર સાથે ફરશે આદિ૦
કહે સહદેવ રાજા ધ્રમને, આપણે હિમાળો ગળીએ,
આવતા કળિયુગને છોડી કરી, પ્રભુના ચરણમાં ભળીએ. આદિ૦

વીરા ! પડીકે બાંધ્યા જ્યારે અન્ન તો વેચાશે,
ત્યારે દમડે વેચાશે નારી ૫
વીરા ! ખારા સમુદરમાં મીઠી વીરડી હોશે,
એવી કળિયુગની નિશાની,
વીરા ! રાઠોડુના કુળમાં લીળલબાઈ બોલ્યા,
ઈ તો બોલ્યા છે આગમ વાણી ૬

[અર્થ – સૂરતા (જેનું એક ધ્યાન થયું છે તેવાં લીળલબાઈ) શણીને સ્વપ્નું આવ્યું એ વિષે સવારે પૂછતાં રાણીએ બધું વર્ણન કર્યું અને કુંભા રાણા એ સાંભળીને મુક્તિ પામ્યા (ટેક)

(સ્વપ્નામાં શું દેખાયું ?) સાવળો પ્રકાશિત સ્વરૂપે ઝૂઝતો આવે છે પાછળ સંત અને ઘરા ચાલ્યા આવે છે સાથે નવ નેજા ઝળકતા આવે છે ને પાખંડનો પ્રલય થતો આવે છે કપટી ને કૂડા કપાતા આવે છે ૧

(સાવળાની) પહેલી ફોજ આવતી હોય છે ત્યારે જળબંબાકાર હોય છે બીજી ફોજને વખતે (પૃથ્વી પર પથરાયેલા જળના) કાદવ કચરા થઈ જશે ત્રીજી ફોજ આવતા તો એમાંથી ધૂળના વંટોળ ઊઠશે અને ચોથી આવતાં એની ખેવટથી સૂર્ય પણ ધૂંધળો-ઝાંખો થઈ જશે ૨

એ પછી સાવળો પિત્તળની ઘાણી માંડીને એમાં લોઢાની લાટ નાખશે અને કૂડા-કપટી લોકોને પીલી નાખશે અને એમનાં લોહીમાંથી મશાલો બાળશે ૩

આ પછી પહેલો દીવો ગઢ-ગિરનાર માથે પ્રકટ થશે બીજો દીવો સિંગલદ્વીપમાં (લંકામાં) ત્રીજો દીવો દરિયાના બેટમાં અને ચોથો દીવો નર્મદા નદીને તીરે થશે (આ ચારે જગ્યાઓ ધર્મનાં સ્થાનક જેવી હોઈને) ૪

કળિયુગના સમયમાં અનાજ ગણીને વેચાશે પાણી પળીએ પળીએ,

પણ સરક્યું, સ્થાન મળ્યું છે અને મુસ્લિમો પોતાના ધર્મને ઉપાસતાં છતાં એકરૂપ થઈને રહ્યા છે.

'અલખ—સંતસમાજનો મહામેળો' ભળવાનો હોય ત્યારે કચ્છી, જૂનાગઢ, ભેવાડ, રણુજા અને ઠાળિયે હિંદુ સંતોને વાચક—તેડું આપ છે તે જ રીતે દિલ્લી શેર કતીપરા બાદશા અને કુરબમહાર્દ ને પણ વાચક બાય છે

" વાચક દિલ્લી શેર બાય,
કતીબશા બાદશા ને કુરબમહાર્દ આલશે હેલ હો. "

અનેક દેવદેવીઓથી ભરપૂર ભનેલા હિંદુધર્મમાં 'મોટો પંથ' કહી મૂર્તિના આલંબન વગર, એક જ પરબ્રહ્મ પ્રભુને જ્યોતિસ્વરૂપે આરાધે છે; કદાચ દીનધર્મની સહેલાઈ વહેતી આ ધર્મસરણીને કારણે મુસ્લિમ ઓલિયાઓ આ ધર્મ સાથે એકરૂપ બની ગયા હોય તો ના નહિ.

એકબીજાના ધર્મની આદાન

અને તે જ કારણે આ પંથના કેટલા સંતોના અખાડામાં મુસ્લિમ ઓલિયાઓનું આગમન અને સાંઈ ઓના તકિયામાં હિંદુ સંતોનું ગમન સહજ અને સ્વાભાવિક વર્તન હતું એકબીજાને ત્યાં સાંઈ ઓ—સંતો શિષ્ય—સમૂહ સહિત જમ, પુષ્કળ દિવસો ધર્મચર્ચા થાય અને 'એક-નામબંધુ'ના નાતે સાથે બેસી કરે ઓ સોરઠમાં રોજની વાત હતી. હિંદુ સંત સાંઈની નમાજ અને તસબીની અદબ કરે અને સાંઈ હિંદુ સંતની ભજન-ભાળા અને એકતારાની અદબ કરે એ સ્વાભાવિક બેસહિત બનતું હતું.

આવા એકમેકના મિલનથી એકબીજાના ધર્મનાં સુંદર તત્વો એક-બીજાએ સહેજે અપનાવી લીધાં હોય છે. સૌરાષ્ટ્રના ભજનોમાં 'પિયાલા'નું આગમન સૂફીવાદી સાંઈ ઓના સંસર્ગથી આવ્યું હોય છે. આ સિવાય એ ભજનોમાં અપભ્રંશ કચ્છી-સિંધી લાક્ષણી છાંટ પણ સાંઈ ઓના સહવાસનું કારણ લાગે છે. સાહેબ, નૂર, પીર, સાંઈ-બનેરે

[અર્થ :- મૂળ, સાચી ભક્તિ સંન્યાસની છે. કોઈ કોઈ ઋષિ એ જાણતા પણ હવે એ ભૂલી જવાથી સંસાર-જાળ બંધાઈ ગઈ છે. પ્રભુ મનુષ્યો પાસેથી નિવેડા-હિસાબ માગશે અને હે પાંડવો ! સમય અનુસાર પ્રભુ જન્મ ધરશે. ૧.

કેડે તબલાં બાંધીને ગુરુ ગાશે, ભક્તો ભેગા કરશે અને શેરીએ ગલીએ પોકારીને પોતાના ચેલા થવા લોકોને પોકાર કરશે ૨.

મુંગન-અહંકારી, મૂંડા-ધર્મહીન અને મશ્કરા લોકો પંથ-ધર્મમાં ભળશે. પોતાના ગુરુને છોડી, તેઓ બીજાને ગુરુ બનાવ્યા કરશે ૩.

સસરા સામે વહુ બોલશે સસરાની કુદૃષ્ટિ થશે. બાપનું કહ્યું દીકરો નહિ કરે. આ કળિયુગની નિશાની છે. ૪.

ઊંચા કુળની કન્યા નીચા કુળમાં વરશે અને પોતાના પતિને છોડી બીજાઓ સાથે ફર્યા કરશે ૫.

સહદેવ પ્રેમ-યુધિષ્ઠિરને કહે છે કે ચાલો આપણે હેમાલો ગળીએ અને આવા કળિયુગથી બચીને પ્રભુચરણમાં શરણ લઈએ. ૬.]

પણ સારું સ્થાન મળ્યું છે અને મુસ્લિમો પોતાના ધર્મને ઉપાસતાં છતાં એકરૂપ થઈને રહ્યા છે.

'ગરબે—સંતસમાજનો મહામેળો' ગવાતો હોય ત્યારે કચ્છી, જૂનાગઢ, મેવાડ, રસૂલ અને કોળાંકિ હિંદુ સંતોને વાચક—તેડું મળે છે તે જ રીતે હિંગ્લી શેર કલીબશ્રા બાદશા અને હુરમહાર્ડ ને પણ વાચક મળ્યા છે

" વાચક હિંગ્લી શેર કલંદર,
કલીબશ્રા બાદશા ને હુરમહાર્ડ આવકીયે હેલ્ય છે. "

અનેક દેવદેવીઓમાંથી કરચક અનેક હિંદુધર્મમાં 'મોટો પીર' કહી મૂર્તિના આલંબન વગર, એક જ પરમસત્ય પ્રભુને જ્યોતિસ્વરૂપે આરાધે છે; કદાચ દીનધર્મની સમોવડ ચઢેતી આ ધર્મસરણિને કારણે મુસ્લિમ ઓલિયાઓ આ ધર્મ સાથે એકરૂપ બની ગયા હોય તો ના નહિ.

એકતાપીઠના ધર્મની અસર

અને તે જ કારણે આ પંથના કુકડ સંતોના અખાડામાં મુસ્લિમ ઓલિયાઓનું આગમન અને સાંઈ ઓના તકિયામાં હિંદુ સંતોનું ગમન સોરઠમાં તદ્દન સ્વાભાવિક વર્તન હતું એકતાપીઠને ત્યાં સાંઈ ઓ-સંતો શિષ્ય—સમૂહ સહિત જતા, પુલ્લા દિક્ષણી ધર્મગ્રંથો વાંચ અને 'એકનામણણી' ના જાપ સાથે બેસી કરે એ સોરઠમાં જાજરી વાત હતી. હિંદુ સંત સાંઈની સમાધિ અને તકિયાની અદબ કરે અને સાંઈ હિંદુ સંતની બાજ-બાગા અને ઓઢતાગની અદબ કરે એ સ્વાભાવિક બોલચાલ બની ગયો હતો.

આવા એકમેકના મિલનથી એકતાપીઠના ધર્મનાં સુંદર તત્ત્વો એકતાપીઠને સહેજે આપનારી ચોપડી દેખાય છે. સોરઠભરનાં ગામડાંમાં 'પિયાણા'નું આગમન સહીવાદી સાંઈઓના સંસર્ગથી આવ્યું દેખાય છે. આ સિવાય એ ગામડાંમાં અનેકવારી હિંદી-હિંદુ ભાવનાની છાંટ પણ સાંઈ ઓના સહવાસનું કારણ લાગે છે. ગાદીના, ઘર, પીર, સાંઈ-બાબે

સાધુને ઘેર આપણ ચોરી નવ કરીએ,
એની વસ્તુ માગી માગી લઈએ રે. ૧
મનમાં મેલ, કમરમાં છે કાતી,
કાતી કાઢી નાખો તો આપણ મળીએ રે. ૨
સોના કેરા મહેલ, રૂપા કેરા ધ્રાબા,
એને ઝાંખરની વાડું નવ કરીએ રે. ૩
બાર બાર મેઘ એકધારા વરસે,
આવાં અણગળ નીર નવ પીએ રે. ૪
તનહૂંદાં તાળાં, અકલહૂંદી કૂંચી,
એને ઢાબર ઢાંકણ નવ દઈએ રે. ૫
ડોળાં તે જળનો માલા! સંગ નવ કરીએ,
નિર્મળાં નીરે નિત નાહીએ રે. ૬
કહે રે કતીબશા સુણ બે રાહોળ માલા,
આપણો ગુરુજી તારે તો આપણ તરીએ રે. ૭

[અર્થ :—હે માલદે! જોઠો અને ભજન કરી કરીને (આ સંસાર-માયામાંથી) છૂટો. આ (પંથ) માર્ગ ઘણો વસમો છે. સાધુને ઘેર ચોરી ન કરીએ. ત્યાં જે વસ્તુ જોઈતી હોય તે મોઢેથી જ માગી લેવી (સંત કોઈ ચીજની ના ન પાડે). (૧) મનનો મેલ અને કમ્મરમાં છુપાવેલી કાતી કાઢી નાખો તો આપણે મળીએ. (૨) આ (દેહસ્વરૂપી) સોનાના મહેલને રૂપાનો ધ્રાબો છે. એને ઝાંખરાંની (દુર્વૃત્તિની) વાડ ન કરાય. (૩) (પ્રભુસ્વરૂપે) બાર બાર મેઘ એકધારા વરસે છે ત્યારે (દુર્વૃત્તિ સ્વરૂપી) અણગળ પાણી ન પીવાં ઘટે. (૪) (આ આત્માના મહેલને) તનનાં તાળાં છે અને અકલની કૂંચી છે. (એને) ભૂંડાંભૂખ ઢાંકણાં દેવાં ન ઘટે. (૫) (દુર્વાસનારૂપી) ડોળાં પાણીનો સંગ કરવો ન શોભે. નિર્મળ જળથી જ નાહવું જોઈએ. (૬)

કતીસજા કહે છે કે હે રાહોળ માલા ! આપણા સુરુજી તારે તો જ (એમની કૃપા હોય તો જ) આપણે તરીએ. (૭)]

કાજી મામદશાનું ભજન

[કાજી મામદશાનું આ ગીત દેહની અનિત્યતાનું વર્ણન જે રૂપકો દ્વારા કરે છે એ રૂપકો એમનાં મૌલિક છે. ભાષા-સમૃદ્ધિ પણ સારી કહી શકાય તેવી છે એમના આ જ ટેકથી ગવાતા અન્ય એક ગીતમાં ગોપીઓ ઓધવજી દ્વારા કૃષ્ણને સંદેશો કહાવતી હોય એવી વસ્તુ વિરહાગ્નિસભર કલ્પનાઓથી વર્ણવેલ છે. અને '...વણજારા રે...' એવી ટેકથી ગવાતું એક અન્ય ગીત પણ મીરાંના પદની જ યાદ આપે તેવું પ્રેમવર્ણનથી ભરપૂર છે.]

વિના રે દરશન બેડી જાદરી રે, સાંયજી લિયોને સંભાળ રે;
મોલાંજી દિયોને દેદાર રે. વિના૦
નવ નવ મહિના બેડી નાંગળી, આવી છે મૃત્યુલોક માંય રે;
પવન સરૂપી થંભ રોપિયો, ઘડનારો ઘટડાની માંય રે.
વિના રે૦
ધમણું ધમતી રે બંધ રઈ ગિયુ, બૂઝી ગિયો છે અંગાર રે;
એરણ-રણકારા એના બંધ હુવા, લડી હાલ્યો છે લુવાર રે.
(હાલી નીકળ્યો છે લુવાર રે.) વિના૦
કેદી છૂટ્યો કાયા શહેરનો, પીછે પીછે પડી છે પોકાર રે;
દસ દરવાજા એના બંધ છે, (તોયે) નીકળી ગિયો અસવાર રે.
વિના રે૦
મોતી વેરાણાં માણેકચોકમાં, હીરલો ના'વે કોઈને હાથ રે;
આ રે કાયાનો હંસલો હાલિયો, સુણી લ્યો નર ને વળી નાર રે.
વિના રે૦

જંતર પડયું રે માણેકચોકમાં, તૂટી પડયા છે એના તાર રે;
જંતર બિચારું કયા કરે, ગિયો એનો બજાવનહાર રે.
વિના રે૦

સતગુરુએ મારી અમને શારડી, ઊતરી ગઈ આરમપાર રે;
ઘાયલ કીધાં અમારાં પીંજરાં, જીવડા તું થાજે હુસિયાર રે.
વિના રે૦

પંડિત ભૂલ્યો પોથી વાંચતો, કાજીડો ભૂલ્યો છે કુરાન રે;
કાજી રે મામદશાની વિનતિ, સુણી લેજો ગરીબનવાજ રે.
વિના રે૦

(૬) પોથી વાંચતા પંડિત પણ જગતની માયામાં ભૂલા પડ્યા છે અને કુરાન વાંચતા કાજી પણ ભૂલ્યા છે હે ગરીબનવાજ ! કાજી મામદશાની (શરણાગતિ) વિનતિ સાંભળજો (૭)]

હીરલશા સાઈનું ભજન

[આ ભજનના રચનાર હીરલશા સાઈ જૂનાગઢમાં થઈ ગયા કહેવાય છે હજી પણ ત્યાં મુકરબા પડખે તેમની જગ્યા 'હીરણીશા સાઈની જગ્યા' તરીકે જાણીતી છે નવાબ મહોબતખાનના એ ગુરુ હતા અને રસૂલખાનજીને અમરજી દીવાન વગેરે કર્મચારીઓ આ સાઈની જ જગ્યામાંથી ગાદીએ બેસાડવા માટે તેડી લાવેલ કહેવાય છે. એમનું આ ભજન અર્ધ પ્રેમ-વિરહ તથા અર્ધ વૈરાગ્યને પ્રબોધે છે]

હંસલા ! જોબન કીધા મારા જાદરા, કોને કહું દિલડાની વાત.
હંસલા૦
એક રે અંધારી મારે ઓરડી, બીજી મારે વેરણ રાત.
હંસલા૦
પિયુ વિનાનો સુનો મારો ઢોલિયો, પલંગે પછાડું ઠાલા હાથ.
હંસલા૦
મનવો જાણે મોજું માણશું, હૈડામાં રહી ગઈ હામ.
હંસલા૦
સોનું ધારીને હંસલા સંગ કર્યો, કર્મે નીવડ્યું કથીર
હંસલા૦
સાઈ રે હીરલશાની વિનતિ, સુણી લ્યો ગરીબનવાઝ.
હંસલા૦

[અર્થ – હે જીવ ! મારું યૌવન તો જર્જરિત થઈને ગયું; આ દિલની વાત કોને કહું ? (૧) અંધારી ઓરડી છે આઝય રાત છે પિયુ (પ્રભુના મિલન) વિનાના મારા આ ઢોલિયા પર ઠાલા હાથ પછાડી

રહી છું (૨) મનમાં તો મોજ માણવાની ઇચ્છા હતી પણ એ હામ હૈયામાં જ રહી ગઈ. (૩) હે જીવ ! સોનું ધારીને (આ દેહનો) ભંગ કર્યો, પણ એ તો કથીર નીકળ્યું છે (૪) હે મરીચનવાજ ! સાંઈ હીરસશાની આ વિનતિ સાંભળી લેજો. (૫)]

[૫]

માર્ગીપંથની વાણી

નથી થયો. અપભ્રષ્ટ મૂળ સ્વરૂપ તો ક્યાંય નાશ પામ્યું છે

વિચારીને માત્ર વાણી દ્વારા માર્ગને આચારમાં આધક્ર થતા અનથાને અદ્રષ્ટે અટ્ટાચાર સુધી પહોંચી અર્થેય શાક્તપ થમાં સાધકાના ત્રણ પ્રકાર માનવામાં આવતા - પશ્વધિકારી વીરધ્યધિકારી અને દિવ્યધિકારી પશ્વધિકારી પચમકાર દ્રવ્યનુ સેવન કરી શકતા મદ્ય, માંસ, મત્સ્ય, મુદ્રા અને મૈથુન વીર અને દિવ્યના અધિકારો તો પણ કષ્ટસાધ્ય હતા એથી ક્યારે અનધિકારીઓ આ પથમાં જાળા ત્યારે પશ્વધિકાર અને પચમકાર જ આચારમાં રહ્યા. મૂળ તો શાક્તદર્શન અદ્વૈતવાદી છે. પણ શક્તિની ઉપાસના માટેનાં જે સાધનો છે તેનુ રહસ્ય ન સમજતાં લોકો વિશેષે સ્થૂળ રીતે ઉપાસવામાં આવી અને ધીમે ધીમે આ ચિન્તથી આનદમયીનુ સ્વરૂપ ભૂંસાયુ

માર્કંડેયના મકતરકાળમાં એનું વીરત્વ અને દૈવત્વ જળવાઈ રહ્યાં હોવ તેનુ એમના સાધકો અને સાધકોની વાણી ઉપરથી લાગે છે માર્કંડેયના કોટવાળ ભીમરાનું એક જ ભજન જોઈએ :

ગઢ ટેલડી ઓળગે,
ભીમરાની તરિયા પાખી સાંચર્યા હે જી.
રણુશી ચોકાં પાવા બજ્ય,
અવળા સવળા ચૈવત ખેલવે હે જી.
સતી તમે કોના ઘરની નાર,
ક્રિયા ને અમીર ધરની નારડી હે જી.
અમે છીએ ભાતનાં ચમાર,
ચૂથિયે આયુનાં અમે ચામડાં હે જી.
છેહડો અડ્યો સતીને એકલે હે જી.
રાજા તારાં ગઢ ભણડાય,
તારી રે ચૈવત તારી દીકરી હે જી.

રહી પ્રભુ (૨) અનગા તો ભોજ માણવાની ઇચ્છા હતી પણ એ કામ કેમાંય જ રહી ગઈ. (૩) હે જીવ! સોનું મારીને (આ દેહનો) સેજ કર્યો, પણ એ તો કથીર નીવડ્યું છે (૪) હે મરીમનવાજ! સાંઈ દીસલાની આ વિનતિ સાંભળો લેજો (૫)]

[૫]

માર્ગીપંથની વાણી

માર્ગીપંથ આમ તો શાક્ત સંપ્રદાયનો જ લૌકિક પ્રકાર છે અને આ શાક્તપંથ બહોળો અટપટો તથા ગહન છે શક્તિપૂજા અનુસરણ જેટલી પુરાણી છે પણ એનાં સ્વરૂપો તો ભારતનાં વનજાત તમામ ધર્મોમાં રહ્યાં છે શાક્ત સંપ્રદાયનું વિપુલ સાહિત્ય વેદની મંત્રસંહિતામાં, બ્રાહ્મણોમાં, આરણ્યકોમાં, ઉપનિષદોમાં, તંત્રોમાં અને પુરાણોમાં પણ છે એ બધા ઉપરથી ડી૰ બા૰ નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાએ 'શાક્ત સંપ્રદાય' ઉપર એક અભ્યાસપૂર્ણ ગ્રંથ પણ આપ્યો છે એટલા પછી પણ શાક્તપંથના લાંબાગાળે નીપજેલા ગ્રંથોમાં ઠીક ઠીક વિકૃતિઓ પેસાડી છે, એનો બચાવ થઈ શકે તેવું નથી શાક્તપંથની ગહનતાને પામવા જેટલી સમજણના અભાવે પણ એમાં બન્યું હોય એ સ્વાભાવિક છે આ શાક્તપંથ(જેને કોઈ સહજપંથ, માર્ગીપંથ, નિજાર ધર્મ વગેરે નામે ઓળખે છે)ના લૌકિક સ્વરૂપ માર્ગીપંથમાં પણ ઘણા ભાખીકા થઈ ગયા છે વાણી એ જ એમનો વેદ ગણાય છે ને પરંપરા એ જ એમનું શાસ્ત્ર

આ માર્ગીપંથ એક કાળે સૌરાષ્ટ્રમાં અતિ વ્યાપક હતો એ કાળના કોઈકે કે અધ્યાપુત્ર અને એના અંત ભાગે થયેલા વિવિધ સંપ્રદાયના સાધુ-સંતો ઉપર પણ એની અસર હતી, તે આપણે એમનાં ભજનોમાં જોઈ એ ઈચ્છીએ આ માર્ગીપંથના આચાર અને વિચાર ઉપર પુરતો પ્રકાશ તેટલી સામગ્રી પડી છે આજે આ પંથ છેક નાબૂદ

નથી થયો અનસત્ત મૂળ સ્વરૂપ તો લગભગ નાશ પામ્યું છે

વિચારીને માત્ર વાણી દ્વારા ગાઈને આચારમાં સાધક શક્ત બનવાને બદલે ભ્રષ્ટાચાર સુધી પહોંચી ગયેલ શાક્તપંથમાં સાધકોના ત્રણ પ્રકાર માનવામાં આવતા પશુઅધિકારી વીરઅધિકારી અને દિવ્યઅધિકારી પશુઅધિકારી પંચમકાર દ્રવ્યનું સેવન કરી શકતા મદ્ય, માંસ, મત્સ્ય, મુદ્રા અને મૈથુન વીર અને દિવ્યના અધિકારો તો ઘણા કષ્ટસાધ્ય હતા એથી જ્યારે અનધિકારીઓ આ પંથમાં ભળ્યા ત્યારે પશુઅધિકાર અને પંચમકાર જ આચારમાં રહ્યા મૂળ તો શાક્તદર્શન અદ્વૈતવાદી છે. પણ શક્તિની ઉપાસના માટેનાં જે સાધનો છે તેનું રહસ્ય ન સમજાતાં સ્ત્રીને વિશેષે સ્થૂળ રીતે ઉપાસવામાં આવી અને ધીમે ધીમે મા ચિન્મયી આનંદમયીનું સ્વરૂપ ભુલાયું

માર્ગીપંથના ઘડતરકાળમાં એનું વીરત્વ અને દૈવત્વ જળવાઈ રહ્યાં હોય તેવું એમના સાધકો અને સાધકોની વાણી ઉપરથી લાગે છે માર્ગીપંથના કોટવાળ ખીમરાનું એક જ ભજન જોઈએ :

ગઢ ઢેલડી મોજાર,
ખીમરાની તરિયા પાણી સાચર્યા હે જી.
રણશી ઘોડાં પાવા જાય,
અવળા સવળા રૈવત ખેલવે હે જી.
સતી તમે કેના ઘરની નાર,
કિયા ને અમીર ઘરની નારડી હે જી.
અમે છીએ જાતનાં ચમાર,
ચૂંથિયે ગાયુના અમે ચામડા હે જી.
છેડલો અડ્યો સતીને બેડલે હે જી.
રાજા તારાં અંગ અભડાય,
તારી રે રૈયત તારી દીકરી હે જી.

અનુમતિ જોઈએ એ અનુમતિ મળ્યા પછી જ રાજા રણથીને પરમોદ વામા (દીક્ષા દેવામાં) આવે છે

લોકાચારની તસ્વીર

આ ભજનમા તે સમયના લોકાચારની તસ્વીર પડી છે મતિભ્રષ્ટ માનવીનો સ્પર્શ-ભલે ને પછી એ રાજા હોય !-એવો સ્પર્શ અછૂતમાં અછૂત ચમારને માટે પણ ભ્રષ્ટકારી છે એવા રાજાની છાયામાં રહેવુ સલામત નથી એવો રાજા દોષ કરે તેની સામે લોકોનો હાહાકાર જગાવવા જીવતી સમાધ લેવાય એવો રાજા પરિતાપ પામે તો અછૂતને ઘેર પણ આવી ઊભો રહી ક્ષમા માગે, જીવતો દફનાઈ જવા તત્પર થાય, અને એવા રાજાને 'નુમરો' મળી ધર્મપથે વિચરવુ હોય તો એકાદ માણસની પાસે જીદ લીધે ન બની શકે એવી પુન પ્રતિષ્ઠા પામવા માટે તો સાચા દીક્ષિત બનવુ પડે

નુમરા માણસનો છેડો અડતાંય સમાધ લેવાની તૈયારી કરે એવુ પ્રબળ અને શુદ્ધ સ્ત્રીશક્તિનું એ સ્વરૂપ હતુ સાધકના અધિકારો પણ ગુરુજનો જ નક્કી કરતા માર્ગીપથનો ગમે તે અનુયાયી એની પ્રત્યેક વિધિમાં બેસી ન શકતો આંતરશુદ્ધિની ખાતરી પછી જ શિષ્યને પર મોદવામાં આવતો

" બીજ રે થાવરનો જામૈયો રચાવ્યો,
ત્યારે તેડાવો રૂપાંદે રાણી રે."

આમ 'બીજ'ના ઠેર ઠેર ઉલ્લેખો આવે છે બીજની રાત્રિ અને શનિવારનો દિન બારે પવિત્ર મનાય છે ખાસ કરીને અષાઢ સુદ બીજ અને મહા સુદ બીજ એ મહાબીજ કહેવાય છે. શનિવાર શા માટે આટલું મહત્ત્વ ધરાવે છે તે નથી સમજાતું પણ બીજ એ પ્રકાશનો પહેલો દિવસ ગણાતો હોવાથી મહિમાવંત ગણાય છે એ જ રીતે એનો આકાર ગુલાબ જેવો હોવાથી પણ પવિત્ર મનાયેલ કહેવાય છે જ્યારે શાક્તપંથમાં વિમર્શ શક્તિનું શાક્ત પરબિન્દુનું જે યંત્ર છે તેના ત્રિકોણ વચ્ચે શૂન્ય હોય છે ત્રિકોણના ઉપરના ભાગને અપરબિંદુ કહે છે, બીજા ખૂણાને નાદ કહે છે. જ્યારે ત્રીજા છેડાને બીજ કહેવામાં આવે છે સંજ્ઞા એવી છે કે અપરબિંદુ એટલે ચેતનમય, નાદ છે તે જડાજડ છે અને બીજ છે તે જડ છે આ ત્રણેય તત્ત્વો એક મેકમાં ગૂંથાયેલાં છે. આ ત્રણ રેખા વડે જે ત્રિકોણ થાય છે તેને તાંત્રિકો ત્રિપુર બીજ કહે છે દરેકમાં જુદી જુદી અનુક્રમે ઉન્નત બનાવતી શક્તિઓનું આરોપણ કરવામાં આવે છે આ શક્તિબીજમાંથી અનેક મંત્રો નીકળ્યા છે. તાંત્રિકો તેને દશમહાવિદ્યા કહે છે

જેમ બીજનો મહિમા તેમ પૂજન કે ઉપાસના જ્યોતને તો આપણે આગળ ચર્ચી ગયા છીએ જ્યોતને જ ઈશ્વરના–શક્તિના પ્રતિરૂપ તેઓ માને છે માર્ગીપંથના સેંકડો ભજનોમાં આ જ્યોત સ્વરૂપને ઉપાસેલ છે : જેમકે

" એવી જળહળ જ્યોતું જાગી રે "
" એવી જ્યોતું ને અજવાળે રે. "
" જ્યોતું સ્વરૂપી બાવો પાટ પધાર્યા. " વગેરે.

શાક્તપંથ સ્ત્રીને સ્ત્રીસ્વરૂપ અને પુરૂષને પુરૂષસ્વરૂપ જ માને છે, કોઈ દુન્યવી સમપણમાં તેઓ માનતા નથી. સ્ત્રીને શક્તિસ્વરૂપ

અનુમતિ જોઈએ એ અનુમતિ મળ્યા પછી જ રાજા સ્ત્રીને પરમોદ વામા (દીક્ષા દેવામાં) આવે છે

લોકાચારની તસ્વીર

આ ભજનમા તે સમયના લોકાચારની તસ્વીર પડી છે મતિભ્રષ્ટ માનવીનો સ્પર્શ—ભલે તે પછી એ રાજા હોય!—એવો સ્પર્શ અછૂતમાં અછૂત ચમારને માટે પણ ભ્રષ્ટકારી છે એવા રાજાની છાયામાં રહેવુ સલામત નથી એવો રાજા દોષ કરે તેની સામે લોકોનો હાહાકાર જગાવવા જીવતી સમાધ લેવાય એવો રાજા પરિતાપ પામે તો અછૂતને ઘેર પણ આવી ઊભો રહી ક્ષમા માગે જીવતો દફનાઈ જવા તત્પર થાય, અને એવા રાજાને નુગરો' મળી ધર્મપથે વિચરવુ હોય તો એકાદ માણસની પાસે જીદ લીધે ન બની શકે એવી પુન પ્રતિષ્ઠા પામવા માટે તો સાચા દીક્ષિત બનવુ પડે

નુગરા માણસનો છેડો અડતાંય સમાધ લેવાની તૈયારી કરે એવ પ્રબળ અને શુદ્ધ સ્ત્રીશક્તિનું એ સ્વરૂપ હતુ સાધકના અધિકારો પણ ગુરુજનો જ નક્કી કરતા માર્ગીપથનો ગમે તે અનુયાયી એની પ્રત્યેક વિધિમાં બેસી ન શકતો આંતરશુદ્ધિની ખાતરી પછી જ શિષ્યને પર મોદવામાં આવતો

બીજ ધર્મ નિજિયા ધર્મ પણ એને કહેવામા આવે છે માર્ગી પથમા બીજનો ભારે મોટો મહિમા છે

"બાર બીજના ધણીને સમરુ, નકલક નેજા ધારી રે"

એ જ રીતે

"બીજ રે ધરમનો મહિમા છે મોટો, મુખે કહ્યો નવ જાય"

"બીજ રે બધૂકડી ને પ્રેમના પલીતા,

અમને જ્ઞાન ગલોલી લાગી રે"

"બીજ રે ચાવરનો દિન ભલો, કાઈક સુકૃત કરીએ"

ઉપાસનારો છે માર્ગીપંથમાં ઘણા મુસ્લિમ સંતો પણ થઈ ગયા છે તે આપણે જોયું આ માર્ગીપંથ કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને મારવાડ સુધી લગભગ એક જ સ્વરૂપ ધરાવતો હતો માર્ગીસાધુઓનાં 'વાયક' એટલા વિસ્તારમાં જતાં ને આવતા તે એમનાં ભજનોમાંથી દેખાય છે

શાક્તપંથના આ ફાટાનું—માર્ગી સંપ્રદાયનું ઘડતર કોણે કર્યું તે જાણવા નથી મળતું વળી એ પંથના જે સંતો-સાધકો થઈ ગયા તે એક જ કાળમાં થયા કે ઓછાવધતા અંતરે થયા તે પણ જાણવા નથી મળતું એટલું જ કહી શકાય કે એ સાધકોની હયાતીમાં માર્ગી પંથની શુદ્ધિ જળવાઈ રહી હશે એમના એક ભજનમાં એમના લગભગ બધા સાધકોનાં નામ આવી જાય છે એ ભજન પણ ખીમરા કોટવાળની સ્ત્રી દાળણદે અને ઢેલડીના રાજા રાવ રણશીને લગતું જ છે

ઢેલડી નગર મોઝાર, સતી રે દાળણદે પાણી સાચર્યાં,
રાજા સરે શણગાર, રાવત રણસિંગ ઘોડા ખેલવે,
રાજાનો ઊઠ્યો રૂમાલ, આવી ભરાણો દાળણદેને બેઠલે,
બેઠલું ફરે રે અંકાશ, નુગરા માણસનો પાલવ અડ્યો
ખીમરા સમાત્યુ ગળાવ, સમાત્યુ ગળાવો આપણા સાચની,
સતી કિયો રે અપરાધ, શા રે અપરાધે સમાત્યુ લિજિયે?
પાણી ગિયા'તા તળાવ, નુગરા માણસની નજરુ પડી,
શહેરમા સંભળાણી વાત, સતી રે દાળણદે નહિ જીવે
ખબરુ રણશીને થાય, આવી રે ઊભા ખીમરાને આગણે,
શે'રમા નુગરુ છે કોણ? નુગરા માણસને ઘાણીએ પીલીએ,
નુગરા રાજા કહેવાય, અવરને રે દોષ નવ દિજિયે,
સતી મને રે પરમોદ, નહિ તો પ્રાણ રે તજુ તારે આગણે
રાજા, મેલો તમે હઠ, ગત્ય રે ગંગાને આપણે પૂછીએ,
તેડાવ્યા હનુમો કોટવાળ, ગત્ય રે ગંગાને વાયક મોકલે,

" બાર જોજનમાં દિસે હરિનો માંડવો
ત્યાં નોતર્યા વણ્ઝુ અહીર,
હનુમો જતિ વાયક હોરવે
હોશે નવખંડમાં આવુ,
જાગી શકો તો મરદો જાગજો
એક મન કરોને આરાધ. "

માર્ગોપંથની વ્યાપક, વિશાળ અને સમાનતાની ભાવના ઉપરના ભજનમાં વ્યાપક થાય છે.

પાટણમાં એક બાજોઠ કાળવામાં આવે એના માથે લીલું પાયરણું હોય. પાયરણા માથે ચોખાની રંગોળી જેવી આકૃતિઓ દોરી હોય. એની વચમાં મોટી જ્યોત બળતી હોય. એની વિધિઓ ઘણી ઘણી છે. પહેલાં તો 'ગલ્પ'ની આરાધનાથી આપોઆપ જ્યોત પ્રગટતી એમ કહેવાતું અને કાળે કાળે જુદાં જુદાં બલિદાન દેવાતાં. એ બલિ દેવાયા પછી સજીવન કરાતા એમ માર્ગોપંથીઓ માને છે. છેલ્લે છેલ્લે બકરીનું બલિદાન આપી એનો પ્રસાદ લેતા અને બકરી સજીવન થતી. પણ વર્ષો પહેલાં ગિરનારમાં કોઈ એક ગુપ્ત જગ્યાએ જ્યાં 'ગલ્પ' બળતી તે સવસો મંડપમાં બકરી વધેરીને પ્રસાદ લીધા પછી સજીવન ન થઈ. ત્યાર પછી એમ મનાતું થયું કે બલિ વધેરવાની કુરિવરની કુરૂઢિ નથી. ત્યારથી બાલ રંધાય છે. આ પ્રસાદને 'કોળી પાવળ' કહે છે. પણ સંયોગ અને એની અનેકવિધ માન્યતાઓની ચર્ચા અહીં જતી કરી છે. પણ સ્ત્રી અને પુરુષની ગુપ્ત અંગોની પૂજા ત્યારે થતી. 'નિજર' શબ્દનો અર્થ પણ કંઈક એવો જ અભાવ છે. 'જર'ને બહિષ્કાર કહે અને બહિષ્કાર નહિ તેને 'નિજર' કહે. સાધક હોય તે જ 'નિજરી' બની શકે. નિજરી એટલે એ ક્રિયામાંથી તરી જનાર. કૂખી બનનાર નહિ.

સાચો માર્ગ કોઈ એકરૂપ જુએ છે, કારણ કે એ અલેખને

ઉપાસનારો છે માર્ગીપંથમાં ઘણા મુસ્લિમ સંતો પણ થઈ ગયા છે તે આપણે જોયું આ માર્ગીપંથ કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને મારવાડ સુધી લગભગ એક જ સ્વરૂપ ધરાવતો હતો માર્ગીસાધુઓનાં 'વાયક' એટલા વિસ્તારમાં જતાં ને આવતા તે એમનાં ભજનોમાંથી દેખાય છે

શાક્તપંથના આ ફાટાનું—માર્ગી સંપ્રદાયનું ઘડતર કોણે કર્યું તે જાણવા નથી મળતું વળી એ પંથના જે સંતો—સાધકો થઈ ગયા તે એક જ કાળમાં થયા કે ઓછાવધતા અંતરે થયા તે પણ જાણવા નથી મળતું એટલું જ કહી શકાય કે એ સાધકોની હયાતીમાં માર્ગી પંથની શુદ્ધિ જળવાઈ રહી હશે એમના એક ભજનમાં એમના લગભગ બધા સાધકોનાં નામ આવી જાય છે. એ ભજન પણ ખીમસ કોટ વાળની સ્ત્રી દાળણદે અને ઢેલડીના રાજા રાવ રણશીને લગતું જ છે

ઢેલડી નગર મોઝાર, સતી રે દાળણદે પાણી સાંચયાં,
રાજા સરે શણગાર, રાવત રણસિંગ ઘોડા ખેલવે,
રાજાનો ઊડયો રૂમાલ, આવી ભરાણો દાળણદેને બેઠલે,
બેઠલું ફરે રે અંકાશ, નુગરા માણસનો પાલવ અડયો
ખીમરા સમાત્યું ગળાવ, સમાત્યું ગળાવો આપણા સાચની,
સતી કિયો રે અપરાધ, શા રે અપરાધે સમાત્યું લિજિયે?
પાણી ગિયાં'તાં તળાવ, નુગરા માણસની નજરું પડી,
શહેરમાં સંભળાણી વાત, સતી રે દાળણદે નહિ જીવે.
ખબરું રણશીને થાય, આવી રે ઊભા ખીમરાને આંગણે,
શે'રમાં નુગરું છે કોણ? નુગરા માણસને ઘાણીએ પીલીએ,
નુગરા રાજા કહેવાય, અવરને રે દોષ નવ દિજિયે,
સતી મને રે પરમોદ, નહિ તો પ્રાણ રે તજું તારે આંગણે.
રાજા, મેલો તમે હઠ, ગત્ય રે ગંગાને આપણે પૂછીએ,
તેડાવ્યા હનુમો કોટવાળ, ગત્ય રે ગંગાને વાયક મોકલે,

વાયક રણુજાએ જાય, સતી નેતલદે રામો પીર આવિયાં,
વાયક ઇંદોર ગઢ જાય, સતી લીળલબાઈ કુંભોરાણો આવિયાં.
વાયક મેવાસે જાય, સતી રૂપાંદે રાહોળ માલો આવિયાં,
વાયક અંજારે જાય, સતી તોળલદે જેસલપીર આવિયાં,
વાયક કોળાંબે જાય, સતી કલુમલુ સાલો સૂરો આવિયાં,
વાયક તળાજે જાય, સતી સોનાંદે ધ્રાંગો વનવીર આવિયાં.
વાયક મજેવડી જાય, સતી લીળલબાઈ દેવતજુખી આવિયાં,
વાયક બીલેસર જાય, સતી દેવળદે દેવાયત પંડિત આવિયાં,
વાયક બીલખે જાય, બીલખાથી નૂર સતાગર બાર્યો આવિયાં,
વાયક વાંસાવડ જાય, વાંસાવડથી સાંસતિયો આવિયા.
વાયક જેસલમેર જાય, જેસલમરથી ગુરુ ઉજમશી આવિયા,
વાયક જૂનાણે જાય, ગિરનારથી સિદ્ધ ચોરાસી આવિયા,
ગત્ય ગંગા ભેળી થાય, એવાં રણુશીનાં કાંકણ ખીમડે બાંધિયા,
ગત્ય ગંગા દીએ પરમાણુ, રણુશીને રામાપીરે પરમોદીઆ.
બોલ્યા ખીમડો કોટવાળ, કળજુગના સાધુ કષ્ટ નહિ ખમે.

આ ભજનમાં નામની સાથે સ્થળનો પણ નિર્દેશ છે એ બધાં સમકાલીન નથી લાગતાં પણ 'ગત્ય' બેસે ત્યારે ભજનમાં અમર બની ગયા ગણાતા પોતાના પંથના સાધકોને પણ બોલાવે છે અને એમની હાજરી માની કામ આગળ ચલાવે છે દરેક સ્ત્રીને સતી તરીકે જ સબોધે છે અને દરેક સતીની સતીત્વ શક્તિનો પરિચય પણ લોકકથાઓમાં છે. આ બતાવે છે કે શરૂમાં આ ધર્મ વિચાર અને આચારમાં પણ ઘણો ઉગ્ર હશે.

મુસ્લિમોનું મહાપર્વ મહોર્રમ

'કરબલા દૂર હે, જાના જરૂર હે' એ વાક્યે વાક્યે દર વર્ષે મુસ્લિમો ૧૩૦૦ વર્ષ પહેલાં કરબલાના રણમેદાનમાં મહંમદ પયગંબરના નવાસા (દીકરી ફાતમાના પુત્ર : દૌહિત્ર) ઈમામ હુસેન શહીદ થયા એ પાક પ્રસંગને મહોર્રમના દિવસોમાં સંભારે છે. લોકોની ચૂટણી સિવાય ખલીફાની ગાદીએ બેસી ગયેલ રંડીબાજ અને શરાબખોર યઝીદની એમણે બેત (આણ) ન સ્વીકારી. યઝીદે બેત ન સ્વીકારે તો ઈમામ હુસેનનું માથું કાપી લાવવા તેના ગવર્નરોને હુકમ કર્યો, પણ કુફાના લોકોએ ઈમામ હુસેનને ખલીફાની ગાદી આપવા કુફા આમંત્ર્યા અને ઈમામ હુસેન મદીનાથી બાળબચ્ચાં અને અન્ય કુટુંબીઓ સહિત માત્ર ૭૨ માણસો સાથે પ્રથમ ચાંદને દિવસે કુફા જવા નીકળ્યા.

બરાબર કરબલાના મેદાનમાં યઝીદનું હજારોનું સૈન્ય સામું મળ્યું. ત્યાં જ સંગ્રામ ખેલાયો અને ઈમામ હુસેન શહીદ થયા એમના ભત્રીજા, તાજા જ પરણી આવેલા તે બના (વરરાજા) કાસમ પણ કપાઈ ગયા. ૭ માસના તરસ્યા બાળક અલી અસગરને પણ શત્રુઓએ પાણીને બદલે તીરથી વીંધી નાખ્યા અને પાણીની મશક લાવતા હજરત અબ્બાસને પણ એક પછી એક હાથ કાપીને મારી નાખ્યા. દસમે ચાંદે તો આ શહાદત પૂરી થઈ. એ શહાદતે તો કરબલાના રણની રેતીના કણે કણને પવિત્રતા સમર્પી અને મુસ્લિમોનું એ યાત્રાધામ બની ગયું.

મહોર્રમના પહેલા ચાંદથી દસમા ચાંદ સુધીમાં આ ભવ્ય ઇતિહાસ રચાઈ ગયો.

('મહોર્રમ' એટલે 'હરામ કરેલું' એવો અર્થ થાય છે. જૂના સમયમાં અરબસ્તાનના લોકો ગમે ત્યારે લડાઈઓ ચલાવ્યા કરતા તેમને કાબૂમાં રાખવા હિજરી સનના પહેલા ચાર માસમાં કતલ-ખૂનરેજી હરામ કરવામાં આવેલી તેથી પ્રથમ માસનું નામ મોહર્રમ-ઉલ-હરામ પડ્યું.)

તાજિયાની શરૂઆત ક્યારે થઈ?

તુર્કસ્તાનનો સમ્રાટ તૈમુર લંગ દર વર્ષે મહોર્રમના આ દિવસો કરબલામાં માળતો. પણ એથી ઘણા દિવસ સુધી એ રાજકાજમાં પૂરું લક્ષ્ય ન આપી શકતો. આથી મેબી વાણીના કથન અનુસાર કરબલાના મેદાનમાં ઈમામ હુસેનની તુરબત (કબરો) પર આવેલ મુકરબાનો નમૂનો દર વર્ષે પોતાની રાજધાનીમાં જ ફેરવી મહોર્રમના દિવસો વિતાવી, કરબલા જવાનો સંતોષ લીધો અને ત્યારથી મુસ્લિમોમાં આ દિવસોમાં તાજિયા ફેરવવાનો રિવાજ શરૂ થયો. હિંદ પર એણે ચડાઈ કરી ત્યારે સૌથી પ્રથમ એણે દિલ્હીમાં આવા રત્નજડિત તાજિયા કાઢ્યા અને હિંદના મુસ્લિમોએ પણ આ પ્રથાને અપનાવી લીધી.

તાજિયાની આ પ્રથા મૂળ મુસ્લિમધર્મ અનુસાર નહિ પણ 'બિદઅત' એટલે નવી દાખલ કરેલી હોવાથી એની કશી 'આયાત—' શાસ્ત્રોક્તવિધિ કરવામાં આવતી નથી. 'તાજિયા'નું મૂળ 'તાઝિયત' એટલે દિલાસો અથવા અન્યના દુઃખ શોકમાં ભાગ લેવો તે છે. તાજિયાનું બીજું નામ 'તાબૂત' છે. તાબૂત એટલે શબ અથવા કફન. તાજિયા મોટે ભાગે એક માસ પહેલાં ઈદના દિવસથી બાંધવા શરૂ થાય છે કોઈ કોઈ ઠેકાણે તો મહોર્રમના દિવસો પૂરા થયા કે બીજા દિવસથી જ એનું બાંધકામ શરૂ થાય છે. તાજિયાને જેવા સુશોભિત કરવા હોય અને તે માટે જેટલો વખત લાગે તે અનુસાર એની શરૂઆત થાય.

ક્યાંક ક્યાંક તે તે ગામના મોટા કુટુંબના મોવડીને હાથે 'યા હુસેન' બોલી દોરો બંધાવી તાજિયાની શરૂઆત કરે. એ સમયે લોબાન વગેરેનો ધૂપ કરવામાં આવે અને ખાસ કરીને શરબત વહેંચવામાં આવે

છે તાજિયાને જુદા જુદા પ્રાંત અનુસાર તાજિયા, તાબૂત ઝરી, માતમ, ડોલો મહોરમ, ઈમામ વગેરે નામ આપવામાં આવે છે સૌરાષ્ટ્રમાં જૂનાગઢ બાંટવા અને રાણપુરના તાજિયા વખણાય છે રૂા ૫૦–૧૦૦ થી માંડી ૫૦૦–૧૦૦૦ સુધી પણ એનું ખર્ચ પહોંચી જાય છે ગ્વાલીઅરમાં તો રાજ્ય પોતે હિંદુ હોવા છતાં તાજિયા પોતા તરફથી બંધાવતુ અને એનું લગભગ ૧૦૦૦–૧૫૦૦ સુધી ખર્ચ થતું જામનગરમાં જામ વિભાના સમયમાં જાનબાઈ રાણીએ સૈયદ લોકોને રૂપાનો તાજિયો આપેલો તે હજી ત્યાં દર વર્ષે નીકળે છે

તાજિયાના ખર્ચ માટે ગામેગામ અમુક ઉઘરાણું હોય છે અમુક જમીન કે મકાનોની આવક તેમાં અપાતી હોય છે ખરડો પણ થાય છે છતાં ખર્ચને પહોંચી શકાય તેમ ન હોય તો મુસ્લિમ યુવાનો ફકીરોના વેશ લઈ ઘેર ઘેર માગતા ફરે અને પૈસા ઉઘરાવે. આને 'ગીરો કાઢી' એમ કહેવામાં આવે છે

તાજિયામાં નીચે પ્રથમ બે લાકડાં માંડી એના પર વાંસની ચીપોથી કામ શરૂ કરવામાં આવે છે આખા તાજિયામાં ૧૦થી માંડી ૨૫ સુધી વાંસડા ખપમાં આવી જાય છે તાજિયાના જુદા જુદા ભાગને વજેરી, કોઠો ગુલજ, સરો વગેરે નામ આપવામાં આવે છે સોનેરી વરખ, અબરખ, રંગરંગીન કાગળ વગેરેનો એમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તાજિયામાં નાની બે તુરબતો—કબરો રચવામાં આવે છે એક ઇમામ હસનની અને બીજી ઇમામ હુસેનની મોટા ભાઈ ઇમામ હસનને પણ શત્રુઓએ ઝેર દઈને મારી નાખેલા

'માતમ' કૂટવાના પ્રકાર

લગભગ ઇદની સાંજથી જ મુસ્લિમોની નાની નાની છોકરીઓ માતમ (મરશિયા) કૂટવા શરૂ કરી દે છે પણ સ્ત્રીઓ તો માતમ કૂટવાનું મોટે ભાગે પ્રથમ ચાંદથી શરૂ કરે છે એક સ્ત્રી માતમ ગાય અને અન્ય સ્ત્રીઓ ઝીલે છે માતમ ગાવાના બેત્રણ પ્રકાર હોય છે (૧) ઊભાં ઊભાં

છાતી અને સાથળ પર બે હાથે કૂટે, જેમ હિંદુ બૈરીઓ કૂટે છે તેમ. (૨) કૂરતાં કૂરતાં માત્ર છાતી પર જ કૂટે, જેમ રાસડા લેવાય છે તેમ. અને (૩) છેલ્લે દિવસે આસ માતમ આવે ત્યારે એક જ હાથે કૂટે અથવા એક હાથથી એક પછી એક સામી છાતીએ કૂટે. મહોરંમના આ દસ દિવસો દરમ્યાન મુસ્લિમ બૈરીઓ કદી હાથની તાળી પાડીને 'જકડિયા' (હિંદુ બૈરીઓના રાસડા જેવાં જ ગીતો) કે એવાં અન્ય ગીતો ગાતી નથી.

કેટલાંક માતમના ટાણા હિંદુ બૈરીઓના મરસિયા જેવા હોય છે, કેટલાંકના ટાણા રાસડા જેવા હોય છે. પણ એની અયમ કડીની કેક કયાંક દોઢી અથવા બમણી લઈને અથવા કડીએ કડીએ દોઢની લયક આપીને મુસ્લિમ બૈરીઓ ગાય છે. એ બાદકમાં ભારે હૃદયદ્રાવકતા ભરી હોય છે. કયાંક કયાંક બધી બૈરીઓ પણ ઢોલ સાથે માતમ મચવવા આવે છે. કયાંક કયાંક બૈરીઓ પોતે જોડી જોડી માતમ ગાય છે અને એક જૂથ એના પર વિવરણ કરે છે. કયાંક બૈરીઓ મુંબઈવરને ઘેર જાય છે, ત્યાં મુંબઈવરની પત્ની માતમ ગવરાવે અને એના પર વિવરણ કરે.

મુકામોના 'ચોકારા'ના પ્રકાર

પુરુષો પહેલા ચાંદથી દસ દિવસ સુધી તાજિયા રચાતા હોય તેની પાસેના કોઈ ચોકમાં ચોકારો લેવો શરૂ કરે છે. લયમાં નોબત, ઢોલ અને કરણાઈ વાગતાં હોય છે. નોબત પર પ્રથમ દાંડી અમુક કુટુંબના સભ્ય જ મારે તેવું હોય છે. નોબતના આ બોલને કોઈ કોઈ કેકાણે તબલાંની ભાષામાં 'બબાજી' કહેવામાં આવે છે. નોબતના તાલે તાલે પુરુષો ગોળગોળ ફરતા જાય, અંદરઅંદર આવતા જાય અને હાથના મુક્કા પર કૂટતા જાય. જ્યારે ચોકારો પૂરો કરવો હોય ત્યારે 'હુસે અલીદર, અસ હુસીદર' એવા વહેતા તાલે નોબત બજે અને સૌ ચોકારો મૂકી એક પગે લાંબી કાંઈ ઠેકતા કૂદતા ચક્કરાવા ફરવા લાગે ને ચોકારો પૂરો થાય. નોબતના અન્ય બોલોને 'ચોકારાના અંગ ચોક' 'કન્યાકુમ્મ બજાનું ચોક' એવા શબ્દ પણ આપ્યા છે.

તોપતની સાથે સગપણ ઓલાદ્યા આત્મના સૂરો ફૂટતા બંધ છે સગપણ ઓલાણાને આ દસે દિવસો રોઝી રા ૧૦–૧૫ સુધી આપે છે જ્યારે ચોકકારાને અગાવવો હોય ત્યારે માતમના દાણ મૂકી તેઓ એક સૂરે બિચા અવાજથી સગપણ કૂકે છે, તેને 'સિધુડ્રે' કહે છે છેલ્લે દિવસે સગપણ ઓલાણાને ખૂબ ગળુ બેસવું પાનું હોઈ બો પાવામા આવે છે

ગામમાં બે ત્રણ કેકાણે ચોકારો લેવાતો હોય તો એક ચોકવાળા બીજે ચોકે જય, પણ જતાં પહેલાં સૌ એક સ્થળે ભેગા થાય બધી ઢોલના તાલે તાલે પાછા પગે કૂદતા જાય, હવામા હાથ ઊંચતા જાય અથવા હાથમાં લીધેલ લાકડીઓ ઘૂમરે ઘુમાવતા જાય આ 'ખાંડું ચોકલ્યુ' એમ કહે છે

અમદાવાદ જામનગર જેવાં મુસ્લિમબહુલ શહેરોમાં આ દસ દિવસોમાં પાયેઝ (વ્યાખ્યાનો) ગોઠવવામા આવે છે, જેમા મોલવીઓ રાહાદતના પ્રસંગો તથા અન્ય પાક પ્રસંગોનું વિવરણ કરે છે કયાંક કયાંક છોકરા દોને ભોતાવી આ દિવસોમાં લાકડીપટ્ટા, દાવતલવાર, બનેટી, જમૈયા વગેરે મર્દાની રમતો શીખવવામાં આવે છે

'યોમ'ના દસ દિન

આ દસ દિવસોને 'યોમ'ના (શોકના) દિવસો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે અને ત્યારે કોઈ કોઈ ચોક્કસ કરે છે સાદુ અનાજ તો બધાજ બધા જ જુવાર વિશેષ બાજ હુસેનો બેસ્મિલ્લ કરતા હોઈ બાટલા પર ન સૂવે કોઈ આ દિવસોમાં કપડાંનો બેલ પહેરે તો કોઈ તાલિબાની પાસે દિવસ ને રાત બેસી રહે, બાજ જબરા ટાણે પેર બાજ કેટલાક ઈબાદતીઓ આ દિવસોમાં મજારની ચાલના પણ કરે છે

માતમના બાંદને 'હકીકત કાસમનો જનેતો' કહે છે તે દિવસે તાજા જ પરણીને આવેલા હકીકત કાસમનો જનેતો (શાદી બાદ પ્રથમ વખત પત્નીને રમાડતી વખત) હતો અને ત્યાં શહીદ થયા તેથી, તાલિબાના બાકા

પડદા બાંધી રાખ્યા હોય તે રાત્રે છોડી નાખે અને સૌ સલામ કરવા બંધ આવે 'તાજિયા તખ્ત પર આવ્યા' એમ કહે છે આઠના દિવસે તાજિયાને સ્ત્રીઓ ન જોઈ શકે, નાની કુંવારી છોકરી પણ નહિ આ દિવસે તેમને પણ સલામે આવવાની છૂટ મળે તાજિયા પાસે બાંધ મૂકની હોય તેના સૌ કપાળમાં ચાંદલા કરે અને સૌને પ્રસાદ તરીકે તુખરબ (બકનો મલીદો ચૂરમું) આપવામાં આવે. તાજિયા પાસે જોગા રહીને કોઈ મુસ્લિમો હાથમાં રૂપેરી છડી લઈને કરબલાના યુદ્ધ તથા ઇમામ હુસેનનાં ગુણગાન ગુજરાતી ગાય અને આરણી ૭ કની ઢબે રહેલા છેલ્લા બાંધ આ દિવસે જુવાનડા અને છોકરાઓ વાણિયા, બ્રિસ્તી, બાવા, ફકીર જેવા બનાવટના વેશ કાઢે

પાછા આઠમા અને નવમા ચાંદના દિવસે તાજિયા આઠેક પડદા રાખવામાં આવે અને નવમા ચાંદની મધરાત વીતે તાજિયા ચોક વચ્ચે લાવીને મૂકવામાં આવે. આને 'તાજિયા પડમાં આવ્યા' કહે છે એ સમયે વિશેષ જોરથી ગોકારો દેવાય અને કૂટાય આ રાતને 'કતલ ની રાત' કહે છે, કારણ કે તે દિવસે ઇમામ હુસેન શહીદ થયા હતા તે સાંજે બિરાન (બકનો મલીદો) કરી બાંધ અને ફકીરો વગેરેને જમાડે

રાતના બારથી તાજિયાને અન્ય તાજિયાઓના ચોક તથા જગ્યાઓમાં ફેરવવામાં આવે અને સવાર પડ્યે પાછા હતા ત્યાં 'બાતમ' પાસે લાવવામાં આવે

બાનતાઓના પ્રકાર

દસમા ચાંદની આ સવારે તાજિયા પાસે અનેક બાનતાઓ આવે– કોઈ પોતાની ઇચ્છિત ફળપ્રાપ્તિ માટે બજૂર, ખારેક પેડા, લાપસી, નાળિયેર વગેરેથી બાધોબાર બોબાય અને તેનો શીરા બથવા બ્યાજ (પ્રસાદ)રૂપે સૌકાને વહેંચી દે કોઈ કોઈ જુદાં જુદાં ફળફળાદિ સ્વાગ (પુષ્પ) બાતર વહેંચે કોઈ તાજિયાને હાથ પગ, કાન, નેણ વગેરે

રૂપાનાં કરી ઈમામ હુસેનના નામ પર આપે છે કોઈ તાજિયા સામે અમુક જગ્યા સુધી લોટવાની માનતા પણ લે છે કોઈ 'હે ઈમામ હુસેન હું તમારો ગુલામ બનીશ' કહી હાથોમાં હાથકડી પહેરી રાખે છે, તથા કોઈ 'ચોકી રાખે' એટલે તાજિયાની પાછળ ઊભા પગે રહે કેટલાક આખા તાજિયાનું ખર્ચ માનતા તરીકે આપે છે.

કેટલાક હિંદુઓ પણ મુસ્લિમ જેટલા જ ભાવથી ઈમામ હુસેનની માનતા રાખે છે ને લાપસી ચડાવે છે. એનો પ્રસાદ તો પાછો આપવો જ જોઈએ, પણ હિંદુઓની લાગણી ન દુભાય કે સંકોચ ન થાય, એટલા ખાતર મુસ્લિમો બધી લાપસી લઈ પ્રસાદ તરીકે નાગિયેર આપે છે કેટલાક હિંદુઓ તાજિયા ફરવા લાગે ત્યારથી તે ટાઢા થાય ત્યાં સુધી એક પગે ઊભા રહેવાની માનતા લે છે સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓ પોતાનાં બાળકોને તાજિયાને પગે લગાડવા તો આવે જ.

દસમા ચાંદની સવારે મુસ્લિમો કબ્રસ્તાનમાં જઈ પોતપોતાનાં સગાંવહાલાંની કબરો પર પાણી રેડે છે અને 'પડી' (સુગંધી પાવડર) ચડાવે છે. આને 'કબર ઠંડી કરી' કહે છે.

માનતા પતી ગયા બાદ પાછા તાજિયાને સરઘસ કાઢી ગામમાં ફેરવવામાં આવે છે. ક્યાંક ક્યાંક મજૂરો અને ક્યાંક મુસ્લિમો પોતે તાજિયા ખભે ઉપાડી ફેરવે છે. ટેકો આપવા હાથમાં લાકડાની ઘોડી રાખે છે. રસ્તામાં તાજિયાને ક્યાંયે જમીન પર ન મૂકી શકાય.

સરઘસની ગોઠવણ

આ સરઘસમાં સૌથી પ્રથમ 'ઝુલ્ફીકાર' ફેરવવામાં આવે છે. 'ઝુલ્ફીકાર' એટલે લાંબા માંભલા પર લટકાવેલી બે તલવારો. ઈમામ હુસેનની તલવારનું નામ 'ઝુલ્ફીકાર' હતું, તેથી આ નામ પડ્યું કહેવાય છે

'ઝુલ્ફીકાર'ની પ્રથમ સજ્જવટ કતમની ગતે બાર લાગે થાય. એનો પ્રથમ દોરો પણ અમુક કુટુંબના મોવડી જ બાંધે આ ઝુલ્ફીકારના

યાંભલાને સોનાના ખોભળાથી જડેલો હોય છે તલવારો કયાંક સોનાની તો કયાંક રૂપાની હોય છે આ 'ઝુલ્ફીકારને' હાથમાં લઈ તે એક પછી એક મુસ્લિમો છલંગો મારતા એક પગે ગોળ ચક્કર ફરતા જાય છે અને એની આસપાસ યુવાનો ચોકારો લેતા જાય છે

તેની પાછળ અન્ય મુસ્લિમોના સમૂહો ચોકારો લેતા આવતા હોય છે ચોકારામાં હુસો હુસો ચૈયક ચૈયક એલી એલી એવા અસ્પષ્ટ શબ્દો બોલતા જાય છે એ પછી લાકડીપટ્ટા, બનેટી, ભાલા તલવારો, જમૈયા વગેરે મર્દાની રમતો ખેલતા આવે રમતની શરૂઆત તાજિયાના ગુબજને સનામ કરીને જ સૌ કરે જો રમતાં રમતા પાઘડી પડી જાય તો એ પાઘડી ટોલીને આપી દેવી પડે

'હુલ' કેવી રીતે લેવાય ?

આ પછી બરાબર તાજિયાની સામે 'ગુબ્જ'થી—લાંબા સોયાથી 'હુલ' લેવામાં આવે છે આ સોયા પર સાંકળો જડી હોય તેને હાથમાં ખખડાવતાં ખખડાવતાં હુલ લેનાર ગોળ ચકરાવા ફરતો જાય અને બરાબર તાજિયાની સામે આવી, ગુબજ સામે નજર રાખી, ઊંચે છલંગો મારી છાતીમાં ભોંકે છે છાતીમાં ઘૂસી ગયેલ તેની અણી કાઢી ફરી પાછા ચકરાવા શરૂ કરે અને હુલ લેવા માંડે જ્યાંસુધી બીજો માણસ તેના હાથમાંથી સોયા ન લઈ લે ત્યાંસુધી એ લોધા કરે કોઈ જમૈયા અને તલવારથી પણ હુલ લે કોઈ સોયા ગાલમાં ખોસે કોઈ જીભમાં, કોઈ તો આખનો ડોળો પણ કાઢી નાખે એમ કહેવાય છે હિંદુઓ પણ આ હુલ લેતા હોય છે

હુલ લેતાં પહેલાં ઇમામ હુસેનના મંત્રેલ પાણીનો 'પ્યાલો' પીએ એમ કહેવાય છે પ્યાલામાં થોડીક ખાખ નાખેલી હોય હુલ લેતી વખતે જરાયે સ્ત્રીમાં ધ્યાન ન જવું જોઈએ એવી કડક માન્યતા છે જો તે સમયે સ્ત્રી વિષે વિચાર પણ આવી જાય તો 'ગુરજ' લાગી બેસે એમ મનાય છે

તાજિયાની નીચેના ભાગમાં નાની છોકરીઓ માતમ ગાતી આવે છે અને સૌથી છેલ્લે સ્ત્રીઓ કૂટતી અને માતમ ગાતી ચાલતી આવતી હોય છે.

રસ્તામાં કપાંક કપાક વિસામો ખાતા જાય. એક સ્થળે આરામ લીધા બાદ ઊપડતી વખતે 'યા હુસેન'ના પોકાર સાથે ચાલવું શરૂ કરે. દેશી રાજ્ય હોય તો દરબારગઢમાં જઈને હુલ-ચોકારો વગેરે લે, નાનું ગામ હોય તો પ્રતિષ્ઠિત માણસને ત્યાં જઈ ચોકારો લે.

રસ્તામાં મુસ્લિમ-હિંદુ સૌ પાણીનાં બેડા ઢોળીને રસ્તા ઠંડા કરે. તે દિવસે ઈમામ હુસેન વગેરેને તરસ લાગવા છતાં પાણી મળેલ નહિ તેથી લોકો રસ્તામાં ચકલે ચકલે ને ઘેર ઘેર પાણીની 'છબીલો' (પરબ) બાંધી પાણી પાય. છેલ્લે દિવસે તો સાકર કે ગોળ નાખીને શરબત પણ પાય.

'કરબલા' દૂર હૈ..

આ બધા સરઘસની મોખરે ઈમામના ફકીરો 'કરબલા દૂર હૈ જાના જરૂર હૈ' એમ ગાતા ઘૂમતા હોય છે. આ ગાન પરથી એમને ગામડી ભાષામાં 'કલબલા' જ કહે છે એમાં ફકીરનો વેશ તો એક મોવડી જ પહેરે છે, બાકીના નાની ચડ્ડી કે પહેરણ પહેરી, આખે શરીરે ભભૂત ચોપડે છે, મોઢા પર ચિતગમણ કરે છે અને માથે કાગળની લાંબી ટોપીઓ પહેરે છે. કેડે બળદની ડોકે બાંધે તેવડા ઘૂઘરા બાંધેલ હોય છે. કોઈ કોઈ વાઘ-દીપડા વગેરેનો વેશ કાઢે છે અને આ ટોળું સૌથી મોખરે ફરી દુકાને દુકાને જઈ પૈસા ઉઘરાવે છે એ ઉઘરાણામાંથી તેઓ છેલ્લે દિવસે ઉજાણી કરી ખાય છે

'ઇસાં' (સાંજ)ની નમાજ બાદ તાજિયા ગામ બહાર લઈ જવા શરૂ કરે છે. જેમ જેમ તાજિયાને અટકવાના સ્થળ પાસે આવતાં જાય તેમ તેમ પુરુષોનો ચોકારો જોર પકડતો જાય અને સ્ત્રીઓ વધારે જોરથી કૂટતી જાય. સ્ત્રીઓના કૂટવાનો અવાજ તો દૂર દૂરથી પણ સાંભળી શકાય.

તાજિયા ટાઢા પાડવા

ગામ બહાર પહોંચ્યા બાદ ઢોલ, નગારાં, નોબત, શરણાઈ વગેરે બંધ થાય છે અને સ્ત્રીઓ દુગલે વળી એક હાથે કૂટતાં કૂટતાં 'માતમ' ગાય. સ્ત્રીઓ આ વખતે માતમ ગાય છે તે સૌથી વિશેષ કરણ હોય છે.

પુરુષો ચોકારો છોડી છાતીએ કૂટતા કૂટતા 'માતમ' કે 'નૌહા' નામના મરસિયા ગાય છે. પુરુષોના માતમમાં છેડે 'હુસેન' 'હુસેન' 'હુસેન' એમ બોલ સંભળાતા આવે છે. આ માતમ બાદ મુંજાવર એક શબ્દ : 'વા હુસેન' બોલાવે છે, સૌ ઝીલતા જાય છે અને જોરથી કૂટવા મંડે છે. છેવટ ખૂબ જોરથી 'હુસેના હુસેના' એમ બોલતાં કૂટતાં કૂટતાં કોઈ થાકીને પડી જાય છે. કોઈ બેભાન થઈ જાય છે. કોઈ આને 'ઈમામ આવ્યા' કહે છે, કોઈ 'હાલ આવ્યા' એમ કહે છે. પડી જનારને તરત પવન નાખવામાં આવે છે, દરમ્યાન અન્ય પુરુષો જોરથી કૂટતા રહે છે.

છેવટ મગરીબ(રાત)ની નમાજ બાદ તાજિયા આડું કપડું રાખી તાજિયામાં રચેલી નાની નાની બન્ને તુરબતો પર પાણી રેડી ટાઢી કરવામાં આવે છે. આને 'તાજિયા ટાઢા પાડવા' કહેવાય છે. આ વખતે સૌ ગળામાં પહેરેલી શેલી (નાડું), ગળે બાંધેલ કે હાથે બાંધેલ લીલું કપડું-બધું તાજિયા પર નાખી દે છે અને તાજિયાને પાસેના કોઈ મકાનમાં ગામ બહાર મૂકી લગભગ રાતના આઠ નવ વાગે સૌ ઘેર જાય છે.

બીજે દિવસે રોંઢા ટાણે આગળથી નક્કી કરેલા કૂવા પાસે લઈ જઈ તાજિયાને આખેઆખા અંદર ઉતારી બોળી દેવામાં આવે છે.

જ્યારતનો દિન

દસમાં ચાંદ બાદ એક દિવસ આરામ લઈને બારમા ચાંદને દિવસે ઈમામ હુસેનનો 'જ્યારત'નો દિન આવે છે. તે દિવસે 'શેષ : ન્યાજ' વગેરે વહેંચે છે અને રોંઢા ટાણે ચાર-પાંચ વાગે ચોકારો લે છે. કેટલાક

ચાળીસમા દિવસે 'ચાલીસું' પતે ત્યાં સુધી પ્રતો પાણી પાક રહે છે

ખોટી લોકમાન્યતા

તાજિયાઓ વિષે અનેક લોકમાન્યતાઓ પણ પ્રચલિત છે. એક માન્યતા આવી છે : ઇમામ હુસેન નાસતા નાસતા એક વાવમાં સતાયેલા તેમની પાછળ શત્રુઓ પડેલા તે વાવ પાસેથી નીકળ્યા ત્યારે કાંઠા પર બેઠેલ કાકીડાને પૂછ્યું કે 'અંદર ઇમામ હુસેન છે ?' કાકીડે પોતાના સ્વભાવ અનુસાર ડોકું હલાવ્યું અને શત્રુઓએ અંદર જઈ ઇમામ હુસેનને મારી નાખ્યા આથી મુસ્લિમો તાજિયામાં કાકીડાને મારીને ટિંગાડે છે આથી તો આપણે ત્યાં કહેવત પડી ગઈ છે કે 'કાકીડાનું જામીનવતુ નડ્યા વિના ન રહે'

પણ ઇમામ હુસેન વ્હાણમાંથી આ રીતે નાસેલા જ નથી, અને તપાસ કરતાં માલૂમ પડ્યું છે કે, તાજિયામાં આ રીતે કાકીડાને ટિંગાડવામાં પણ આવતો નથી.

મહોરમના મરસિયા

આમ મુસ્લિમોનું મહોરમનું પર્વ એ તો શ્રેષ્ઠ શહીદીને હર વર્ષે અંજલિ આપતું વિલાપપર્વ છે સેકડો વર્ષોથી ઉજવાતી એ સંવત્સરીમાં હજી પણ વિલાપનું જ પુનરાવર્તન પ્રધાનપદે રહ્યું છે તાજેતરના અવસાનને માટે શોક કરતાં હોય તેવા તોરથી પ્રતિ વર્ષ મુસ્લિમ સ્ત્રીઓ ગુજરાત–સૌરાષ્ટ્રમાં એ દિવસોમાં સત્રિઓની રાત્રિઓ સુધી કૂટતી કૂટતી ગાય છે. એ પણ આપણા 'છાજિયા'ને જ મળતી શબ્દરચનાવાળાં ગીતો છે એવાં ઘોડાંક ગીતો આ પ્રમાણે છે :

(૧)

" ઇમામજાદે ખાલી કિયા મદિના
હુસેનજાદે ખાલી કિયા મદિના

બેનાં રોવે સકિના—ઇમામજાદે.
મૈયા રોવે સકિના— ,,
મામું રોવે સકિના— ,,
દોસદાર રોવે સકિના— ,,
ભીંજાય જંગલકે મુરદે
ભીંજાય અસમાનકે પરદે
ઇમામજાદે ખાલી કિયા મદિના,
હુસેનજાદે ખાલી કિયા મદિના."

(૨)

"હાય વોય રે છોટી ઉંમરમાં સૈયદ મારે!
સૈયદ મારે સૈયદ મારે
તેલવેવાલે મારે—હાય૦
સૈયદ મારે સૈયદ મારે
જલવાવાલે મારે—હાય૦"

હજરત કાસમ પરણતી વખતે એટલે કે 'જલવા'ને દિવસે મરાયા એથી 'જલવાવાલે મારે' 'જલવા' એટલે શાદી થયા પછી વર-કન્યા વચ્ચે રમાતી રમત (હિંદુ વર-કન્યા ગુવાલે, ફૂલે ને કાંડીએ રમે છે તેવી)

(૩)

"યા ઇલાહી પાનીકે પ્યાસે જંગલમાં—
વોય તખતે અમીરુંકા અજબ બનાયા
અલા ઇલાહી પાણીકે પ્યાસે જંગલમાં.
માંગા જોગે મારે

વોય તખ્તે અમીરુંકા અજબ બનાયા.
મેંદી જોગે મારે—વોય૦
પીઠી જોગે મારે— ,,
બરી જોગે મારે— ,,
દુલદુલ જોગે મારે— ,,
શેરા જોગે મારે— ,,
સરઘસ જોગે મારે— ,,
તખત જોગે મારે— ,,
કુંગણી જોગે મારે— ,,
જલવે જોગે મારે— ,, ''

[અર્થ:– બરી : છાબ. કુંગણી : સ્ત્રી દુલદુલ : ઘોડો જલવા : વર–કન્યા વચ્ચેની રમત. શેરા : હારમાળ.]

આ બધાં વિશેષણો પરણવાની તૈયારી વખતે જ ઇમામહુસેનના કેટલાક કુટુંબી યુવાનો કતલ થયા એવું સૂચવે છે શહીદો હજુ તો પરણવા જેવડા, વરઘોડે ચડવા જેવડા, પીઠી ચોળવા જેવડા, મેંદી લગાવવા જેવડા હતા ત્યાં જ તેમને માર્યા

(૪)

' હાય રે બના કાસમ ! ગહેરનમેં મારે.
મૈયા બીબીકું દિલ્લમેં પિયારે,
હાય હાય નવાસા કુંવારે !
બના કાસમ ગહેરનમેં મારે.
હાય રે બના કાસમ. '

' પછી તો ' બાવામીયાકું દિલ્લમેં પિયારે,' ' બેનાં બીબીકું દિલ્લમેં પિયારે ' વગેરે સંબોધનો મૂકીને એ જ પંક્તિઓ ઉલટાવાય છે. બના

એટલે વરરાજા હજરત કાસમ એ એક યુવાન શહીદ હતા, જેની શાદી થવાની તૈયારી હતી.

(૫)

" મેં કુરબાની ઇમામકું જીયો શહીદો.
મેં કુરબાની સૈયદકું જીયો શહીદો.
મક્કેથી જલવા મગાયા,
મદીને મેં જા કુરબાયો–મેં૦"

પછી તો 'મક્કેથી પીઠી મગાયા,' 'મેદી મગાયા,' 'દુલદુલ મગાયા' વગેરે.

(૬)

" વા....ય રે જુવાનડા વાય ! વાય રે બાલે સૈયદ વાય ! વાય રે હાજી હુસેન વાય ! બાલા ! બાવા ! મેં કરું બાવા ! દરવાજા ખોલ, બાવાએ દરવાજા ખોલીઆ. દેખી મોભીકી લોથ વાય રે સૈયદ વાય !
બાવાએ ઉતારી સરકી પઘડી લીધા પુતરકા સોગ–વાય રે૦
મૈયાએ દરવાજા ખોલીઆ દેખી પુતરકી લોથ–વાય રે૦
મૈયાએ ઉતારી સરકી ચદરી લીઆ પુતરકા સોગ–વાય રે૦
ભેણાંએ દરવાજા ખોલીઆ દેખી આણાત વીરકી લોથ–વાય રે૦
આયસાંએ દરવાજા ખોલીઆ દેખી ખાવંદકી લોથ–વાય રે૦
આયસાંએ ઉતારી સરકી ચદરી લીઆ ખાવંદકા સોગ–વાય રે૦"

'આયસાં' એ શહીદની પત્નીનું 'ઐશા' એવું નામ હશે એમ લાગે છે.

(૭)

" રણમેં ખેલે ઇમામ ગુલેછડિયાં
ગુલછડિયાં રે ગુલેછડિયાં—રણમેં૦
રીતાંવાલે ઇમામ ! ગુલેછડિયાં૦
કંગણીવાલે ઇમામ ! ,,
માંડવેવાલે ઇમામ ! ,,
તેલવૈવાલે ઇમામ ! ,,
પીઠીવાલે ઇમામ ! ,,
માંઝાવાલે ઇમામ ! ,,
સરઘસવાલે ઇમામ ! ,,
સેરાવાલે ઇમામ ! ,,
કંગનાવાલે ઇમામ ! ,,
બરીવાલે ઇમામ ! ,, "

ઇમામ હુસેનના યુવાન સાથીઓ રણમાં ગુલછડીઓ ખેલતા હતા, લગ્નના લહાવા માણતા હતા, શાદીના ગુણગારે શોભતા હતા, તેવું ચિત્ર આલેખતું આ મૃત્યુ-ગીત જે અનેરી છટાથી ગવાય (રોવાય) છે તે વર્ણનમાં ઊતરી શકે નહિ. 'ગુલછડિયાં રે ગુલેછડિયાં' એ ચરણમાં મરોડદાર લહેકો આવે છે પ્રત્યક્ષ માઈ બતાવવાથી જ એ મરોડોની ખૂબી પરખાય.

(૮)

" હાય હાય રે ઇમામ વાવેલા !
રોઈ ખલકત તમામ વાવેલા !
કરો ગમકા બિયાન વાવેલા !
સાકે ઘરમેં કંગનીકી તૈયારી,
કાસમ દુલાકી રણમેં સવારી.

હાય હાય રે ઇમામ વાવેલા !
કરો ગમકા બિયાન વાવેલા !
રોઈ ખલકત તમામ વાવેલા !
લાસ તડપે મૌલાકી કબર પર,
આગ લગી હે મેરે જિગર પર
કુરબાન વાવેલા—હાય૦

બાનું કેતે થે કરબલેકે બનમેં,
બદલા લૂંગી મેં રોઝે હસરમેં.
કુરબાન વાવેલા—હાય૦

બાબા મીવાકુ કોને, રજા દે,
ઇનકી રજા સે રણમેં સીધાના.
કુરબાન વાવેલા—હાય૦

જીતે રે'ગે તો સબસેં મિલેગે,
કતલ હોયગે તો કરબલામેં કરના
મુકામ વાવેલા—હાય૦

સાકે ઘરમેં રીતુંકી તૈયારી,
કાસમ દુલાકી રણમેં સવારી
કુરબાન વાવેલા—હાય૦

અમ્માબીબીકું કો'ને રજા દે,
તુમારી રજાસેં રણમાં સિધાના.
કુરબાન વાવેલા—હાય૦ "

એ રીતે એક પછી એક સ્વજનની રજા લેવાનું આવે છે અને લગ્નની જુદી જુદી વિધિઓની તૈયારી ગવાય છે. સાથોસાથ યુદ્ધમાં

જવાની રજા મળાય છે : હે પિતા, હે માતા, હે બહેન, હે બીબી (પત્ની), હે દોસ્ત, અમે જીવતા રહેશું તો સર્વને ફરી આવી મળશું; નહિતર કરબલા શહેરમાં મુકામ કરજો.

(૯)

" હઝરતઅલી કે બાગમેં કયા કયા નિશાન હે,
હઝરતઅલી કે બાગમેં ઝિન્નતકા ઝાડ હે.
ચંપા ચંબેલી કેવડો ગુલાબ લાલ હે—હઝરત૦
ઈનકા બાબા રૂવે ઝાડ બે ઝાડ લાશ ઘરું હે—હઝરત૦"

એ જ રીતે એક પછી એક કુટુંબીને ઝાડવે ઝાડવે રડતાં વર્ણવે છે, ને છેવટે તો શહીદની સવારીનો ઘોડો પણ રડતો દેખાડે છે—

" ઈનકા ઘોડા રૂવે ઝાડ બે ઝાડ—હઝરત૦ "

(૧૦)

" હાય હાય હુસેના !
હાય હાય રે હુસેના !
મઝલામેં હુસેના !
હાય હાય રે હુસેના !

બાંધી છે કમર છેલ સકીના પુકારો !
તો મરને રજા લો
હાય હાય રે હુસેના !

અમ્માકી રજા લો તબ સીર કટાયે !
તો મરને રજા લો !
હાય હાય રે હુસેના ! "

(૧૧)

" હાય વોય રે લીલા રંગા દો કપડે,
લીલા રંગા દો કપડે રે
એના પીળા રંગા દો ખેસ,
હાય વોય રે પાનીમેં મામલા મચાયા.
બીબડી જોગા મારિયા રે
એને માર્યાં બાળુડે વેશ–હાય વોય રે૦"

આપણું લોકસંગીત

લોકસંગીત શબ્દ આજે નવો નથી રહ્યો પણ પચાસેક વર્ષ પહેલાં એ શબ્દ નવો જ પ્રયોજાયેલો હતો ત્યારે શિષ્ટ સાહિત્ય અને શિષ્ટ સંગીતની ખેંચાખેંચથી લોકસાહિત્ય અને લોકસંગીત એવા પ્રયોગો તરફ પણ કાંઈક સૂગથી જોવાતું લોકસંગીતના એક પ્રકાર ભજન પ્રત્યે આદરભાવ ખરો પણ ભજનમાંયે ઉચ્ચ પ્રકારનું સંગીત હોઈ શકે એવી કલ્પના બહુ ઓછાને હતી લોકસંગીત સંશોધન અને વિવેચનનો વિષય તો વર્ષો પછી બન્યું

એક વાત તો નિર્વિવાદપણે સ્વીકારાઈ કે જ્યાં લોકો હોય, લોકોનું જીવન હોય ત્યાં લોકોનું સંગીત પણ હોય પણ એનો પ્રાદુર્ભાવ કેમ થયો અને લોકોનું સંગીત તે સંગીત કહેવાય કે કેમ એ જ એક પ્રશ્ન રહ્યો. કારણ કે શાસ્ત્રીય સંગીત એ શિષ્ટ સંગીત છે શિષ્ટ સમાજ શહેરવાસી હોય છે એની પાસે જ્ઞાનને સંઘરવાનાં સાધનો અને દૃષ્ટિ હોય છે એટલે શાસ્ત્રીય સંગીતનું મૂળ ઠેઠ સામવેદના સામગાન સુધી શોધાયું

અનાર્યો પાસે કોઈ સંગીત ખરું ?

જે યુગમાં ગ્રામ અને શહેરના અધિકારી વર્ગ અને અનધિકારી વર્ગના ભેદ નહોતા પડ્યા ત્યાં સુધી જે કાંઈ સાધન, સગવડ કે જ્ઞાન મળતું તે લોકસમસ્તની મૂડીરૂપે રહેતું સામાજિક ભેદ વધતાં શિષ્ટ સંસ્કૃતિનું સર્જન થયું અને પહાડવાસી, સામસ્તીરના વાસી અને ગ્રામ

વાસીઓ—જેઓ શહેરથી દૂર રહેતા એમના લોકજીવન અને લોક વ્યવહારે જુદો ઘાટ પકડયો આર્ય અને અનાર્યના બેદ અધિકારી અને અન અધિકારીના ભારે મોટા બેદ ઊભા થઈ ગયેલા

આર્યોના પહેલાં સંગીત હતું કે કેમ એ પ્રશ્ન સહેજે ઉદ્ભવે. જોકે કિરાત, બર્બર વગેરે જાતિઓ અનાર્ય હતી અને સંગીતનિપુણ જાતિઓ એ જ ગણાતી આવી છે (જોકે બર્બર જાતિ વિષે ઝાઝી વધુ મત છે) કહેવાની જરૂર નથી કે જીવન જીવ્યું જાય ત્યાં સંગીત આપોઆપ જીવ્યું થાય જ, પછી એ આર્ય હોય કે અનાર્ય હોય: કારણ કે સંગીતને કોઈ પણ જાતિ સાથે તો એના સરજનાર પૂરતો જ સંબંધ રહે છે બાકી ઊર્મિ અને આવેશ તો પશુપંખીથી માંડીને માનવી સુધી એક સરખાં કામ કરે છે

સંગીતનું આદિસ્વરૂપ

શાસ્ત્રીય સંગીતમાં નાદ એ જ પ્રથમ કહેવાય છે આ નાદની ઉત્પત્તિ સાંયોગિક ગાયકસંઘ, વનરચના, મીડ, કંપ વગેરે તો નહિ જ રહ્યે થયાં હોય માનવીની નાભીમાંથી જે દિવસે નાદ પેદા થયો હશે તે દિવસે એ કોઈ સુખ કે દુઃખના આવિર્ભાવરૂપે જ હશે અને જો એમ માનીએ કે આદિ માનવમાં ક્રમશઃ વિકાસ થઈને આજનો સંસ્કૃત માનવી સર્જાયો છે તો સંગીતનું આદિ સ્વરૂપ પણ દુઃખના ઉદ્ગાર, હર્ષના ઉદ્ગાર અને જયના ચિત્કારરૂપે જ હોવું જોઈએ. શાસ્ત્રીય સંગીત સ્વયંભૂ કે ઈશ્વરપ્રણીત હોવાનો જે એક દાવો થાય છે તે બુદ્ધિગમ્ય તો નથી જ.

ઊર્મિ અને આવેશ જેમ અવાજને આંદોલન અને ગતિ આપે છે તેમ શરીરને પણ આંદોલન અને ગતિ આપે છે કોઈપણ નાદ અને શરીરની આવેશમય ગતિ સાંયોગિક સર્જાય છે પણ માનવીમાં બુદ્ધિનો વિકાસ થતો ગયો તેમ તેમ એના ઊર્મિ અને આવેશો ઉપર વિવેકનો અંકુશ આવતો ગયો અને પ્રાથમિક સ્થિતિના નાદ અને શરીરના વિવિધ

હલનચલનમાંથી ધીમે ધીમે સંગીત-નર્તનનું સર્જન થતું ગયું એમ માની શકાય.

માર્ગી અને દેશી સંગીત

અનાર્યોનો સંગીતસંસ્કાર આપણને મળ્યો છે કે નહિ એ સંશોધનનો વિષય રહ્યો છે. ઇતિહાસને અભાવે આપણે સામગાન આગળ આવીને જ અટકવું પડે છે. સામવેદથી માંડીને શ્રુતિ-સ્મૃતિઓ અને દેઠ પુરાણકાળ સુધી ઊતરી આવીએ ત્યાં સુધીના કોઈ ગ્રંથમાં આ લોકસંગીતનો ઉલ્લેખ નથી; પણ ઈ. સ. પૂર્વેની પહેલી સદીમાં ભારતીય સંગીતશાસ્ત્રનો આદિગ્રંથ ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર રચાયો ત્યારે એમાં ગ્રામ ગાન, જાતિ અને ઝાઝા જાતિ, મૂર્ચ્છના ગાન, માર્ગી અને દેશી ગાનના ક્રમબદ્ધ વિભાગો જોવા મળે છે. એમાં લોકસંગીતનો કોઈ ઉલ્લેખ નથી.

શાસ્ત્રીય સંગીતકારોએ માર્ગી એટલે શાસ્ત્રીય અને દેશી એટલે એ સિવાયનું બીજું બધું એવો અર્થ ઘટાવ્યો છે. ૧૩મી સદીમાં રચાયેલા 'સંગીતરત્નાકર'માં માર્ગી અને દેશી એવા બે ભેદ પાડ્યા છે. માર્ગી સંગીતને નાદ સ્વરની આરાધના વડે ઈશ્વરપ્રાપ્તિનું દિવ્ય સંગીત કહેવામાં આવ્યું છે, અને દેશી સંગીત માટે 'સંગીતરત્નાકર' કહે છે કે—

> यत्तु वाग्गेयकारेण रचितं लक्षणान्वितम् ।
> देशि रागादिषु प्रोक्तं तद् गानं जनरंजनम् ॥

વાગ્ગેયકારોએ લક્ષણયુક્ત જનરંજન કરનારું જે ગાન રચ્યું તે દેશી સંગીત.

વાગ્ગેયકાર એટલે વાણી અને ગીત બન્નેનો રચનાર. સ્વ૦ રામનારાયણ પાઠક પ્રેમાનંદ વગેરે કવિઓને વાગ્ગેયકાર કહે છે.

દેશી અને લોકસંગીત

આમ સંગીતના શાસ્ત્રીય ભેદો પડ્યા ત્યાં સુધી સ્પષ્ટ એવા બે જ ભેદ આપણને મળે છે એક તો માર્ગી સંગીત અથવા ગાંધર્વ ગાન

અને બીજું જનમનરંજનના હેતુથી જે રચવામાં આવ્યું તે દેશી. લોકસંગીત એવો ઉલ્લેખ તો એક પણ શાસ્ત્રીય ગ્રંથમાં નથી. પણ દેશી ભાવામાં રચાયેલું તે દેશી સંગીત, અને લોકસંગીત તે પણ દેશી સંગીત છે એવો અર્થ સૌ ઘટાવતા આવે છે. આગળ જતાં 'સંગીત-રત્નાકર' કહે છે કે—

रंजको जनचित्तानाम् सरागः कथ्यते बुधैः ।

મનરંજનના હેતુ માટે રચાયેલ સંગીત તે સર્વને પ્રિય છે અને તેથી જ તે દેશકાલ પ્રમાણે પરિવર્તનશીલ છે.

આમ લોકસંગીત પરિવર્તનશીલ ખરું છતાં લોકોના રંજનના હેતુથી જુ કોઈ વાગ્ગેયકારે એને રચ્યું કે નિયમબદ્ધ કર્યું હોય એવું નથી. પ્રેમાનંદ સમા કવિઓ એ વાગ્ગેયકાર હતા. અને પદ, કડવાં, લાવણી, દેશી, ગરબીઓ, ચોપાઈ, છંદ વગેરે વગેરેને જરૂર દેશી સંગીતમાં મૂકી શકીએ. એમાં એના રચયિતા, રચના અને રચનાનો હેતુ ત્રણેય જળવાય છે. જ્યારે લોકસંગીતમાં નથી રચનારો, નથી નિયમબદ્ધ રચના, નથી લોકોને રંજન કરવાનો કે કોઈ પ્રકારના ઉપદેશનો હેતુ. જેને રવ૦ રામનારાયણ પાઠકે દેશીમાં ઘટાવેલ છે એમાંના ચોક્કસ માત્રામેળવાળા છંદ, ચોપાઈ ને રાસને થોડું બંધન છે. એ લોકગીતોનો પ્રકાર ગણાય છે ખરો. અને એવાં માત્રામેળવાળાં ગીતોને દેશીમાં જ ઘટાવાય. પણ લોકસંગીતમાં એ માત્રામેળ કરતાં લયમેળ વિશેષ છે.

અને સાંભળનારું મોટે ભાગે માનાર પોતે જ હોય છે. ત્યારે લોકસંગીત એ કાંઈ લોકોને રીઝવવા હેતુપૂર્વક કોઈએ રચેલું સંગીત નથી. પણ લોકોના જીવનવ્યવહારમાંથી નીપજેલું લાગણીનું સંવેદન છે. લોકગીતો એ આજે સમારંભ અને મેળાવડાઓનો વિષય બનેલ છે. પણ ૨૫–૩૦ વર્ષ પહેલાં એ જીવનથી જુદું પાડીને સાંભળવાનું નહિ એવું લોકોનું જીવનસંગીત જ રહ્યું છે. રાગનાં બંધનવાળાં કે માત્રામેળવાળાં ગીતોનું સ્વરૂપ બહુ ફરતું નથી જ્યારે એકના એક લોકગીતનાં અનેક ઢાળમાં અનેક સ્વરૂપો સાંભળવા મળે છે. એ કોઈ એકનું નહિ પણ સૌનું છે, કારણ કે એમાં સંઘજીવનના પહેલ પડે છે. એના ચડતરમાં, ઢાળમાં, હલકમાં અને હિલોળમાં લોકસંગીત એ રીતે સાર્વજનિક ને સહિયારી મિલકત છે. લોકોના જીવનમાંથી નીપજેલું, લોકો ચકી લોકો માટે જ ગવાતું તે લોકસંગીત. લોકસંગીત પણ અપૌરુષેય તો નથી જ. કોઈ એક અનામી લોકકવિને હૈયે કડી બે કડી કે આખું ગીત ચડી આવ્યું હશે. પણ એ ગીતને લોકોએ ઉપાસતાં એનું સમગ્રરૂપ ફરી જતું હશે. અને માનવીના સનાતન ભાવોના પહેલ પકડીને લોકકંઠે વહ્યા કરતું હશે.

આજે લોકગીતો વિશાળ અર્થમાં વપરાય છે. જેમાં આખ્યાન, કથા, છંદ, ચોપાઈ વગેરેનો અને ખાસ કરીને ભજનોનો સમાવેશ થાય છે જીવનવ્યવહારમાંથી નીપજેલું સંગીત એ સૂક્ષ્મભેદે ઉપરના તમામ પ્રકારોથી જુદું છે. પ્રસંગે પ્રસંગે સંવેદન અનુભવતાં જે સ્વરો નીપજ્યા એવા પ્રાકૃતિક સ્વરોનું એ સંગીત છે. કોઈ પણ લોકસંગીતની ઉત્પત્તિ લોકોના માનસિક વિકાસના આદિ સ્થાનમાં રહેવી છે. વાગ્ગેયકારનાં વાણી અને ગીત પણ એના આધારે રચાયાં છે.

સંગીતનું આરંભસ્થાન લોકસંગીત

વીણાવાદન સાથે ગવાતું સામવેદની ઋચાઓવાળું સામમાન પણ વિસ્તૃત પટ પર પથરાયેલા લોકસંગીતના પાયા વગર ઊભું જ ન રહી શકે સંગીતને શાસ્ત્રીય સ્વરૂપ આપનારા મૂળ રચયિતાઓએ આકાશમાંથી નહિ પણ લોકસમુદાયના કંઠેમાં લૂંટાતા સ્વરોને પકડીને એની

ભૂમિકા ઉપર જ સામગાનની રચના કરી હશે. સંગીતમાર્તંડ પંડિત ઓમકારનાથજીએ પણ આ વિધાનનો સ્વીકાર કરતાં કહેલું કે "શિષ્ટ સંગીતનું આરંભસ્થાન લોકસંગીતમાં છે....મારાં ઘણાં વર્ષોના અનુભવ અને ચિંતન પછી હું કહું છું કે શિષ્ટ સંગીતનાં મૂળ લોકસંગીતમાં રહેલાં છે."

ફરક ત્યાં પડ્યો કે શિષ્ટ સંગીતને ધર્માશ્રય અને રાજ્યાશ્રય મળી રહ્યો હશે, જ્યારે લોકસંગીત તરફ હજી ગઈ કાલ સુધી હતી એવી સૂગ વધતી ગઈ હશે—એ ગ્રામીણ, અશિષ્ટ અને અસ્પૃશ્ય જેવું રહ્યું હશે પણ મંદિરો અને રાજ્યદરબારો કરતાં લોકસંગીતને જનસમુદાયનો જબરો આધાર મળી ગયો. આવું લોકસંગીત લોકોના સમસ્ત જીવન-વ્યવહારમાંથી ઉત્પન્ન થયું અને જીવનવ્યવહારમાં જ વણાયું. વહેલી સવારનાં પ્રભાતિયાંથી માંડીને ભાંગતી રાતનાં ભજનો સુધી લોકોએ સંગીતનો પુલ સાંધી દીધો છે. બાળજન્મના હાલરડાંથી માંડીને મૃત્યુ બાદ ગવાતા મરસિયા અને રાજિયા સુધી લોકસંગીતની બિછાત બિછાવી દીધી છે

લોકસંગીતના ભારતીય પ્રકારો

પ્રજાજીવનનો કોઈ પણ મહત્ત્વનો પ્રસંગ કે ઉત્સવ જુઓ. રોજ-બરોજના સામાન્ય વ્યવહાર નીરખો. સમગ્ર કાર્યવ્યવહાર સાથે સંગીત સંભળાવાનું. લોકસમુદાયે પોતાના સતત ગતિશીલ કાર્યસ્થનાં ચક્રોને જાણે લોકસંગીતનું સ્નેહન કરીને ગતિને સરળ બનાવી દીધી છે. એના તાલે તાલે તાલ દઈ ઊઠીએ એવું એ તાલબદ્ધ ને લયબદ્ધ હોય છે.

આવા તાલબદ્ધ અને લયબદ્ધ લોકસંગીતના પ્રદેશે પ્રદેશે કંઈ કંઈ પ્રકારો સર્જાયા છે. બંગાળે બાઉલ, ભટિયાલી, ઝુમુર અને કીર્તન આપ્યાં છે, તો પંજાબે મહિયા, હીર, ઘોરી અને ગીદ્દા આપ્યાં, ત્યારે મહારાષ્ટ્રે પોવાડા, અભંગ, લાવણી અને પદ આપ્યાં. ઉત્તર હિંદના દિલ્હીથી બનારસ વચ્ચેના પૂરબ વિસ્તારે કજરી ને શેરી આપ્યાં, ઝુલા, સોદર ને સાવન આપ્યાં, નૌટંકી, ચૌકલિયા અને સાકા આપ્યાં. સિંધે

કાઢી ને સુરી સંગીત આપેલું. સાસરે નીસરાઈ, લોકો અને સાસરાના પ્રકાર આપેલા

એ જ રીતે તાપીલ, તેતુરુ અને કર્ણાટક વિસ્તારે પણ વિવિધ લોકસંગીત સચવાયું છે જ્યારે પાડાઓ અને જંગલોમાં વસતી અનેક આદિવાસી આદિ જાતિઓએ હવે દૃશ્યમય સંગીત આપીને પોતાની વિશિષ્ટતા નોંધાવી છે જુદા જુદા પ્રદેશો તો ઠીક પણ તે તે પ્રદેશની જુદી જુદી જાતિઓએ પણ પોતપોતાનાં દેવતા અને ભાવને અનુરૂપ સંગીત સર્જ્યાં છે

લોકગીતનું અજોડ લાલિત્ય

સપ્ત સાગરની જેમ હજુ મેઘ નવીન ભાતો નવીન રંગો અને નવીન માનવને પોતાનામાં સમાવ્યે જાય છે કલ્પ સંગીત લોકવ્યાપી બની રહ્યું કોઈ અજાયબ કદ પણ એ સંગોને, આસાનીથી આપનાવી લે એવી એની સ્વરરચના સરળ અને ટૂંકી હોય છે ભાવને અનુરૂપ રાગ રાગને અનુરૂપ સ્વરો અને સ્વરોને અનુરૂપ શબ્દો એમાં હોય છે એને ઉપાડવી ને ગોઠવે તો ભાવને અનુરૂપ શબ્દો, શબ્દોનો ભાવ પ્રગટ કરતા સ્વરો અને સ્વરોનું આકર્ષણ ઝીલાવતા લય એમાં વહે છે

લોકસંગીતની ઢબ અને લહેકા અન્ય તમામ સંગીત પદ્ધતિઓ કરતાં વધુ લાલિત્યમય હોય છે આ ઢબમાં ગાતા અને લહેકા લેતા જતા જનસમુદાયના કંઠ એક સ્વરથી બીજા સ્વર પર જતાં બચ્ચા સ્વરોને મૃદુતાથી સ્પર્શ કરતા જાય છે એમ કરીને વચ્ચના સ્વરોનું અપ્રગટ લાલિત્ય ઉમેરતા જાય છે આવા લાલિત્યમય લહેકાને શાસ્ત્રીય સંગીતકારો કાકુસ્વરસંચિત સંગીત કહે છે પ્રબળ પ્રયાસથી જ જેના પર પ્રભુત્વ મેળવી શકાય છે એવા કાકુસ્વરસંચારને લોકકંઠમાં આપોઆપ સ્વાભાવિકતાથી રમતું જોઈને તેઓ તાજુબી અનુભવે છે

ગૌરવપૂર્ણ સાહચર્ય સાધ્યું

લોકસંગીતે ધીરે ધીરે રાગોનો વળોટ પણ લીધો છે આ રાગો એણે શાસ્ત્રીય સંગીત પાસેથી નથી લીધા પણ કુદરત વિકાસ પામતા

ગયા છે અને એની એની આકર્ષક રજૂઆતવિશેષોથી રાજ્યો સુસજ્જ થયા છે. જેમ નર્તન માટે તેમ સંગીત માટેનું પણ સૌરાષ્ટ્ર કેન્દ્ર બનેલું. આપણે જોઈ ગયા કે સોલંકી કુળના રાજાઓ ઉપરાંત નર્તનની જે કેટલી વિકાસ પામી તેનો ખ્યાલની ચાર પ્રમુખ રાણીઓની જોડે સોલંકી સૌથી તરીકે 'ભારત ભાષા'માં ઉલ્લેખ થયો છે. એ જ રીતે આરંભ રાજ પણ પટ્ટણીજાતિ કુળે આપ્યો છે. રાણીવાસ અને સારંગના મિશ્રણમાંથી જે રાગ ઉત્પન્ન થયો તે આજનો શાસ્ત્રીય સોરઠ રાગ. એ જ રીતે ગિરિયલ રાગ પણ વેરાવળ કુળમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે. મૂળ નામ વેરાવળી, પાર્શ્વ ગાઢ વેરાવળી અને એનું કોરાયું રૂપ વેરાવળ. પણ મીઠા લોકો પછી મુસ્લિમોએ પોતાના ઉચ્ચારોથી આ રાગનાં ઘણાં નામ બદલી નાખ્યાં છે. અદ્રિક જેવા પણ સૌરાષ્ટ્રમાં ઉત્પન્ન થયો એમ કહેવાય છે. સંગીતનિપુણ રાજાનો વાદ્યવિનોદ સૌરાષ્ટ્રમાંથી જોવા જ રાગો ઉત્પન્ન થયાનું જણાવે છે.

સૌરાષ્ટ્રનાં મંદિરોમાં સંગીત

સૌરાષ્ટ્ર વેદાગ્રણી તીર્થસ્થાન રહ્યું છે. પ્રભાસ, સોમનાથ, ગિરનાર, શત્રુંજય, વલભી અને દ્વારિકા તો ખરાં જ. પણ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયે પણ શાસ્ત્રીય સંગીતને સૌરાષ્ટ્રમાં ઠીક ઠીક જાળવી રાખ્યું છે. પ્રસિદ્ધ દેવાલયોમાં તો આપણો વિશાળ વિભાગ નક્કી થતો તે આપણે સોમનાથનાં વર્ણનોમાં વાંચીએ છીએ. અલબેરૂની કહે છે તે પ્રમાણે સોમનાથમાં સંધ્યા-આરતી વખતે ૩૦૦ દેવદાસીઓ નૃત્ય કરતી. સોમનાથમાં સામગાન તો છેક અલ્લાઉદ્દીનના સમય સુધી ગવાતું. એ સામગાન સોમનાથના ગાયકોના વારસદારોમાં પરંપરાગત ઊતરી આવ્યું હોવાનું કહેવાય છે. શાસ્ત્રીય સંગીતે ભારતમાં બે જ સ્થળે સુવર્ણકાળ જોયો છે: એક દક્ષિણ ભારતનાં મંદિરોમાં અને બીજો સોમનાથ અને વલભીનાં મંદિરોમાં. શાસ્ત્રીય સંગીતની આ પરંપરા રાજ્યના મુખમાં આત્મા કરી છે. રાં કલાદ બીજાના દરબારમાં મોટો અજંપો હતો. પણ લોકોના જીવનમાં છેલ્લાં પાંચસો વરસમાં સંગીતના જે પટ્ટેક પડ્યા તે નરસિંહ, મીરાં,

સાધુ સંતોની જાજનવાણી અને વૈષ્ણવ તથા સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયને લીધે જ.

લોકસંગીતના રાગ અને ઢાળ

આ રીતે સૌરાષ્ટ્રમાં સંગીતનો વારસો છે જ. જે પ્રદેશનું લોક-સંગીત ઉન્નત હોય એ પ્રદેશનું શાસ્ત્રીય સંગીત પણ ઉન્નત બને. દક્ષિણ ભારતે અને બંગાળના દાખલા આપણી સામે છે. એમ કહેવાય છે કે સૌરાષ્ટ્રમાં લોકસંગીતનો જેટલો વિકાસ થયો છે એટલો ભારતના અન્ય પ્રદેશો બાબતે જ થયો હશે. સંગીતની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો લોકસંગીતમાં પ્રધાન રાગ સામંતી, ભિક્ષાવલ, આશાવરી, માર, સિંહાલ, કાફી, સારંગ, મલ્હાર, ધનાશ્રી અને ભીમપલાસી જેવા રાગો અનેક ઢાળમાં ગવાય છે. લોકસંગીતની ખૂબી એ છે કે એકાદ જ સ્વરની રમતમાં જેવે ઢબના ઢાળ આપ્યા છે. એમાંનો એક એક ઢાળ પોતાનું આ સ્વરૂપ ધરાવીને પોતાના ભાવ સચોટ રીતે રજૂ કરે છે. પોથડા ને સિંધુડો ગુદ્ધાવેશ જાગે કરે તો મરસિયા ને રાજિયા શોકની છાયા ઢાળે છે પંજાબી ઢંગ પ્રેમની ઉન્મત્તતા આપે તો ભજનો પારિજ્ઞ ભાવના વિલસદ્ભક્તિ સાન્નિધ્યતા ને શાંતિ પ્રસારે. અરધી રાતનો ગજર જાગતાં ગવાતાં આરાધનાં ભજનો ઇષ્ટની આરાધનામાં એકાકાર કરે તો વહેલી પરોઢનાં પ્રભાતિયાં ઈશ્વરની લીલાનો પ્રસન્નમધુર આસ્વાદ આપે. સાંજની બપોરે ગામડને હિંચોળતાં હિંચોળતાં પ્રલય સૂરે ગવાતાં હાલરડાં વાત્સલ્યનું મીઠું ઘેન આપે તો ઋતુઓમાં લોવાતા રમઝટ રાસડા રસની છોળો છલકાવે.

લોકસંગીતનાં તાલ ને તાલગી

તદ્દન નિયમબદ્ધ બારતના શાસ્ત્રીય સંગીતની Melody અને નિર્બંધપણે પોતાનો હેતુ ધરતા પાશ્ચાત્ય સંગીતની Harmony વચ્ચેની કડીરૂપ જ બનશે આ સંગીત છે બન્ને સંગીતની શક્તિ-અશક્તિ મૂલ્યવાન અભ્યાસીઓએ લોકસંગીતનો આ દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે. લોકસંગીતના તાલ પણ સાદા જ. હીંચ, કેરવા કે ધમાર, ત્રિતાલ દીપચંદી કે દાદરા. રાસમાં હીંચ ને કેરવા વિશેષ પ્રચલિત છે, બાકી

આજનાં ત્રિતાલ, દીપચંદી ને દાદરા કરતાં વધારે સ્વતંત્રતા હોવાથી એમાં મસ્તી ભરી છે પણ ગજબ તો દીપચંદીનો છે. ૧૪ માત્રાનો આ તાલ આપણા લોકસંગીતની એકરૂપતા સર્જીને મુક્ત સ્વરૂપ નીપજાવે છે. માત્ર ગજલમાં જ નહિ પણ લોકગીતોમાં પણ કારણ કે દીપચંદી તાલ લોકગીતોમાં જ અને લોકસંગીતના ગરબાગીતોમાં આ દીપચંદી જેવો ભાસે છે એવો આખે જ સંગીતની કોઈ બીજી પદ્ધતિમાં ભાસે છે

લોકગીતોની રચના મોટે ભાગે પાંચ સ્વરોની હોય છે જેમાં વચ્ચની હોય છે પણ અંતરો નથી હોતો. પણ સ્વરની રચના એવી રમ્ય ને મનોહારી હોય છે કે તરતજ દિલ ઉપર કાબૂ કરાવે છે લોક સંગીતના સ્વરો અને સ્વરસ્થાન બહુ સ્પષ્ટ હોય છે ઓછા સ્વરો, ભરપૂર ભાવ અને સ્વરની આક્ષેપિક કરકસર. ઓછા સ્વરોને કારણે ગતિવેગ ખૂબ આપી શકાય છે ને ગીતને ચલતી શકાય છે લોકસંગીતની બીજી મોટી ખાસિયત ચલતાં ગીતોની છે. આખામાં ચલતાં ગીતોનો તાલ પકડવા ટેવાયેલા તબલચીને લોકસંગીતમાં ગોથાં ખાય છે. અર્ધી અર્ધી માત્રાઓ મૂકીને અને બબ્બે માત્રાઓ મૂકીને અર્ધી માત્રાને સ્પષ્ટ કરી લોકગાયક આખે રંગત જમાવે છે.

લોકસંગીતનાં વાદ્યો

ભાવને અનુરૂપ સારાં રાગ, તાલ અને એવાં જ સારાં વાદ્યો હોય છે ખરી, પાવો ને ઝરણાંઃ હોલ, હોબાઈ, પખવાજ અને મોરલા-નગારાં, રાવણહથ્થો, એકતારો ને ઝાંઝરીઃ કરુણ, આકર્ષક, ખમાજ અને આજકાલ બહુ, પખો ને ઘૂઘરઃ આ છે લોકસંગીતનાં વાદ્યો લોકકવિ ગીતના રચરે પોતાં કહેવાતા કેટલીક વાર સિતારનો ઉપયોગ કરે છે. પણ સિતાર ઉપર ગોકવા આવા જ બનાવટા બાજ છે આવા સારા રાગ, સારા તાલ અને સારા વાદ્યો વડે આદિવાસીઓ અમુક ઋતુમાં, ઉત્સવની બીજોએ કજરી ઋતુમાં અને ગુજરાતના લોકો ગરબીમાં અને રાસમાં ઋતુમાં ધરતીને સાક્ષીએ ગાતાં હોય છે.

લોકસંગીતનાં પ્રેરણા-પાન

માનવીના સનાતન ભાવો વ્યક્ત કરનારાં લોકગીતોમાંથી કવિકુલ-ગુરુ કાલિદાસથી માંડીને ગુરુવર ટાગોર સમા સમર્થ કવિઓએ પ્રેરણા પીધી છે આ લોકસંગીતમાંથી જ પ્રેરણા લઈને રચાયેલા ભજનોએ લોકસંગીત જેવી જ ચિરંજીવિતા પકડી લીધી છે ઉત્તર હિંદના નાનક, કબીર તે તુલસીદાસ; ગુજરાતનાં નરસિંહ, મીરાં અને સતપરંપરા; મહારાષ્ટ્રના એકનાથ અને તુકારામ; દક્ષિણના ત્યાગરાજ અને ભારતી અને બંગાળના વિદ્યાપતિ, ચંડીદાસ તથા રામપ્રસાદ એનાં સમર્થ ઉદાહરણ છે.

આપણી નજર સામે જ કવિવર રવીન્દ્રનાથે બાઉલ, ભટિયાલી, ઝુમુર અને કીર્તનમાંથી પ્રેરણા પીને જે રવીન્દ્ર સંગીત રચ્યું છે તેણે બંગાળમાં સબળ સ્થાન મેળવી લીધું છે. આપણે ત્યાં ગુજરાતમાં પ્રેમાનંદ, દયારામ અને ધીરાએ એ કામ કર્યું. બોટાદકરનાં ગીતોની લોકહૃદય ઉપરની પકડ એમનાં ગીતોમાં રહેલ લોકસંગીતના તત્ત્વોને જ આભારી છે કવિ નાનાલાલે લોકઢાળના જે ગીતો આપ્યા તે સહેજે લોકકંઠે જઈને વસ્યાં. જ્યારે સ્વ મેઘાણીનાં ગીતોએ લોકહૃદયમાં જે સ્થાન મેળવ્યું છે તે પણ લોકગીતોની ઊર્મિ, સરળતા, સરસતા અને લોકસંગીતનાં તત્ત્વોને જ આભારી છે શ્રી દુલાભાઈ કામનાં ગીતોની લોકપ્રિયતાનું પણ એ જ કારણ છે

ફિલ્મોએ અને સંગીતજ્ઞોએ પણ

ફિલ્મોએ પણ વાચા મેળવી ત્યારે શરૂશરૂમાં નાટકિયા સંગીતનું અનુકરણ કર્યું. એ રસહીન બન્યું ત્યારે શાસ્ત્રીય સંગીતનો આશ્રય લઈ જોયો. એમાં પણ પૂરી સફળતા ન મળી ત્યાંથી લોકસંગીત પાસેથી ભાથું મેળવવું શરૂ કર્યું છે ન્યૂ થિયેટર્સના રાયચંદ બોરાલે, પ્રભાત થિયેટર્સના શ્રી કૃષ્ણરાવે, પૂરવના પંડિત અમરનાથે અને પંજાબના ગુલામ હૈદરે પોતપોતાના પ્રદેશના લોકસંગીતમાંથી સૂરો પકડી પકડીને ફિલ્મી સંગીતમાં વહેતા કર્યા. એની લોકપ્રિયતાને કારણે ધીરે ધીરે આપ્યાં

ને આપણાં લોકગીત બહેકાવતા હાળા ફિલ્મોમાં વહેતાં મુકાયાં છે ફિલ્મોને પ્રસ્તરજની બનાવવામાં આ સૂરોએ અજબ ફાળો આપ્યો છે આમ છતાં પાર્શ્વસંગીતની પીઠ ઉપર ઊભું રહેલું ફિલ્મી સંગીત માનવજીવનના સનાતન ભાવોને પકડવામાં નિષ્ફળ ગયું છે ને માનવીની ક્ષુદ્રતક વૃત્તિઓને તીવ્રતર બનાવીને પામર રસો પીરસતું હોવાથી ક્ષણજીવી જ બનતું રહ્યું છે ફિલ્મી સંગીત સુતેલા કૂતને અને સુતેની લિપ્સાઓને સાથોસાથ જગાડવાનું કામ કરે છે આવું સંગીત લોક ના જીવનવ્યવહારનું સાથી કદી ન બની શકે

આવું અદ્‌ભૂત લોકસંગીત આપણા સંગીતની એક એક શાખા માટે પુરાણકાળથી પ્રેરણારૂપ રહેતું આવ્યું છે ને રહેશે ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતે આ લોકસંગીત પાસેથી જ ગાયન, વાદન અને નર્તનનું વિભાગી કરણ તેમજ સમય સમયના અને ઋતુ ઋતુના ભિન્ન ભિન્ન રાગોના ખ્યાલ મેળવ્યા છે સ્વ૦ પંડિત નારાયણ મોરેશ્વર અને તો શાસ્ત્રીય સંગીતની કેટલીક ખૂટતી કડીઓ લોકસંગીતમાંથી જ મેળવી શકાય એમ એમના લોકસંગીતના ઊંડા અભ્યાસ બાદ માનતા હતા સ્વ૦ પંડિત વિષ્ણુ દિગંબર પલુસ્કરને સાયમાનની અને સંગીતના અંધશિક્ષણની પ્રેરણા ઔરંગઝેબમાંથી જ મળેલી.

શાસ્ત્રીય સંગીતનો મૂળ ઉદ્દેશ શો ?

આજે તો લોકસંગીત, આધુનિક સંગીત અને શાસ્ત્રીય સંગીતને સરકાર તેમજ પ્રજા તરફથી પૂરતું પ્રોત્સાહન મળી રહ્યું છે. સરકારના ઘણા ઘણા પ્રયત્નો છતાં શાસ્ત્રીય સંગીત હજુ લોકપ્રિય બની શકયું નથી આ માટે એમ કહેવામાં આવે છે કે શ્રોતાઓએ પણ શાસ્ત્રીય સંગીત અંગેની પોતાની સમજ વધારવી જોઈએ શાસ્ત્રીય સંગીતનો પ્રચાર વધુ પ્રમાણમાં થવો જોઈએ વગેરે. કંઠ સંગીતની સામે વાદ્ય સંગીત પ્રમાણમાં વધુ લોકાદર પામે છે, કારણ કે શાસ્ત્રીય સંગીતમાંથી લોકો સામે એ બે રજૂ થાય છે, અને એમાંથી લોકોએ એક પસંદ કરવાનું હોય છે અને લોકો સ્વાભાવિકપણે જ વાદ્ય સંગીત પસંદ કરે છે

શાસ્ત્રીય સંગીત એટલે—

> यो मार्गितो विरिञ्चाद्यैः प्रयुक्तो भरताभिः ।
> दैवस्य पुरतः शंभोर्नियताभ्युदयप्रदः ॥

બ્રહ્મા, ભરત વગેરેએ શંભુની આગળ જે પ્રયોજેલું અને જે અભ્યુદય આપનારું છે તે માર્ગી સંગીત. વળી—

> अनादि सम्प्रदाय यद् गन्धर्वैः सम्प्रयुज्यते ।
> नियत श्रेयसो हेतुस्त गान्धर्व जगुर्बुधाः ॥

ગાંધર્વોથી પ્રયોજાયેલું, અનાદિ સંપ્રદાયવાળું, નિશ્ચિત શ્રેયના હેતુવાળું તે ગાંધર્વ ગાન. આ ગાંધર્વ ગાન એટલે જ માર્ગી સંગીત જે ઈશ્વરની આરાધના દ્વારા શ્રેયને જ સાધનારું હતું. અપૌરુષેય હતું કે નહિ તેની ચર્ચા જવા દઈએ, એટલે આ ગાંધર્વ ગાનનો હેતુ નિશ્ચિત છે. આ ગાંધર્વ ગાનને—જેને આપણે માર્ગી સંગીત કહીએ છીએ તેને—શાસ્ત્રીય સંગીત આજકાલ કહેવાય છે. શાસ્ત્રીયતા તો સ્વર-તાલને માપવાની એક દૃષ્ટિ છે એથી ગાંધર્વ ગાન-માર્ગી સંગીતનો મૂળભૂત હેતુ બદલાતો નથી.

આ ગાંધર્વ ગાન પહેલાં આપણે ગોપલોકોની ક્રિકામાં જોઈએ છીએ પણ એ પહેલાં સામગાનમાં ઈશ્વરની આરાધનારૂપે જોઈએ છીએ. સંતો, ભક્તો અને મંદિરોમાં થતી ઉપાસનામાં આપણે એ જોઈએ છીએ. પણ ધર્માશ્રયમાંથી સરીને એ ક્યારે રાજ્યાશ્રય પામ્યું એના ક્રમિક ઈતિહાસમાં ઊતરવાનું અહીં પ્રયોજન નથી પણ છેલ્લે દુપદ ધમારની ગાયકી ઘણી દુર્બોધ અને કર્કશ બની ગયેલી. લોકાદર ગુમાવી બેઠેલી ત્યારે અમીર ખુશરૂ નામના એક વિદ્વાને ખ્યાલની ગાયકી આપી અહમદશાહ ખીલજી બાદશાહતના સમયમાં.

ખ્યાલની ગાયકીની કંઠ કસરત

રાજાઓની તહેનાતમાં આ ખ્યાલની ગાયકી પણ ધીરે ધીરે કંઠની કસરત બની ગઈ. તાનપલટાની એકધારી કર્કશતા અને શુષ્કતામાં સરી

પડી એના ચાહકો શ્રોતા જ રહ્યા, પણ દરબારીઓની જેમ દાદ આપતા રહ્યા. રાગનું સ્વરૂપ અને માનનો ભાવ રેલવેટે નીકળી ગયા જેમ જેમ આ માયકી લોકાદર મુખાવતી ચાલી તેમ તેમ એમાં રંજનનું તત્ત્વ ઘુસેલાનું ગયું જે ગાન ઈશ્વરની આરાધના માટે કે ચિત્તને એકાગ્ર કરીને ઉપાસના માટે હતું તે પ્રેમની વેતવાહિમાં સરી પડ્યું. પછી તો ગીતના શબ્દો ઉપાસનાના હોય કે પ્રભુપ્રેમ, વિરહ કે વેદનાની વ્યથાના હોય તો પણ કંઠ અને સ્વરને છોડીને ભાવ શરીરના અભિનય દ્વારા વ્યક્ત થવા લાગ્યો. એ ગાન થોડા રંગીલાઓનું બન્યું, અને જોને એ કંઈક, પણ પડતું આવડતું કે ભાવહીન જડબાતોડ એને અશ્લીલભાષુ કહીને હસી કાઢવામાં આવ્યા. આમ ખ્યાલની આવડી આસપાસ એક એવો ભાગ ઊભો થઈ ગયો કે જે વર્ગ અને પ્રજા વચ્ચેનું અંતર ન પુરાય એટલું વધતું ગયું છે.

શાસ્ત્રીય સંગીતના આવાજાવ

ગાનની શિક્ષા-દીક્ષાની જે તાલીમ આપણે ત્યાંની હોય છે એ તાલીમના લાનપણદ્ધાની દરકાર જ ગાનમાં પ્રાધાન્ય મેળવી બેઠી છે અને એની ટેકનિકમાં આવતા કોઈ વિશિષ્ટ સ્થાનનું સ્વરૂપ જે તે વર્ગની પ્રશંસા અને પુરસ્કારનું સ્વરૂપ લઈ બેઠેલ છે. ભાવનાં સ્વરૂપ નાદમાંથી પેદા થતાં જોઈએ એ તો અપવાદો સાદ કરતાં ભાવ વીસરાઈ ગયું છે. આવી આવડીને પણ આ જ શાસ્ત્રીય સંગીતને નામે વિદ્વાનોના ઘણા ઘણો પ્રયત્નો સરકાર અને સંગીતસંસ્થાઓ તરફથી થઈ રહ્યા છે, પણ લોકો વચ્ચે આવીને મેદાન મારી લઈ જેવું બળ એનામાં નથી રહ્યું. પહેલાં રાજ્યાશ્રય મેળવીને જીવેલું, અને આજેય એક યા બીજે પ્રકારે રાજ્યાશ્રય મેળવીને જ જીવવા મથી રહેલ આ સંગીતની આવડીએ જીવવું હશે તો એક જોર રાગને ભાવ પ્રમાણે ગાતાં શીખવું પડશે. ખોટી ઉચ્ચતાનું અભિમાન છોડીને એ તો ઉચ્ચ કાવ્યતત્ત્વો ધરાવતા ભાવવાહી લોકોનો આશ્રય લેવો પડશે અથવા જનસામાન્યના દિલમાં રસ ઉત્પન્ન કરવાની ખૂબી અને તાકાત મેળવવાં પડશે. સિનેમા સંગીતની જેમ નીચે તે નીચે ઊતરતા જઈ ને એ ખૂબી ને એ તાકાત નહિ મેળવી શકાય પણ

લોકસંગીત પાસેથી જ એણે એ તાલીમ મેળવવી રહેશે, અમર તો નાદ-બ્રહ્મની આરાધના માટે તપશ્ચર્યા દ્વારા દરકોઈ ને અસર કરે એવાં સ્વરનાં ભાવવાહી સ્વરૂપો અર્પી કરવાની તાકાત કેળવવી રહેશે.

પ્યાલની બાયકોની કહે—પ્રકરણના કંઠણાઓથી જ આપણું ઘણું સંગીત ઉત્પન્ન થયું છે. દુહા, ટુમરી અને ઠારાઃ પદ, ભજન કે બારમાસીના ઘણા રાગોએ લોકસંગીતની જ મીઠાશ અને ભાવનો રસ ઉમેરીને શાસ્ત્રીય સંગીત કરતાં વિશેષ પ્રદેશ સર કર્યો છે. બોલતા પ્યાલો ઠોકી, બદ્ધ દીવાલો બેદીને મેદાન વચ્ચે આવવાની તાકાત જે કોઈ બાયકો મેળવશે તે જ આ સંઘર્ષમાં ટકી શકશે.

લોકસંગીતમાં બાયરેખાનો

લોકસંગીતમાં કલાવિરત બળો પડ્યાં હોવા છતાં શાસ્ત્રીય સંગીત જેવાં અને જેથી વિશેષ બાયરેખાનો લોકસંગીત માટે સૂચવ્યાં થયાં છે. લોક-સંગીતને પ્રકાશમાં-પ્રચારમાં આણી પ્રતિષ્ઠિત બનાવ્યું સ્વ૦ મોહમ્મદી, સ્વ૦ રાજચુરુ, શ્રી. કુલાબાઈ કાગ અને શ્રી. મેરૂભા ગઢવીએ. એ પછી લોક-સંગીત ઘણું પ્રચાર પામ્યું છે. બાગો જ કોઈ મેળાવડો કે સમારંભ એના વિનાનો હોય છે. એ જ રીતે રેડિયો, રેકર્ડ, ચિત્રોમાં અને નાટકો, સંગીતરૂપક અને નૃત્યરૂપકો, કાવરા અને ઉત્સવો પણ આજકાલ લોકસંગીતનો આશ્રય લઈ રહ્યાં છે. પણ અધિકારીજનોથી યોગ્ય રજૂઆત પામતું ન હોવાથી લોકસંગીતમાં કોઈ ચાણોદાણો નથી થયો.

શાસ્ત્રીય સંગીતમાં ઘણું પડતી અદા, આબકલાઈ, નજાકત અને ઘણું બધું રંજન તત્ત્વ આવી જવા છતાં જેને સમજણનારો અને રસ લેનારો એક વર્ગ છે જે તે માણસો એને સમજી શકતા નથી અને ઘણું વાર સમજણી શકતા નથી. બીજું શાસ્ત્રીય સંગીતના નિશ્ચિત માર્ગો હોવાથી બધે તે માણસ ગાઈ શકતો નથી. જ્યારે લોકસંગીતના એવા નિયત માર્ગો કોઈ શકે નહિ. પરિણામે બધે તે માણસ બધે તેમ જે ગાઈ શકે છે. શહેરી સમાજ પાસે આ લોકસંગીતનું કોઈ સ્પષ્ટ સ્વરૂપ

ન જ હોય જે કાંઈ ઊભું કરી શકેલા તે મેવાણીભાઈ જતાં જેને ભગવાને કાંઈક ગળું આપ્યું છે એવા કાંઈક આજ લોકસાહિત્યને નામે અને લોકગીતોને નામે લોકગીતોને મશ્કરીનું ભાજન બનાવી રહ્યા છે.

લોકસંગીતની વિકૃત રજૂઆત

લોકગીતોને નામે ગમે તે ગીત ગાઈને, વગાડીને, વિકૃત હાવભાવ કરીને લોકોને રીઝવવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે પરિણામે પ્રેક્ષકો પણ લોકસંગીત અને લોકસાહિત્યને દિવસે દિવસે મનોરંજનનું જ એક સાધન માનતા થયા છે જેમાં લોકસાહિત્ય અને લોકસંગીતનો વિવેક વીસરાતો જાય છે લોકસાહિત્યમાં પણ ખાસ કરીને લોકોને આકર્ષતો વિષય લોક સંગીતનો છે વાર્તાકારો શોધ્યા જડતા નથી. જે કાંઈ જડે છે એની ઝડઝપક બનાવટી લાગે છે હવે એવું બન્યું છે કે આ લોકગીતોને, દુહાઓને, છંદોને, ભજનોને અને રાસડાને અથવા એમાંના કોઈ એકને લોકસાહિત્યના કાર્યક્રમ તરીકે ઓળખાવાય છે આ લોકગીતો અને દુહાઓની એવી તો વિચિત્ર રજૂઆત કરવામાં આવે છે કે લોકસાહિત્યની સંસ્કારી ભાત જ ન ઊઠે પરિણામે લોકસાહિત્ય એટલે ગ્રામ્ય–ગામડિયું, અસંસ્કારી, રોનકી અથવા તો નવરાશના સમયે લહેર કરવા જેવું એવી એક અસર શિષ્ટ ગણાતા સમાજ સુધી પહોંચી ગઈ છે

લોકગીતોનું નાટક

લોકગીતોને નામે બે પ્રકારનાં ગીતો જ મોટે ભાગે રજૂ થાય છે: એક તો ભજનો, અને બીજા મેવાણીભાઈએ ગ્રંથસ્થ કરેના ચારણી છંદ શ્રી દુલાભાઈનાં જે ગીતો ગવાય છે તે પણ મોટા ભાગનાં ભજનો જ હોય છે મોટા શહેરોમાં કહેવાતા લોકગાયકો શ્રી દુલાભાઈના નવા ગીતની રાહ જોઈને બેઠા હોય છે જેવું આવે કે ઉપાડે એમાં આધુનિક સંગીતની છાંટ ભેળવે પછી એને નાટકીય ઢબે રજૂ કરે મૂળ લોકગીતો તો એથી ઘણાં દૂર રહી ગયાં એ જ રીતે ચારણી છંદમાં પણ માતાં માતાં કહકાં ભરે, 'છે' ને બદલે 'એ' નો ઉચ્ચાર કરે, 'જ' ને બદલે 'ઝ' બોલે અને છંદ કે ગીતનો જેટલો અમુક અમુક ઉચ્ચાર કરી

સ્વરૂપ તોડવો કરીને રજૂ કરે એવી સમજથી કે લોક સંગીત તો કાંઈ શુદ્ધ હોય ? એ તો અશુદ્ધરીતે જ રજૂ કરાય આ સ્થિતિ 'પ્રકિયા' દ્વારથી રજૂ થતા લોકગીતોના કાર્યક્રમમા વિશેષ પ્રવર્તે છે એના ઉપર આપણી આ નૂતન સ્વરકૃતિનું મંડાણ થયું છે એવા એ લેખકની અને સંગીત સંગીતની સરાસર ઉપેક્ષા કરવા જેવું જ આ છે દૃષ્ટાંતો સ્વરકારમાં તો એવા દેખાતા કરે છે કે માનુસો બાઇડોને ભામી જાય અથવા સમજ હોય તો હાસ્યમિશ્રિત આનંદ મેળવે આને પરિણામે લોકસાહિત્યને નામે બગીર વાત સાંભળવાની લોકોની ટેવ છૂટી જાય છે

લોકગીતોને નામે એક બીજો ગોટાળો એ થાય છે કે અર્વાચીન કાવ્યો સિવાયનું જે કાંઈ છે તે સઘળા લોકગીતો ઢહો મીર સવા, રાવજીકુંવાદાળા અને ગવૈયાના ગીતો પણ લોકસાહિત્યમા ગણના થાય છે ખૂની ડાકુઓનાં કરપીણ કૃત્યોનાં ગીતોને પણ લોકસાહિત્યમાં અપાય છે આ ગઢવી મીર, સવા, રાવજીકુંવાદાળા અને રાવળો વગેરેના જે કાંઈ ગીતો છે તે તો ખાસ્સુ આજીવિકા રળવા માટે ગેવાયેલાં છે એ સમાજશાસ્ત્ર કે સંશોધનનો વિષય જરૂર ગણી શકાય પણ એ ખરું લોકધન નથી એમાં લોકોર્મિનો પડઘો પડતો નથી તેમ એમાં કવાચેક રાવજીકુંવાદાળા જે કવાગીતો ઉપાડે છે તેને બાદ કરતાં સાચા લોકસ્વરકાર પણ નથી

લોકસાહિત્ય અને ચારણીસાહિત્ય

એ જ રીતે ચારણીસાહિત્ય જે ઘણુંખરું જોવા છે ને છપાયું છે તે પણ લોકસાહિત્ય નથી ચારણીસાહિત્ય માત્ર ગાનારાઓએ જ નહિ પણ વિદ્વાનો અને પંડિતોની પાઠશાળાઓમા પ્રોત્સાહન પામેલું અને વ્યાપક પરાગત ઊતરેલું વિદ્વત્ત પામેલું લોકસાહિત્યથી અલગ એવું સાહિત્ય છે એની ભાષા જુદી કેમી પણ જુદી અને ગાવાની પણ જુદી જ છે એ વિશે સંસ્કૃત પ્રાકૃત અપભ્રંશ અને જૂની રાજસ્થાની ઢોગણોમા ઉતરેલું પામવું છે આ ચારણીસાહિત્યના પણ બે પ્રકાર છે • એક તો રાજાઓની કે દાતાઓની કૃપાપાત્રો સર્જાયેલું ખુશામદ

પરાયણ અને બીજુ કુદરતની પ્રેરણામાંથી સર્જાયેલું ભક્તિપરાયણ, પ્રકૃતિપરાયણ ને આત્મલક્ષી પણ છંદોને બાદ કરતાં છેલ્લી સદીઓમાં ચારણોએ પણ લોકો વચ્ચે જીવતાં લોકવળોટ પકડ્યો, લોકજીવનના સુખદુઃખના પડવા ઝીલ્યા અને લોકોની ઊર્મિઓના પડઘા પાડતાં ગીતો રચવાં શરૂ કર્યાં એ ગીતો છંદોથી જુદાં જ તરી આવે છે ચારણી છંદોની ભાષાની રચના પણ સહેલી નથી અને એને સમજવું પણ સહેલું નથી આજકાલ એ છંદોમાં નિઃસત્ત્વ જોડકણાં જોડીને એને લોકગીતને નામે રજૂ કરવામાં આવે છે

આ ભેદ સમજવા અપવાદ બાદ કરતાં કોઈ ગાયક થોભતો નથી પરિણામે લોકસંગીતમાં અનવસ્થા ઊભી થતી જાય છે આ લોકસંગીત ઉપર પણ સાથી પહેલા નાટકની અસર થઈ ખાસ કરીને રામલીલા મંડળીઓએ ગામડાંઓમાં જઈને રામલીલાને નામે ગમે તેવાં નાટકો ભજવીને ખેલ નગાડ્યો જ્યારે ભવાઈને તો પોતાનું આગવું સંગીત છે, કારણ કે ભવાઈ એ લોકજીવનનું જ એક અંગ છે ભવાઈના ઠેકા અને લહેકાથી તો ઘણાં લોકગીતો શોભે છે ને ચમે છે ત્યારે નાટકીય ગીતો પછી તરત જ ફિલ્મી ગાણાંની અસર થઈ પણ લોકોને શુભ નસીબે શુદ્ધ લોકસંગીતને પ્રતિષ્ઠા મળતાં મૂળની રજૂઆત વધુ અવકારદાયક બનતા લોકસંગીત અશુદ્ધિમાંથી થોડું બચ્યું ત્યાં શાસ્ત્રીય સંગીત અને ફિલ્મી સંગીતના મિશ્રણમાંથી હળવું—જેને આધુનિક સંગીત કહે છે તે આગળ આવ્યું લોકપ્રિય બનવાના પ્રયત્નોનું જ એ પરિણામ છે

મૂળ વિનાનું ઝાડવું

આધુનિક હળવું સંગીત બધી રીતે આવકારદાયક છે, પણ ફિલ્મી અસરની મુક્તિ તો જરૂરી છે આધુનિક સંગીત શુદ્ધ શાસ્ત્રીય સંગીત પણ નથી અને લોકજીવનમાં ઘૂંટાતા સ્વરોના અભ્યાસમાંથી પણ એ ઊભું થયું નથી એ તો સંગીત પદ્ધતિએ મિશ્રણનું એક લોકપ્રિય અનુકરણ માત્ર છે આજકાલ આ આધુનિક સંગીત એના રંજન અને ચમત્કાર તત્ત્વને કારણે અને બીજી કોઈ લોકપ્રિય સંગીત પદ્ધતિના અભાવે

આમળ આવ્યું છે. આ આધુનિક સંગીતે લોકસંગીતને સારી પેઠે અસર પહોંચાડી છે. લોકગીતોના શહેરી ગાયકો મૂળ તો આ આધુનિક સંગીતના જ ગાયકો હતા, પણ લોકસંગીત પ્રત્યેની લોકોની રુચિ જોતાં આધુનિક સંગીતના ઢાંચામાં લોકગીતોને બેસાડીને ગાવા લાગ્યા છે.

આધુનિક સંગીતમાં ફિલ્મી સંગીત ઉપરાંત બંગાળી બાઉલની અસરો, પંજાબી ઢંગ અને મરાઠી ભાવગીતોની પણ અસરો છે. આ આધુનિક સંગીતમાં શબ્દના ભાવ અને સ્વરની ઊર્મિવાહકતા વચ્ચે કોઈ સંબંધ હોવો જોઈએ એનો વિચાર સરખો હોતો નથી. એ જ રીતે આધુનિક સંગીતની સ્વરસ્થના વાચાળ વિશેષ હોય છે. આ આધુનિક સંગીત આજે પ્રચાર પામી રહ્યું હોવાનું એક કારણ એ છે કે આજે શાળાઓ, કોલેજો, સમારંભો, મેળાવડા અને રેડિયોમાં નાના મોટા ગાયકોની જરૂર ઊભી થઈ છે. બાળકો સુદ્ધાંને આજે થોડું ગાતાં આવડે તો ઝડપથી પ્લેટફોર્મ મળી જાય છે, ત્યારે આધુનિક સંગીત જ એક એવું સંગીત છે કે જે સહેલાઈથી શીખી શકાય ને સહેલાઈથી ગાઈ શકાય. એ કારણે સંગીતશાળાઓમાં પણ એ શીખવાય છે અને ઠેકઠેકાણે એ રજૂ થાય છે. આમ આ આધુનિક સંગીત, ફિલ્મી સંગીત અને અતિ રંજનાત્મકતાના ત્રિભેટે આજે લોકસંગીત ભીંસાઈ રહ્યું છે.

શુદ્ધ લોકસંગીતનો આગ્રહ

એની બીજી બાજુએ લોકસંગીતની શુદ્ધિનો આગ્રહ પણ વધી રહ્યો છે. મૂળના સ્વરૂપે એને જાળવી લેવા, સરકાર દ્વારા અને સંસ્થાઓ દ્વારા પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. પ્રભાતિયાં, અવરણીનાં ગીતો, હાલરડાં, બાળકુઝેરનાં ગીતો, રમતોના ગીતો, કન્યકાઓનાં ગીતો, ઊર્મિગીતો, મર્મગીતો, રાસ, રાસડા, ગરબા, ગરબી, લગ્નગીતો, સંસારનાં સુખદુઃખનાં ગીતો, કથાગીતો, યુદ્ધગીતો, વ્રતનાં ગીતો, સાગરગીતો, ઋતુગીતો, પશુપંખીનાં ગીતો, પ્રકૃતિના ગીતો અને ભજનો વગેરેનું રેકોર્ડિંગ કરી લેવાના પ્રયાસો શરૂ થયા છે. એટલા પૂરતું તો એ જળવાશે જ, પણ લોકસંગીત એ કાંઈ બદ્ધ સંગીત નથી. એ તો સતત ગતિ-

પાતળાં પણ ઘખતાં નાનકડાં મેદાનો અને વચ્ચે નિર્જળા કુંગરા અને ટેકરીઓની હારો ચાલી જતી હોય

ઉનાળે સૌરાષ્ટ્રની ધરા પરિણત રૂપ ધારણ કરે છે; પણ અષાઢથી માંડીને આસોના સુધીનો ધરતીનો ખૂબનો બટ્ટો એ પરિણત ધરતી માથે લીલુડા પાલવ જેવો સોહી રહે છે એવી પરિણત ધરતી અને લીલુડા પાલવની વચાળે કુદરત કેશકોરની કેવી રૂપાળી કૂખજૂથણી કરે છે ?

" ઘર કુંગળ્યુ ધણુકે ઝાંખર, ઘોપત ઘાર અઢાર,
સોળસે વચ્ચે સામરો, રંગ ભેલો કરતાર. "

હેમાળાની ઝાળ ઊતરે ને વાયરાના ઝપાટા શરૂ થાય, ઝાડની ડાળીઓ ઢીંચણના ખાતી રજકણકણના પીંજણા પીંજાતી હોય, ખાલ જેવો કોપટ ધરતી માથે આખે અકલા રજકણકણના થીજીયા રચાઈ ગયા હોય, એમાં બપ્પરના ચિલ્લણુંદની ભાળ કાઢવી મુશ્કેલ બને. નદી-કૂવાનાં તળ કુંવરીના મથીરા જેવા કાળા દેખાતા હોય અને ધરતી માથે મૃગજળનાં મોજાના ઊછળાટનો અવાજ બપોર તાપે માનવીનાં હૈયાં પેઠાં પલવલતાં હોય ?

" જો વિસારું બલહા, રૂદિયામાંથી રૂપ,
તો લાગે ઉતરહી લૂક, ઘર આવીડી બધ્ધ કુરાં. "

ચારપાંચહરના રણની બાગ ઝળી લૂકી જેમ હોઠાં ધ્રુવધ્રુવે જેમ આનની બલવલતાં હોય, ત્યારે બાવી ઊભરની અમાર ઝરતી લૂકી કવિતાને પણ કાંચબી બધાઈ જાય છે વર્ષામાં અનરુદ્ધ ધારાઓ વરસેલાં લોકગીત પણ ઉનાળામાં ઝળની જેમ જ પી જાય છે, પણ દિવસ પૂરતાં જ, રાત તો ઉનાળાની બારી રશ્મિમાળથી સજ્જ હોય અને ફરફર-ફૂંકપ વગતાં જ ધીમેધીમે ઝાડો પવન શરૂ થાય જોતજોતામાં તો સૂરજના તાપથી બળેલી ધરતી ઠરીને ઠીબ જેવી દેખી દેતી હોય. બફારાના દિવસો બાદ કરતાં સૌરાષ્ટ્રની ઉનાળાની રાત માનવીને હાશકારો દીધેલાવતી હોય એવું બીજું

ધારણ વાળી દે છે પણ દિવસ ઊગતાં સરજ રાતનું સાટું વાળતો હોય એવાં ધમેય કિરણોનાં ભાવાં વછોડે છે. કિરણોનાં ભાવોડાંથી વીંધાતી ધરતી ફાટીને હૈયાની વરાળુ કાઢે છે પછી તો—

" ખડ સૂક્યાં ધણ વસૂકિયા, વહાલા ગિયા વિદેશ. "

ગોપજનો વાસપાણીના પ્રદેશમાં ઢોર હાંકી જાય છે, ખડસૂકિયા ખેડુ અને ઊભડ લોક મજૂરી શોધવા પરપ્રદેશમાં વહ્યા જાય છે, એવો જેઠ જાતાં જાતા તો આકાશના રંગ પલટવા માંડે છે, વાદળની દોટાદોટ મંડાય છે ઉન્મત્ત વીજળીના સળકારા સાથે આભમાં કડેડાટી બોલે છે અને—

" ગહેકે મોરાં ગરવરે, સજે વાદળ સામાઢ,
ધર ઉપર જાણુ ધણી, આઈ રત આષાઢ "

પછી કેવો વરસે છે આષાઢ ?

" આષાઢ વરસે એલીએ, ગાજવીજ ઘમઘોર,
તેજી બાધ્યા તરુવરે, મધરા બોલે મોર.
મધરા બોલે મોર તે લાગે મીઠાં,
ઘણુ મૂલા સાજન સપનામાં દીઠાં.
કહે તમાચી સૂમરો, રિસાણી ઢેલ ને મનાવે મોર,
આષાઢ વરસે એલીએ, ગાજવીજ ઘમઘોર "

આભજળની એવી મંડાય, નદીનાળા ઊભરાઈ હાલે અને પશુ પંખી અને માનવીનાં હૈયાં પણ ઊભરાય પતિના ભેખથી ભિજાતી પત્નીનું હૈયુ કયાં દોડે છે ?

' વરસજે વરસજે હો મેહુલા દાદાજી રે દેશ,
જયેરે માડી રો જાયો હળ ખેડે,

ભીને ભીને હો બાંધવ મારા પાઘડી આરોપેચ,
ભાભજરો ભીને રે ચૂડો વળી ચૂંદડી. "

પિત્ત વનની ધરતી લીલુડા સાજ સજે, ધરતીના રંગ ફરે, માનવીનાં મન ફરે, પરભોમ ગયેલા માનવી પણ પાછાં ફરે. ઢોર હીંહોરાં કરે અને પંખીના કિલ્લોલ ગાજે ભલે ગોબરી હોય, ગંદી હોય તો પણ સૌરાષ્ટ્રને વહાલી ઋતુ તો વર્ષા જ

કુટુંબના કોમળ ભાવોની સાથોસાથ ધર્મના ભાવની પણ ભરતી ચડે રામમંદિર અને ચોરા, શિવાલય અને દેવાલય ગાયત્રી મંત્રો અને કથા-આખ્યાનથી ગાજતા થાય વસ્તવસ્તુનનો એક સેતુ સંધાઈ જાય. અને વસ્ત પણ કોનાં ?

" ગાય ગાય તું મોરી માય,
નિતનિત ડુંગરે ચરવા જાય. "

એમ ગાય અને વાછડાનાં, ઘણકા અને ઘણકીના (લક્કડખોદ પંખી), ઝાડ અને પાંદનાં પૂજન થાય :

" બોરડી રે બોરડી, મારા વીરની ગા ગોરડી,
હું પૂજું આકડો, મારા વીરનો ઢાંઢો વાંકડો. "

એ જ રીતે નાગનાં અને નોળિયાનાં વ્રત અને પૂજન થાય, તુલસી અને પારસ પીપળાના વ્રતપૂજન થાય આમ પ્રકૃતિ અને માનવી એકાકાર બની જાય શ્રાવણ-ભાદરવે તો રાસડાની ગ્રાઝટ બોલવા લાગે :

" રસિયા મોરા ચાંદલિયો ઊગ્યો રે,
કે રાજ મને સૂરજ થઈ લાગ્યો "

વિદેશ ગયેલા પતિની વાટ જોતી વિરહિણી આકુળવ્યાકુળ થાય છે ચાંદાની શીતળતા એને સૂરજ જેવી વસમી લાગે છે સાંજ પડે અને સીમખેતરે ગયેલી જુવાન દીકરી પાછી ફરે છે પણ એનું દિન કયાં દોડતું હોય છે ?

" માડી મુને વાળુડિયાં પીરસાવો,
દિવડિયો પછે વાહો રે લોલ "

પણ આટલી ઉતાવળ શીદને ?

" શેરિયુમાં થાય છે હાલકડોલ,
કે જીવડો મારો તિયા ભમે રે લોલ "

ધરતી હાલકડોલક થઈ રહી છે, રાસનો ગમન ગભારો ચડ્યો છે :

" કે વનમાં બોલે ઝીણા મોર,
કોયલરાણી કિલ્લોલ કરે રે લોલ;
ઝીણા ઝરમર વરસે મેઘ,
વાદળડી વાયે વળે રે લોલ. "

બધાંયે પાછાં વળે છે :

" વરસ વળ્યાં, વાદળ વળ્યા, ધરતી લીલાણી–"

ત્યારે સાપેયાની જેમ ઝૂરતી વિરહિણી એના પથી પિયુની પાછા વળવાની વાટ સાંધતી રાસડે હૈયું ઠાલવી રહે છે.

લોકગીતોમાં વર્ષાનાં ગીતો બે પ્રકારનાં છે : એક તો પ્રકૃતિ પ્રત્યેના પૂજ્ય ભાવનાં અને બીજાં વિરહનાં. ચારણી ગીતોમાં પણ શ્રેષ્ઠ ગીતો તે આ વર્ષાનાં જ, પણ વર્ષાનાં લક્ષણથી વિશેષ આગળ એ નથી વધ્યાં.

એવા ડોલતા ડુંગરા, ખળખળતી નદીયું, વંકી ગાળિયું અને વંકી રાવાણી, એવી નીલવર્ણી ધરતીને હૈયે ઝૂરતાં સોનેરી મોલ માથેથી વાદળ વીંખાતા જાય, લહેરિયાં લેતો પવન બેજ છોડીને શીતળ બનતો જાય અને શિયાળાની રત બેસે આકાશના અલૌકિક રંગો પાંખા પડતા જાય અને નીલવર્ણી ધરતી રેશમિયો રંગ ધારણ કરે તેજોમય તડકે એનાં સોનેરી પ્રતિબિંબની ઝલક ઊપડે. માગસર ઊતરતાં ઊતરતાં તો ટાઢનો સોકરડો બોલે :

" શિયાળે ટાઢકુ સોપટે, હાલે હેમાળા,
વસતા ઘર વસિયેા નહિ, કે ઘી કુવાળા ! "

આમ ઋતુઓ ઋતુઓ ધરતી રંગ બદલતી રહે છે અને ઋતુઓ પણ જેની ! શિયાળે ટાઢનો સોપરડો બેસતો હોય અને ઉનાળે બોમ્બ તાપ પડતો હોય ત્યારે ચોમાસે વેરાયેલુ જોવી નદીઓમાં ધસમસતાં પૂરે પાણી પ્રચંડ પછાડાટા મારતાં હોય આવી વિવિધ ઋતુઓવાળી સોરાષ્ટ્રની પ્રકૃતિ ઉગ્ર, અક્કર આવેશમય, કલ્પનારમ્ય અને કાવ્ય રસળતી બની રહી છે

ગિરનો ગાળિયો અને બરડાનાં બેડા બાસને બાદ કરતા સૌરાષ્ટ્રમાં કુદરતે અપરંપાર ખીલીને ચમકારાક ઊભેલા ડાકરાં નહિ કુણાય ભેાકાનોમાં ભરી, પણ હાથવાળી દઈને ઢાકવા જાય એવી બેપૂર પનરપતિ કોઈ સાસણ કોઈ કનકાઈ કે કોઈ તુલસીશ્યામમાં જ મળશે.

ગિર, કાંઈક બરડો, કાંઈક ચુનરવ અને કાંઈક ગાળોચ સિવાય બાકીબધાનાં વૃક્ષો બીજે બાજે જ જોવા મળશે બાકી તો બાવળ, બાવળ ને બોરડી, લીમડો, પીપર ને પીપળો કે બીજરો જ જોવા મળે કુદરતનો વિદ્વાન અને રસીલો રાજન લાખો પુસ્તકો જે કિ બદલામાં આપીને ખાવી લઈએ તે કિ—

" બાવળ, બાવળ, બોરડી, બાવર, બીજરીઆ,
લાખે ધન લોકાડીઆ, પીરી પાળરીઆ. "

એના એક એક ઝાડીદારને કહે દોસ્તો ! ભારી રૂડ બાવળો બા વન, ઓલાડી કયો તમારી પૂળો બાબરિયુ એક એક ઝાડવાનિ ! બૂને એ ઝાડ તે કેવાં ? બાવળ, બાવળ, બોરડી, બબૂચરો અને બીજરો બાકી રહે છે બધુ ઝાડ એક બાબિ, બીજા બાકળો અને ત્રીજો લકડો. એમ તો બીજડાનો ને લીંબડાનો પણ ગીતો છે

" ખેતર વચાળે ખીજડો રે, હીંચકોરું નાનેરું બાળ,
વીરા એક હીંચકડો નાખ રે, પરણ્યો પીંગલે રે.
હીંચકોરું નાનેરું બાળ. "

પણ પારસ પીપળો, આંબો અને વડલો તો લોકજીવનમાં કુટુંબના વડીલનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી ગયા છે પીપળો એ તો પૂજનીય વૃક્ષ, વેદકાળથી માંડીને ભગવાન તથાગત પીપળા હેઠળ બુદ્ધ બન્યા અને એ બોધીવૃક્ષ કહેવાયું ત્યારથી તે આજ લગણ, નાનાંમોટાં વરતવરતુલાંથી માંડીને, લગ્નગીતોથી ઠેઠ શ્રાદ્ધનાં પાણી પાવા સુધી એનો મહિમા. ઘતની વાત કહેવી પણ કોને ?

" પીપળાને પાન કહેવી, કુંવારીને કાન કહેવી,
તુલસીને કચારે કહેવી, સૂરજની સાખે કહેવી. "

અને લગ્નગીતોમાં પણ એ કેવો લહેરાય છે ?

" આદશ આદશ પીપળો, મેઘાડમ્બર ગાજે,
ફૂલી ફૂલી ડોડો થિયો, મેઘાડમ્બર ગાજે. "

કંઈક ગીતોથી પૂજા પામતા પારસ પીપળાથી લોકોને વધુ વહાલું તો આમ્રવૃક્ષ—આંબો. લોકોનો લાડીલો આંબલો, આંબલીઓ :

" સરોવર પાળે આંબલીઓ,
આંબે ઝાઝા મોર મલૂગર આંબલીઓ,
એક તો મોરલો ઊડી ગિયો,
ગિયો દાદાને દેશ મલૂગર આંબલીઓ. "

સંદેશવાહક મોરલાનું બેસણું, કોયલના કલશોર મજવવાનું આકાશી ઓઢણું, ગોપબાળનો હિંડોળો અને આમણાની શોભા સમાં આસોપાલવ તો જવાલે જ જડે. એનાં ગીત પણ એવાં રડ્યાંખડ્યાં :

આંસુડે ભિજાઈ કાંચળી રે,
ધ્રૂસકે તૂટ્યો હાર વા'લા ! "

એવું મધરું મધરું લોકજીવન અને મધરા એના ભાવ. પ્રકૃતિનું કેવું ભવ્યોદાત્ત સ્વરૂપ ! આ ભવ્ય ને ઉદાત્ત કલ્પના તો લોકગીતોમાં બેળે બેળે ઊતરી છે એકલાં નાવણ, ધોવણ ને ખાવણ જ નથી ઊતર્યાં.

એના દામ્પત્યજીવનમાં નટનટીઓનાં નખરાં ન હતાં પણ કૃષ્ણ-રાધા અને રામ સીતાના સહચાર હતા. અને રામને પરણે ત્યારે મલાખાના માડવા થોડા હોય ?

" વનની ચોરી ચીતરી, ધરતીના કીધા બાજોઠ,
આભનો નાખ્યો માડવો, વીજળીની કીધી વરમાળ,
નવ લાખ તારા જોઈ રહ્યા, પરણે પરણે સીતા ને શ્રીરામ."

લગ્નનું કેવું ભવ્ય અને પ્રકૃતિપરાયણ ચિત્ર ! એવાં જેનાં દામ્પત્ય-જીવન એના વલોણા કેવાં ?

" આજ મારે વલોણાં વાય છે રે લોલ,
સાત સાત સમદરની ગોળી રે કીધી,
મેરુનો કીધો રવાયો રે લોલ,
નવકુળ નાગનાં નેતરાં રે કીધાં,
માકડી કીધી ચંદરની રે લોલ. "

રીઝવવા એણે શું શું વાનાં નથી કર્યાં ! માત્ર બે જ લીટીમાં એના બળીરિયા પણ નિષ્ફળ પ્રયાસનું કેવું કરુણ ચિત્ર !

" મેં તો કુંભર કેરીને ઘર કર્યાં,
મેં તો આવાંનાં કર્યાં રે કમાડ,
સાયબા અબોલા બહુ કિયા. "

સ્નેહ કે સંસારનાં જ આવાં ઊંચાનીચાં ચિત્રો નથી બેચારાં, એ ચિત્રો તો આત્માની અજ્ઞાતા સુધી ઝપટ્યાં છે

" મેરુ રે ડુંગે ને મારુ મન નો ડગે રે,
મર ભાંગી પડે બ્રહ્માંડ,
શીશ તો પડે ને મારું ધડ તો લડે રે,
શરીર કરું કુરબાન. "

એવા અન્યોન્યાશ્રિત જીવનની પ્રેરણા લોકજીવનને ખપપૂરતી પ્રકૃતિ-ખીલી લીધી છે. જેમાં આત્માનો ઓજસ્વી ક્ષોભ, સ્નેહજીવનના રસ નિર્ઝરતા હોય, હૈયાનો હેતાળવો રૂપ હોય ત્યાં રસ અને સુગંધ ન હોય એ કેમ બને ? આજે દિયે તો સૌરાષ્ટ્રમાં આવળ, બાવળ અને ખાંકરા સિવાય બીજું ફૂલ ન મળે; પણ કોઈ કોઈ વાડીઓમાં, કોઈ કોઈ બગીચામાં, કોઈ કોઈ કુંજરની ક્યારીઓમાં, કોઈ કોઈ ઘરને આંગણે ને કંઈક ઘરમાંના રંગાનદામાં પુષ્પપ્રેમીઓ અને રસિકજનો ફૂલઝાડવા જતને કરીને ઉછેરે છે. ચિત્રની પૂજા ફૂલ વિના થાય જ નહિ. કરેણ નહિ તો, છેવટ ધતૂરાનાં ફૂલ પણ ભગવાનને ચડે. વૈષ્ણવોની હવેલીમાં લાલજી મહારાજ દામણો મારના અતિ રોમાંચ. જ્યારે જૈનોના ગુલાબથી મઘમઘતાં દેવળો કોણે નથી જોયાં ? સૌરાષ્ટ્રના એ રસિકજનો લાખા ફુલાણીથી ઓળખ ઊભરે એવા નહિ તો ! એનાં લોકગીતોમાં ફૂલડાંઓની કોરમ ફૂટે છે—લાખેણા ગીતોમાં.

ફૂલનાં તો ગત. 'ફૂલકાજળી.' એમાં ફૂલ સંધીને પાણી પિવાય.

કેવાં કેવાં ફૂલ ? ગલ ને ચંપો મોગરો ને મરવો ગુલાબ ને કેવડો, જૂઈ ને કમળ ફાગણ તો કહે ફૂલડાં કેરો હાર કોડભરી કન્યાને સ્વપ્નાં આવે છે સ્વપ્નામાં શ્વસુરગૃહની ચિત્રાવલીઓ ઊઠે છે કેવી મધુર ને મોહક !

" આજ રે સપનામા મે તો ગુલાબ ગોટો દીઠો જો,
ફૂલડીઆની ફોરુ સાહેલી મારા સપનામા "

વધામણી દેતી સખી દોડતી આવી કે

" વા'લો આવ્યા અમારી શેરી,
ફૂલડા મેલ્યા વેરી રે,
વા'લો આવ્યા અમારે ઓટે,
કે ફૂલડા નાખ્યા ગોટે રે "

પણ આટલાં બધાં ફૂલડાં આવ્યાં કર્યાથી ?

" મારા ઘર પછવાડે રે વાડિયુ,
એના ફૂલડા લેયેં જાય રે, વાગે છે વેરણ વાસળી "

એ વેરણ વાંસળીએ બે જણને વિસારી મેલ્યાં એક તો રાધિકાજીને અને બીજા ગોપીભાવે ભજતા ભક્તને

" એક ચંપો ને મરવો ડોલરિયો,
આવી રોપ્યો રખમાબાઈને આગણિયે,
એના ફૂલ થયા દસ પાખડીએ,
વા'લે માળ ભરી ફૂલ વેડિય,
વા'લે સોને આલ્યા સંભારી,
રાણી રાધાજીને મેલ્યા વિસારી "

કેટકેટલી આજીજીઓ વ્યર્થ ગઈ ? કેટલો કરગરાટ ? કેટલાં કાલાં વાલાં ?

" ફૂલડિયાં વેરાવું ફાટે ફાટે રે,
મ જાવ મથુરાંની વાટે રે. "

પણ એ તો ગયા. વિરહની તીવ્ર વેદના મૂકતા ગયા :

" વા'લે મારે ફૂલના પછેડા ઓઢાડી
રમાડેલ અમને રે,
એવા ઓઢાડી ખેંચો મા મા'રાજ !
ઘટે ના આવું તમને રે. "

જીવનનાં હીરભરતમાં પ્રકૃતિનાં આભલાં હજાર હજાર પ્રતિબિંબ પાડી રહ્યાં છે. એણે નદી, નાળાં, જળ, જંગલ, જીવ, જંતુઓ, વૃક્ષો ને વનસ્પતિથી જીવનને જડી દીધું છે. ધરતી માથે ઝળુંબતા આભને પણ એ કેમ વીસરે ? આભના તો તારલે તારલે કથા માંડી દીધી છે અને ગ્રહો તથા નક્ષત્રો તો જીવનનાં જ તત્ત્વો એટલે એની હારે તો અદ્વૈતનો સંબંધ સાંકળ્યો છે. ગ્રહો અને નક્ષત્રોની અસર ઉપર તો પગલાં મંડાય, ચોઘડિયાં જોવાય, શુકન અને અપશુકનની દિશાઓ સંધાય. ભાઈબીજ ને પોષીપૂનમ જેવાં આકાશનાંય વ્રતવસ્તુલાં તો ખરાં જ. પણ એ લોકગીતોમાં ઓછાં ઊતર્યાં છે. આજે તો એ નથી રહ્યું. એક દિવસ તો સંધ્યાઆરતી થાય અને બાળકો આભ સામે મીટ માંડે :

" અંટ વાગે ઘંટ વાગે,
ઝાલરના ઝણકાર વાગે,
આકાશે આ ઊગ્યા તારા,
મૌન છોડે મુનિ મારા.
ચાંદરડું, ફોફરડું,
પહેલું વહેલું મેં પૂજ્યું,
બીજું મારા વીરે પૂજ્યું,
આભલું..... ડાભલું.... "

અને એમ આકાશની ફૂલવાડી નીચેની નીચેના અણમની સાથે ગોળીબાણ માંડતા લોકકવિને સૃષ્ટિ સજાવવા પાછી તો પ્રકૃતિનાં લોકકથાનાં પંખીઓમાંથી લોકગીતોમાં આ પંખીઓનું સ્થાન પ્રકૃતિના બીજા એક પણ પાસાએ નથી લીધું જીવનમાંથી અળગા કરીને જુઓ તો જ એનું સાચું સ્થાન સમજાય એવાં એ લોકજીવનમાં આત્મ સાત્ થઈ ગયાં છે જન્મથી માંડીને મૃત્યુ સુધીનાં બધવહાર-રીતોમાં એવાં ઓતપ્રોત થઈ ગયાં છે

લોકજીવને એમાંથી શું શું નથી લીધું ? પંખીઓમાંથી બોલ અને આનંદ લીધાં છે, કૌતુક અને જ્ઞાન લીધાં છે સંવેદન અને કલ્પના લીધાં છે, મુક્તતા અને નિર્ભયતા લીધાં છે કાવ્ય અને ગેય પદ્ય લીધાં છે રમ અને શણગાર પણ લીધાં છે લોકસમાજ પ્રકૃતિપ્રેમનું સિંચન તો બાળકને હાલરડાંથી જ કરે કેવું એ હોકિયું-પારલિયું ?

" કેડું કેપાળું પારલિયું ને માથે ટોકે મોર "

મોરપાંખ ઉપરે મોર અને માથે ઝૂલતો ચોપટ કોઈને, પાંખુડાંથી પગલીઓ ઉપાડતું બાળક જોઈવાનો આખાડા કરતું ટહુકા કરતું હોય બોળામાં રહેલ અનાજ વીણતી માતા કે ઝપત ભરતી બહેન બોલાવે તો પગના અંગૂઠે પાંખુડાંની હારી બાંધીને બાલસ્વપ્નમાં પ્રવાસ શરૂ કરે છે

" હાલ્ય બાલ્ય ને હેલ,
પગડે વહુતી રે હેલ,
હેલના પગલા છે ઘાલા,
બાઈના કાકા મામા છે બાલા
હા-હું-હું-આ... "

ને બાળક એ હાલરડાના પ્રવાસ સૂરે પોતાનું પંખીઓના અભ્યાસ સહકારો કીલ્લુ નીરખ્યા કરે છે.

બાળક મોડું થતાંથતાંમાં તો કથા, વાર્તા, ઉખાણાં, ગીતો ને રમતો દ્વારા ચકો ને ચકી, કમાવા નીકળેલો પોપટ, કોઠીબડું ખાતો કાગડો, ખેડ કરતી કાગર, હોલો ને હોલી, પારેવાં ને પારેવીનો પરિચય મેળવી લે છે. કીડીબાઈની જાન નીકળે તે પણ પંખી વગર કેમ શોભે?

" હાલો કીડીબાઈની જાનમાં,
રે ખાશું ચોખા ને ખાંડ,
મોટે પખીડે વીવા આદર્યો,
મોરે તે માંડવા રોપિયા રે,
તેતર તોરણ બાંધે—હાલો૦
વઈ બેઠી વડાં કરે,
રે કાબર સીંચે છે તેલ—હાલો૦
ચકલો તો આવ્યો ચાખવા,
રે મીઠું થોડેરું થાય—હાલો૦
સમળી તે બેઠી સૂસવે,
રે મને ઘરચોળું આપ—હાલો૦
બગલો ચાલ્યો રિસામણે,
રે બેઠો દરિયાને બેટ—હાલો૦
પોપટડે જાનું જોડિયું,
રે જૂત્યાં પારેવાં ચાર—હાલો૦
તેતરે તલવાર તાણિયું,
રે બાજે બાંધી બંધૂક—હાલો૦
રમી જમીને ઘેર આવિયા,
રે લાવ્યા નાનકડી વહુ—હાલો૦ "

આ એક કીડીબાઈની જાનમાં જ કેટકેટલાં પંખી સોંઢાડ્યાં છે! મોર, વૈયાં, કાબર, ચકલો, સમળી, બગલો, પોપટ, પારેવાં, બાજ અને

તેતર રમતાં ભમતાં ને ગીતો ગાતાં ગાતાં જ એ સરકાર સાંપડે

કન્યા મોટી થાય ને દેદો કૂટવા જાય આ અસંસ્કારી અને અરૂચિકર લાગતી પ્રથાનાં ગીતોમાં સમાજજીવનની કંઈ કંઈ વિષમતાઓને નિતારી નાખવામાં આવતી છોકરીઓ દેદો કૂટતી જાય અને ગાતી જાય :

" બગલો આવે ને ઊડી જાય રે,
હાય ઓલી લીલકીને લઈ જાય રે,
હાય ઓલ્યો રંગીલો વાહે થાય રે,
હાય મારી કાચની પૂતળી જાય રે. "

કાળે કાળે ઢોંગી ધુતારા પાકતા આવે છે પણ એને પહેલી ઉપમા મળે છે બગલાની એટલે જ ગવાયું કે—

" મન મેલા તન ઊજળા, બગલા સુંદર રૂપ,
તેથી તો કાગા ભલા, તનમન એક જ રૂપ. "

કુમારીના કલ્પનાવિહાર રમણે ચડે છે પોતાને ઢળકતી ઢેલ માનતી કન્યાને કોડ જાગે છે વાડી માંયલો સૌંદર્યમણિ મોરલો મેળવવાના :

" દાદા વર જો જો કાંઈ વાડી માયલો મોર,
અને કન્યા ઢળકતી ઢેલડી..... ... ... "

ઢેલનાં રૂપ તે કાંઈ ઊડીને આંખે વળગે એવાં નથી એ જ રીતે એનો રંગ પણ વહરો છે પણ ઢેલની ઢળકતી ચાલ ઉપર સોરવિયાણીનાં મન મોલાં છે

" કાઠીઆણી કડ્ય પાતળી, હલકે માથે હેલ,
બરડાહુંદી બજારમાં, ઢળકતી હાલે ઢેલ. "

બાળપણમાં પરણીને છૂટાં પડી ગયેલાં પતિ-પત્ની એકબીજાને ઓળખતાં નથી કોઈક વનને માર્ગે કારણવશાત્ વડછડ થાય છે અને

બહુ બોલકી સ્ત્રી પતિને અજાણ્યો માનવી માનીને પરજાળી નાખે છે. પછી તો આણાત વહુ ઘેર આવે છે પતિ તો એને ઓળખી જઈને મેડીનાં બારણાં બંધ કરે છે પત્ની બારણે ટકોરા મારે છે પણ પતિ બારણાં ઉઘાડતો નથી. પત્ની બહુ બહુ મનામણાં કરે છે ત્યારે પતિ બોલે છે કે—

" વનરા તે વનને મારગે રે,
ગોરી તારા બોલડીઆ સંભાર્યા. "

પત્ની વાતને પામી ગઈ કોઈ રસ્તો ન રહ્યો. માન મૂકીને ઢળી પડી :

" તમે તે વનના મોરલા,
અમે ઢળકતી ઢેલ "

અને ફટાક બારણાં ઊઘડી જાય છે ભેળાં ભેળા હૈયાનાં કમાડ પણ ઊઘડી જાય છે અને અંતરને ઓરડે ઉતારા થાય છે. પછી કુમારિકાને ઢળકતી ઢેલ્યના કોડ થાય જ ને ?

દાદાએ તો સપ્તન લીધાં એથી તો અંતર આઘું થઈ પડ્યું અને દિન દોહ્યલા થઈ પડ્યા કોની સાથે સંદેશો મોકલાવવો ?

" મોર જાજે ઊગમણે દરબાર,
મોર જાજે આથમણે દરબાર,
અને વળતો જાજે રે
વેવાયુ ને માંડવે હો રાજ. "

મોરને મનામણાં ય થોડાં કર્યાં છે ?

" મોર તારી સોનાની ચાંચ,
મોર તારી રૂપાની ચાંચ,

સોનાની ચાંચે રે
મોરલો મોતી ચણવા જાય. "

પણ મોર તો રહ્યો સ્થાનિક વસવાટી. એ તે કાંઈ યાયાવર પક્ષી થોડું છે કે ઊડીને સંદેશો આપવા જાય ? એટલે હંસને સંદેશવાહક બનાવ્યો :

" ગાગર ઉપર બેઠો લીલો હંસ રે,
આ હંસ કેણે ઉડાડ્યો રે. "

લાડે કોડે પરણીને પાછાં ફર્યાં. બે આત્માનું મિલન થાય છે. નવજીવનના સોહામ ફોરતા નિત્યનૂતન મધુરતાભર્યા દિવસ પછી રાત અને રાત પછી દિવસ આંખના પલકારામાં પસાર થાય છે. દસાર્યા નાહ્યાં ન નાહ્યાં અને પતિ પરદેશ ઊપડે છે. પ્રગાઢ સંયોગ પછીના વસમા વિયોગનો આકુલ વિરહ શરૂ થાય છે. જાતાં જાતાં ય પતિને મીઠાં મેણાં માર્યાં સિવાય પત્ની રહી શકતી નથી :

" તમથી ભલાં ઓલ્યાં પંખીડાં રે,
માળો મેલી નવ જાય વા'લા,
પારેવડાં પગ ટૂંકડા રે,
બેસંતાં બેલાડ્ય વા'લા. "

માળો મેલીને પતિ તો પરદેશ ઊપડે છે. વિરહિણીને નીંદર નથી આવતી :

" મોર બોલે મધુરી રાત રે નીંદરા ના'વે રે,
હું તો સૂતી'તી સે'ન પલંગ રે ઝબકીને જાગી રે. "

તરફડી તરફડીને રાત વિતાવી. પળે પળે પ્રેમવિયોગે ઝૂરતી વિરહિણીના ફળિયામાં કાગડો આવીને કરાં કરાં કરે છે. હૈયાના ધબકારા વધે છે. પતિઆગમનની વધાઈ લેવા કાગડાને વિનવે છે :

" કગવા આજ રે જનકપુરમાં
રઘુવીર પધારે ઊડી જાને. "

પણ પ્રિયતમનું આગમન થતું નથી ને કાગડાનો કલશોર ચાલુ રહે છે. રોષે ભરાઈને કાગડાને કહે છે કે—

" ખિવૈ નિમાણી આંખડી, બોલે કાગ નિલજ્જ,
સો કોસાં સાજન બસે, સો કિમ આવે અજ્જ ? "

હે નિર્લજ્જ કાગડા ! તું વધાઈ તો આપે છે પણ સો સો કોસ દૂર બેઠેલો મારો સાજન આજ. અહીં ક્યાંથી આવી શકે ?

અતિ પરિચિત હોવાને કારણે કે પછી કોણ જાણે કેમ લોકગીતોમાં આપણા આ અણમાનીતા અને અળખામણા પંખી કાગડાને વધાઈનો સંદેશવાહક કલ્પવામાં આવ્યો છે. બીજાં પંખી કરતાં માથાકૂટિયો બહુને ? એટલે જ નારીહૃદયના વ્યાકુળ ભાવો ઠલવતાં લોકકવિએ કહ્યું કે—

" કગવા દિઉં વધાઈયાં પ્રીતમ મિલવૈ મુજ,
કાઢ કલેજાં આપણો, ભોજન દિઉંલી તુજ,
કાગા ચૂન ચૂન ખાઈયો, સબ માંસ જાઓ ખાઈ,
પર દો નૈનાં મત ખાઈયો, મોહે પિયા મિલનકી આશ.
કાગા નૈન નિકાસ દું, પિયા પાસ લે જાઓ,
પહલે દરસ દિણ લાયકે, પિછું લેજો ખાય. "

વિરહિણીઓના આ વિલાપ વચ્ચે એકાદ વિરહિણીને સુખદ ઘડી સાંપડી ગઈ ને લોકકવિની સંયોગ-વિધાનની કલ્પના રમણે ચડી :

" કાગ ઉડાવણ ધણખડી, આયો પિવ ભડકક
આધી ચૂડી કાગ ગલ, આધી ગઈ તડાક. "

પ્રિયતમની વધાઈ લેવા વિરહિણી કાગડાને ઉડાડવા હાથ ઉગામે છે. એ જ વખતે પ્રિયતમ આવ્યાની વધાઈ મળતાં જ અનહદ લોહી

યુરોપ, ઉત્તર અને મધ્ય એશિયામાંથી હોળીની ઝાળથી પાંખોની ટાટ ઉડાડીને સૌરાષ્ટ્રના કાંઠેથી અરબી સમુદ્રના હૈયા ઉપરથી ઊડી જતાં જોઈને જ ગ્રામનારીએ ગાયું હશે કે—

" કુંજલડીને વા'લો મીઠો મેરામણ, મોરને વા'લુ ચોમાસું રે. "

તો કોઈ બીજી ગ્રામનારીએ લગ્નગીતમાં એ સાગર ઉડ્ડયનને ઉતાર્યું.

" લાંબી ડોકે કુંજડરાણી, "

અને

" તારાં મધદરિયે મનડાં મોહ્યાં રે, કુંજડરાણી. "

કુંજડીનાં તો મધદરિયે મન મોહ્યાં પણ આ ગ્રામનારીનાં મન તો પરદેશ ગયેલા પતિમાં મોહેલાં છે અને આ કુંજડી તો ઊડીને હાલી પરદેશ સ્વાર્થી રે સ્વાર્થી ! પ્રેમ કાંઈ ઓછો સ્વાર્થી છે ! કુંજડી સાથે સંદેશો કહેવરાવ્યો ત્યારે કુંજડી જવાબ આપે છે કે—

" માણસ હોય તે મુખોમુખ બોલે,
લખો અમારી પાંખડિયાં રે. "

ગ્રામનારીને થયું કે પાંખ માથે સંદેશો લખી મોકલું એનાં કરતાં હું જ પાંખે ચડીને જાઉં તો શું ખોટું ?

" કુરજાં ઘોને પાંખડી, થાકો વિનો વહેસ,
સાયર લંઘી પિવ મિલૂં, પિવ મિલ પાછી દેસ. "

એક ઘડીક તારી પાંખો દઈ દે, કુંજડી ! પાંખો સજાવી, સાગર ઓળંગીને મારા પ્રિયતમને જઈ મળું. પછી તરત જ તને પાછી આપી દઈશ. કુંજડી કહે કે હું શીદને આવું ?

" મ્હેં કુરજાં સરવર તણી, પાંખાં કિણહી ન દેસ,
ભરિયા સર દેખી રહાં, ઊડ આઘેરી બહેસ. "

હું તો સરવરની કુંજડી, તને પાંખ આપીને પછી સરવર સામે મારે તો ટગર ટગર જોયા જ કરવું ને ? જરાકે ય બાવી ઊડી ન શકું. અને કુંજડી તો પાંખો ફફડાવતી ઊડી. આમનારી અણસમજપણે ઝેરના ઉકાળાને જોઈ રહી એ બાપ, એ બાપ !

" ઊડી કુંજ૬ ઉલટી ભાંગ્યુ રાત,
દિનહો ઉગાયો આરૂઢના દેશ મેં. "

ઢળતી રાતે કુંજડી ઊડી ને દિન તો ઊગ્યો આરૂઢના દેશમાં. આવું નયનમનોહર પક્ષી સોરઠી કુદરતીરે એ રૂપ ઝાપ્યાં અને જિરના પ્રેમી રાજાની પ્રિયતમા કુંવરને એ આરોપ્યાં :

" સાહ્યો ચીજું ચાટકે, નાંદીચોરો નેસ,
કુંવર અપ્યું કુંજડું, ઊડી બાળે વેશ. "

હંસ અને હંસણી, સારસ પંખ અને સારસ પંખણી, ચકવો અને ચકવી, પારેવા અને પારેવી આપણી લોકકથાઓમાં એકનિષ્ઠ પ્રેમનાં ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણરૂપ બન્યાં છે. સામાન્ય રીતે પોતાનો જોડી તોડીને આપ્યે જ જે તે નર માદા પાછળ જાય છે. બેકાકિ પક્ષીઓને બાદ કરતાં મોટા ભાગનાં પંખી નર-માદા જીવનભર સાથે જ આહારવિહાર કરે છે. એમને કોઈ દિવસ પ્રતિબંધક ધારાની જરૂર નથી પડતી, કે નથી ત્યાં પ્રબુદ્ધ સિદ્ધાન્તના વૈધવ્યની કોઈ ગૂઢ ઝેળી થતી.

એમ કહેવાય છે કે સંસ્કૃત માનવજીવનો દાંપત્ય પ્રેમ જ્યારે ઉત્કટતા શિખરે પહોંચે છે, ત્યારે પતિનું મૃત્યુ પાછળ રહીને સતી ચડે છે અથવા પતિના મૃત્યુના આઘાતથી પત્ની મરણ પામે છે જોકે પત્નીના મૃત્યુના આઘાતથી પણ કોઈ કોઈ પતિ મૃત્યુ પામતા હોવાના કિસ્સા જાણવા મળે છે. પણ પત્નીનો પાછળ પતિને સતી ચડવું હોવાના દાખલા ઓછા જડવા પડે. સતી તો જાણે સ્ત્રીઓને જ ચડે પહેલાં એ પ્રેમની ઉત્કૃષ્ટતા મનાતી, પાછળથી એ ફરજ થઈ પડી. આજે તો સતી અને પ્રેમનાં મૂલ્યાંકનો બદલી ગયાં છે.

આખોનો આભાસ જોયો અને લોકકવિએ એમાંથી કેવો સુંદર ભાવ ઉઠાવ્યો !

" પારેવાં જી રત્તિયું, સર જી પાંસરિયું,
ઘાટે કસૂંબે ઘૂંટિયું, મુંજા વાલમજી અખિયું. "

મારા પિયુની આંખ કેવી છે ? પારેવાંની આંખ જેવી લાલઘૂમ, સર-બાણ જેવી પાંસરી-અણિયાળી અને ઘાટા કસૂબાના રંગ જેવી ઘૂટેલી ઘેઘૂર મુંજા વાલમજી અખિયું.

પારેવાંમાં લોકસમાજે જીવનસખ્ય, જોયું તો કોયલમાં ગૃહિણી ભાવ જોયો.

" ચૈતરે શંપો મોરિયો ને મોર્યાં દાડમ ધ્રાખ,
કોયલડી ટોકા કરે ને બેઠી આંબા ડાળ,
આણાં મોકલને મોરાર. "

કોયલ એ તો સુહાગણનું વ્રત, વૈશાખ માસનું વ્રત આખો વૈશાખ મહિનો સ્ત્રી માથામાં તેલ ન નાખે. ઘણીને પથારી પણ ન કરી આપે. એક જ સાદડી નાખીને સૂએ. ટાઢે પાણીએ નહાય પ્રભાતે નદીકાઠે કોયલ બોલાવવા જાય આંબાની ઘટા સામે જોઈને બોલે :

" બોલો કોયલ બોલો, તમને આવે ઝોલો,
ઝોલે ઝોલે જાળી, કોયલની મા કાળી,
કાળા કાળા કમખા, કે રાતા અમારા ચૂડા,
કોયલ વેદ ભણે કે ઘીના દીવા બળે,
કોયલ કુકુઉ....કૂ ! કોયલ કુકુઉ....કૂ ! "

કુઉઉ કરીને સામે કોયલ જવાબ આપે તો જ જમાય. નહિ તો ઘાસ પડે. એક જ ટાણું જમાય. કાણું પહેરાય નહિ કાણું ખવાય નહિ.

આવો વ્રતધારી ને પૂજનીય એવો ગૃહિણીભાવ લોકજીવનમાં કોયલ

પામી છે પછી તો કન્યા શ્યામરંગી હોય તો પણ પિયર પક્ષવાળાં માનહથુકાં મૌરવભેર એને કોયલની ઉપમા આપે છે

" કાળી શી કોયલ શબદે સોહામણી,
આવે રે કોયલ આપણા દેશમા. "

ભલે કાળી રહી, પણ શબ્દે તો સોહામણી છે ને ! સંસ્કૃત સાહિત્યનું લાડીલું આ પક્ષી લોકસાહિત્યમાં પણ એવાં જ લાડ પામ્યું છે જેવો નવપરિણીતાનો ભાવ એવા જ સૂડલા-કોયલડીના ભાવ :

" સૂડલા કોયલડીને વીનવે રે,
આવી રૂડી સરવરિયાની પાળ,
આંબા કેરી ડાળ,
મૂકીને કોયલ ક્યાં ગ્યાં તાં રે ? "

પ્રશ્નમાં પણ સહચારના સૌમ્ય ભાવ તત્વરે છે એથીયે અદકુ લગ્નજીવનનું સાફલ્ય સ્વામીના અંશરૂપે સહચરીના ઉદરમાં સિંચાય છે શ્વસુરગૃહેથી પિયેર પાછી ફરે છે સખીઓ ગામને પાદર સ્વાગત કરવા ઉમટે છે ગર્ભાધાનનો પ્રથમ લજ્જાભાવ એટલો ઋજુ, એટલો મૃદુ મધુર કે સખીઓનો વિનોદ પણ એવી ઋજુતા ધારણ કરે છે કુટુંબ એટલે આમ્રવૃક્ષ—આંબો અને બાળકો એટલે એમાં કિલ્લોલતાં પક્ષીઓ ત્યારે આ નવપરિણીતાને કોયલથી તે વિશેષ ઉપમા શી અપાય ? પણ પ્રશ્નનું પ્રસન્નમધુર ગાંભીર્ય તો જુઓ ?

" કેમ કરી કોયલ એ વન વાસ્યાં,
કેમ કરી સૂડો રાણો રીઝવ્યો ? "

કોયલને અહીં માનાર્થે બહુવચનમાં સત્કારીને આખા પ્રસંગને મહિમાવંત બનાવી દીધો છે ભાષાનો મર્મ તો જુઓ ? મીઠી ઠેકડી કરી શકાય એવા આ પ્રસંગને તેવતેવડી સહિયરો સાથે મળીને ઉલ્લાસથી

આભમાં થર વળીને ઊડતી એ પંખણીઓ અદરોઅદર એ બટકાં ઝીલી લે. પાંખો ફફડાવીને પોતાના પ્રીતમ ઉપર જાણે કે પખો ઢોળે અને આભમાં ચકર ચકર ફરીને કિલેગાટ કરતી સમળીઓ જાણે રાસડા લેતી હોય એવું લાગે.

સમળીઓનો શોખીન આપા માણસિયાવાળો દગાનો ભોગ બની કાળા કોઠામાં બંદીવાન બન્યો. ખાય નહિ, પીએ નહિ અને આસમાન સામે નજર માંડી બેઠો રહે. આભને આઘે આઘે કાંઠે એક સમળાને ઊડતી જુએ છે. એને સમળાઓ સાથેના ખેલ યાદ આવ્યા. ત્યાં તો કરરરરરર એવો સૂર એણે આભમાં ઊડતી સમળીની ચાંચમાંથી સાંભળ્યો.

'આવ, આવ, આવ!' એવા આપા માણસિયાવાળાએ આવકાર દીધા. સમળા પાંખો સંકેલીને નીચે ઊતરી આવી. આપાએ પોતાની ભેટમાંથી કટાર ખેંચી પોતાના વગની પિંડી ઉપર ચીરો માર્યો. તાજૂસની ડગળી જેવું લાલ ચોસલું પોતાની કાયામાંથી વાઢીને આપાએ અદર ઉલાળ્યું. સમળાએ આનંદનો ચિત્કાર કરી એ ભોજન અદર ઝીલી લીધું. ત્યાં તો બીજી સમળીએ ચીસ પાડી. બીજું ચોસલું આપાએ પોતાની મસ્તાન જાંઘમાંથી વાઢીને ઉલાળ્યું ત્રીજી આવી, ચોથી આવી. જોતજોતામાં સમળીઓના થર બધાઈ ગયા. આપાને આનંદના હિલોળા છૂટ્યા. હસતો હસતો પંખણીઓને પ્યાર કરતો એ પોતાની કાયા વાઢતો ગયો અને આભમાં મિજબાની પીરસતો ગયો. સાંજ પહેલાં એણે દેહ પાડી નાખ્યો.

માણસિયાની નનામી નીકળી છે આભમાં સમળાઓનાં ટોળાં ઊડે છે પોતાનો પ્રીતમ જાણે કે શયનમંદિરમાં પોઢવા પધારે છે એમ સમજીને સમળાઓ નીચે ઊતરી શબને વળગી પડી. પોઢેલા સ્વામીનાથને પાંખોવતી પખા ઢોળવા લાગી લોકોએ વાંસડા મારી મારીને સમળાઓને અળગી કરી.

ચિતાને આગ મેલાણી અને ચારણે મોઢું ઢાંકીને મરસિયા ઉપાડ્યા :

" ચે' માથે શકરવું તપ્યું, પાંખાના પરહાર,
અબ લેવા આવી લખે, માટી તારી આયુષ્યા. "

તારી ચિતા ઉપર સમળીરૂપી સ્ત્રીઓ આવીને પાંખોના પ્રહાર કરે છે. તારા સરખા શૂરવીરનું માંસ ભક્ષણ કરવા એ સુંદરીઓ ટોળે વળે છે. આ આખી કથા 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર'માં સ્વ૦ ઝવેરાભાઈએ આપેલ છે.

પંખીઓને સંદેશવાહક કલ્પવામાં લોકગીતોએ પાછું વાળીને નથી જોયું. એણે સમળીને પણ સંદેશવાહક કલ્પી છે :

" એક આહેર સમળી સમસમે, બેની મારો સંદેશો લઈ જા,
કૂવો રે હોય તો ઠારીએ, સમહર તાપ્યા કેમ જાય ? "

એ દ્વારા એને કહેવરાવી છે તો વિરહના લાંબા દિવસોની અકથ્ય વેદના જ. પણ એવું ય નથી. બીજાં ઘણી ચારણ કવિયત્રીઓએ સમળીનું રૂપ ધરીને ગાયોની વહારે ધાવા વીર પાળિયાને સંદેશો પાઠવેલો :

" સમળી રૂપ સજાય, કૂદી કેવલ કાંબરાં,
ગાયલ્ય આયાં જાય, કેર પાળુ ચડશો કદે ? "

લોકગીતો એ તો જીવનનું વ્યાપક સ્વરૂપ છે. એણે માત્ર પ્રેમને જ નથી ગાયો. પ્રેમની વિકૃતતા પણ એની નજર બહાર નથી રહી.

એક બેકારના મૂલ્યવાન મોલ માથે ઝપટું દેતાં પંખીને ઉડાડી રહી હતી. એવામાં એક દોહો ઘૂમતી રહી હશે :

" વાગડ બાઉં....પીલુ બાઉં....બડો બાઉં....મોટો બાઉં...."

બન્યા દોહાને ઉડાડે છે એટલી જ્યા બાજો જઈને ઘૂઘવે છે :

" પૂથી કૂઈ....ગોધે ગઈ....પૂછી મૂઈ.... "

કરીને ઉડાડે છે ત્યારે બાવળની ડાળે બેસીને ઘૂઘવે છે :

" પરભુ તું....એક જ તું....હે શિવ તું....એક જ તું.... "

કન્યા તો ઉડાડતી ઉડાડતી આ હોલા ભગત ઉપર વારી જાય છે. ખેડુકન્યા પણ પ્રેમના ઘૂઘવાટા કરે છે :

" બાવળની ડાળ બેઠો સટરપટર બોલે,
હોલડાની બોલી મને બહુ પિયારી લાગે,
ડોક ડોલાવે ને પટ પટ બોલે,
હોલડાની બોલી મને બહુ પિયારી લાગે. "

ખેડુકન્યાના ગીતમાં હોલડાનું ચિત્ર ખેંચાતું જાય છે.

" ઘૂઘૂ કરે ને વળી ઘેરું ઘેરું બોલે,
હોલડાની બોલી મને બહુ પિયારી લાગે,
આ શેઢેથી કાઢું તો ઓલે શેઢે બોલે,
હોલડાની બોલી મને બહુ પિયારી લાગે. "

થયું મોહી પડી. પછી. બીજો વિચાર શાનો થાય ?

" સગાઈ કરો તો મને હોલડાને દેજો,
હોલડાની બોલી મને બહુ પિયારી લાગે. "

કરુણતાની એ અવધિ છે ને? રાજાના કુંવરને દૈયે તો ઈર્ષ્યાની ભઠ્ઠી જલતી હતી. રાણી પાસે મોરલો મોળાવ્યો, શાક વગારાવ્યું. એટલાથી એની દાઝ ન ઓલવાણી.

રાણી! રાણી! હાલો તમને ભાવતાં શાક કર્યા છે આજે ભેળાં બેસીને જમીએ. રાણીની આંખે તો શ્રાવણ ભાદરવો મંડાણાં છે. માંડ માંડ જવાબ આપે છે. કુંવર! કુંવર! તમે ને તમારાં જે હોય એને જમાડો, મારે તો આજે એકાદશીનું વ્રત છે. રાણીનાં આંસુડાંની ધારે કુંવરની આગ ઓલવાતી ગઈ પાખી પ્રત્યેના નિર્દોષ પ્રેમનો ખ્યાલ તો આવ્યો. જ્યારે રાણીને પાણી વિનાનાં માછલાંની જેમ તરફડતી જોઈ ત્યારે કુંવરની સાન પાછી વળી. અસૂય ને સ્થાને સ્નેહ ઊછળી આવ્યો. પણ મારી નાખેલો મોરલો તે પાછો રવે સજીવન થાય? છતાં રાણીની મોર પ્રત્યેની પ્રીતિનાં મનામણાં કરે છે:

" ઊઠોને રાજાનાં રાણી, ઓરડીઆ ચણાવું રાજ,
ટોકલીએ નગટાવું વનનો મોરલો. "

રાણી જવાબ આપે છે:

" ઘેલૂડા રાજાના કુંવર, ઘેલૂડાં શીદ બોલો રાજ,
નગટલ મોરલો તે કેમ કરી બોલશે? "

રાજા વળી મનાવે છે:

" ઊઠોને રાજાની રાણી, બેડલાં લઇ આવું રાજ,
બેડલે નગટાવું વનનો મોરલો. "

રાણી રડતાં રડતાં કહે છે:

" ઘેલૂડા રાજાના કુંવર, ઘેલૂડાં શીદ બોલો રાજ,
નગટલ મોરલો તે કેમ કરી બોલશે? "

ફરી રાજા મનાવે છે :

" ઊઠોને રાજાની રાણી, સાળુડા રંગાવું રાજ,
પાલવડે મેલાવું વનના મોરલા. "

એથી મરલો મોર પાછો થોડો વાશે ? રાણી જવાબ આપે છે.

" ઘેલૂડા રાજાના કુંવર, ઘેલૂડા શીદ બોલો રાજ,
છાપેલા મોરલા તે કેમ કરી બોલશે ? "

લોકકથા એમ કહે છે કે રાણી મોરલાના અવશેષ સાથે જ બળી મરી

કડીએ કડીએ આ ગીત કરુણ રસ વહાવતું આગળ વધતું જાય છે ગવરાવનાર, ગાનારાં અને સાંભળનારાં પણ રાસડે રમતાં રડી પડે છે મોરલાનાં રૂપે આવા હૃદયવિદારક લોકગીતો સર્જ્યાં છે

રાસડામાં ગવાતાં મોરલાનાં ગીત કરુણ રસ વહેવડાવતાં પૂરાં થાય છે ને મધરાત થતાં થતાં તો આતમરૂપી મોરલાને સંબોધતાં ભજન ઊપડે છે

" મોર તું તો આવડલાં રૂપ ક્યાંથી લાવ્યો રે,
મોરલો મરત લોકમાં આવ્યો. "

આવા ઇંદ્રના અવતારી ગણાતા મોરલાને મારનારા પણ મળી આવે છે સજાગણીના રૂપકમાં પણ ભાવ તો એ જ છે કે કુદરતે આવાં રૂપ ધરતી પર અવતાર્યાં છે, અને જેના કંઠે ને રૂપે માનવીને આટઆટલી માયા બંધાઈ છે એના માથે તો હાથ પણ કેમ ઉગામાવ ?

મોરલો જેમ સરસ્વતીનું વાહન એમ પીરનો પણ દુલદુલ હિંદુ જેઠલો મુસલમાનોને પણ પ્યારો બહારવટિયા જોગીદાસ ખુમાણને જેર કરવા ભાવનગર રાજ તરફથી પચાસેક સંધીનો એકો પાછળ પડેલો જંગલમાં ભૂખ્યા થયા ફીદાદ ગામને પાદર ધનતરશા પીરની દરગાહના મુજાવર મુરાદશાહના મોતિયા નામે મોરનો શિકાર કર્યો ઘાયલ મોરલો મુરાદશાહના પડખામાં તરફડે છે પણ જાલીમ સંધીઓએ ઝૂંટવી લીધો

પછી શું ખાવપીએ છે ને કેમ જીવે છે તેનું વર્ણન આપીને વૈજ્ઞાનિક પાઠ પૂરો થાય છે પણ—

" પટો પોપટજી સીતારામ. "

—એવાં એક સાથ અનેક સંસ્કાર રેડતાં ગીતોને પ્રકૃતિના શિક્ષણમાં નહિવત્ સ્થાન છે અથવા નથી, કારણ કે ગીત એ વિજ્ઞાન નથી વાર્તા એ વિજ્ઞાન નથી સીતા અને રામ એ બહુ બહુ તો ઐતિહાસિક પાત્રો છે જ્યારે પોપટ એક પક્ષી છે ઇતિહાસ અને પ્રકૃતિવિજ્ઞાન એ બન્ને સદંતર ભિન્ન વિષયો છે એટલે કે ગીત, વાર્તા કે કથા દ્વારા પ્રકૃતિનું શિક્ષણ આપવું એ મૂર્ખાઈભરેલું છે

સંસ્કૃતિમાં ફેર કર્યા પડે છે? સિકંદર ભારત ઉપર ચડાઈ લઈ આવ્યો ત્યારે એણે ભારતમાં રૂપાળા પક્ષી પોપટને જોયું બહુ ગમી ગયું ને પોતાને દેશ પોપટનાં જોડા લઈ ગયો. એ જ રીતે ઈજિપ્ત અને આફ્રિકામાંથી પણ ગ્રીસ અને રોમમાં પોપટની આયાત થઈ રૂપાળુ પક્ષી, લોકોને ખૂબ ગમ્યું ને ખૂબ પાળવા લાગ્યા કાચબાની ઢાલ, હાથીદાંતના પિંજરા અને રૂપેરી સળિયાથી એ પક્ષી શોભ્યું બહુ રૂપાળુ પક્ષી રૂપ દેખ્યું ને ભૂખ ઊઘડી. એમાંથી પોપટની સ્વાદિષ્ટ વાનીઓ પીરસાવા લાગી. વળી એક રોમન બાદશાહ તો પોતાના પાળેના વહાલા સિંહને પોપટનો જ આહાર આપે! રૂપની સાથે ભોગની આ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ. હવે એની સામે આપણી સંસ્કૃતિને મૂલવો :

" નાના ભાઈ કાંઈ ચડ્યા રે શિકાર,
વનમાં જઈને રે સૂડલો ઝાલિયો.
નાની વહુ કાંઈ ધાન ન ખાય,
શીયે તે અપરાધે સૂડલો ઝાલિયો.
આપણા બાગમાં એલચડીનાં ઝાડ,
લીલી ને એલચીએ ચાંચું ચોડિયું."

પંખીને રંજાડતાં પત્ની ધાન ન ખાય એ આપણો સંસ્કાર હવે આગળ જુઓ કલાવતી નામના કથાગીતમાં—

" પેલા રે ભવમાં હતી રાજાની કુંવરી,
એનો હતો સૂડાનો અવતાર રે કલાવંતી,
તેની રે બાઈ તમે પાંખો રે ભીંગી,
તેનાં પ્રાછત તમને લાગ્યાં રે કલાવંતી."

કથા આગળ વધે છે કે એ પ્રાછતને કારણે બીજે અવતારે બાઈના હાથ કપાયા પ્રકૃતિ પ્રત્યેના એવા ધર્મભાવ ગ્રામનારીઓ પોપટને કેવા સ્નેહભાવે મૂલવે છે?

ધોબી અને ધોબણ સરજાયાં અને લંકાથી રામસીતા પાછાં ફરતાં સીતાજી અગે વાંકુ બોલીને વિજોગ પડાવ્યા

આ તો છે લોકકથા, દંતકથા; પણ પૌરાણિક પ્રસંગ ઉપર આવીએ

પારધીમાંથી તપસ્વી બનેલા એક ઋષિ મધ્યાહ્નને નદીકિનારે જાય છે સામેના એક વૃક્ષ ઉપર કામમોહિત એવું એક પક્ષીયુગલ નજરે ચડે છે એ જ વખતે એક પારધીનું તીર આવીને એક પક્ષીને વીંધી નાખે છે ચિત્કાર કરતું અને તરફડતું એ પક્ષી ધરતી ઉપર ઢળી પડે છે એના વિયોગથી વિરહી એવા શેષ પક્ષીનું ક્રંદન ઋષિ માટે અસહ્ય થઈ પડે છે હૃદયમાં વેદના થાય છે વેદનામાંથી મંથન જાગે છે મંથન વાણીનો આકાર પામે છે ને એમાંથી એક શ્લોક સરી પડે છે:

मा निषाद प्रतिष्ठां त्वम गम शाश्वतीः समाः ।
यत्क्रौंच मिथुनादेकमवधि काम मोहितम् ॥

વિશ્વમાં પ્રથમ વાર છંદનો અવતાર થયો સંસ્કૃત વાણી છંદોમય બની, વ્યથિત એવા હૃદયની કરુણામાંથી એક મહાકાવ્ય સરજાયું. એ ઋષિ તે વાલ્મીકિ, એ પક્ષી તે ક્રૌંચ, એ છંદ તે અનુષ્ટુપ, અને એ મહાકાવ્ય તે રામાયણ આર્યાવર્તની મહાન સંસ્કૃતિના એક અમર કાવ્યના મૂળમાં આ પક્ષી પડ્યું છે લોકકથા કે રામાયણના આ પ્રસંગનો ભાવ તો એક જ અને તે કરુણા.

એટલે જ પગલે પગલે લોકગીતોએ પોતાની સાદી ને સરળ ભાષામાં ગાયું છે કે—

" પોપટડો નવ મારીએં રે,
પાંજરાનો રખવાળ મારા વા'લા,
મોરલીઓ નવ મારીએં રે;
ડુંગરાનો રખવાળ મારા વા'લા,
કોયલડી નવ મારીએં રે,
આંબલાની રખવાળ મારા વા'લા. "

ભક્તિ, શક્તિ ને સૌંદર્ય

નજર નીરખે અને દૈયું હલકે એવી આ પાણીવાળી ધરતી અને એનાં પાણીદાર માનવીનાં નિરદાવણ લોકસાહિત્યમાં જ નહિ પણ શિષ્ટ સાહિત્યમાં યે ઝિલાયાં છે. સોળમી સદીના અંત ભાગે જામનગરમાં 'રસકૌમુદી'નો રચયિતા કવિ શ્રીકંઠ થઈ ગયો. સૌરાષ્ટ્રની પંચરત્નો-રૂપે એણે પ્રશસ્તિ ગાઈ છે. આ પંચરત્નો છે નદી, નારી, તુરંગ, સોમનાથનું શિવલીંગ અને દ્વારામતીના દ્વાજરાહજૂર હરિ. આમાં નદી એ સમૃદ્ધિનું, નારી સૌંદર્યનું, તુરંગ એટલે કે અશ્વ એ શક્તિનું અને સોમનાથ તથા દ્વારિકા એ ભક્તિનું પ્રતિક છે. નદી એ તો સરસ્વતીનું સ્વરૂપ. એ જેમ સમૃદ્ધિ ખેંચી લાવે ને નિપજાવે તેમ એના કિનારે આશ્રમો બંધાય, મંદિરો બંધાય, મઠો સ્થાપાય, સંતોનાં સ્થાનક ઊભાં થાય, પાણીનાં અને વિદ્યાનાં પરબો સાથોસાથ ચાલે.

આમ શ્રી, સરસ્વતી, સૌંદર્ય, શક્તિ અને ભક્તિનો ભારી મેળ આ ભોમકા ઉપર મળ્યો છે. જુદી જુદી જાતિઓનું આ ભૂમિ ઉપરનું આકર્ષણ પણ એ કારણે જ થયું છે. જેમ સૌરાષ્ટ્રની ફરતો સાગર અનેક જાતિઓને ખેંચી લાવ્યો તેમ સેંજળ સરિતાઓ પણ ગોપજાતિઓનું આકર્ષણ બની રહી આ રૂપાળી સરિતાઓના પિતા છે સૌરાષ્ટ્રના પહાડો. ગિરિગુરુ ગિરનાર, શત્રુંજય, બરડો, આલોચ, ચોટીલો, ઠાંગો, માંડવધાર અને સમગ્ર સૌરાષ્ટ્ર ઉપર પથરાયેલા નાનામોટા ડુંગરાઓએ જેમ આ ડુંગરાળ મુલક ઉપર નાનીમોટી નદીઓ વહાવીને રસવંતી રાખી એમ અનેક સંતો, ભક્તો, સિદ્ધો અને સાંઈફકીર તથા સાધુ-

બાવાઓને પણ આકર્ષ્યા જેમ સોમનાથ–પ્રભાસ ને દારિકા એ ભારતીય તીર્થધામો બન્યાં અને શ્રદ્ધાળુઓ તથા સંપ્રદાયોને એણે પોતાને આંગણે ઉતાર્યા તેમ સારાષ્ટ્રના પહાડો તળેટીથી માંડીને ટોચ સુધી સાધુ સંતોનાં બેસણાં બન્યાં.

સંસ્કારનું સંગમસ્થાન મેળા

ગિરનાર નવનાથ અને ચોરાસી સિદ્ધોનું બેસણું ગણાય છે. હજારો વર્ષથી શિવરાત્રિનો સાધુ-સંતોનો મેળો ત્યાં મળે છે. મેળો એટલે સંસ્કૃતિનું સંગમસ્થાન–સંસ્કારોની મિલન ભોમ ત્યાં આવીનો દેશો ચડે અને નાતજાતના ભેદભાવ વગર સૌને પેટપૂર ખાવા મળે. ત્યાં કથા વાર્તાઓ ચાલે. રસ, ભજન અને કીર્તનની ઝૂક બોલે સાધુ સંતોના સમાગમ અને સત્સંગ થાય. ત્યાં પ્રેમીઓનાં પણ મિલન થાય ત્યાં જોબન ઝોલે ચડે ત્યાં લોકજીવનની કંઈક કળાઓ ઠલવાય. સૌને પોતાની શક્તિ અને કળા બતાવવાનો અવકાશ મળે. ઊર્મિઓની અભિવ્યક્તિનું સહિયારું સ્થાન તે આ મેળો. પણ એ મેળા માથે ધાર્મિક શ્રદ્ધાનું ઓઢણું પડેલું એટલે છકી જવાને કે બેહદ છાકટા થવા માટે ય મર્યાદા. સાધુ અને સંસારીની સંગત સાથે મળે, ત્યાં લોકજીવનનો સંસ્કાર વિનિમય થાય. અને દૂર દૂરના ખૂણાના ગામડાંમાંથી, નેસમાંથી કે ટીંબામાંથી આવેલાં માનવી સૌંદર્ય, શક્તિ અને ભક્તિની ત્રિવેણીથી ભીંજતા-ભીંજવતા વધુ બળ, વધુ શ્રદ્ધા અને વધુ આત્મવિશ્વાસ મેળવી, અખૂટ આનંદનું ભાથું ભરીને પાછાં ફરે. પાછા ફરે પણ લોકસંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિ બનીને એનાં મીઠાં સ્મરણો અને સંસ્કાર આનંદમાં ભાગ પડાવવા ગામ આખું હવકે, એમાંથી પ્રેરણા મેળવે અને વર્ષભર શક્તિનો વધુ સંચય કરી બીજા વર્ષના મેળામાં મુક્તિનો આનંદ મેળવવાની અચૂક ગાંઠ વાળે.

પ્રભુનાં સ્થાનક પહાડો

ભારતના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન થી. વાસુદેવશરણ અગ્રવાલે શાસ્ત્રોનું

દોહન કર્યું છે એ મુજબ આ શિવરાત્રિના મેળામાં મૂળ યક્ષને નામે સ્થંભારોપણ થતું ત્યાં યક્ષનું પૂજન થતું અને એની આસપાસ સાધુ-સંતોનો મેળો ભરાતો. અનેક પ્રજાઓ આવી, આત્મસાત્ થઈ, કેટલીક પાછી પણ ચાલી ગઈ. ગણરાજ્યો રચાયાં અને વિલય પામ્યાં રાજકુળો રચપાયાં, ઊગલ્યા અને નાશ પામ્યાં. પણ પાંચેક હજાર વર્ષથી ચાલ્યો આવતો આ લોકસંસ્કાર નાશ નથી પામ્યો. મેળાનાં સ્વરૂપો બદલ્યાં છે પણ સંસ્કાર એનો એ રહ્યો છે. અહીં રહેલું છે લોકસંસ્કૃતિનું અવિનાશી સ્વરૂપ. મેળાની જેમ જ ગિરનારની પરકમ્મા હજારો વર્ષથી ભક્તિભાવે ચાલી આવે છે. દેવદિવાળીના દિવસોમાં હજારો માણસો ગિરનારની પરકમ્મા કરવા ઊતરી પડે છે. દર વર્ષે પાંચ સાત યાત્રાળુઓ તો ટાઢ-તકલીફ કે હિંસક પ્રાણીઓને કારણે મરણ પામે જ છે; છતાં પરકમ્મા કદી નથી થંભી. અભણ અને અજ્ઞાન માણસો પણ આ પરકમ્મામાંથી ધર્મ, શ્રદ્ધા અને જ્ઞાનનું, ત્યાગ, તપશ્ચર્યા અને ભક્તિનું ભાથું ભરતા આવે છે

પહાડે પહાડે પ્રભુનાં સ્થાનક અને સ્થાનકે સ્થાનકે મેળા ભરાય છે. બધા જ લોકો કાંઈ દ્વારકેશ કે સોમૈયાજીની જાત્રા જુવારી શકતા નથી, એથી એમને તો કથરોટમાં ગંગા ઊતર્યા છે. જળને કાંઠે જંગલની વચાળે અને પહાડોની ગોદમાં રહેનારા બધા જ લોકો બ્રાહ્મણ-શ્રમણનો લાભ પામી શકતા નથી. એથી લોકોએ પ્રકૃતિની લીલામાંથી જેમ પ્રેરણા મેળવી તેમ પોતાની ભાવના, ભક્તિ, શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ, વહેમ, અંધશ્રદ્ધા, અસૂયા અને અમાનુષિતાનું આરોપણ પણ પ્રકૃતિનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપોમાં કર્યું છે.

મોટા પહાડોને બાજુએ રાખીને જોઈએ તો નાનામોટા ડુંગરા, ડુંગરધારો, વોંકળા, ધરા, ધૂના, ટીંબા, વાવ કે કૂવાઓનાં નામ જોઈએ તો એ નામની સાથે જોડાયેલી દંતકથાઓ માનવભાવની એવી કંઈક કંઈક વાતો કહી જાય છે. સૌરાષ્ટ્રની ઘણી ડુંગરધારોનું 'પાડાધાર' નામ પડેલું છે. એવી એક પાડાધાર સૌરાષ્ટ્રના લોધિકા અને પીપળીઆ

ગામ બચ્ચે આવેલ છે. આ પાણીધારનું કથાનક આમ બોલે છે :

પાણીધારનું લોકપ્રતીક

દુષ્કાળથી મૂએ દળવળતાં પોતાનાં બાળકો માટે એક બારણે બાપલો બમતો બહાર આવ્યો. સામે જ બૌદ્ધનું બાકુ લઈને ઊભેલા એક બરવાડ પાસે દૂધ માગ્યું. બરવાડ બચ્ચું મોકું કરીને કહે : 'બાઈ, તું તો બૂલો પડ્યો. બાંઈ દૂધ કેવું? આ તો બધા પાડા છે પાડા!' બારણ અને એનાં છોકરાં ભૂખે દળવળીને મરી ગયાં પણ એની બાંતરડીના કકળાટથી કોસો બધી પાડા થઈ ગઈ. એમાંથી થઈ ગયા પાણા. પોલેા બરવાડ પણ આખેઆખેા પાણેા થઈ ગયેા. હજી એ ઊભેા છે લોધિકાને પાધર. બાકડીના ટેકે, બૂકું બોલવાની શરમથી બન્ને જબીન તરફ નજર ઢાળતેા. સૌથી બાગળના પાડાના નાકમાં સેાનાનું કડું કડું. એ કડા બેટલા બાગમાં પાણેા પીતા થઈ ગયેા છે. લેાકેા એ પાડાને સિંદૂર બારીને પૂજે છે.

છે તેા દંતકથા જ. પણ બૂકને લોકકથાએ પથ્થર સુધી ઢાળી દઈને બાંધેલા પણ ઊકેલી શકે એવી બ્રહ્મ પ્રતિભારૂપે મૂકી દીધું. લોક-કલ્પના હોય છે તેા તદ્દન તાજપૂરી જ, પણ બારેબાર બાનવતાજરી. એ કલ્પનાપુરુષોએ પથ્થરે પથ્થરે સાબબૂકનાં બારબાં બર્પિત કરી દીધાં છે. એની જ બેક બીજી દંતકથા જોઈએ.

બવિચ્છિન્નનાં લોધાબ્યું

ચોટીલા પાસે એક કુંભારધાર ગામ છે. એ બારનું નામ છે પોપટિયાધાર. ગામની લાંબી ધાર બાથે બનેલે વણબારાની પોઠ જેવી હોય એવું બધાં દશ્ય રચાયું છે. આ પ્રદેશની બંદર કોળી બાચર નામે એક કાઠી રાજ કરતા હતા. એક વર્ષ કાળેા દુકાળ પડ્યો. પ્રજાવત્સલ કુંભાર કુંભરની જેમ જ પોતાના મહાદેવ સામે બધ બરબાદ કોસી ગયા. મહાદેવ પ્રસન્ન થઈ પ્રગટ થયા અને કહ્યું કે, 'પાણી બાનીને લોકો સિવાય બાજળ ને બાજળ આવ્યેા જ્યારે. બનની વસુબરે તારી પાછળ

પરછળ આવી આવશે પણ પાછું વળીને જોઈશમાં' કાયો આત્મા તો મહાદેવના બોલે આગળ ચાલી નીકળ્યા. અધોક આઠ બો કારી નાખી. પણ ન સાંભળ્યા પશુપ્રારનાં પગલાં કે ન જોઈ પશુપ્રારની ઊડતી અણની ધૂળની ડમરિયું મનમાં શંકા પડી ગઈ. ખાતરી કરવા જ્યાં પાછું વળીને જુએ ત્યાં અડાબીડ પશુપ્રાર હાલી આવે. પણ અવિશ્વાસ જોપક્યો ને ઓટલે પશુપ્રારના પેરિયા હતા ત્યાં ને ત્યાં થઈ ગયા. પથ્થર થઈ ગયા. અને બધી હળીને કાંકરી થઈ ગઈ. સત્ય ધર્મમાં અશ્રદ્ધા જોપક્યે તો તપશ્ચર્યા પણ નિષ્ફળ નીવડે એવા સિદ્ધાંતને લોકકવિએ પોતાની રીતિ ઘાટ આપીને પ્રકૃતિ સાથે જડી દીધો છે.

ગુરુપ્રોરીના ગવાણી

ઓટીયાની એક ભાગોળે અંતરે એવો જ એક પથ્થર છે. એનું નામ રેશમિયો જોડો. રેશમિયો રહેવાસી રેશમિયો જોડો. દુકાળ કોનરવા કચ્છમાં એનાં માબાપ મયેલાં. એમાંથી નોધારા બાળકરૂપે એક આરબ કુટુંબને હાથ લાગ્યો. આરબીઆણીઓ દીકરો કરીને ઉછેરી આરબને એવડો જ એક દીકરી. બાળમહેન બોળાં રમીને મોટાં થયેલાં. મોટો થઈને રેશમિયો તો પંચાળમાં ફોતરી આવ્યો—આરબ બહેનને કદીક કંઈક વિચારમાં અને વિચારમાં દઈ દઈને કાળને કરવું છે ને કચ્છમાં દુકાળ પડ્યો આરબ બહેન દુકાળ ઉતારવા જોવું ને છોકરાં લઈને ઘૂમે દળવજીની પંચાળમાં ફોતરી આવી 'કયાંક મારો બાઈ રેશમિયો!' 'કયાંક મારો ભાઈ રેશમિયો!' એમ બાઈની ગોત કરતી ફરે છે. કદીક વરસ પીવી અમે છે ઓટલે બાઈનો અણસાર પણ જડી થઈ છે. એની ગોતણ તો બાઈના ભારોસે રાજ થઈ છે. એક જ માનાં બાળકુ પારીને ઊછરેલાં બાઈ-બહેન. પછી વિશ્વાસ કેમ ન હોય? ઓટીયાથી બોક માણિ દર બાર ઉપર એક ઘોડેસવાર સામો આવ્યો. એને ય પૂછ્યું : 'કયાંક મારો બાઈ રેશમિયો!' ઘોડેસવારનું દિલ ઓટલાકે અટકાયું થઈ ગયું. એ જ રેશમિયો જોડો હતો. રેશમિયો જોડો કહે છે કે 'બાઈ! રેશમિયો જોડો તો દેવલોક પામ્યો છે.'

બાઈનું દિલ કેમે કરું માનતું નથી. પણ વાત ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યા વગરેય છૂટકો નહિ એવી નોધારી હાલતમા બાઈનું હૈયું ભાંગી ગયું કલ્પાંત કિયકરું. કલ્પાંતમાંથી મરચિયર ઊભર્યા પણ શું કે મરચિયા ? રેશમિયો એકેય જીરવી ન શકનારી મરચિયે મરચિયે પથ્થર બનતો ગયો. 'બહેન ! બસ કર એ તો હું જ રેશમિયો બોકડો !' પણ ગભરુશેર બનીને દિલશેર બનીને બાઈ એ જ બહેનના વિશ્વાસને ભાંગી નાખેલો, કે દ્વારા કલ્પાંતમાંથી કિયકરેલા મરચિયા રચે બદલે ?

" ઘર ઘરિયે ફેરાઈ થાંભુ, કોડાનું ભાંગી શિંગું;
પડ થાતે પાખાણું, રસ ગ્યો રેશમિયા "

પથ્થરદિલનો રેશમિયો પૂરેપૂરો પથ્થર બની ગયો. અને બાઈ પણ માથા પછાડી ત્યાં જ મરણ પામી ઠોકરો ટળવળી ટળવળીને મરી ગયા પોરેસવાર જેવો રચે પાણો અને દંતકથાની નિશાની સમા એ આકાર આજે પ ત્યાં ઊભા છે.

કુંજરે કુંજરે દંતકથા

આવી દંતકથાઓ તો કુંજરની ધારે ધારે અંકિત થયેની અસંખ્યાત સ્વરૂપે મળી આવે છે જેમ શ્રદ્ધા અશ્રદ્ધાની, વિશ્વાસ અવિશ્વાસની તેમ શૌર્ય અને શૌર્યની સંભાવનાઓ પણ કુંજર અને કુંજરધારોનાં નામ સાથે જોડી દેવાયા છે ધરતીના જીણા ભરડા જેવા ભરડાની કુંજરમાળમાં એકનું નામ છે જાતવારિયો. આ કુંજરની ટોચ ઉપર બીજ કૂટ જેવડો પથ્થરનો આંકો છે આંબાની ટોચ ઉપર કુદરતી રીતે જ કંડારાયેલી છાપ અને તેમાં પથ્થરના ચાર કડા છે લોકો એને 'જાતવારી બાઈ' કહે છે માનતાઓ પણ રાખે છે દંતકથા બોલે છે કે આ બાઈ બાળ જોડવાની જાતવારી હતી એક દિવસ બાળ બાંધીને જતી હતી ત્યાં રસ્તામાં કોઈ બદમાશ કીને એમની છેડતી કરી. જાતવારીએ પોતાનું શીલ અખંડ રાખવા પાષાણરૂપ ધારણ કરી લીધું ત્યારથી એ 'જાતવારી બાઈ' તરીકે ઓળખાય અને કુંજરનું નામ પડ્યું 'જાતવારિયો'

કથાઓની સાથોસાથ લોકોની કલ્પના પણ રમણે ચડે છે ત્રણની જેમ ગિરના ઓઢ કુંવરનું નામ છે વાંસાઢોળ પરાપર વાંસાઢોળ જેવો જ ઘાટ. એ જ રીતે મહારવટિયાનું ખાના ખોળા જેવું આશ્રયસ્થાન નાંદીવેલ ગિરના આ અતિ વકરા કુંવરનું રજવટ મહાદેવના નદી જેવું છે કથાનક બોલે છે કે ધણી ત્યાં ખારે આસ તોર રહેતું નથી, પણ જૂના પડોશી પ્રવાસીના મળે જ્યારે કચેરી સંધાય છે ત્યારે નાંદીભરજી નામનો ખાનો પાણીનો લોટો લઈ નીકળી આવે છે ને તરસ્યાના મોઢે પાણી રેડી પાછો અલોપ થઈ જાય છે મહારવટિયા આતતાયીઓએ આ નાંદી વેલની કુંવરધારોમાંથી ઊભરા મોટ સાહેબને પાન પાકેલ

કુંવરધારોનો રુનેહરુબાઈ

આ નાંદીવેલની કુંવરધાર સાથે માનવીના રુનેહે સાચા કુંવરની કેવી સગાઈ સાંધી દીધી છે? સાંભો તો બૌદ્ધકાલીન મુદ્રાઓ ધરાવતો ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ કુંવર, એ કુંવરમાં ગરાસે આવેલ ખાંભરીયા ખાન ધારીની પુત્રી કુંવરને રમારી સુલતાન રાણાની સાથે રુનેહ બંધાણો પણ સમાજના બોદ બે કાર બનીને બેયના રુનેહને ગરબી ગયા કુંવરને ગરબાવી દઈ ને રાણાથી બચવા એનાં આત્મા હેઠ નાંદીવેલે જઈ ને નેસ નાંધી રહ્યાં

" સાંભો ચીલ્લું સાદકે, નાંદે અમારા નેસ,
કુંવર બચ્ચું કુંજરતું, બેહી બાળો વેશ. "

સાંભાની સાથોસાથ હોવે ચડે છે કનરા કુંવરની હોબત પદમણી અને ઓઢો ખાંભ. આ કનરો કુંવર પણ કનર ડુંગર ગામોને સળગીને બેઠો છે કપટ કરીને જૂના જૂનાગઢની નવાબીએ મહિયા રજપૂતોને દારુખ કુહાડે કાપી નાખેલા એ તો બધું મહિ કનની જ વાત મહિયા ઓનાં રોતાસોબ બોહીથી બીજ્યા પછેથી આ કનરો ગરવીર ગોરક્ષિણથી અને કુવાડના બકા ને રેકુસિયા જુવાન ગોદા બામના રુનેહથી બીજ્યો છે આજે આ કનરાની ગોદમાં ૨૫ બાસર તળાવનું સ્ટ્રકચર તળિયું હોયબના રૂપની અવાડી રેતુ પાયુ છે એ તળાવમાં બંકિ જેવડો ગોટલો હરો

મૂળને સહેરાની હોબળની અપ્સરા સમાં રૂપ નિહાળીને ઓલાનું દિલ આવું થઈ ગયેલું :

" ચૂંદી કાંબાસર પાળ, ઓઢે હોબળ ન્યારિયાં,
ચિતડાં ઈ ચોરીયાર, પાણી માથે પદમણી. "

કયા કુમરને સોનારવો ગમે ને ઠાને ન સંભારવો ? સમર્થક ભક્તિ ગાળવા માટે કવિ લબ્ધપ્રતાપ સાથે કૂખને ઘરે પેલવું પરેલું તે બોપળા કુંવરને યાદ કરવો કે ઘૂમલીના રૂપ-અપરોધા સંબરીને પ્રેમ-ક્રોધની કંઈક કંઈક ગાથાઓ સંભરી બોલેલા બરડાને યાદ કરવો ? ઉકાબપુત્રી સોનલના સોના જેવાં આંસુડે છંટાનાર અને વાયેર બળવાબોરોને આશ્વાસન આપનાર આકાબરને યાદ કરવો કે—

" મઢ ગૂનો ગિરનાર, બોંગારે સુશોબેલ અરેા,
સંબરી નહિ સરદાર, નીકરે રમત્ત દેબાતત રામડો. "

—એવી ગિરનારની વિમોચિત અને ગાયિત સિરિઆળાને યાદ કરવી ! નામ પણ કેવાં ભુતિવાર છે ! કુંડલાથી પૂર્વમાં એક કુંવરબાર છે. એનું નામ બલાદિબો. દૂરથી જોનારને સાદિબાના પગાબુનો જ બ્યાલાસ થાય બાંબાના ગામ ઈંગોરાળાની પશ્ચિમે આવેલા કુંવરનું નામ પાનાબો છે. વાદળને રહેવા માટે કેમ બાબો બનાવાને બાબું બોરબું હોય એવો બાબાનો પાના જેવો. એ જ પાનાબાની પશ્ચિમે આવેલો છે કુંવર કરણિબો. આવનારને દિશા તરફ કોક લંબાવીને ઊભેલા સાદિબા જેવો દેબાય છે. માથે વળી એક કોટ બાબ્યો છે એટલે અસલ કરણિબો સાદિબો જ જોઈ લો.

કેવાં રૂપાળાં નામ છે ! ઘુવિબો, અરબો, આબબો, ગોરણિબો, બાવલ, બાબાબુબો, દેબરબો, હાદિબો, એ બધા કુનિબાના આસપાસ આવેલા છે. બારે બાનબાઈની દેરડી આસપાસનાં નામ પણ એવાં જ છે. કેરબો, સાબેબાળ, બાંચ દેબબો. બારે ઘૂનિબો અને તરકાંબો. વિહેરે બાબું બાબેલ છે. બા એક એક કુંવર બાથે બનેક કંતકબાબો જોડાબેલો છે.

ડુંગરનાં નામો જેવાં જ એની ડુંગરધારોનાં પણ નામ છે : મામાની ધાર, ખોડિયારની ધાર, આડીધાર, પડધારો, ભીલધાર, ગાંગવો, સાલરડો, કળથો, શીતળાની ધાર, રસનાળની ધાર, વધાવી, ધનકધાર, ઊભીધાર, સિંહકાદો, સપ્તકાદી, ચકમકધાર, બગાધાર, ગડાધાર, શંખિયો કાદો, નળિયાધાર, લાસીધાર ને સામધાર આવી તો અસંખ્ય ધારો છે અને એ ધારે ધારે લોકજીવનના ઇતિહાસ આલેખાયેલા છે

વોંકળા, વાવ-કૂવા ને ઘરા

આ ડુંગરાઓ અને ડુંગરધારોમાંથી વહેતા વોંકળાઓના નામ પણ રળિયામણાં છે. જેવાં કે અકારિયો, મચરિયો, નળિયો, માંઝો, ખરેડો, રત્નાગર, માણેકિયો, સુમાર, પાતાળિયો, રાજપરો, પાનિયો, સૂકવો, રસનાળિયો, રાણો ને લંબાવો વગેરે.

ડુંગરને નામ, વોંકળાને નામ તો પછી એની તળેટીએ કે રસ્તાની ધારે આવેલ વાવ-કૂવાનાં નામ પણ શા માટે નહિ ? એક એક વાવ પાછળ એક એક ઇતિહાસ જેમ કે ભાણવાવ રાજા ભાણ જેઠવાએ ગળાવેલી. વિક્રમાવાવ કોઈ વિક્રમાદિત્યને નામે ગળાયેલી. બોડી, છીટી, ડોકામરડી, ઢોલાવાવ, રાણાવાવ-આવી આવી તો અનેક. પણ લગભગ દરેક વાવ સાથે વહેમની વાતો જોડાયેલી જ હોય. ક્યાંક ગામો થતો હોય તો ક્યાંક ઝાંઝર ઝણકતાં હોય દરેક વાવ સાથે કાઈક શરાની, કોઈ વણઝારાની, કોઈ અતૃપ્ત અને અવગતિયા જીવની કથા તો જોડાયેલી હોય જ.

જેમ વોંકળા ને વાવ-કૂવા તેમ ઘરા અને ધૂના પણ. ઘરાઓનાં નામ સાથે પણ દંતકથાઓ ચાલી જ આવે. રૂપગુણ પ્રમાણે જ એનાં નામ જેવાં કે ખારિયો, નયડ, મોરો, ઉડો, કોબલી, કરાર, વાંકિયો, ગંગરિયો, ગમાણિયો, ગોદડિયો, કાંઠાર, ઘેડિયો, ડોકિયો, કાળિયો, ઢેડિયો, ધોબીધરો, ગાંગડિયો, વાશિયો, પાણાખાણિયો, આતાનો ઘરો, ધોળા મામાના ધક્કાનો ઘરો. મામાની પાટ વગેરે વગેરે. ઘરાનાં નામ જ એનાં રૂપગુણ અને ઇતિહાસ કહી આપે છે. છેલ્લાં બે નામ તો ભૂતપ્રેત સાથે

જ જોવાયેલાં છે આ ઘરોમાં ભગત હોય, ભોપાનું પોતાનું હોય એ પોતાપણી ચૂલમાં કે બારના ભોમિયા ગામની વહુ-દીકરી કે જુવાનોનાં અકાળે મરણ થયા હોય તો કોઈ કોઈ ઘરો સાથે ભગત ને જુવાનોનાં જુદાંની વાતો સાંકળાયેલી હોય જેવાં વાસણને નામ એવા જ કૂવા ને કૂવાનાં નામ જેમ કે કરસણિયો, ધણકૂવો મધારી વાય, વાઘર કૂવો, વણિયો, કૂટિયો, કૂવાવાડી, દોકેવી, ભાડિયો, કૂલજરી, ખારકી, પૂનકિયો, પીપળિયો વગેરે વગેરે

આ બધાં નામ તો એટલા માટે આપ્યા કે જેમ આ કુંભરો, કુંભરવાડો, બોકળા, ઘરો કે વાવ-કૂવા સાથે લોકોની અપશ્રદ્ધા, વહેમ કે ભય જોડાયેલાં છે તેમ એ કુંભારા, કુંભારવાડો, બોકળા, ઘરો કે વાવ કૂવા સાથે દેવત્વ પણ આરોપાયેલાં છે કુંભારે કુંભારે અને ઘારે ઘારે દહેરાં અને એ જ રીતે બોકળે, વહેળે ને વાવ-કૂવાએ કોઈ ને કોઈ દેવ અસલ, આચરણ કર્યો એમાંના ઘણા દેવ દેવાયતન પણ થાય અને ધનોતપનોત કાઢી નાખે સતિપાનો ચોકો વાળે પણ ન થાય અને દેવ રખોપા કરતા બધા આવી ધાર્મિક લાગણીઓ સાથે દહેરે દહેરે અને થાનકે થાનકે કોઈ ને કોઈ સાધ સંત કે સતિ ફકીરનાં બેસણાં હોય જ.

સાધુ-સંતોના બેસણા

સૌ પોતપોતાનું દેશે ને બાપ લોતરી બધા એની સીમ વનરાજી તો કયાંક જ બાકી બોડા પણ વડા કુંજર ખરા એની ઝાડિયું પણ એવી જ વધી આ વધી ઝાડિયું અને વડા કુંજર પણ સૃષ્ટિ-કુદરત અને સાધુ-સંતોનું આકર્ષણ બન્યા કરતી લોહીધારી, જળૂધારી, બાબીમાતા અને નાથબાવા આ પહાડ, પાણી ને વનસ્પતિના આકર્ષણથી સૌરાષ્ટ્રમાં જોતરી આવ્યા અને જગ્યાઓ બાંધી રહ્યા કરતી ઝાડતો, સંતો ને વૈરાગીઓ પણ સંસારથી અળગા થઈને પહાડોની ગોદમાં કે નદીઓને કાંઠે આવી વસ્યા સૌરાષ્ટ્રમાં એવી ધાર્મિક જગ્યાઓ અપરંપાર છે બધા જ ઝાડતો વૈરાગી પણ ન હતા એમનો ઘણા સંસારી પણ હતા બધા જ સંતો વાણીધારી પણ ન હતા એમનો પણ

કર્મયોગી અને સેવાના દીક્ષાધારી પણ હતા અથવા જ સાધુઓ ભજનિકો પણ ન હતા એમનાં ઘણા લોકસેવકો પણ હતા

સાધુઓમાં જ્યારે વૈષ્ણવ તરીકે અને કોઈ સંપ્રદાયની મઠોની વહેંચણી હતી ત્યારે લોકજીવનનો આધાર તો આ સાધુ સંતો ને બાવાઓ જ હતા પરિણામે સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય આવ્યો એ પણ લોકસંપ્રદાય જ બની રહ્યો સંપ્રદાયોમાં કોઈ ને કોઈ પ્રકારની વાડાબંધી આવી જતી, જ્યારે આ સાધુ સંતો ને બાવાઓ વાડાબંધીથી, ઊંચનીચના ભેદભાવથી અને નાતજાતના ભેદભાવોથી લગભગ નિરાળા જ હતા આત્મકલ્યાણથી જ ઉદ્ભવેલું જ્ઞાન, ત્યાગના મહિમાવાળા, આશયોના અખૂટ ઝરા અને પ્રેમના પાનદા આ સાધુસંતો દ્વારા ત્યાં ત્યાં એમણે સદાવ્રતો ચાલુ કર્યાં, ધર્મશાળાઓ બાંધી અને રોગિયાં દોગિયાંની સેવા ઉપાડી લીધી આ સાધુસંતોના જે પરમ ઉપકાર તે અન્નદાન અને જીવસેવા ધરમનું ઓઢણ પણ સ્વાવલંબી શીખવવું બાકી. સંતોની ઓઢણ પણ જગત જોગના વસ્ત્રની નહિ આ રોટલો પણ ઉપરવાળાને ઓઢણે કરે ગાસોયા પણ અધિકાધુ પૂરે ત્યારે સાધુવૃત્તિ ઉપર જ કરે

અભેદના ઉપાસકો

આ સાધુ સંતોના શિષ્યો કે અનુયાયીઓની સંખ્યા જ ગામોના જાહુ-વાસીદાથી માંડી પતિયાના પક્ષ પણ ઘોષણી યાય કરતાં ગામોગામથી રોટલાની ભિક્ષાવૃત્તિથી જ થાય ધર્મનો અને સેવાનો સૌને સમાન અધિકાર જેમ હિંદુને તેમ મુસલમાનને પણ મિત્રાચારને ઓઢે છેડે ગુરુદત્તનું બોરણું છે તો બીજે છેડે દાતારનું તોરણ છે અને હિંદુ મુસલમાન ઓઢે બાવાજી એના ભજન ઉપાસે છે પણ દાતારને હિંદુ ને મુસલમાન એમ ઉપાસતા હશે અને ગુરુદત્તને કદાચ મુસલમાન ન પણ ઉપાસતા હોય ત્યારે આ સાધુ સંતો ને સાધુ મોતામાં એવો ભેદભાવ નથી રહ્યો આપા દાતાના શિષ્ય ભીખા ભગત અર્ધ મુસલમાન હતા વળી હનુમાનના ઇષ્ટદેવના ગણાતા હતા છતાં લોકોએ તો ભીખા

ધારણ કરતા હોય નહિ તો સાગર પરથી સરસ્વતીનાં પરોક્ષ પ્રવાહ સુધી આવે કેવી રીતે ?

વસ્તુ વસ્તુનાં રૂપવૈચિત્ર્ય ધારણ કરી આ ધરતી ઉપર કોઈ અજ્ઞાનદેવના અખંડ ક્રીત વહેતા નથી એક કાળે સોરઠ ઉપરથી જે સરિતાઓ આજે તો ચોમાસામાં જ ધૂણવાટા કરે છે કોઈ કોઈ નદી ઓનાં વહેણ અમુક માઈલોના અંતર સુધી ભૂગર્ભનાં હોય છે પછી ધરતીને પાટા ભરી એમ પણ રાખ્યા સંસ્કરણ નહિ હજી સો વર્ષ પહેલાં આકરનદીમાં વહાણો તરતા હતાં સૌરાષ્ટ્રની પહેલી સર્વે કરનાર એક અંગ્રેજ નામે એક અધિકારીએ એની નોંધ કરી છે આ આકર પણ વઢવાણ પાસે ૧૨ માઈલ જ લાંબી બીજી બધી તો નાનુક અને નમણી

સોનલસાગરથી ધરતી બે કૂપાયેલું વહેણ

શિયાળો ઊતરતાં સુધી તો સોનલસાગરથી સોરઠ ધરાને આ સરિતા ઓના રૂપવાનના પ્રવાહો અનોખા રૂપ ધર્યે છે સૌરાષ્ટ્રને પથ્થરે પથ્થરે ખમીર આનદાની અને ખુમારીના ઇતિહાસ કહ્યાં છે ત્યારે આ નાનીમોટી નદીઓ તો લોકસંસ્કૃતિની જ જન્મદાત્રી છે સિંધુ અને સરસ્વતીની જેમ દ્વારિકાની ગોમતી પણ એટલી જ પ્રાચીન ગણાય છે સૌરાષ્ટ્રનો પૌરાણિક ઇતિહાસ આ ગોમતીથી શરૂ થાય છે કૃષ્ણસખા ઋષિ આ ગોમતી કાંઠે ચક્રપાણિનીર્થની યાત્રાએ આવેલા અને આદિ વાસીઓએ ઓમને લૂટેલા એવો પહેલો પૌરાણિક ઉલ્લેખ મળે છે ગોમતીની પવિત્રતા તો સામળાકુંડની સાથોસાથ ગાવી આવી છે

" ગરજે ગોમતીજી કે ગાજે સાગર,
રાજે સામળાજી કે ભાજે ઝાલર "

કોઠે વાધેરો સુધી એનો ઇતિહાસ સકળાયેલો બોલે છે કેવી એ લોકજીવનમાં જડાઈ ગઈ છે ? વાઘેર જોધાના પરાક્રમને લોકકવિઓ ગોમતીને પણ ઘૂઘટ તાણ્યા વા

" ગોમતીએ ઘૂંઘટ તાણિયા, રોયા રણછોડરાય,
મોતી હતું તે રોળાઈ ગિયું, માણેક ડુંગરમાંય "

ભાદરની પ્રેમકથા

કેવાં રૂપાળાં નામ છે નદીઓનાં? જેવાં રૂપ તેવાં જ નામ. ગોમતીની જેમ ઘેલોનદી પણ પુરાણ યુગની ઉન્મત્ત ગંગા છે. આજે તો એ ઘેલોનદીએ વેરાગણના સ્વાંગ સજ્યા છે. એક દિવસ અરધા જગતનાં વહાણ એને કાંઠે નાંગરતાં. ભાદર પણ એવી જ પ્રાચીન નદી છે. મૂળ નામ તો ભદ્રાવતી. કૃષ્ણપત્ની ભદ્રાના નામ સાથે એ જોડાયેલું છે. જેતપુરને પાધર ભેંકાર લાગતી આ ભાદરનાં અવર્ણનીય રૂપ ભાળીને એક ચારણ એના ઉપર મોહી પડેલો અને વિધિસરનાં ભાદર સાથે લગ્ન પણ કરેલાં. એ ચારણનું નામ કમરહંસ. ભાદરનાં રૂપમાં મોહીને એણે ભલભલી ચારણિયાણીઓને તરછોડી. એનો દુહો બોલે છે કે—

" ભાદર જેવી ભામની, કમરહંસ જેવો કંથ,
હંસલી જેવી હોય તો, કમરહંસ વિવા કરે. "

પુરાણોમાં જ સરિતાઓ સાથેનાં લગ્ન મળે છે. બાકી ઇતિહાસમાં તો એવાં ભગ્ન અદ્વિતીય બની રહ્યાં છે. ભરજોબનમાં વહેતી આ ભાદરનાં ઘેરાં અને ઉન્મત્ત રૂપ જોવા જેવાં હોય છે. આ ભાદર એકલાં કાઠી કુળોને જ નહિ પણ પ્રેમ અને શૌર્યની કંઈક અલૌકિક વાતોને સંઘરીને પડી છે. ભાદરનાં પાણી એવાં ખમીરવંતાં છે. જેમ ગિર ને બરડાની વંકી માળિયું ને વંકા ડુંગર બહારવટિયાનાં બેસણાં બન્યાં તેમ ભાદરની બેખડું પણ બહારવટિયાના આશ્રયસ્થાન સમી બની હતી આંપા માણસિયા વાળે ભાદરને કાંઠે જ સમગાઓને પોતાના માંસની અહેફિલ પીરસેલી. પુનરવ ચારણે ભાદરમાં ઘોડાં પાતાં પાતાં જ કાઠીઓ સામે બહારવટાં ખેડેલાં અને જોગી જેવો બહારવટિયો ભીમો જત પણ આ ભાદરકાંઠે

જ પાકેલો : જીમો જત તો 'બાદરનો ચાવક જીમડો.' કહેવાતો હજીયે ગામખુદમ્યા ઉપર એનાં ગીત ચણાય છે કે—

" બાદરને કાઠે જીમડો જત્યો, જતડાની લાગી ખાત,
રાત પડયે જીમા વિડિયા રે, ગામેગામ ગેડીરો થાય,
ઓલ્યો નાથાણીનો નર છે વઠો, જીમા તારો દેશમાં ઠ કે'ર "

શૌતાનના બોલક સૌંદર્ય

ત્યારે લોકકથાઓની જનેતા સમી શૌત-શત્રુ જગતનાં નીર તો પ્રજાના લોપ જેવા કૃપાળા બક્ષી બાપ છે બાદરિમા ભૂલો પડતાં ઘણી વાર આનથી મત્ય ગુમાવે છે એમ શૌત્રુઓનાં વતૅણ પણ આજે વહેતા પહેતાં દુકતાં બાપ છે શૌત્રુઓને પાઠ કરતાં કરતાં દેવરો ને આયુ વહેતાં હોત આપોઆપ દૂબે મરે એ લોપવતી શૌતના લીલુડે કાંઠે મેસીને પખી જેવાં એ નાનકડાં પ્રેમો પોતી જેવાં પાણીમાં ઝીલના કૃપકડા પખીની છબછબિયાં જોવાવતાં હશે એ શૌત્રુઓ કોઠાની છીપરૂ ઉપર આમનારી-ઓનાં પદ ચિન્હોલતાં આજે ય કેખાય છે લૂમડાં ધોઈ ધોઈને ધોકી બનેની એ છીપરૂ માથની ગોરિયુ એ છીપરૂ ઉપર પોતાના પુણ્યપ્રતાપી પગ ઉપર બાકી ઠીકરી થસીને દિગ્ગોકિયા પણું ઉપમાવતી હશે એટલે જ કંઈના રંગીમા રાગ્ન બાપા કુવાણીને એ છીપરૂ ઉપર અવા મન મોહ્યું હશે ને ?—

" હાય હિલોળે, પગ ઘસે, ગહેકે ગોરલિયાં,
લાખો કુંવે મું બાળકો, (ઓવી) લીલી છીપલિયા. "

અરે વાહરે બાપા વાહ ! દુકાની જે જ લીલીમાં નદીનો બાબો અરેકાર સજીવન કરી દીધો આવી નદીયુ ન વહેતી હોત તો—

" છલકાતુ આવે જોડલું,
મલકાતી આવે નાર રે,
મારી સાહેલડીનું જોડલું "

એવા પનિહારીઓનાં વૃંદની શોભા સૌરાષ્ટ્રે ક્યાંથી ભાળી હોત? નદીઓએ તો માનવીને કામણ કર્યાં છે એના હરિયાળા કાંઠે જેમ પનિહારીઓનાં વૃંદ હલકે તેમ જુવાનડા ઘોડાં પણ ખેલવે સામસામાં પ્રેમનાં બાણ વાગે પ્રીતની ગોઠડિયું બંધાય, અને આપદા પડે ત્યારે આ પ્રેમીઓનો છેલ્લો વિસામો પણ આ નદીઓનો અંક જ બને જીવતાને જીવન પાનારી અને મરતાને શાંતિ દેનારી

લોકકથાની લાડીલી ઓઝત

પુરાણકાળથી ઉજ્જયન્તિ એટલે કે આજની ઓઝત પણ શેણી-વિજાણંદના પ્રેમથી શોભી અને શેણી-વિજાણંદ જેવાં કઈક પ્રેમીઓ ઓઝતથી ઊજળાં બન્યા ઓઝતનાં દોડ્યે જતાં રૂપલાવણ્યાં વહેણને જોઈને ઘરમાં રૂંધાયેલી શેણી કેવી ધનવનતી હશે? એટલે જ ઓઝતને સખી બનાવીને બોલી હશેને? કે—

" ચડ ટીંબા, ચડ ટીંબડી, ચડ ગુદાળી ધાર,
ઓઝત ઉછાળો લઈ, વિજાણંદ પાછો વાળ. "

ગિરવાસીઓની આ પ્યારી સરિતાના રૂપ જોવાં હોય એણે ગિરની સાસણ ગાળીઓમાં જવું જ પડે ભરચક વનરાજી અને મૈયાના થર બથર તીર પ્રદેશ વચ્ચેથી મોતી જેવાં નીરે વહી જતી ઓઝતમાં તો સાવઝડાં સેજળ પીએ અને એના પાણી પીનારાં માનવી પણ સાવઝ પાકે લોકકથાની લાડીલી આ ઓઝત અંત ભાગ સુધી એકધારા રૂપે શોભે છે

પુરાણ પ્રાચીન ત્રિવેણી

નમણાઈ તો કુદરતે આપી છે પ્રભાસક્ષેત્રે ત્રિવેણીસંગમ રચતી ત્રણ રૂપકડી નદીઓને—કપિલા, સરસ્વતી અને હીરેપચને આંખ જુએ અને હૈયું ઠરીને હીમ થાય એ ત્રિવેણીના તીર પ્રદેશે સૌરાષ્ટ્રને ભખલૂટ સમૃદ્ધિ અર્પી અને એ સમૃદ્ધિથી છકેલા યાદવોના વિનાશની કરુણતા

પણ સૂર્ય અહીં જ પરણીને બાલુથી બીબાઢ બે પુત્રો દેહોત્સર્ગ પામ્યા. અહીંથી સાગરમાં વૈદિક સરસ્વતીએ વડવાનલ ઠાલવ્યો. સરસ્વતી તો લુપ્ત થઈ ગઈ છે એની સ્મૃતિરેખ સમી વેલ જેવી વળાંક લેતી પુષ્પ થનીલ નાજુક સરસ્વતી પ્રભાસતીર્થને પૌરાણિક મહિમા આ ત્રિવેણી જ છે યાત્રીઓ જ કાં આટે ? ભૃગુઓ ગર્યાતો, દૈત્યો આભીરો, ચોધિયો, રાક્ષો અને દાનવોની પણ એ તપોભૂમિ અને યુદ્ધભૂમિ બનેલ કનકિત અદને મળેલા પ્રભાસતિના શાપના નિવારણ અર્થે ભગવાન સોમનાથનો પ્રાદુર્ભાવ પણ આ ત્રિવેણીતીરે જ થયો ધર્મો અને અમદત્તોનો સંગમ પણ અહીં થયો અહીં અગ્નિતીર્થ આવેલું છે અને સૂર્યપૂજા પણ અહીં થઈ છે અગ્નિપૂજકો, સૂર્યપૂજકો ચેમ્બુચો અને દૈવોનું પરમધામ તે આ ત્રિવેણી એનો મહિમા થયો નથી, થયો છે આ ત્રિવેણીના સાત્વિક સંસ્કારનું આકર્ષણ તો જુઓ ! પ્રેમીઓને પણ મરીને આ ત્રિવેણીના-તરંગોના ખોળાનું આશ્રય થવાના મોહ રહે છે ત્રિવેણીની આબ્ધ-ઘેના અંતરભાવ બોલી ઊઠયા હશે કે :

" તરંગોનો તીર, અમે આત્માને ય સંસ્કાર્યો નહિ,
બીજો જ્યાં જાવાનો આહિર, દાતણ કરવા દેવરો "

સિંધરાજ ને પદ્માવતી

સિંધ તો નદીઓનું મહિયર એ પુરાણ પ્રાચીન નદીઓને એ સ્મૃતિ રૂપે સાચવી રહ્યો છે એક તો સુકભૂમિકા અને બીજી પદ્મિની સુવર્ણરેખા તે આજની સોનરેખ અને પદ્મિની તે આજનો પદ્મા તિયો વોકળો એક કાળે આ બન્ને નદીઓએ ઇતિહાસ સર્જેલો મૌર્યો, ગુપ્તો અને ક્ષત્રપોને અમર નામના આપી ગુજરાત સરોવરરૂપે હજાર હજાર વર્ષનો એ નદીઓનો માનવ ઇતિહાસ પોતા બાજુ એના પ્રવાહો પાપા પડયા સૌરાષ્ટ્રના સુવર્ણ ભૂતકાળને યાદ કરી રહીને રડતા ત્રિવેણી આબમાંથી ટપકતા આંસુ જોવી આજે એ બન્ને વહી રહી છે એ પ્રસિદ્ધ પદ્માવતી આજે તો અખાયજ પાષાણના વનરોપરિ પદ્માવિયા જોઈતા

રૂપે દર્શાવેલ છે. કવચિત્ પ્રભાતના પહોરમાં ઘરને ઓટલે તાજા પાણી માથે બાજરાનાં ઝરતાં પાન ભરીને આવી ખખડાટ કે તીક્ષ્ણ સાદળાય છે. સુખ્યું સિમલાનું પણ કોઈ મહાસતીના મુખની સોનલેખ સમું જ રહ્યું દર્શન રહ્યું છે એ પણ ઓછું ગનિમત તો નહિ જ

આલયવાસીઓની આલા અપ્સુ

મહિયારમાંથી વહેતી મચ્છુનદીને પણ કોક ઠીક પ્રાચીન સાંભરણ છે. મૂળ નામ તો મત્સ્યેન્દ્રી ગોરખનાથના ગુરુ મત્સ્યે દ્રનાથ ઉપરથી એ નામ પડેલું કહેવાય. કહે છે કે મત્સ્યેન્દ્રનાથને જે બાળક થયેલાં એની બધનાળ છટકી ના હતી ત્યારે નાથસંપ્રદાય તો વહો. ઉમા ગોરખ નામે પણ સમજવા કે—

" સૂરતા ધારીને ગુરુ આપુ ઘટે ના,
તમે સદ્ગુરુ હમ ચેલા હૈ "

પણ મત્સ્યેન્દ્રનાથનો મોહ ન છૂટ્યો ત્યારે કહે છે કે ગોરખનાથે પટકીને બન્ને નાકોરાને મારી નાખ્યા એમાંના એક બાળકને રૂપ આપ્યું મચ્છુનું મિલનો મચ્છુન્દ્રી વિષે પણ આવી જ દંતકથાઓ ઉલ્લાય છે દોડકથામાં પણ મચ્છુ ઓછી જ પ્રાચીન છે કથા કહે છે કે ગોકુળ-મથુરાથી કૃષ્ણની સાથે નીકળેલા આહીરો ગોપ ગુરુ ગોરક્ષાને વળોટતાં વળોટતાં તો તક આવી ગયા એમાં સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રવેશતાં જ મચ્છુના લીલાંછમ કાંઠા અને અગાધ ગૌચરો જોઈને આહીરો ત્યાં જ અટકી ગયા કૃષ્ણે પાછા સમજાવ્યા કે ભાઈ ઓ ! આનાથી પણ વધુ દરિયાદેશ મુલક દ્વારકા આવે છે પણ આહીરો તો કહે 'ઓ અહીંથી ખસો છું મારા દીકરા !' છેવટ આહીરો મચ્છુના કુંવારાળા કાંઠે જોગાઈ ગયા મથુરાથી મચ્છુ સુધી આવીકાર ગતનામ આહીરોને કૃષ્ણે વચન આપ્યું કે 'તમારી તેંગે અને તમારી દેંગે આપો વાસ થશે પણ જ્યારે કે આહીરની તલવારનું પોગણી કદી નહિ કોનરે અને બળ કે બાહુબળની કદી ઊણપ નહિ આવે

પાણી પાણીનો અંદેકાર

અંધકારમાંથી નીકળી પશ્ચિમની બાજુએ વાંકાનેર મોરબી ને માળિયા થઈ કચ્છના રણમાં સમાય છે. મચ્છુનાં રૂપ તો આજે જ્યાં જ્યાં જલસિંચનોનો બંધ બંધાય છે એ પ્રદેશની આસપાસ વહી રહ્યાં છે. બોરિયા ડુંગર વચ્ચે લીલીછમ વાળી, બકાળીક ઘૂઘો અને એની વચ્ચેની બોરડા જેવી શીલાઓ સાથે પ્રચંડ તાળીઓ લેતી, બસ્તે કે સો સો બેસુની સામટી છાતી ઘૂમરાતી ક્રોધ ઓલ્યા ધીરા અવાજે ગાજતી, નિસ્તબ્ધ ધરતીને ય ઘોર ભીડાં સંગીતથી ભરી દે છે. પણ એય તો મચ્છુ નદીનાં રૂપ. કહે છે કે આ મચ્છુને કાંઠે આજે જ્યાં હોલ્ય માતાનું મંદિર છે ત્યાં એક કાળે સૌભરિ નામે ઋષિનો આશ્રમ હતો.

મચ્છુ તો માલધારી ભરવાડોની માતા, મચ્છુ માતાની દેરી મચ્છુ કાંઠાના ભરવાડપરાસમાં હોય જ. એમ કહેવાય છે કે મહારાષ્ટ્રમાં કોયના નદીનો બંધ બંધાતાં નદીના નામ ઉપરથી મહારાષ્ટ્રમાં દીકરાઓનાં નામ કોયના પડવા લાગ્યાં છે. નદીઓ તો લોકમાતાઓ છે. દેવીસ્વરૂપ મનાય છે. અને એના નામ ઉપરથી તો હિંદુઓની પુત્રીઓનાં નામ વેદકાળથી ચાલ્યાં આવે છે. પણ નદી ઉપરથી પુરુષોનાં નામ તો ભરવાડમાં એક મચ્છુનદી ઉપરથી જ પડેલાં જાણ્યાં. એમાં ગંગો નામનો એક પ્રખ્યાત ભૂતો પણ થઈ ગયો છે.

અંધેરીયારનાં બારે પાણી વહી જાવતી મચ્છુનાં પાણી પચાવનાર પણ મોટા પટાધર નીપજ્યા છે :

" મચ્છુ કાંઠે ને મોરબી, વચમાં વાંકાનેર,
નર પટાધર નીપજે, પાણીહું'તો ફેર. "

એમ પણ કહેવાય છે કે :

" નીલાં તડ મચ્છુ તણાં, નીલી વાંકાનેર,
એક રંગીલા આદમી, પાણી વળે નો ફેર. "

નાનકડી ને કૃષ્ણકડી નાવણી

કુટલાને પાર્ટ વહી જતી અને ઓકાયેક સમાઈ જતી અખડ કૌમારિકા સમી નાનકડી નાવણી પણ કેટી લોકકથાથી ગોજે છે કહે છે કે કુટલામાં એકકાળે સુમેસર કોગીનો નામે રાજા રાજ કરે એના સમયમાં ભારે દુકાળ પડ્યો પ્રજા 'પાણી' 'પાણી' પોકારવા લાગી સુમેસર કોગીનો પાસેના જ ગામમાં ઓડિયાર માતાના થાનકે જઈને ધા નાખતો જોઈએ: 'માડી! કાં તો મારો જોગ લે કાં વસ્તીને પાણી દે' ઓડિયારે પ્રગટ થઈ વરદાન દીધું કે 'જા બેટા, તારો ઘોડો આકાશ દોરવ્યે જા ઘોડાને ડાબલે ડાબલે પાણી ખળકતાં આવશે પણ પાછુ વળીને જોઈશ મા' સુમેસર કોગીરાજે તો માતાના વચને ઘોડાને આકાશે ને આકાશ દોરવ્યો એકાદ માઈલ આકાશ નીકળી જતાં પાછળ પાણીનો અણસાર ન સાંભળાયો શકા થતાં પાછુ વળીને જોયું ત્યાં સમાનાં નીર જોયાં શાંત પાણી વહ્ય આવતાં હતાં પણ અશ્રદ્ધા જોઈને અને નીર ત્યાં જ થંભી ગયાં એક મતિમાં અલગ વહેતાં નાવણીના નીર નારે આજ સોરઠા ભર્યાં રહે છે તો લોકમા પણ નાનકડા ભાઈરથેની તપશ્ચર્યા કેની પાછળ બોલે છે

કોક કોક નદી સાથે આવી તો અનેકાનેક કથાઓ જોડાયેની છે નદીઓએ રસકસ આપ્યાં છે કીન અને સૌદર્ય, ભક્તિ ને શક્તિ આપ્યાં છે તેમ વેર પણ બંધાવ્યા છે ને આંસુ પણ કઢાવ્યાં છે મરુધરાને પાદર વહેતી આનબના સુજના સુફલા કૃષિ જ જીવનભરતા બળકાર કેવા આતાકાઈ દરબારને ભૂંડી નાખી બદબદ કરીને મરુધરાના ખસિયા રાજને ખતમ કરી મરુધરાને જીવનભરમાં ભેળવ્યું

ભોડીનદીની લોકકથા

તળાજાથી બે માઈલ દૂર ગીમાલુ ગામ આવેલું છે ગૂના ત્રિભોવનના અવસાન બાદ વ્યાજબેપ ત્યાં પથરાઈને પડ્યા છે ત્યાંથી ભોડી નામની એક નાનકડી નદી વહી રહ્યા છે આ ભોડીનદીની લોકકથા પણ રસોની

પચ્ચીસ વરસનાં વહાણાં વાઈ ગયાં પછી એ જ ગામને પાદર ફરીવાર ગોદિયાઓ રમવા માંડી. એ જ ગામ ને એ જ દરબાર ગોદિયે ગોદલીમાંથી અડિયા છુંદાપટ્ટો કૂત્ત વિનાનો કૂણા છુંદાપટ્ટા ઝૂરીના મલમપટ્ટાને ગામલોકોના ગોદામાં પાછી છૂટ્યાં ગોદિયે સૌને ઝોક ઝોક કેરી આપી દયણી ટોચથી વેત્ત ચોકની સાખ ઉતારીને દરબારને આપી. કેવી દરબારે ફેરી ચારી કે દરબારનું માથું દઈ પડ્યું ગોદિયો બાપ્યો. ગામ પાછળ પડ્યું. નદીને સામે કાંઠે જઈને હાથ જોડી ગોદિયો નદીને કહે : 'તું મારી બહેન અને હું તારો ભાઈ, માગ માપે તને સરજી હોય તો મને બચાવી લેજે.' નદીમાં ફૂડકાટ પૂર છોજ્યાં ગોદિયાની પાછળ પડેલા બોકો કાંઠે જ રહી ગયા ને ગોદિયો બાકી છૂટ્યો દીમાબાનાને પાદર હુળુયે ગોદીનદી વહે છે નામ રહી ગયાં છે જોરવકોટ તો ખંડિયેર બૂકો થઈ ગયો છે.

કેવાં કૂપાળાં નામ ?

પુરાણી પ્રાચીન નદીઓમાં બરકાના બંકા બીલનાથના પાદ પ્રક્ષાલન કરતી બીલગંગા, સરસ્વતીના જ જોડ જાણ સમી વહલાબૂને પાદર વહેતી બોમાવો-બોમાવતી, ઝાલાવાડની મહીભૂમિ માથે બાજે સાગર જેવા ચોમાસે લહેરાતી ભામણી-ખારિની વગેરે વગેરે.

કેવાં કૂપાળાં નામ છે ? બીલગંગા, ખારિની, બોમાવતી, વેદમતી, રૂપમતી, રંભમતી, અકુવંતી, મચ્છુ, મચ્છુન્દ્રી, મોજ, મનસાર, માલણ, હિરેણુ, કૂરેણ્ય, સુરેણ્ય, ત્રિવેણ્ય, બોરાકત, બાલુકી, કિલાવણી, ઝોક, ઝંઝાવતી, ખોકડ, ધોતરવાડી, રવેલા, રોજકરી, વેણુકા, રાવલ, દેદામલ, ચકોકર, બાદર-બાવાવતી, શુકલાકર, બોમા, ન્યારી, કુલજર, કૂલ્યુ, વેણુ, કપિલા, કાણુજાર, શેત્રુજી, સાબરમતી, શેલ, સુરજવડી, સુરોઈ, સુવાગ, સોનપરી, સરસ્વતી અને સોનરેખ. આ નામ સાંભળીને પણ બાલમનહરનો સંસ્કૃત કવિ શ્રીકંઠ નાચી ઊઠે એમાં શી નવાઈ ? આ ઝોક ઝોક નદીની સાથે ઝોટઝોટની કથાઓ જોડાયેલી છે કે જેનાં પુસ્તકનાં પુસ્તક બનાય એ બધી તો લોકસંસ્કૃતિની જનેતા છે.

છે જૂના જમાનાની એક વાત છે. ગામને પાદર ખેરવનાં માથાં ઝાંખે એવો ખેરવાટ ને ડાઢને નવ દરવાજા આકમાં દેખદેખ આપણા ને રૂડી રિદ્ધિસિદ્ધિ ખોતીયું જોયાં મકાન અને ઝકુંબઝકુંબ લીલી વાડિયું પણ ગામના ઠાકોરને નદી વિહોણું પાદર સોના જેવા ગામડામાં સોદાની ભેખ જેવું લાગે એમાં એક દી ફરતો ફરતો આવી મઢ્યો ગેડ-બંગાળાનો ગોડિયો એણે કંઈક રમતુ દેખાડી ખિયાળે ઉનાળો દેખાડ્યો, હનાળે ચોમાસું દેખડ્યું ને ચોમાસે ખિમાળાનો સોકરડો બોલાવ્યો ઠાકોર કહે, બધી કરામત લાગી, પણ ગામના પાદર નદી કરી દે તો તારા બધું સાચું, નકર્યો બોટકો. ગોડિયો કહે 'હું એ કરી શકું, પણ દેવ ઘડીકનો દેખના, ફીર ધૂળકી ધૂળ' ઠાકોર કહે : 'અરે દો ઘડી તો દો ઘડી, પનિહારી પાણી ભરીને એક વાર પાદરથી નીકળે તોયે અપ્યિું કરીને કીમ લાવ.'

ગોડિયે બેલ બોલ્યા. મંતર ફુંપાડ્યા અને ધૂળની ફૂંક જેવી તો ગામને પાદર રૂપાની ધારા જેવી સોંજ્યનદી ખડી કરી દીધી સોજળ ખાબૂચી ખાબોચિયાં બધ, નદીમાં ઘરા ને પાટલ્યું ભરેલી, કઠે ખિમાનાં અને ઝાડનાં મૂડ જળળીના ઠંડા પવનની લેરખિયું ગામને મોઢે રમવા લાગી. ઠાકોર કહે : 'ગોડિયા, માગ જે માગવું, પણ નદીને સજીવન રાખ.' ગોડિયો કહે : 'બાપુ ! આ તો બાજીગરની બાજી. અમેય નિયમના બાંધ્યા બેલ કરીએ, મંતર પાછા ન ખાણીએ તો અમારું નખોદ નીકળી જાય.'

ઠાકોરે ઘણું ઘણું કર્યું. ગોડિયો ન માન્યો ત્યારે ઠાકોરને બીજો ઉપાય વિચાર આવ્યો. આવ્યા બોણી તલવાર બેચીને ગોડિયાનું માથું છેદી દીધું, મંતર પાછા ન ખણ્યા. બીજા બે છરિયા આવી ઝૂટવ્યા. પાસેના ગામ બોલ્યો ગોડિયાનો પડાવ પણ આવ્યો. ગોડમાની ત્રિખા બાજીના બોણામાં ધાવણું બાળક. એ પણ આવી. છોકરાને ગેડ-બંગાળે લઈ જઈને મોટા કર્યો. સારા સારા મુરચિયો પાસે મૂક્યો અદૃભંતરમાં બાપ કરતાં જાય એ થયો ત્યારે આવે ઓડીને વાત કરી : 'દીકરા, બાપૂરા અંતર બાપણા ગોડિયાનું નખોદ કાઢે. તારા બાપના મારતલને ન ભૂલતો.'

એટલે અરબ, એ ઉપરથી તાજી અથવા તેજી નામ પડ્યું. એના ઉપરથી તેજણ શબ્દ આવ્યો. આમ ઘોડાંની જાતો ઉપરથી પણ બહારના પ્રદેશોમાંથી એટલે કે ખોરાસાન, તોખારીસ્તાન, બમુચિસ્તાન અને અરબસ્તાન વગેરે દેશોમાંથી ઊંચી ઓલાદનાં ઘોડાં આ દેશમાં લાવવામાં આવતાં અને ઉછેરવામાં આવતાં એમ સમજાય છે. સૌરાષ્ટ્રના જાતવંત ઘોડાંમાં એક જાતનું નામ છે લાસ આ લાસ શબ્દ સમૂહવાચક છે. જેમ માયોનું ઘણું કહેવાય તેમ ઘોડાંની લાસ કહેવાય.

સૌરાષ્ટ્રનાં ઘણું રત્નો

જેમ સૌરાષ્ટ્રમાં જાતવંત ઘોડાં ઊછરતા તેમ સૌરાષ્ટ્ર અશ્વવિદ્યામાં પણ ભારે પારંગત ગણાતું પણ આજે તો 'રોઈ રોઈ કોને સંભળાવું' એવી દશા પ્રવર્તે છે જે રાજાઓની ઘોડારમાં ઊંચા તોખમના સેકડો અશ્વો હણહણાટી દેતા એ રાજાઓ ઘોડદોડની શરતોમાં પડ્યા. ઘોડદોડની શરત હારે કાઠિયાવાડનાં ઘોડાને તો આડવેર. ઊંચી ઓલાદની અવગણના થઈ જે પાંચાળ પ્રદેશમાં—

" તાતા તોરીંગ મૃગકૂદણાં, લીલા, પીળા, લાલ;
એવા વછેરા ઊછરે, પડ જોવો પાંચાળ. "

એવા પાંચાળના એક રજવાડામાં પછી ઘોડદોડના અશ્વોનો ઉછેર શરૂ થયો એકમ થયા પછી તો જાણે કે જાતવંત ઘોડાંની ઓલાદ આખી ઊખડી ગઈ. સિંહને માટે શિકારસંધી ફરમાવનાર સૌરાષ્ટ્રે અશ્વની ઓલાદ ટકાવી રાખવામાં પ્રાણી સંગ્રહાલય પૂરતો પણ વિચાર ન કર્યો પાછળથી કર્યો ત્યારે તો ખેતર ભેળાઈ ગયાં હતાં.

સૌરાષ્ટ્રનો પુરાણો સંસ્કાર તો હતો—

" તીખા તુરગ ન માણિયા, ભડ તરવાર ન ભગ્ગ;
એહ અવતાર એળે ગયો, જેને ગોરી ગળે ન લગ્ગ. "

જેણે તીખા તોરીંગની અસવારી ન કરી, ભડવીરોની તરવારો

ન જાણી અને જેણે ગોરીને કદી ન સમાડી એનો અવતાર જ એળે ગયો જાણવો. પણ ગોરી કેવી ? શીલવંતી—

" કોઈ ઘોડો, કોઈ પરખડો, કોઈ શીલવંતી નાર,
સરજનહારે સરજિયાં, તીનું રતન સંસાર. "

કવિ શ્રીધરે સૌરાષ્ટ્રમાં પાંચ રત્નો જોયાં તેમ લોકકવિએ ત્રણ રત્નો જોયાં. ઊંચી જાતનો અશ્વ, જોબનવંતો જોદ્ધો ને શીલવંતી નાર. આ ત્રણ જોયાં થાય પછી બોતનીયે મરતી ચડે.

" ચડલ ઘોડો, પડલ પંકડો, ઝુડલ બાંધે હથિયાર,
આડી ટ્રાજે ઝીંકવાં, મરવું એક જ વાર. "

પાણીદાર ઘોડો, પાણીદાર ઝુઝારોયો જવાન અને પાણીદાર હથિયારો બાંધ્યાં હોય પછી બૂઢે ચડતાં વાર શી ? મરવાનીયે મોજ આવે. પ્રેમ અને શૌર્યમાં ઘોડા વગર ઉમદાપણ કેમ દેવાય ? 'સૌરાષ્ટ્રમાં ઘોડાકુદરમાં ઘોડામાં પુરુષોનું ખમીર અને સુંદરીઓનાં સ્વરૂપ ઊતરેલાં. આવા દીકરાને ઘોડાં આપે હાથ ન ઐયવા દઉં એની તો એની બંણજણ્યું.

અશ્વોનાં વર્ણનોરૂપ

કેવાં એનાં રૂપ ? સરોજ જેવી કાનસૂરી, ધતૂરાના ફૂલ જેવાં નાગોરાં, ધનુષ્યની કમાન જેવી ડોક અને કપાળે માણેક લટ. વાન કેવો ? કોરી જમાનાની જેવો. ચાલ તદ્દન્તની પાણીના રેલા જેવી. ઊભો કદાવર અને બાગતાં હલ્યા સાથે જોડાં કરે એવો. ઘોડાંની વાત આવતાં આપણા વાર્તાકારો પહોંચે છે કે : સાંબી નળિયારાં, ટૂંકી કૂણિયારાં, ઝાકળવા ઝાંતીવાળા, બડી સુમેરીવાળા, વાદળી પાણી પીએ, ઘોડા પાણીમાં માછલી કૂદણીયું આવે, આકાશમાં પાતું કરે, બબાદીના આવતાસને પછાડીના. તોડતલ, લાંબી લાંબી કેશવાળો ને ટૂંકી ટૂંકી કાનસૂરી, ઝરીનાં ઝર્યા, હાથ સતા અઢાર હાથ આંથે ચમક મારા ને દીએ એવા. એના રંગ રંગીલા છોગલા, મોવાળ, ગોકર્ણ, આંજોવાળ જેવપંખ ને ગરત અનેકા.

ચારણમા સાથે સોહામણો કસુંબો જોડો હોય ત્યારે કેવો સોભતો હશે !

" ઘોડાના પગમાં ઘૂઘરા, સાજ સોનેરી સાજ,
લાલ કસૂંબલ લૂગડાં, અરબ્બાનો આંપરાજ. "

અરબ્બાના આંપરાજવાળા જેવો ઘોડા દોરે ને અને કરણ ઘોડા કરે એમ દોડવાનો ખરો પણ એના માથેય ઓલાદનાં ઓરતાં હતાં. દુશ્મન સાથે માલિકને ભેટ ભેટા થતી હોય ત્યારે તરંગમાં ભરડી ભરાવી હોય તોય કાબો પાછો પડવા ન દે કેમ પરોના નામે એનો કરણ જન્મ વીરકથાઓ આ ઘોડાઓએ રચી છે

અજોડ ઘોડાની મજલ

બાલમાંથી ઊઠીને, ત્રણ ત્રણ અસવારને ઉપાડીને બાવીસ પચ્ચાસ બાઉનો પંથ બેડીને બહારવટિયો આંપરાજવાળો પોતાના આશ્રયસ્થાને પહોંચ્યો. આશ્રયદાતાઓથી કોઈએ આંપરાજવાળાનું પ્યાન બોચ્યું કે ઘોડી લીલપથી બાજરાના બોકાણુમાંથે મોઢું નાખતી નથી. ત્યારે આંપરાજવાળાએ પૂછા કરી કે કઈ ઘોડી ? જવાબ મળ્યો કે જેનો એક પગ ધોળો છે ઈ ઘોડી. આંપરાજવાળાની ઘોડીને તો એકેય પગ ધોળો નહતો જઈને જુએ તો એક પગ ગોઠણ સુધી ધોળો દૂધ જેવો. નજર ગાડીને જુએ તો ગોઠણ સુધીની ધોળાશ જોતરી ગયેલી. સાચોકો કાબો જ ન મળે. પગના નખાનું હાડકું જ દેખાય આંપરાજવાળાને થાક આવ્યો કે રસ્તે આવતાં એક ખિરાડ બોલતાં કાંઠિકે આંચકો લાગેલો પણ ઘોડીએ વરતાવા નહિ દીધેલું. ત્રણ પગે ત્રણ ત્રણ સવારને બાવીસ બાઉનો પંથ કાપીને પહોંચાડયા ઘોડી હવે કગજુએ કેમ દઈ કરે ? મૂકી નાખ્યો જ અહીં. નહિ તો ઘોડી આસીને મરે અને દુશ્મનને આંપરાજવાળો પાછો ફરીનો જવા થાય.

ઘોડીને મૂકી નાખતા આંપરાજવાળાએ તલવારનો ઝાટકો માર્યો. પણ ઝાટકો બરાબર ન લાગ્યો ને બાવડ ઘોડી વેદનાની ચીસ નાખી ભાગી. પાસેના ગામે જ સ્થિર પડેલી. ઘોડી બાર દહાડામાં ઓને હાથે

પડે તો ચાંપરાજવાળા જેમાં આત્મરક્ષણનાય ઘાટો ને આવરદા ખૂટે 'બાપ રેલમ! બાપ રેલમ!' કહીને ચાંપરાજવાળાએ ઘોડીને ઓલાવી પીડાની વેદના જોગવતી ઘોડી માલિકના ખોળે પાછી વળીને આયુ નમાવી ઊભી રહી બીજે ઘાટકે ચાંપરાજવાળાએ ઘોડીને ગૂડી નાખી ઘોડીને ગૂડી નાખવાનું કામ બહુ કરપીણ ને બહુ ક્રૂર લાગે છે પણ કલંકિત ઘોડીએ તો એની વફાદારીના સાચાં પારખાં આપ્યાં

ઓલાદના ભેદકણા

આમ જેનરાઈ સાચી હોય તો પણ કોક વાર તો માલિકને બહુ મોટા સાથે ભેળા કરવી દે આંખમાં ભાલુ પરોવાયું હોય ને માલિક ઘાયલ થઈ મોતના સાથરે તાણે ત્યારે પાસેથી ઊઠ્યું પાછું ન પગલાં ચાર પગ વચ્ચે માલિકના દેહને ગળપીને ઊભી રહે, કોઈને પાસે ચઢવા ન દે પાકે નહોર્યા વૃદ્ધતાં હોય છતાં માલિકની આબરૂ સરાણે ચઢી હોય ત્યારે ઉદ્ધારોપ કર્યા વગર તીરવેગે ઝપટ કરે સનાળીના રાઠોડ ધાધલને મારીને ભાગનાર અમરવટિયાની પાછળ રાઠોડ ધાધલની ઘોડી પડી. દુશ્મનોએ ઘોડીને ઘાયલ કરતાં એ પાછી ફરી ઘાયલ ઘોડીને પડદે નાખવામાં આવી બીજે દિવસે ઘોડી ભાગી છૂટી ને જ્યાં રાઠોડ ધાધલનો દેહ પડેલો ત્યાં જઈને પછડાટી ખાઈ એણે પ્રાણ ત્યજ્યો

જેમ સુંદરીઓનાં રીત, જેમ પુરુષોનાં સ્વભાવ ને અજ્ઞાન જેમ ઘોડાનેય રીત ને અજ્ઞાન ઘોડાના આવા ઊંચા તોખમના આધારે તો સોરઠી અસ્સામઈ ખુલ્લે ખેલતો, દેકારવે ચમતો, મહારવટાં ખેડતો, દીન દુનિયાની વહારે ધાતો. બે કાંઠે છલકતી નદીઓમાં સામા પૂરે ઘોડાં ઊતરતો ને બેખટકુ ઠપાવતો જેના ઘોડાનાં આવાં ઉમદા રીત હોય એના પાનતદારનાં રીત પણ ઊજળાં જ રહે, અટકી રહે જીવનમાં પારોઠાં પગનાં ભરવા કરતાં મોતને જ વહાલું એ ગણે.

એમાં ભળતા દેવાંગી ઘોડા અને એના ભળતા દેવતાળા અસવારો વચ્ચે એવી આત્મીયતા બંધાતી કે ઢાલેજવાળે એમાં ઘોડાં બંધી જતા

એવા અસવાર બધુ ભરી ભરીને પોક મૂકી મૂકીને રડી પડતા, ને ફરી કદી બીજા ઘોડા પર સવારી ન કરતા. ઘોડાં એમને મન કોઈ મૂગા ને વફાદાર પ્રાણી માત્ર ન રહેલાં આપ્તજન બની રહેતાં એટલે તો એનાં પ્રશસ્તિ ગીતોની સાથોસાથ એનાં મૃત્યુ માથે વિલાપ ગીતોનું સાહિત્ય પણ સર્જાયુ છે એવા મહત્ત્વાકાંક્ષી માનવીને શીલવતી સુંદરી મળે પણ જાતવંત ઘોડું ન મળે ત્યાં સુધી એની મહત્ત્વાકાંક્ષા અધૂરી જ રહેતી. સુંદરીની સાથોસાથ એણે સુંદરતમ ઘોડાની અપેક્ષા રાખી છે સુંદરીઓ પણ એવા જ સાયબાને ઝંખતી :

" જે મુખ અમલ ન ચખ્ખિયો, તોરી ન ખેંચ્યા તંગ,
ફટ અલૂણા સાયબા, આપુ તો કીં અંગ ? "

જેણે મુખ થકી કસૂબાના રંગ પીધા નથી, અને કચારેય ઘોડે-સવારીના તંગ ખેંચ્યા નથી, એવા હે લૂણ વગરના સાયબા ! તને મારા દેહનો માલિક શી રીતે બનાવુ ?

આ જાતવંત ઘોડાંની વફાદારી, બહાદરી અને નિષ્ઠાના લાખ-લેખ પ્રસંગોની કથાઓ તો ગામગામનો હજારો વર્ષ જૂનો સંસ્કાર છે એ પ્રસંગો જાણવા માટે, અશ્વપ્રેમી માનવીઓના હૈયે ભીડાઈ ગયેલાં ખંભાતી તાળાં ખોલી ખોલીને વાતોનો તાગ મેળવનાર લોકસંસ્કૃતિના પ્યાસી એવા રઝળુ જુવાનોની જરૂર છે ઓલાદ નાશ પામી રહી છે પણ એનો સંસ્કારવારસો નાશ નથી પામ્યો.

પુરુષોનાં સોહામણાં સ્વરૂપ

શ્રીકંઠ કવિને કોમલાંગી કુલવધૂ જેવી નદીઓ, રૂપની સરિતા સમી નારીઓ અને જાતવંત તુરંગ યાદ આવ્યા ત્યારે એવા જાતવંત તુરંગને ખેલવતા રૂપવતા ને જોબનવંતા જવાંમર્દો કેમ યાદ નહિ આવ્યા હોય ? સૌરાષ્ટ્ર જેવાં પુરુષોનાં રૂપ કાંઈક હિમાચલ પ્રદેશમાં અને બીજે પંજાબમાં જ નજરે ચડે છે. સૌરાષ્ટ્રનાં રૂપ ચામડીની માત્ર ગોરપનાં જ નથી કે

પ્રકૃતિ એ દેશની નરી લાલપનાં જ નથી સૌંદર્ય અને શરીરનો ઘેળા તો કાઠિયાવાડ સૌરાષ્ટ્ર જેવો બીજે આખે જ કદાચ હોય એમ કહેવાય છે કે પશુપંખીઓમાં નરને રૂપ હોય છે અને માદા નર જેટલી સોહામણી નથી લાગતી માનવ જગતમાં સ્ત્રીઓનાં રૂપની ખુશામતની કહે મસ લાગેલ થઈ છે કદાચ પુરુષો કેમ જાણે રૂપવિહોણા હોય તેમ ઠીક ઠીક અવ ગણાયા છે સાચ છે કે સામાજિક રીતરિવાજોને કારણે કદાચ સ્ત્રીઓની વધુ મડતી આવજત થતી હોય, કદાચ વ્યવસાયોને કારણે પુરુષ રૂપ ગુમાવતો બેસતો હોય ને સ્ત્રીઓનાં ઘરેણાંગાંઠાં પહેરે રૂપ જળવાઈ રહેતાં હોય કદાચ નમણાઈ હોય પણ ઘુંઘટની નાજુકાઈનાં તકલાદીરૂપ પૂજાતાં હોય

સૌરાષ્ટ્રમાં તો નર અને નારીનાં રૂપ એક સરખા જળવાયાં છે જેવા નારીઓના રૂપવૈશિષ્ટ્ય જોવાં જ નરનાં રૂપવૈશિષ્ટ્ય પડછંદ ખરા પણ સપ્રમાણ દેહવાળા, કદાવર ખરા પણ કડવેલા અંગોવાળા, ઊંચા ખરા પણ અનેનાં રૂપ ઝરાકિદાર ને નમણી મુખમુદ્રા, અણિયાળી ને ઘેનભરી રતાશ પડતી આંખો, લાંબી ને ઘરેની મરકન, ઢાલ જેવી છાતી, આજાનબાહુ, વિશાળ ખભા, મરદ બાંધો ને જોવાલર વિશેષો જાતિએ જાતિએ જુદાં જુદાં રૂપ

કાઠી અને રજપૂત, ચારણ અને બારોટ, મેર ને આયર ગેળી ને કોળીના, અસિયા ને બાબરીયા, જત ને ખારૂ, વાઘેર અને નાગોરી, મુસ્લિમ ને સંધી, રબારી ને ભરવાડ, એવી એક એક કોમનાં અલગ અલગ રૂપ અને આલબા ચરકારે કોઈ ઓજાળા તો કોઈ મૂળાળા, કોઈ ઓડિયાવાળા તો કોઈ દાઢિયાળા, કોઈ બીનાવાન તો કોઈ બઉલા વાન, કોઈ ઓજસ તો કોઈ મુખની કોઈ લાલ તો કોઈ કેસરિયા

સોબતિમિશ્રણ ને બહારથી થતા ફેરફારોના બારસો

સૌરાષ્ટ્રનું રૂપવૈશિષ્ટ્ય એની જનતિવિશેષતાને આભારી છે અનુકૂળ અને આબોહવા ઉપરાંત પણ મૂળે ચાર લાખ વાદળોને સૌરાષ્ટ્રમાં ઉતારવા એ બધી પણ સોબતિમિશ્રણ તો ચાલુ જ રહ્યું હશે. સ્ત્રીઓ,

ઈરાનીઓ, હૂણો પછીના ગુર્જરો સુધી તો એકધારૂં ભ્રમણશીલ જાતિઓ તો સૌરાષ્ટ્રમાં ઊતરતી જ રહી વર્ણાન્તર લગ્નો પણ થતા જ રહ્યાં. બહારથી આવતી જાતિઓ બધી સપરિવાર આવતી હોય એવું પણ ન બને ભ્રમણશીલ જાતિઓને બાવડાના બળે જ જીવવાનું, પુરુષાર્થ અને પરાક્રમ સિવાય મારગ ન મળે સ્થિર જીવનનું પત્રપલનું સમાધાન એમનામાં નહોતું મમતા ખરી પણ સ્વમાનની, અરમાનની, આબરૂની, શૌર્યની અને શીવની. મોત તો એમને માટે હાથવેંતના દાવ એથી ઊર્મિલ, ઉગ્ર અને આવેશીલા પણ ખરા એટલે જેમ પરાક્રમમાં પૂરા તેમ પ્રેમમાં પણ પૂરા કુળધર્મનો અનાદર કરીને પણ એમણે પ્રેમધર્મની ગાથાઓ રચી છે એમાથી જ મધ્યપુગની કોટીવા, ખસિયા, રાજસખા, માણેક, ઓહિવ, કોળીઓ વગેરે જાતિઓનો જન્મ થયો છે એકધારા એ લોહી-મિશ્રણથી રૂપનાં, શૌર્યનાં અને શીવનાં પણ મિશ્રણ થયા અને અનોખો સંસ્કાર સર્જ્યો.

એક કાળે આ ધરતી માથે સમૃદ્ધિની છોળો છલકતી, પણ નદીઓના વહેણ બદલ્યાં, ધરતીનાં ધોવાણ થયાં, જંગલો કપાતાં ગયાં તેમ તેમ ચરિયાણ ટાંચાં થવા લાગ્યાં. જ્યારે માલધારીઓ અને ભ્રમણશીલ જાતિઓ તો ઠલવાતી જ રહી. ત્યારે હેયું, કટારી અને હાથ દ્વારા જ પુરુષાર્થ ખેડીને કામવાનું રહ્યું. ભારત ખેતીપ્રધાન દેશ છે અને ૮૦ ટકા પ્રજા ખેતી ઉપર નભે છે, જ્યારે સૌરાષ્ટ્રની સ્થિતિ જુદી જ છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ૪૨થી ૪૫ ટકા લોકો અત્યારે ખેતી માથે નભે છે પણ એ કાળે તો આજના જેટલો ખેતીનો વિકાસ થયો પણ ન હતો. એટલે થોડી ખેતી ઉપર, કાં તો સાગર ખેડીને અથવા તો પશુધન ઉપર જ ગુજારો કરવાનો સાગરજીવન અને ગોપજીવન જેમ આકરાં ઉદ્યમશીલ એમ સૌરાષ્ટ્રની ખેતી પણ અતિ કઠિન કુંગરિયાળો દેશ, ધારો ધરતી; પરિણામે કાળી મજૂરી કરીને જ જીવવાનું

રૂપ શોભ્યાં પણ સંસ્કારથી

માથાં ખેતીને જ ધરતીના કે પશુનાં ધન જાળવવાનાં એટલે હાથતાં

દર્શાવનાર અબળાત્વનાં આવાં પરાક્રમ અને આવા પુરુષાર્થમાંથી ઘાટીલા દેહના ઘડતર થયા છે. પણ એ રૂપ અને એ સૌષ્ઠવ સંસ્કાર પાસ્ર કોલાહલ નહિ માર્યા મેદીને ઝૂઝનારાં અને બાવડાને બળે ઝઝનારી હિંમતનાં દિલાવર હોય છે ને આનિષ્ટમાં અબોલ હોય છે દિલાવરી તે કેવી ?

આવરોના બે નાનાં બાળકો. એક દેવરો ને બીજી બાજુસદે. બેય વચ્ચે બાળપણથી જ પ્રીતુ બધાણી કળા ને મીન જેવી. મોટા થાતાં થાતાં તો બાજુબહેનાં માવાપે એને બીજે પરણાવી દીધી—કુદરા ને જોબનવતા એવા દેવરા નામે જુવાન હારે, પણ બાજુસદે તો અંગ સકોડીને રડવે. આશાભર્યા દેવરાનાં મનોમધુર સ્વપ્ન અધૂરાં રહ્યાં. રોયથી પણ ન રહ્યો, ત્યારે જુવાને બાજુસદેનું અંતર પારખ્યું. એમાં તો દેવરાની મૂર્તિ વિરાજતી હતી દેવરા અને બાજુસદેના સ્નેહનું એનું અંતર બીજાંઈ ગયું ગાઢ કળીને ગયો અને બાજુબહેનો દેવરા સાથે હાથમેળાપ કરાવી આપ્યો. દેવરો ય કાંઈ એવોકો દિલાવર હતો ! રૂપવતી બે સગી બહેનો સાથે એ બેવડિયા જુવાનનાં ઘડિયાં લગન લીધાં એથી વધારે ઊજળાં શીયલવાળો જુવાન તે ક્યાંથી મળે ! લે કવાણીએ ગાયું :

" દોકડિયું દેવાય, વઢિયું દેવાય નહિ,
એક સાટે બે જાય, હાલ આગે તોય દેવરા. "

દિલાવર અને દૈવતવાળા

એવો જ બીજો પ્રસંગ વિક્રમશી ને અબામશી આવરનો છે. વિક્રમશી પૂરો માણસમાં નહિ માવાપના હેતાળ આશરે એને પરાણે પરણાવ્યો. ઘરમાં અપ્સરા જેવી ઓરત આવી વિક્રમશીએ દેહું બોલીને વાત કરી. પણ કયાં એ બાલાજારી જુવાન ઓરતનાં શીલ ? વિક્રમશીના ઓરડાને દીપાવવાનો જ આશરો. ખાતે દહાડે ઓરતને ફોસલાવીને વિક્રમશી પિયર મૂકી આવ્યો. સાસરાને આડીને વાત કરી. જમનગર મહીં જઈને બેસવાનું દિલ દેખાડ્યું. સસરો સમજ્યો અહીં કુંજડીની જોગ કળાતી આપરાણીને આવે બીજે પરણાવી. આવરાણી આપના

અરધસર્ત થઈને છાપે લાગેલો. લખમણે ઉઘાડ દિલે નખાવે. એમાં ચોક કી પોર્ચની સાથે નીકળેલા વિક્રમશીએ ભેળવને શેરે આવરાણીને ભાળી. આવરાણીએ અંતરની વેદના ઠાલવી. એકવાર પોતાના હાથની રસોઈ જમી જવાનો આગ્રહ માંડ્યો. લખમણી ના પાડે તો પોતે જમવા આવશે એવું સંકોચ સાથે વિક્રમશીએ કહ્યું. ભેળવમાં કામ કરતા લખમણીએ આ દરય જોયું. આવરાણીને પૂછતાં આવરાણીએ અંતર ઠાલવ્યું. લખમણી વિક્રમશીને ઘેર તેડી ગયો. ઘરમાં માતા આવ્યાં. ધૂણ્યો. વિક્રમશી પગે પડ્યો ને નવો અવતાર પામ્યો. લખમણીએ હાથ ઝાલીને આવરાણીને વિક્રમશીને સોંપી. વિક્રમશીએ પોતાની જુવાન બહેન લખમણી વેરે પરણાવી.

બીજાના ઝૂલતા પ્રેમે બીતરથી બીજાને પોતે પરણીને સગે હાથે સોંપી દે એવી સનેહાળ અને સરકારી દિલાવરી એ હતી. આ દિલાવરીનો અંકોર તો સૌરાષ્ટ્રનો કુટુંબવ્યાપી સરકાર છે. જેવો હિંદુમાં એવો જ મુસલમાનમાં.

આનું નામ ખાનદાની

દેવળીઆ ગામ મોલીસલામ દરબાર મદારખાનનું. એક કુખિયો ચારણ શેર બાજરીની શોધમાં હોળીના દિવસે જ ગામમાં આવ્યો. એક જોડ સારાં લૂગડાં હતાં એ જરા ધાવકાઈ બતાવવા પહેરેલાં. ગામમાં દાખલ થતાં જ ઘેરૈયા ઘેરી વળ્યા. લૂગડા બચાવવા ચારણ પાછે પગે બસતો ગયો. પણ ઘેરૈયાએ તો ધૂળ પાણીની આંધી ચલાવી. ઘેરૈયાથી બચવા ચારણ પાછે પગે બસતો બસતો મ્યાન સોતી તલવાર આડી દેતો જાય ને ખોટી ખોટી કેરવતો જાય. પણ ધૂળની આંધીમાં આંખ ઊઘડે નહિ અને દરય સૂઝે નહિ. એમાં ગામમાં રોકિયા બોલ્યા કે 'દરબારના કુંવરને મારો, મારો. પકડો પકડો.' એવો દેકારો બોલ્યો. ચારણને ભાન આવ્યું કે તલવાર કોકને અડી ગઈ લાગે છૂટ્યો. વાંઢે ભાગ છૂટ્યું ને ગામના મુસલમ ન દરબારે પણ જોઈ ઘોડાને વહેતો મૂકયો.

દરબાર ને ભાગનાર લગોલગ આવી ગયા ત્યારે દરબારે પૂછ્યું,

કે 'એલા કેમ મારો કુવરને ?' ચારણે ટૂંકમાં વાત કરીને કહ્યું કે 'બોત માથે ભમે છે ત્યારે બોકડુ નહિ બોલ્યુ એટલે મચવા ખ્યાન સોતી તલવાર આડી ફેરવતો હતો પણ ધૂળની આંધીમાં કયારે ખ્યાન નીકળી ગયુ ને તલવાર લાગી ગઈ એનું ખ્યાન નહોતુ રહ્યુ' આનદાન દરબારને અંધે ધૂંટડો ઊતરી ગયો 'સારૂ હવે જે થિયુ તે, આલ્યે મારૂ ઘોડુ ને બંદ ખાખરા ગામનોકા બાંનો જિવા તો તને જીવતો નહિ મૂકે' બારણુ દરબારની બાનદાનીથી અવાક બની ઊભો દરબાર કહે "ડોળા ફાડીને જોવો શે માં એક નિર્દોષની વાહે બીજો નિર્દોષ મરાઈ જાશે બાગ્યા બંદ' દરબારના આગ્રહથી બારણુ પરાણે ઘોડે ચડ્યો ને બારે દિયે બાગ્યો દરબાર કહે 'એ બાગ્યો, બાગ્યો, મારૂ ઘોડુ સોત પરાવતો ગિયો.' ગામલોકો તો દરબારને ઓળખતા હતા એ કહે 'બાપુ ! એમ કૃણીધરનો મણિ ચૂટવીને બાગવાનું કોઈનુ દેન બરૂ' હાથે ચડાવીને બમાડ્યો કે ?' તયે દરબાર કહે કે 'તયે શૂ એક નિર્દોષના મોતે બીજા નિર્દોષનું મોત થાવા દઉં ! ગુનેગાર હોત તો સાંકળો નો બ્રાવા દેત'

બાઈમા પીનું બમીર

સગા દીકરાના મારણહારને સામુ સામળતાં, પોતાની મહામૂલી ઘોડી માથે બમાડીને બચાવનાર બાનદાન બાપના બાજે તો રવપ્નામાં જ સેવવાં રહે છે કચ્છના એક બળજરમાન અરાસદાર બાનમસંગ અરાસ ચૂટતાં સૌરાષ્ટ્રમાં બાઈમિયા માતા વરૂને ઘેર મહેમાન થયા માતો વરૂ તો ઝટોબટો વાતાં કરે પણ બાલમસંગ દિ ઊગીને વાત ન કરે એના દિલમાં તો ગરાસને માટો મેળવવાનું જ રટણ બાનમસંગ દરબારનુ મન બાઈમિયાની દેખાંગી ઘોડી ઉપર બળે કકડતા શિયાળાની રાત, ઘોડરમાં બાતર પાથરૂ, ઘોડી ઊંટીને બાગવાનું મન કરું' પણ ટાઢે ઠિબ સોડાઈ ગયુ હોકાની બે ઘૂંટ તાણુયા ચૂપકીથી દરબારગઢમાં બયા, પણ બજ કરું ન બાને માતા વરૂનાં દરબારનાં પતજ માથે નજર જઈ મનમાં થયુ કે બવાક ટાઢ ઉડાડીને બાયુ બને એમ મન વાળીને પલગ માથે બાયા થયા પણ બકડાઈ ગયેના બજે ધારણુ વાળી દીધુ

આઈનાખ કાઢીને બધાનાક ચડી આવ્યા ને ઝાંખો બેસાઈ રહી. તજવારની પીંડીથી મહેમાનને જગાડ્યા. બારે લાઈ જઈને પૂછ્યું. મહેમાને હળી ઝેરી વાત દિલ ખોલીને કરી 'અરે ભલા માણસ, આવું હતું તો આજ સુધી બોલ્યા કાં નહિ ? હમો ઘોડીને આલ્યો બારથી, કરો ગરાસ બરે.' એવા દરિયાવ દિલ બજબાનથી મહેમાનનું દેમ ઊતરી આવ્યું. અબોલ બોલે ગાંગ વાળી ફરીજ પહોંચ્યા. બહારવટું બેકયું. બરાસ ઘેર ફરી ને દિવસ પાછો વળ્યો. બાબાનને કસુ છે ને સૌરાષ્ટ્રમાં દુકાળ પડ્યો. માનો બરૂ દુકાળી ઊતરવા ફરીજમાં બાઈબંધને ગામ આવ્યા. દુકાળિયા વેશે બાઈબંધ આવકારશે કે કેમ એની ચોકસી ગામમાં બેકબા ગયા. ઠકરાણાં લચ્ચબ્બર વેશે ચાકર બેઠાં. બનમસંગ કરબારે તો દોઢ કાઠીને માના બરૂને બધમાં પાણી લીધા. વાતચિત્ત પછી. ઠકરાણુને બોબારી લાવવા મહમાં બાઈબુને કહેવરાબ્યુ. પણ કુબારનો બોકનો બોક ચાર વરસનો છોકરો કુદીયેતો બનીને પાકર દોડયો ગયો. ઠકરાણુને તો કાંઈ બબર નહિ ચરેબૂની બારેતો છોકરો. મનમાં પાપ પ્રવેશ્યું કે બાંઈ આસરો બબે કે ન બબે 'હું જ તારીકે કુંઈ' એમ કહી છોકરાને પાસે બેચ્ચી બોડી મારી નાબી ચરેબૂ ઉતારી લીધાં ને તળાવડીમાં મડદું કબાવી દીધું.

સાંજબેબાં થઈ રહ્યાં. બાકળા નબાબ્યાં, બનમસંગ દરબારને કુંવરને હારે બેસાડીને જ જબવાની ટેવ પણ કુંવર ન મળે. બધી ગોતાગોત કરી. માના બરૂના મનમાં ચોંકા પડી. ઠકરાણુને બોબાવીને પૂછ્યું. ઠકરાણું-એ કંઈ જેવું કહી દીધું માના બરૂએ કપાળ કૂટ્યું ને બનમસંગ પાસે બાત કરી. બનમસંગ કહે : 'ગોળાચોળ ન કરશો. હમબાં હું આબ્યો.' એમ કહેતાં તળાવડીમાંથી છોકરાના મડદાને બેસ દઈને બબર ન પડે એમ દરબારગઢમાં લાબ્યા. બમાસીમાં ગયા ને જોરથી બોલ્યા, કે 'બેલા, છોકરો ક્યતો' તો ને ? અરે બમાસી ઉપરથી પડી ગ્યો, પડી ગ્યો' એમ બૂમો પાડતાં મડદાને બમારી ઉપરથી પાછું ગોસ્યું સાત બોટનો દીકરો. પણ કુંવાકુંએ ફરકવા ન દીધું બાવી બાઈબંધીની બાનદાની.

આશ્રિતનો રાજકીય ધર્મ

સોરઠના આંગણે આમનો આપણ દેવાયત સોરઠના બાળા રાજા રા' નવઘણને છૂપી રીતે છોકરે સોલંકીની વાર આવી રા' નવઘણનો કનલે ભાગ્યો ત્યારે પોતાના સગા દીકરાને રા' નવઘણે બદલે હાજર કર્યો સોલંકીના માણસોએ એને તલવારના ઝાટકે દીધો બાપ પથ્થર દિલ બનાવી બેઠો હશે પણ કોઈ ખૂણે આપણે કાન બહેરો કે આ રા' નવઘણ નો'પ આ તો દેવાયતનો જ દીકરો ત્યારે પારખાં લેવા સોલંકીના માણસોએ એ છોકરાની આંખ્યું ખોની સગી માના પેટે કચડાવી વાહ જનેતા વાહ! કૂખે સો અક્કની થીતા મેનીને આંખમાં આંસુય ન કરકવા દીધું એવો ઊંચકાજનો આશ્રિતનો ધર્મ અને એની રાજભક્તિનો એ સરકાર હતો

આશ્રિતનો ધર્મ કેવો? જૂનાગઢના નવાબે પોતાના એક અમીર કાંધલજી મેરની રૂપવતી દીકરીનું માગું નાખ્યું કાંધલજી મેર જૂનાગઢ મેની બાજી છટકવા વાંકે જૂનાગઢની વાર ચડી વરણાને પાદર નવસો નાગોરી પરનાકડા જમલે ચડેલા કાંધલજીને રોકવા વાત બનવા પછી તો બનવા જ શેના દે? જૂનાગઢની વાર સામે પડ નવસે માંથી એકેએક લડતાં લડતાં કામ આવ્યો એવો અદિમાવત એ આશ્રિતનો ધર્મ

ક્ષત્રિય માનભાવ

એવો જ પ્રસંગ છે સિંધના એક સુમરા રાજાએ કેલતખાન જતની રૂપવતી દીકરી માગ્યાનો જત બાજી છટક્યા પાછળ સિંધની વાર છૂપી મૂળીને પાદર પરમારોએ રોકયા રજપૂતારી એ રીત સિંધના સૈન્ય સામે જત ને પરમાર સાથે મળીને મૂકયા કકડ ખપી ગયા એમાં આસોજ નામનો પરમાર રજપૂત વેતરાઈને બરડ ડાબ તરફ પડેલો ઘેરવાસમાં દક્ષા નામનો જત વેતરાઈને પણ નજીકમાં જ પડેલો ઈસાને લોહી ફરીને આસોજ તરફ જાય એથી એ તો ઘસાતા મનમાં થયું કે મરતાં મરતાં મારા લોહીથી હિંદુ આપણા બાપડાનો બેટલે દક્ષાઈ

હસકાઈ ને પૂળની પાળ બાંધી બાંધવા મંડ્યા કરે. ત્યારે આ બોર્ડને આસોઢ શું કહે છે !

" ઇસા સૂણ્ય આસો કહે, મરતાં પાળ ન બાંધ,
જળ પરમારાં એક જો, રાંધ્યો ફરી ન રાંધ્ય. "

બાકી ઇસા ! આપણે તો હવે એક થઈ ગયા. પછી મરતાં મરતાં આડી પાળ શીદને બાંધવી ? જે રોગાઈ ગયું છે એને ફરીને શીદને રોગવું ? એનું નામ મુસલમાન ને એનું નામ હિંદુ ઉચ્ચ માનવભાવના આવા પાવક પ્રસંગો સૌરાષ્ટ્રમાં દુર્લભ નથી. એ તો એનો લોહીનો સંસ્કાર, ધરતીનો સંસ્કાર.

એ જ પરમારોના પૂર્વજોએ ફરતો આવેલા એક તોમરને કારણે ચૌદ રજપૂતોએ સાથે જુહર ખેલ્યાનો પ્રસંગ પણ એટલો જ પાવનકારી છે.

" રાજણે ગયો સોપે નહિ, રજપૂતાંની રીત,
અને તોય મેલે નહિ, ખરિ હોય અચીત. "

ઊંચકાતાં મોતના અરજીવા

આજે માંડપણમાં અણાવ એવા શીલ તો આપ્યા સારૂ હતા. પ્રભુએ માનવદેહ બદલવા અર્થે ઘડ્યો છે તે જીવનની આપ્યું આપ્યું શક્તિનો મન, બુદ્ધિ અને શરીરથી પરની સેવામાં જ ઉપયોગ કરવો, એ માટે જીવને ઘસી નાખવાનું પણ વેદકાળથી આજ સુધી કહેવામાં આવે છે. આવા પવાર્થે જીવવા માટે મળેલા જીવનને આકસ્મિક કુકાળી કેમ દેવાય ? એ તો આપઘાત કહેવાય. અને આપઘાત માટે સંસ્કારે સંસ્કારે સજા પણ નિર્ણીત કરી છે. આવા રીતે બધાંનાં જીવન સેવાપરાની આહુતિરૂપ બનતાં હશે કે કેમ અને કેટલાનાં બનતાં હશે તે વિચારનો પ્રશ્ન રહેવા દઈએ. આજે તો વાસ્તવનું પણ કમકમાટ કાયદે કામ થઈ ગયું છે. પણ જીવવાની આપણપણામાં એટલી ચરબી ભરાઈ છે કે મોત બારે જવાનાં

અને ખિદમતમાં લાગે છે મોતનો ડર શુભજનને વધુ ને વધુ પામર બનાવતો જાય છે કોઈ પણ જીવને જિવાતું હોય તો જીવવું, અરે અમે તેમ પણ જીવવું જ એ જ એક હેતુને એ જ એક પુરુષાર્થ થઈ ગયો છે જીવનમાં રોજ અને સત્ત્વ રહે કે ગમે પણ જીવવું જ પડશે જીવવા માટે જીવનને મારવા પડતા હોય તો એને મારીને પણ જીવવું આમ નિર્હેતુક બનતું જીવન મોતથી ડરી ડરીને છેલ્લેછેલ્લે પામર બનતું જાય છે ત્યાં જીવન હેતુનો આકાશ જરાય ઓઢો નથી દેખાતો ત્યારે ગરીબપણું હતું તો મરણ અને ધનવાન હતો તો ધનવાન, પણ એ કાળના માનવીને સત્ત્વ ગયાના જીવનમાં જરાય સ્વાદ નહોતો રહેતો ખાટલે પડીને મરવામાં ખોટ ગણાતી હતી કુટુંબપરિવારની આળપંપાળ જોઈને કવિ કહેતા જુવાનીમાં જ મરવાના અનલ્પના ઘડતા ઊજળી મોતની આશા કરતા અને કવિ જુવાનો જીવનની મર્યાદા બાંધી દેતા કે ૨૫, ૩૫ કે ૫૦ વર્ષે તો મરવું જ એમાંથી કવિ તલવારની ધારે રમતા મોતને સ્વાધીન થતા એવો મોકો ન મળે તો જળસમાધિ પણ લેતા અને કવિ કમળપૂજન આપતા

સમાધિ અને કમળપૂજન

વાંકાનેરના ઝાલુસર ગામના કવિ ૬૦ વર્ષ વટાવેલા ધારવા વર્ષ વટાવેલા ધારવા થયા મોત તો માથે ભમતું જ હતું. એટલે લોટી અને પૂળાના ગારાનું શિવલીંગ બનાવી, તલવારથી માથું ઉતારી કમળપૂજન આપી ધારવા થયેલા વીરોમાં મોત કેવું દેખાતું હશે એનો ખ્યાલ કરવા જેવું હતું ગણિતના જેવા જીવન કરતાં મોત એમને મીઠું લાગતું હશે વીરો જેમ કમળપૂજન આપ તેમ સતી તો જીવતાં સમાધિ (સમાધિ) લેતા જ આવ્યા છે

જ્યાં જીવન પળે પળે સેવાયજ્ઞનો અખંડ ધરબો બની રહે, પછી એ સેવા શરીર દ્વારા થતી હોય કે વિચાર દ્વારા, ત્યાં જીવનને કુટાવવાની આવશ્યકતા એક પણ મોટો કોઈ નથી પણ ઇતિકર્તવ્યપૂર્ણ થયું લાગે

અમર જીવન અણપ્રાપ્ત બને એ હેતુ બેચાર વર્ષ શહાજોને મોત સામે આપીને મળે છે. જીવનભરના સદ્‌ધર્મના પાલનનો સંતોષ બધાં સાધુ-સંતો સમાધિ લેવા જ આપ્યા છે.

'ઈસરા પરમેસરા' તરીકે બધાયના મનેલા અબ્રાહમના આરબ્રહ્મ અહાહવિને બધી વાતનું મુખ્ય હતું. એમની નિષ્કલંક પ્રભુભક્તિના તો પરચા અપાતા. દીર્ઘ દાઢી મુછોનાં એનાં ઊજળાં જીવન બાદ પોતાનું કર્તવ્ય પૂરું થયું લાગતાં એમણે સામરસમાધિ લીધેલી. કુફક માનવીઓમાં જ નહિ બધા ધરસંસારીઓમાં પણ એવી ભક્તિ રહેતી અને જીવન-મુક્તિની શક્તિ પણ રહેતી.

આરબોની બોળાઘરી

મોતથી ડરનારા જીવ્યા માર્યા રાખીને કેમ ઠગી શકે ! કર્યા મોતનો ડર ઓછો હોય એ પણ આશ્ચર્ય પણ ઊંચા રહે કૃદિચુસ્તમાં કૃદિચુસ્ત મનુષ્યો આરબ્રહ્મ જેમ દેવીપુત્ર મનાયો છે તેમ અન્યાય પણ મનાયો છે. ધર્યે લાખ ને દે સવાલાખ એવા તો કોઈક જ. કુરબો કરોડના બનાવા છે, પણ એ માન્યતા સર્વાંશે બેટી છે. આરબ્રહ્મનું વચન અને આરબ્રહ્મની બોળાઘરી મળે ત્યારે તો પ્રભુનો બોલો મહા પરાજય કહેવાય. ગમ્મત રોજબરોજના સંબંધો, રાજ્ય રાજ્ય વચ્ચેનાં સમાધાન આરબ્રહ્મની બોળાઘરીથી જ ટકતાં; કારણ કે બોળાઘરીનો ભંગ થતાં આરબ્રહ્મો આત્મબલિદાન આપતા. બોકરા પોતે જ નહિ પણ સપરિવાર અને પાળેલાં કૂતરાંઓ આરબ્રહ્મોનાં એવા આત્મબલિદાનો અને નિર્દોષોના રક્તાભિષેકથી સદાય ડરતાં. જો આરબ્રહ્મોમા આત્મબલિદાનની ભક્તિ ન હોત તો એમની બોળાઘરીમાં પણ કોઈ દિવસ ન હોત. ત્યાગ અને બલિદાનો ઉપર એવા ઉચ્ચ પ્રભુપ્રતિષ્ઠાઓ પામી. આરબ્રહ્મ જેમ રાજપૂતોનો-ક્ષાત્રવટનો રખેવાળ હતો તેમ સદાચારનો પણ રખેવાળ હતો. કોઈ એ બંનેમાં આરબ્રહ્મોસર ત્રાસો કર્યા હશે, અતિશય હિંસાઓમાં કયાંક બોળાઘરીનો ભંગ કર્યો હશે; પણ એ તો માનવસહજ નબળાઈના હિસ્સા. પણ આરબ્રહ્મો પ્રત્યેની પૂજનીયતા તો સદ્‌ધર્મના સત્યાગ્રહ તરીકેની જ હતી.

ચારણી કાવ્યોમાં નબળી વાત નથી સંઘરાઈ. નબળાઈ પ્રત્યે તો ક્યારેક વક્ર બનીને મર્મનાં હૃદયભેદક વેણોથી એણે શૌર્યને, શીલને અને સ્વમાનને સદા જાગતાં રાખ્યાં છે. સાધુ-સંતો ને ભક્તોએ જેમ જનસામાન્યને નવધા ભક્તિના સંસ્કાર આપ્યા તેમ ચારણોએ જન-સામાન્યને શુદ્ધ પ્રેમના, નિષ્કલંક શૌર્યના, શુદ્ધ આચારના, આત્મગૌરવના, પ્રજાપ્રેમના અને ત્યાગ તથા બલિદાનના સંસ્કાર આપ્યા છે. જન-સામાન્યમાં આવા ઉચ્ચ સંસ્કારોને સદા જાગૃત રાખનાર આ ચારણોએ જ લોકવાર્તાઓનું, દુહાઓનું, પ્રેમશૌર્યની કથાઓનું, પ્રકૃતિપ્રેમનું ને છંદોનું સાહિત્ય સર્જ્યું છે અને જાળવ્યું છે. આજ સુધી સંઘરાયેલું અને જળવાયેલું લોકસાહિત્ય બહુધા આ ચારણોને જ આભારી છે.

મહુવાના ખસિયા રાજા અને ભાવનગરના દરબાર આતાભાઈ વચ્ચે, મહુવામાં દરબાર આતાભાઈ થોડા મહિના રહે એવા કરારો થયા. ખોળાધરીમાં એક ચારણ પણ હતો. છતાં થોડી જમીનની લાલચે ચારણે ખોળાધરીનો ભંગ કર્યો અને અભો સોરઠીઆ નામના ખસિયા રાજાના કામદારે તલવાર તાણી. એવી ચારણની નબળાઈને ચારણોએ જ છુપાવી નથી. અને એ જ દરબાર આતાભાઈ હજી મૂછનો દોરો ફૂટતો હતો ત્યાં એક ઢેઢની છોડી સારૂ ધિંગાણે ચડેલા એના શૌર્યને બિરદાવનાર પણ ચારણો જ હતા. ચારણોએ જાતિગત સંસ્કારરૂપે જૂઠ ને અસત્ કહી નથી ઉપાર્યું. એમણે દાતાઓની જ પ્રશસ્તિ ગાઈ છે એ પણ સાચું નથી.

સાચના ઉપાસક

ગાનના બેઠ એમના દંભાચારથી નીતરી ગયા. કબીરપંથી સતીના ગાઢે જ એમની વાણુઓ અમર સૂરો ઉચ્ચારવા કુદા આપ્યા :

" ખરણુ કબરણુ ન હોય, ભલે કબરનુ઼ ઘર ઊછરી કરણુ,
કોયલ કસદ ન હોય, ભલે દ્રાક્ષદે પાણી દાદવા. "

ઉચ્ચ કુળો કહી બનતે દાન્તો ઘુપાતાં નથી. કરણુ જેવો દાનેશ્વરી કારણે ઘેર ઊછર્યો તેથી શું થયું ? એમ તો કોયલનાં ઈંડાં કાગડા જ સેવે છે છતાં એના કંઠ તો પંચમ સૂરે ટહુકતા જ રહે છે.

જેમ આશ્રમો ત્યાગ કરતા તેમ શાપ પણ આપતા એ જમાનો ઉદ્દામ કરનારનું જાપ અને ખૂટ્ટ કરનારનું ખૂટ્ટ થાય એવા સીધા ચોકખા માનમાં માનનારાઓનો હતો. પણ તત્ત્વદૃષ્ટિએ તે સાચું નથી. સતીઓએ તો ખૂટ્ટું કરનારાઓનું પણ ભલું જ ચાહ્યું છે. માન્ધાતા પણ શાકમુનીને જેમ પોતાનાં શીલ અને સદાચારનો પ્રભાવ વર્ણ કરતો એમાં દિગ્વિજયનું આરોપણ કરવાનું માનતો. એને આધારે જગતના ખૂણનું મોટું તોડી લેવા આવતા ન ખાતો. માન્ધાતા દેવીપુત્ર ગણાતો. એથી પોતાને શાપ આપવાનો અધિકારી પણ માનતો. પણ શાપ આપ્યા પછી કાપિતની જેમ પોતે પણ પ્રાયશ્ચિત્ત ભોગવતા. નહિ તો શાપ શાપ આપનારને ખાઈ જાય છે એવી પ્રજાની માન્યતા સામાન્ય રીતે તો શાપ આપ્યા પછી પુરુષ હોય તો અંધ થઈને, પેટે કટાર ખાઈને કે અન્ય રીતે દેહત્યાગ કરે, બાળક સ્ત્રી હોય તો તેને સતીત્વ ચડે અને સતી થાય. નહિ તો શાપ આપનારને ગોત્રજો ખાય.

શાપનાં પ્રાયશ્ચિત્ત

લગ્નજીવનના ઐતિહાસિક કિસ્સો તો ખાસ વિખ્યાત છે. કથા કહે છે કે ઋષિ જમદગ્નિએ રેણુકાની કનિષ્ઠતામાં મનનું પાપિયા જોયા. ત્યાં જ્યાં એ દૃષ્ટિ ફરે ત્યાં ત્યાં જ વરસાદ પડે. ઐયા કાળો ઘોર દુકાળ પડ્યો. ઐરાવતાગણે ખાવા પડ્યાં છેવટ કન્યાનો શિકાર કર્યો ને બારે મેઘ તૂટી પડ્યા. ઐરાવતાનો ભોગનારો કીમતી દુઃખાયો દુઃખાર્યા દુઃખાર્યા

એકવાર બન્યો એવો ગામને સીમાડેથી જરૂરકાઈ રહ્યો એકલવાળાને લઈને ઘોડો સાંઈ નેહડીના નેસમાં રાતના ટાણે આવી ઊભો રહ્યો આશરાનો ધર્મ સાંઈ નેહડીએ એકાદ એકલને કરવા કીધો. ઘણી દુકાળ વરતવા દેશાટને ગયેલો સાંઈ નેહડી એટલે જ ઘરમાં ઘણા ઘણા ઉપચાર કર્યા પણ એકલવાળો જાનનો ન બચ્યો છેવટ મૂઆજીવ જેવડું કરીને પોતાનો પ્રાણની દુઃખ આપી પ્રાણ જવો પાડો પડ્યો આઈ તરત જ ઊભાં થઈ ગયાં એકલવાળો તો ચાલ્યો ગયો તે પણ નેસની બાયુંમાં દુઃખ પેસી દુઃખી દીપડાનો આદરી વસ્ત્ર ઘણતાં ચાલ્યું ઘેર આવ્યો અને એના માન ભોળપણી બાયડી માલધારી કરી હસતું ચડાવ્યું. અને સાંઈ નેહડીને સૂત્ર ચડ્યું સૂજબુજ સમારલ કરી સાચવવાનાં પારખાં કરવા બાયું માંથે દુઃખની અજમાસ છોડી તે આગે આગે ફરવોલા ઊડ્યા. પરંતુ કાળી નીકળ્યાં પણ સાપ આપીને તો ઝૂલન શાપિત થયું તે ? કાલક કરીને સાંઈ નેહડી ચારણની ચાકરી કરતાં કરતાં રહે છે આપના નિવાસણ માટે ક્યા કહે છે ? છેવટ એકાવવાળાના બત્રીસલક્ષણા પુત્રના લોહીથી જો પખાલ ભર્યા સાંઈ નેહડીએ એકાનના પુત્રને સજીવન કર્યો

લોકમાયાની સંસ્કારશોભા

આપણે તો કોઈ બનાવ બને ? એવા સંસ્કારોને તર્ક ઉઠાવવાની બાજણી કારણો જરૂર છે, પણ એ તર્ક કે સંસ્કારને દૂર રાખીને જોઈએ તો બિચારા સંસ્કારોને માનવીને આપઘર્મ આચરતા અને શાપ આપીને પણ એનો પ્રાયશ્ચિત્ત કોમવતા યે આપણે ઓછી કોઈ સંસ્કારો દીઠેલ. અને રોગોગમાં બલિદાન દ્વારા જ મુક્તિ મળે એવો સંસ્કાર તો આ લોકકથા આપી જ જાય છે જૂનાગઢના રા' ખેંગારને સંસ્કારવા પછી આઈ નાગબાઈ કેમાળો બળવા ઠાકી લીધેલો ત્યારે એમની સાથે આકામાં કોણ સતી બેઠેલું ? એવું આજ કેટ દખણી બોલિયુંના આખમાં આઈ નાગબાઈના આસણ જ એ બત્રીસલેની બાંધી છે ત્યારથી કહેવત પડી ગઈ છે કે, આઈના બોળામાં બાંધી આવા આવા તો ચારણોના અનેક પ્રસંગો છે

આવા આવા સૂરેશ્વરની અમર સ્વપ્નાવલીએ આનંદાની, ખમીર અને અમીરાતના ઇતિહાસ સર્જ્યા છે. એકલા કાઠિયાવરજમાં જ નહિ પણ નાગર, બ્રહ્મક્ષત્ર અને વાણિયામાં પણ હજારદ ગામમાં ચોરીલાના ચણિક રોડ આવીને રહેલા. એક વેળા ચોટીલાના દરબારની રૂપવંતી દીકરી દુળવદની બજારમાં બલોયાં ઉતરાવવા આવેલી અને આલા ખાનનો ઓળાયો પડી ગયો. ગામ છોડીને બાજી કરકાય તેમ ન હતું. ઓ દિ'એ તોળ ગજાતા વણિકે અપાનક જ આવી ચડેલી નાગડની જમાતને મોજમજારી રાખી લીધી. કરજાતનાં દીકરીને ઓરડામાં ઉતારા દઈ નાગડની ચોકડી બેસાડી. આલા ખાનના સૈન્ય સાથે ખાટાઝૂઠ બોલ્યો. નાગડની સાથોસાથ વણિક મોટ પણ બાવલ થઈને પડ્યા, પણ બાપુ સાથે પત્ય કળાવી.

અમીરાતનો રાજકારભારો

અમીરાતનો કોઈ ટોચનો ઇજારો ન હતો. પાંચાળના સુદામડા ગામે ખિયાણાઓનું કટક ચડી આવ્યું. ગુમાનો ખટાર ગયેલા. ધરતી ખુંદીઓએ કમ્મર બાંધી. તે દિ' ગામનાં બજારમાં પણ કમ્મર બાંધીને જુદ્ધે ચડેલાં. મફતના ખિરિયો અવેરાનો લાભ લઈ મરકતા પહાડ જેવા કિરતા ખિયાણાઓની એકલા હાથિયા 'બાપડે કંઈક લોધો' સુરાવી. અન્ય એકલા ખિયાણા ભાગી છૂટવા અને ગામને ચોરે ચારણ કવિએ દરબાર ઝેસ બાબરને ખિરદાવવાનું શરૂ કર્યું. બહુ સરસ કવિત ગાયાં પણ દરબાર કોકનું ધ્યાવીને બેઠા રહ્યા કવિનો અવસ ઊતરી ગિયો. 'કાં બાપ! કંઈ ખોળું કર્યું?' ત્યારે દરબાર કહે: 'બામાં મારો કાનિયો ઝાંપડો કયાં છે?' અને કવિએ પછી કાનિયા ઝાંપડાને દરબારથી બચાવી ખિરદાવ્યો. એનું નામ અમીરાત.

પાંચાળમાં અકમપર ગામ વસાવનાર રાજપુતના ખોળેસવાસ દરબારે આલમખાઈ ખુદાનો બંદો. જેવા શૂરવીર એવા જ ઉદારચિત્ત આલમ-ખાઈની ફાજલખાનજૂર આકરી કરનારે એક ખોજા નામે ગુલામ હતો. અબોલ તે એકનિષ્ઠ, દરબારના સુખદુઃખનો સાથી. દરબારને થયું કે હું

તો મારા નામનું સામ વસાવીને જગજાહેર થયો પણ આ મારા મૂંગા સાથીને કોણ યાદ કરશે ? દુનિયાદારીઓની હસી વચ્ચે આત્મમસ્તીમાં આત્મમગ્ન થઈને જે ગામનું નામ એક સાથે બોલાય આત્મમસ્તની સાથે જોગનો સુખદુઃખનો સાથી સાકર બોલે હુકામ પણ અમર થઈ ગયો આવી તો કંઈ આકાશનેય ઘડાવબુદ્ધારે અમીરાત રૂપ ને રંગ આવા સરકારોથી ગોવાતાં, એ જમાનામાં જ્યાં નહતાં એ રંગ નીર ન હતાં સરકારની આસપાસ એના આકર્ષક અનોખા બનતાં, કલ્પના મુજબના વિકાસથી રળિયામણાં જે ધરતર થાય એની સાથોસાથ માનવીની મુખરેખાઓ બદલાતી રહે છે 'માનવીનું મુખ એ એના હૃદયની આરસી છે' તે અગરથું નથી કહેવાતું માનવકૃતિ-ઓના ભાવાભાવોની અસર મુખ ઉપર અને સંસ્કારો શરીર ઉપર ઊપસતી જ રહે છે

સૌંદરાજીનું નારીત્વ

આજ પ્રકારના પ્રાણેય સૌંદરાજીનું નારી સૌંદર્ય પણ એવું જ વૈશ્વિકપણે કંઈક અસ્પષ્ટતામાં આલેખી શકાય એવું જ બધાં કારણોને સમસ્તરીય મળ્યા, કુમારા અને નદીઓનો સરકાર, ફાટી જમીન ને ઢાંચા અસ્તિત્વ, હાલતાં હવિયાર બધાને અને સાધુત કાંઠે-બાજુએ જ જીવવાનું ઓછાવત્તાણા કોઈ કોઈ કોમને બાદ કરતાં આ બધી આબોહવારી કોમોમાં સ્ત્રીઓ અને પુરુષોનું સક્રિયાત્મક જીવન, ખમીર ઉદ્યમશીલ અને પુરુષાર્થી બનવાનું નિરંતર પ્રકૃતિ વચ્ચે જ વસવાનું સાથી અડતનથી અને તનતોડ મહેનતીથી એમના દેહ ઘડાતા સૌંદર્ય આવું પણ પહાડ જેવું ખમતીધર, તખતારની ધાર જેવું તેજસ્વી અને સરિતા સમું ગતિશીલ સાંદિયાવરણનાં કરુણગીતોમાં એવું જીવંત બનતું જ આવે છે કે :

" તલવાર સમખી ઊજળી રે ઢોલા
તલવાર ભેટમાં બિરાજે રે વાલીડા પીતને,

ઐસી હોય તો પ્રભુજી રે ડોલા
નહિ તો ફરી પરણાવું રે કેસરીઆ વીરને,
તજ તે સરખી તીખડી રે ડોલા
તજ તો મુખમાં બિરાજે રે વાલીડા વીરને,
ઐસી હોય તો પ્રભુજી રે ડોલા
નહિ તો ફરી પરણાવું રે કેસરીઆ વીરને.
સોપારી સરખી વાંકડી રે ડોલા
સોપારી મુખમાં બિરાજે રે વાલીડા વીરને,
ઐસી હોય તો પ્રભુજી રે ડોલા
નહિ તો ફરી પરણાવું રે કેસરીઆ વીરને. "

સ્ત્રી માટે શિક્ષણ

સ્ત્રીજાતી ખરી પણ તલવાર જેવી પાણીદાર, તીખી ખરી પણ તજ જેવી મધુર મીઠી. પકડી અવળેથી ખરી પણ વાંકડી સોપારી જેવી. પણ દંપતીના ધોરણમાં જ કન્યાનું કરીએ કરીએ આદર્શ ચિત્ર ઉપસતું આવે છે પોચટ નહિ, નમાલી નહિ, આંસણે ઊની ઠોસ તો આંખ ઝાળવનાર નહિ, બેરણી નહિ, તડકાદી નહિ પણ કોમળ રૂપ આ ભવ્ય રૂપની સાથે જીવનના સરકાર ન હોય તો ઘરે ઘરે કજીયાપેટ્રા ત્રાજવાં ઠામણ કે સાડાસાતસો માઈલના સાગરકાંઠાના સાગરખોળુંમાં રહ્યે જતાં ઘરે ઓરતોને ઓકલા દિવસ પીનારવાના દુના કાયદાકાળે પુરુષવર્ગ ઠોર થઈને દુકાળ જીતવા બસ ત્યારે ઓખની પાળ બાંધનારની સૂખની બરેન, દીકરીઓ અને વહુબારૂને બસમા દિવસ પીનારવાના. સંસારમનો ડાણ ઓટલે સુકવાયો હોવાં જુદે કે બહારવટે બાપ ત્યારે ઓની પાછળ ઓઓ હોવીની જેમ ફરતા જ કરતી હોય તો ઓને પડ વાંદવડો ન પાકત. એ તો બીજની બીજનાઓ હતી. પુરુષોને જેમ શિક્ષ સારે ટેક હતી તેમ નારીઓને શિક્ષ સારે શોક હતાં. નહિ તો કંઈ

સાગરને કાંઠે, કોઈ ડુંગરાની તળેટીમાં, કોઈ વનવગડા ને જંગલમાં, કોઈ નદી–નાળાને કાંઠે એમનાં ત્રિપળ કેમ સમવાત ? જંગલી પ્રાણીઓ વચ્ચે એમનો વસવાટ હતો. આજેય પહાડવાસી ગાલધારીઓનું તો એ જ જીવન છે.

પ્રણયમાં, વિરહમાં ને આતિથ્યમાં ઉગ્રતા પણ એ કારણે જ આવી છે. એ તો જેવું જીવન એવો સ્વભાવ અને જેવો સ્વભાવ એવું સાહિત્ય. કચ્છ, રાજસ્થાન અને સૌરાષ્ટ્ર લગભગ એક જ સંસ્કૃતિના છોડવા છે. લગભગ સરખું જ લોકજીવન. પરિણામે એમની સંસ્કૃતિ પણ લગભગ એક જ અને એમાંથી સર્જાયેલું સાહિત્ય પણ ભૌગોલિકતાના નહિ જેવા ભેદે એક જ. પ્રેમની, શૌર્યની, ભક્તિની લગભગ એક સરખી જ ઉગ્રતા. સ્ત્રીઓના આ વિયોગી જીવનને કારણે જેમ હૈયાનાં જોર વધ્યાં તેમ ગદા અને વહેમો પણ વધુ પોષાયાં. એવાં થોડાબોલાં, હેતાળવાં, હસ-મુખાં, અમીભરી આંખવાળાં ને જોરુકાં રૂપનું નારીત્વ.

જોરાવર રૂપ

હોય તો ભલેને, પણ આ સંપેતરું રાખી લીધું છે' ગાંસડી ઝોડીને બાપ સામે મેલી ત્યારે બાપને દીકરાની બીક ન લગાણી.

દીકરીઓનાં દેવલ

બીજો દિવસ જોઈએ બાપને ઘડપણ આવ્યું ધર્મ્યું નહિ દીકરો કે ઘડપણ જાણનાર બહોળો. માત્ર એક જ દીકરી પરણાવેલી જુવાન દીકરી જ બાપનો બાપાર. બધું બાકસનું ઘર. બાણે વણવાનું દાણે. કાઠી તોડવા આવેલ. બાપને તો એકલું પંડ જ પાળવાનું એટલે આમદ કરી કરીને ઘરની ભીંતો ચૂલાના માડાં જગાવે છે. દીકરી આંસુડે નીતરતી બાપ છે. મન માનતું નથી. પરાણે ભરાવેલાં પચીસ માડાં બરીને દીકરીની વેલ ચોગ આગળથી નીકળી. ચોરે બેઠેલા પિતાઈ ભાઈએ બાપ વેણ ઉચ્ચાર્યાં કે દુઃખ બાનારા બોલ કાઢે. દીકરીનું મન અવશું થઈ ગયું. બાપ કહે, એના બોલ્યા સામું ન જો પિતાઈ ભાઈનાં મનમાનાં વેણ બાપુ જ કહ્યાં અને દીકરીએ માડાંવાળાઓને હાલ્ય કરી કે માડાં પાળાં વાળો. એના પરપ્યાને કહે : કવે તારે ઉતાવળ હોય તો બીજી કાઠિયાણી ગોતી લેજે.

માડાં ઘરે પાળાં લેવરાવ્યાં. કહ્યું એના કરતાં પણ સારું ઘર રાખ્યું. ગોવાળને કરીને એક બેસતાં દૂધ બીજાને ને બીજાનાં ત્રીજાને એમ સાતમો બેસતાં દૂધ રોપગારી દોવરાવીને તેજનાનાર કરા કરી કરી બાપને આવી પાયા. મહિનો, બે મહિના, ત્રણ મહિના, છ મહિના, એમ દિવસ વીતવા લાગ્યા ને બાપની જરા ગાયે જુવાનીના હોંકા કરવા લાગ્યા. બાપ ધણી ધણી ના પાડે, રૂમે ઝેર્યાં વેણ ન ઉચ્ચારી શકે. દીકરીએ આ બધીને બાપને કાયે જુવાનીનાં એક બરાબર રોપગારી અવગી થઈ ગઈ એવાં લોકની ચટનાં બાપને પચ્ચાસેક નવ મહિના થયાં ત્યાં તો જુવાન બનેલા પૂરા કાઠીને ઘેર કુમળાં દીકરો દીધવા લાગ્યો. નાનકડા બાઈને પીઅણે દીધોગીને બહેને બાપુની રજા આપી. 'કવે તો બાકડાનો કટકોય ન મૂકું.' એમ કરીને બાપુના બરેલાં એના કરતાં વધારે માડાં બગાવ્યાં. કાઠી ફરી તોડવા આવ્યો. એ જ ચોરેપી બાઈ

ઓલતી નીકળી છે, હવે કોણ ગાડાં પાછાં વાળે છે જોઈ? આમ આપણું મોઢામાં આંગળિયો નાખી ગયું. પિત્તાઈઓ દાળાબિડ મોટા સરમણી. નીચા દાણી અર્ધા ને પાઈ રેમબેમ ચાલ્યરે પાણી. સાતમી બોલનાં દૂધ પાઈને, બાબને જુવાનીના રંગ અડાવી, સાથે દાયે પરબુવાનીને, દૂધમાય બાઈને પીંજણે દીચોબાનાર દીકરીઓનાં દૈવનાં કર્યન દુર્લભ ન હતાં નારીત્વની જબરાઈનો એ સંસ્કાર.

પ્રભાવી સૌંદર્ય

ત્રીજર સામની બોંસો કમ્પના જાડેજાઓએ વાળી. જુવાન પણ જોમજવંતી ચારણી બાબુ ચલકોર દેહી. પોતાની ચાર બોંસો પાછી માગી. જાડેજાઓએ બોંસોને બાકામાંથી કાઢવા દીધી. પણ ત્રણેય બોંસો જોઈને જાડેજાનું મન પલટાયું. ચારણીબાબુની ચિનવણીઓ ચોળે મઈ. એ તો જે આપારી પાસે પોતાના બાબુના તલાકની કે આ બોંસુંનાં બાંધણ તાબૂકો એવાં કૂદાં બેય ચારણીબાબુની જુવાની માથે કૂડી નાદર નાખતા જાડેજાઓએ ઉચ્ચાર્યાં. ઘઈ કહ્યું. નારીત્વ ઝગારણો ઊકળ્યું. કટારી કાઢીને બન્ને થાનેલા કાપીને ચારણીબાબુએ જાડેજાઓ ઉપર ઘા કર્યો : હવે તાપણા કરજો. શીલ ગયા પછી, સૌંદર્યબાગ ગયા પછી, જો નારીત્વ જીવનનાં સમાધાન ન શોધેતું

બીજો પ્રભાવી સૌંદર્ય : શેત્રુંજીનદીને સામે પૂરે એક વિરહી જુવાન કાઠીએ રૂપરૂપના અવતાર સમી કાઠિયાણીને બેસાડીને તરાપો ઉતારેલ. પાણીની તરફતો સાપ અધવચ્ચ જળનાં આધાર લેઈને તરાપે ચડ્યો. બાઈએ ઘૂમટો ખેંચેલો. બોગામાં તો અઢિનાનું બાગડ. બાઈએ ઘૂમટાનો છેડો દીયજુ નીચે દબાવ્યો. સાપ ઘૂમટા સામે ફેણ લંબાવીને મંડાણેલ. તરાપાવાળા ભાગી છૂટ્યા. આશાભરી, જોમજબરી, રૂપભરી કાઠિયાણીનો તરાપો વેગભર્યો, ઉછાળા લેતો તબૂતો બધ છે. સામે ફેણ માંડીને મોત ઉપર બાવેશેલ સરપ મંડાણેલ છે છતાં ફફડાટેય કરતી નથી. ચકડોળ ખાતી નથી. બાવી નારીનો ટોર દોતદિતાં સરપ નીકળે અને એની બોડી પગ નીચે દબાવીને બેસી નાખી, બોંસને દોડી બીજા પછી

પગે વીંટળાઈ ગયેલા સાપને ઉખેડીને પૂંછડી ઝાલી ફેંકી દે એમાં શી નવાઈ? જાણે કાંઈ બન્યું જ નથી!

શૌર્ય, શીલ અને સૌંદર્ય

શીલની સંરક્ષક કટારી તો સાથે જ ફેરવે. આડે ઊતરનારના હૈયામાં પરોવતાં વાર ન લગાડે. એવા એક કરતાં અનેક કિસ્સાઓએ નારીજીવનને શીલની પ્રેરણા પાયા જ કરી છે. ઘણી પરદેશ પગતાં, કાચબો અંગ સંકોડે એમ વિકારને સંકોડતાં વાર ન લાગતી. ઘણી બહારવટાં ખેડતો ને ક્યારેક ઘર સાંભરતાં પોતાના આશ્રયસ્થાને ઓરતને તેડાવતો ત્યારે એ બહારવટિયાને વ જવાબ મળતો કે અમે તો લીલો સાદો કહેવાઈએ. લોક વાતું કરશે કે ભાઈડો ખડિયામાં ખાંપણ લઈને ફરે છે ને ભાઈડી ઘરે છોકરા જણે છે. તેડાવવી હોય તો ચોડે ધાડે તેડાવવી આવાં જોર અને આવાં શીલનું એ નારીત્વ હતું એથી એનાં રૂપ વધુ કામણગારાં ને વધુ સોહામણાં હતાં. શીલ અને સરકાર વગરનાં સૌંદર્ય શાપરૂપ બનત.

રૂપ એ કહેવાય કે જે જીવન સમસ્તને રૂપાળું બનાવે રૂપના આ સરકારે લોકજીવનને કલામય બનાવ્યું જીવનોપયોગી એવી વસ્તુમાત્રમાં આ કલા ઊતરી એમની વાણી જુઓ તો વિવેકભરી, મધુર ને મર્માળી બોલતાં બોલતાં હસે ને હસતાં હસતાં હૈયું ને આંખોય હસી ઊઠે. લોક-કવિ આવાં માનવીઓ ઉપર વારી ગયો છે:

" થોડું બોલે ને થરહરે, મરકીને કાઢે વેણ,
એને કાંટો કદી મ વાગજો, મર હોય પારકાં શેણ. "

થોડું થોડું બોલે ને બોલતાં બોલતાં થોભે, ને પાછાં મરકીને (મૃદુ હાસ્યથી) વેણ કાઢે એવી સ્ત્રી ગમે તેના ઘરની હોય તો પણ એને કદી કાંટો ય મ વાગજો ઉપમા અને અલંકારો તદ્દન તળપદાં જ :

" પીતળ સરખી પિંડિયું ને હિંગળા સરખા હાથ,
નવરો દીનોનાથ, તે દી પડ ઘડાવી પૂતળી.

ખૂબ લેવાય છે પણ એ પડછંદ દેહ, એ હલક અને ઈ હાકલ એમાં આવે ક્યાંથી ? એનાં લોકગીતોમાં પણ એના વેગ અને જોમ જીવતાં થાય છે જોબનવતી ગોવાલણનું ગીત છે :

" ભરવાળા ગામનો ભરવાડિયો, ઓલી ટીંબલાની ભરવાડી,
અસોરણ ભરવાડી રે, રંગમાં લેવાણી જાય
ભરવાડયને ઓઢવા ધાબળો રે, એની સાંગર લટકતી જાય,
અસોરણ ભરવાડી રે, રંગમાં લેવાણી જાય.
ભરવાડયને પેરણ કુબલાં રે એના હુલર હીંચોળા ખાય,
અસોરણ ભરવાડી રે, રંગમાં લેવાણી જાય.
ભરવાડયની આંખમાં સોયરો રે, એનાં નેણાં ઝબકતાં જાય,
અસોરણ ભરવાડી રે, રંગમાં લેવાણી જાય.
કાળી અતલસનું કાપડું રે, એના કાચ ઝબકતા જાય,
અસોરણ ભરવાડી રે, રંગમાં લેવાણી જાય "

જોબનના રંગ અને જોબનના પહેરવેશ તથા અલંકાર આ ગીતમાં પણ રંગ જમાવે છે એ તો ગોવાલણો અને ગોવાળિયાઓને વેગભર્યાં રાસડે ઘૂમતા ને ગામ કે પાદર ગજાવતા જોઈએ તો જ આ ગીતનો રંગ સમજાય બીજું પાઠાંતરે મવાતું ગીત પણ એટલું જ રંગભર્યું ને જોમવતું છે :

" જૂનાવદરનો જાદવો, ઓલી ટીંબલાની ભરવાડય,
હાંહાં રે અસૂરણ ભરવાડી, જોબનમાં લેવાણી જાય
ભરવાડયનું કાપડું કસબભર્યું, એના હીરા ઝળોઝળ થાય,
હાંહાં રે અસૂરણ ભરવાડી, જોબનમાં લેવાણી જાય.
ભરવાડયના હાથમાં ચૂડલો, એનાં કાડાં લળકતાં જાય,
હાંહાં રે અસૂરણ ભરવાડી, જોબનમાં લેવાણી જાય.

ભરવાડયની આખમા સોયરો, એના નેણા ઝળકતા જાય,
હાહા રે અસૂરણ ભરવાડી, જોબનમા લેવાણી જાય.
ભરવાડયના કપાળમા ટીલડી રે, એનું કપાળ ઝબોઝબ થાય,
હાહા રે અસૂરણ ભરવાડી, જોબનમા લેવાણી જાય"

નિરાડબરી, સરળ, તદ્દન તળપદા અલકાર અને સુરેખ ચિત્ર દોસ્તુ ભરવાડણનુ આ ચિત્ર મદભર્યું, મસ્તીભર્યું છે લોકગીતો જેવુ હોય એવુ આલેખે છે ઉપમાઓ, રૂપકો કે અલકારોમાં જ્યાં અત્યુક્તિ લાગે છે ત્યા વસ્તુનો વૈભવ બતાવવા, ભાવની ઊલટ પ્રગટાવતી નિખાલસ રચના જ હોય છે પહાડી જીવન, પૂરુ ગ્રામજીવન પણ નહિ એના ભાવ, એનો વેગ, એની ગતિ, એની ઊર્મિઓ અને એના આલેખન પણ એવાં તોલદાર ને જોશીલાં ગોવાલણનાં જોમવતાં રૂપનું એવુ જ જોમવતુ પ્રબળ આલેખન ગામડે ગામડે ગવાતા નીચેના ગીતમાંથી આપણને મળે છે સામાન્ય રીતે ભરવાડો જ એ વિશેષ ગાય છે

" હા હા રે ઘડુલિયો ચડાવ્યને હો ગિરધારી
તારા માથાનો અબોડો રે હો ગિરધારી,
જાણે છૂટયો તેજી ઘોડો ઘડુલિયો ચડાવ્યને—હો૦
તારી આખ્યનો ઉલાળો રે હો ગિરધારી,
જાણે દરિયાનો હિલોળો ઘડુલિયો ચડાવ્યને—હો૦
તારા નાકડીઆની દાડી રે હો ગિરધારી,
જાણે દીવડીએ શગ માડી ઘડુલિયો ચડાવ્યને—હો૦
તારા વાહાનો વળાકો રે હો ગિરધારી,
જાણે સરપણનો સળાકો ઘડુલિયો ચડાવ્યને—હો૦
તારા હાથની હથેળી રે હો ગિરધારી,
જાણે બાવનપરની થાળી ઘડુલિયો ચડાવ્યને—હો૦
તારા હાથની આગળિયુ રે હો ગિરધારી,

જાણે ચોળા મગની ફળિયું ઘડુલિયો ચડાવ્યને—હો૦
તારા પેટડીઆનો ફાંદો રે હો ગિરધારી,
જાણે ઊગ્યો પૂનમ ચાંદો ઘડુલિયો ચડાવ્યને—હો૦"

પનિહારીઓની શોભા

લોકજીવનના સ્થિર સમાજમાં આગળ આવતાં પનિહારીનાં ગીતો ઘણું સમૃદ્ધિસૂચક બને છે

" સોનલા ઇંઢોણી રૂપા બેડલું રે "

પનિહારીનાં ઘણાખરાં ગીતો સોનના ઇંઢોણી ને રૂપાનાં બેડાંથી શરૂ થાય છે પછી તો એ ગીતોમાં સંસારચિત્રો, અભિનાષાઓ અને ઊર્મિઓ જ ઠલવાતાં આવે છે કોઈક જ એવાં ગીત કે જેમાં—

" લીલી લીલી ઇંઢોણી હીરની રે,
મને પાણી ભર્યાની ઘણી હોશ રે "

વિવિધ ઢાવભાવથી વાતો કરતી જતી કોપ ત્યારે અનુપમ દશ્યો રચાય છે. કેવી એ પનિહારીઓ !

પનિહારીઓનાં વસ્ત્રાભૂષણ

કોઈ જોનલે વાને તો કોઈ કુકુચર્મો, કોઈ મઢિયા વાને તો કોઈ હેમવર્ણી (હેમાંગિની), રોગરા જેવાં શરીર, માથે વાંકડિયાળના ગોદલા, નાકિયુનેપ નેહ લાગે એવી નમણાઈ, લલાટે મોટો ચાંદલો ઠીંચકતો આવે, ઝાંઝર ઝમકતાં આવે, કમળની પોપણી જેવા કાને બુટ્ટા ને પાંદડીયું ઝૂલતી આવે, કાનને અડતી કમાનુંવાળા કાજળકાળાં નેણ ઠમકતાં આવે, કોઈ ધમકતી આવે, કોઈ મલકતી આવે, રાતીચોળ કુમી હિંમળો-ક્રિયા પગે ટળકતી આવે. કુલકુમરના ધોરદાર ધાયરા જળના દીસોળાની જેમ ઝૂલતા આવે, કોઈને મબીનના ઘૂમટા, કોઈને કાળી ઝેમાણું કામળિયું, કોઈને ઝાકળ ચાળુ, કોઈને લાલ કાળી ઓઢણિયું તો કોઈની કસુમલ ચૂંદડિયુના પાલવ ફરકતા આવે ઉરે વિશ્રબ્ધતા કાળી, લાલ કે ચોલી ચતવસતાં કુતાન ભરેલાં કાપડાં, માથે દકાવેલ મોર અને કાયના ચાંદલા ચમકતા આવે, પાછી હૈયે દકાવેલ મોર ઝગકું કરે અને વાંકા સાજણનાં નેણલા ટળકયું જ કરેને !

બાપ બેટીને જોઈને હરખાય, મા વહુઆરુને જોઈને હરખાય, ભાઈ બહેનને જોઈને હરખાય, પતિ પ્રમદાને જોઈને હરખાય, પરોપ-પ્રવાસી ગામની રૂપ જોઈને હરખાય, સાહેલિયું સામસામી હરખાય અને ગોરે બોલેલા વડીલજનોનો અપરો આમનું ગૌરવ જોઈને હરખાય.

રૂપ, રંગ અને અલંકારોનાં આ સોહામણાં સામંજસ્ય તો પ્રકૃતિએ દીધેલાં છે જે ભૂમિ ઉપર અપરૂપ સૌંદર્યભરિયું મોર જેવાં પખીઓ પાકે અને ચોમાસે કાળા કાળી વાદળીઓનાં સેન ચડી આવે એવા લીલા મોર અને કાળા વાદળીઓની મનોહારિતામાં જ આ રંગોની ભિન્નાવટ જોવી છે.

આ ભૂમિનો મૂળો રંગ

રંગ અને અલંકારોમાં ઝોક તો ધ્યાન ખેંચે છે મૂળો રંગ અને

બીજો હેમવર્ણ—સોનલાવરણો. 'ગૂઢે વસ્તર ગોરિયાં.' આ ગૂઢો રંગ તે કયો? કોઈ એને કાળો રંગ કહે છે, કારણ કે સામાન્યપણે કાંઠિયાવરણમાં કાળી કામળી કે ધાબળી, કાળી ઓઢણી, કાળી જીમી કાળી લાયનું એટલે કે કાળી અતલસનાં કાપડાં વિશેષ પહેરાય છે. કોઈ એને પહેરવેશના બધા જ રંગો ગાઢ—ગાઢા હોવાથી ગૂઢાં વસ્તર કહે છે. ત્યારે ગૂઢો પણ લાલ, લીલા, પીળાની જેમ એક રંગ જ છે—ઘેરા લાલ, કથાઈ અને કસૂંબલ રંગના મિશ્રણ જેવો. અસલી થેપાડાં, જીમી અને ઓઢણીઓ તો આ ગૂઢા રંગનાં જ. સૌરાષ્ટ્રની ભોમકા ઉપર આ ગૂઢો રંગ ભારે શોભે છે. આ ભોમકા ઉપર સૌથી વધારે મેળ લેતો આ ગૂઢો જ રંગ. આ પ્રદેશનો એ વિશિષ્ટ રંગ છે. અંગ્રેજીમાં જેને મરૂન કલર કહે છે તે આ ગૂઢા રંગ જેવો જ લગભગ હોય છે.

રંગોનો સંસ્કાર

રંગ પણ સ્વભાવની જ ખાસિયત છે. ઉગ્ર અને ઊર્મિલ સ્વભાવમાં એક પ્રકારની ઘેરપ હોય છે. એમને ઘેરા રંગો જ વધુ ગમે છે. સૌરાષ્ટ્રનો લોકસમાજ લાલ ચણોઠી જેવો, કસૂંબલ, કથાઈ, કંકુવર્ણો, સિંદૂરિયો, હિંગળોકિયો, ગૂઢો, કાળો, ઘેરો નીલો ને કેસરિયો રંગ વિશેષ પસંદ કરે છે. સૌમ્ય રંગોમાં સોનેરી અને રૂપેરી પસંદ કરે છે અને એ બન્ને રંગોનો મહિમા પણ ઘણો છે, કારણ કે એ શુકનવંતા, સમૃદ્ધિસૂચક અને વિસંવાદમાં સંવાદ રચનારા શોભીતા રંગો છે. લોકબોલી—લોકગીતો પણ આ સોનેરી અને રૂપેરી રંગ ઉપર વારી જાય છે. સંભવ છે કે સમૃદ્ધિકાળે અઢળક સોનું-રૂપું સૌરાષ્ટ્રમાં હોય. લોખંડનાં ઊંચા પ્રકારના હથિયારો સૌરાષ્ટ્રમાં બનાવતા અને એની સમુદ્રમાર્ગે નિકાસ થતી એ તો મૌર્યયુગના સાહિત્યથી સિદ્ધ થાય છે. પણ સોના-રૂપાનો ખરો ખ્યાલ નથી મળતો. ગિરની સુવર્ણસિકતા તે આજની સોનરેખ નામમાં સૌરાષ્ટ્રમાંથી સુવર્ણ નીકળતું એમ ફલિત થતું કહેવાય છે.

લોકગીતોમાં સંસારચિત્રો, લગ્નો, ગૃહરચના, ગૃહસુશોભન, મંગલ-

ભાવના અને ઊર્મિ અભિલાષા વ્યક્ત કરતાં એવાં ઢગલાબંધ ગીતોમાં સોના રૂપાનો ઉલ્લેખ આવ્યા કરે છે

સોનલા અને રૂપલા વર્ણ

લોકજીવનમાં મા ને બાપ કરતાય બહેનનાં વધુ હેત ભાઈ ઉપર ઢળ્યાં છે કેટલાક સંજોગોમાં તો પરણ્યા કરતાય વિશેષ એ જમાનામાં વાહનવ્યવહારની સગવતા નહિ, સાસરિયામાં બહેનને દુઃખ પડે ત્યારે મા, બાપ અને દાદા તો દીકરીને દુઃખથી ડહાપણથી સુખ દુઃખને સરખા માનીને સંસારના સંતાપ સહી લેવાનો ઉપદેશ આપે પણ દુઃખ જ્યારે દોહ્યવા બને ત્યારે જુવાન ભાઈનું જ લોહી તપે ને બહેનનો એક માત્ર આધાર બની રહે એવી બહેનની હોશ પોતાના વાલુડા વીરને સોને રૂપે મઢેલો જોવાની થાય પણ ભેળો ભાભજનોય ભાગ તો ખરો કેટલો?

" દરિયાના બેટમા સાઢડી ઝુકારો,
સાઢડીએ ચડી વીરા સોનુ મગાવો,
સોનાની વીરાને કાઠલી ઘડાવો,
વધે એટલી નાની વહુને નથડી ઘડાવો

દરિયાના બેટમાં સાઢડી ઝુકારો,
સાઢડીએ ચડી વીરા મશરૂ મગાવો,
મશરૂના વીરાને વાઘા સિવડાવો,
વધે એટલું નાની વહુને કાપડુ સિવડાવો

દરિયાના બેટમા સાઢડી ઝુકારો,
સાઢડીએ ચડી વીરા રૂપુ મગાવો,
રૂપાનો વીરાને ત્રોડો ઘડાવો,
વધે એટલુ નાની વહુને ટુપિયો ઘડાવો"

ભાઈને અને ભાભજને સોનાથી મઢવાની હોંશવાળી નણદલને

પોતાનેય હોંશ ઓછી તો નથી પણ લાડ તો ભાઈ-ભાભજને ઝણગાર્યા પછી જ થાયને ? બહેનબાને તો જોઈએ :

" સાવ રે સોનાની ચૂંદડી ને
ચોખલિયાળી ભાત્ય,
છેડલે સાચા તાર."

ભાઈને ઘેર પીગળે બાળક ઝૂલે છે. ઝૂલતાં ઝૂલતાં દડબડ દોડું દેવા લાગે છે. ગામનાં છોકરાંને ગેડી રમતા જોઈને ગેડીદડાનો વાદ લે છે, ત્યારે કેવા ગેડીદડા જોઈએ ?

" સોના ગેડી ને રૂપા દડુલીઆ."

સોના-રૂપા સાથે વસ્ત્રાલંકારોનાં વર્ણન પણ જોતા જજો. પારણાથી જ એની શરૂઆત થાય છે :

" સાવ રે સોનાનું તારું પારણિયું ને
સોનાની સળીએ કાન,
અતલશની તારે આંગડી ને
માથે નીલમની ટોપી,
માથે મેવાડાં મોળિયાં ને
કુંડળ ઝળકે કાન."

સાવ સોનાનું પારણિયું ખરું પણ એનું કવાવિધાન તો જુઓ !

" ચાર પાયે ચાર પૂતળિયું
ને મોરવાયે બે મોર."

કોડ તે કાંઈ ઓછા હતા ? દંપતી જીવનના ભાવો ભવ્ય સમૃદ્ધિમાં રાચતા જાય છે હીરા, માણેક, નીલમ, રતન, સોનાં, રૂપાં -

" ખોયાં બનાવું ખિનખાબનાં,
પારણાં રતન જડાવ."

ભાવોની આવી ભવ્યતામા માને બાળક ઉપર અનોધાં હેત ઊભરાય ને પોતાના બાળકમાં કૃષ્ણના બાળસ્વરૂપને જ કલ્પે. સોનાં રૂપાં ને સ્તનનાં પારણાંની અભિલાષી પ્રમદાઓના અભિલાષ એટલેથી થોડા સતોષાય ?

" અધમણ સોનું ને અધમણ રૂપુ,
તેની મને ટીલડી ઘડાવો જાદવરાય "

સોનું-રૂપુ તો ગાડે નાખીને લાવ્યા પણ એના અભિલાષમા સૌની અમી નજર હોવી જોઈએને ?

" કાકે કોરાવી ને મામે મઢાવી,
વીરે મારે હીરલે જડાવી "

નહિ તો એવી ટીલડી પહેરવાની હોંશ શી રીતે થાય ? એકલી ટીલડીથી થોડું રડે છે ? પછી બીજા વસ્ત્રોનુ શુ ?

" સવામણ સોનાનુ કાપડુ રે,
અધમણ રૂપાનાં ભરત ભરાયાં,
કાપડું ભરતભર્યું રે."

દોઘા જેટલા ડિબ્બાળી યુવતીઓને તો આવા પોણાસે મણના કાપડાની કલ્પના પણ કરવાની નથી રહેતીને ? સોના રૂપાના તારનું ગૂથેલુ સોહામણું ભરત, એવા ભરતનું કાપડુ. જોણુ પણ મોણુ નહિ તો ! કાપડુ જ નહિ બાળકની ઝૂલડી પણ :

" સાવ સોનાની ઝૂલડી,
માંહી રૂપા કેરા ધાગા."

રગમેળ અને રૂપમેળ સાથે ઘરની એક એક વસ્તુ ગૂથાતી આવે છે. અલકારોની એ રગવિહીન કલ્પના ન હતી

સોહામણી રાતને ઝગડામાં જ ન વીતાવતાં વખત મળતાં દયની ચોપાટની રગભરી રમતે ચડતાં, એ ચોપાટ પણ-

" ઢાળ્યા ઢાળ્યા રૂપલા બાજોઠ,
સાવ રે સોનાના સોગઠાં."

આપણે શયનભુવનમાં પ્રવેશીએ છીએ ઢોલિયાનો મહિમા લોક જીવનમાં જીવનના એક કોડ સમો છે

" વા'લા સાગ સીસમનો ઢોલિયો,
અમરા ડમરાના વાણ,
ત્યા કાંઈ અતલસનાં ઓશીકડાં,
ત્યા કાઈ મશરૂની તળાયું રે,
ત્યા કાઈ ગલવટ ગાલમશૂરિયાં,
ત્યા કાંઈ ભૈરવના ઓછાડ"

દંપતી જીવનના પ્રસન્ન મધુર રંગો અહીં ઘુંટાઈ રહ્યા છે ગૃહજીવનની મધુરતાનાં બે ચરમ બિંદુ • એક ઢોલિયો ને બીજું ઘોડિયું આ ઢોલિયાનું પણ એક નાજુક નમણું નારીસ્વરૂપ છે એનું નામ ઢોલણી. કેવી એ ઢોલણી ?

" સાવ રે સોનાની મારી ઢોલણી,
રંગે રૂપાના પાયા."

લોકકલ્પનાનું સૌંદર્ય અહીં સોળે કળાએ ખીલી ઊઠ્યું છે. કસુંબાની જેમ રંગ ઘૂંટાતો ઘૂંટાતો પ્રમત્ત બનીને ઊડે છે :

" સોના વાટકડી રે કેસર ઘોળ્યાં વાલમજી,
લીલો છે રંગનો છોડ, રંગમાં રોળ્યાં વાલમજી."

શી રંગોની રૂપસુંદર મિલાવટ કલ્પી છે ? શૃંગારને ય શોભાવ્યો છે. પણ ગૃહિણી એવી ભુઝદિલ ન હતી કે—

" તમે સોનાની શરણાયે
મોલ પધારો રાજ."

—એવું માઈને ભર્યા ભર્યા ભાવની નરી કુટુંબવત્સલતામાં જ રાચી રહે. જીવનની જેમ કલ્પનાનો સ્રોત પણ અસ્ખલિત ધારે વહ્યો આવે છે. એમનું પશુધન પણ એ રંગે રસાતું આવે છે. જિવાતા જીવનનો જ અંશ :

" સોના શીંગડીએ ને રૂપલાની ખરીએ
હીરની મોરીએ હતી રે—"

એવી રૂપાળી ગાવડીનાં મહી વલોવણ કાંઈ માટીના ઠીબકામાં થોડાં થાય ! એ માટે તો—

" સોનાની ગોળી ને રૂપાનો રવાયો—"

—જોઈએ. પરિશ્રમશીલ પ્રજા છે. એને પરિશ્રમ છોડીને સોનારૂપામાં આળોટવું નથી. ભારા વાઢનારીને ભારા જ વાઢવા છે, પણ એના કોડ તો છે :

" સાવ રે સોનાનું મારું દાતરડું ને
હીરનો બંધીઓ હાય—"

લોકસમાજમાં આ સુવર્ણ અને રજત રંગનો મહિમા તો દેહ સહજાનંદી સંપ્રદાયને પણ લાગ્યો. એ લોકધર્મ પણ રંગભર્યો. એનાં ભજને ભજને ભક્તિરસથી ભીંજાતા જઈએ :

" સોનાની સાકળે નાંગર્યો રે હીંચકો
હિંડોળો આંબાની ડાળ,
રૂપા કડાં દોચાર વા'લો મારો
હીંચે હિંડોળો આંબાની ડાળ."

પછી તો સુશોભિત વસ્ત્રોનું વર્ણન આવ્યા કરે છે. ભક્તિને ય શોભાવતો આ રંગ વૈરાગ્ય સુધી ઊતરી આવ્યો છે. નાથ પંથ જેવા અઘોર પંથના વસમા વૈરાગ્યનાં ગીતોને પણ લોકસમાજે પોતાના રસે રસેલ છે :

" સોનલા વાટકડી ને રૂપલા કાંગસડી,
ગોપીચંદ રાજા બેઠો નાંવા રે ભરથરી."

આ સોનલાવર્ણ—કંચનવર્ણ ક્યાં ઉતાર્યો છે ? રાજા ગોપીચંદની કંચનવર્ણી કાયા ઉપર એ કંચનવર્ણી કાયા ઉપર માના નિઃશ્વાસે સરતાં આંસુએ ગોપીચંદને ભેખ લેવરાવ્યો. સમૃદ્ધિ, સંસાર અને ઉગ્ર વૈરાગ્યની પરિસીમા બતાવવા અહીં આ રંગનું રૂપક યોજાયું છે

રંગોની રમણીયતા

આ રીતે શૃંગાર અલંકાર, રાચરચીલું, પશુધન અને ગીતોરૂપે વહેતો ઊર્મિપ્રવાહ નિરભ્ર આકાશની શુભ્ર ચાંદનીના રૂપેરી રંગે અને ચળકતા પિત્તવરણા ઘાસથી છવાયેલ સોનલવરણી ધરતીના રંગે રસાતાં આવે છે એ રંગ ભક્તિ અને વૈરાગ્યથી જ અટક્યો નથી. એની ચરમસીમા તો હવે આવે છે લોકપ્રાણમાં કાવ્ય અને કલ્પનાનો જે સરળ પણ ઉચ્ચ ભાવ આ રંગરૂપમાં પડ્યો છે તે એક વેદનાભર્યો, કરુણ, શોકગીતની એક જ પંક્તિમાં પ્રગટ થાય છે :

" સોનલાવરણી તે બાની ચે' બળે,
રૂપલાવરણી ઊડે છે કાંઈ ધૂંસ."

કોઈ માનુષીનું સ્વાભાવિક મૃત્યુ ન હતું પણ સુસારની વસમાર્ગિએ પછેરેલું એ કરુણ–અતિકરુણ મૃત્યુ હતું એની વેદના પ્રગટ કરતું એ ગીત છે. છતાં લોકકલ્પનાએ મૃત્યુને પણ કેવું રમણીય ને વન્દનીય બનાવ્યું છે ! છે તો સ્મશાનમાં બળતા સ્વજનની ધખતી ચિતા અને કાઠિયાવાડના રમશાનવૈરાગ્ય જેવા ઊઠતા ધુમાડાના ગોટા જ. પણ લોકકલ્પનાએ એમાંને ય મીઠું બનાવી દીધું સળગતી ચિતાને ય સોડામણી બનાવી 'સોનલવાદળી તે આની ચેં બળે, રૂપલાવરણી ઓઢે છે કોઈ ધૂસ.' લોકકલ્પનાએ સોનલા અને રૂપલા વર્ણના આવા સોહામણા સ્વરૂપો સર્જી બ્યા છે.

જીવનરસાયણના રંગો

આ રંગો લોકજીવનમાં કાંઈ આકસ્મિક નથી આવી ચડયા. તેમ પ્રથમ દૃષ્ટિએ બોદક લાગતાં સ્વભાવમાંથી પડેલારેના પણ નથી. જીવનના ગૂઢતમ ભાવો સાથે આ રંગોનું રસાયણ થયું રહ્યું છે. ઋતુએ ઋતુના વસ્ત્રપરિધાનનો કોઈ મુગ્ધ આ ભૂમિ ઉપર આવેલો કે નહિ તે કહ્યો કશો તેનું નથી. પણ ઋતુ ઋતુના રંગો તો એણે ધારણ કર્યા જ છે પ્રસંગવૈચિત્ર્યે અને ભાવવૈચિત્ર્યે રંગોએ પણ વૈચિત્ર્ય ધારણ કર્યું છે

કેસરિયો સામાન્ય રીતે રણમેદાનમાં કેસરિયા કરનારા જ પહેરે, પણ ફાગણના કેસૂડા ફૂલે એ રંગ ઊઠ્યો જરૂર સોદામ ત્યારે લગ્ન ધર્મના માંગલિક પ્રસંગે કંકુના રંગો જ વપરાય હનુમાન અને માતા જેવા દેવોને સિંદૂરિયા રંગ જ ચડે. દરેક પૂજા અર્ચનમાં લાલ રંગનું પાથરણું જ હોય. હનુમાનની ધજા લાલ જ હોય હનુમાનના સેવકોનો પહેરવેશ પણ લાલ. પણ પાનેતર તો સફેદ જ હોય. નિર્મળ, નિષ્કલંક અને શ્વેતાર્ય ભાવોનો એ સૌમ્ય પ્રસન્ન રંગ

કસુંબલ રંગ

કસુંબલ રંગનું પણ એવું જ છે. કસુંબલ રંગ અને ગૂઢા રસને બહુ નજદીકની સગાઈ. કસુંબો મૂળ તો અફીણમાંથી આવ્યો. અફીણની

શરૂઆત એના ઘૂંટેલા પાણી-કસૂબાથી થઈ કે અફીણનો કટકો જેને 'રોગુ' કહે છે એનાથી થઈ તેનો ઇતિહાસ નથી મળતો અફીણનો મૂળ મુલક તો માળવા રજપૂતીની સાથોસાથ અફીણનો ઇતિહાસ ચાલ્યો આવે છે એક કાળે તો સમસ્ત કાંટિયાવરણમાં આ અફીણનું બંધાણ હતું ઘોડું કાઠામાં રહે એ કારણે ઘણી વાર ઘોડાને પણ તાસળીમાં ઘોળીને અફીણ પાવામાં આવતું અને આપદટાણે વહુ-દીકરીઓ પણ આ અફીણ ઘોળીને પીતી

ખરચમાં અફીણ ઘૂટાતું હોય અને કસૂબો તૈયાર થતો હોય એ ક્રિયા પણ જોવા જેવી છે જરા જરા પાણી નાખતા જાય, વળી ઘૂટતા જાય, ઘૂંટી ઘૂંટીને કપડાની શેડઉતાર ગળણીમાં ગળતા જાય. જેવો ગૃહસ્થ કે રંગીલો માણસ એવી અફીણની વાટકી કોઈને સોનાની, કોઈને રૂપાની તો કોઈને પિત્તળની એક વાટકીમાં ગાળેલો કસૂબો પાછો બીજી વાટકીમાં ગળાય થોડી કટુ અને માદક સુગંધ ચોતરફ પ્રસરી રહે છેવટ વાટકીના કસૂબાની અજવિઓ ભરાય એકબીજાને અને છેવટ પોતાના દેવને રંગ દઈને કસૂબા ભેવાય કેવો એ કસૂબો ને કેવો એ રંગ? ચારણ-બારોટો કસૂબાનું વર્ણન કરતાં કહે છે, કે—

એ કસૂંબાનો રંગ હતો કસૂંબલ. ઉદાત્ત પ્રેમના, અપ્રતિમ શૌર્યના અને જેનો માયલો મરી જાય એવી ભક્તિના રંગને કસૂંબલ રંગ ચડ્યો કહેવાતો. કસૂંબલ રંગના સાળુ કે ઓઢણીઓ સ્ત્રીઓ પહેરે પણ પુરુષો તો માથાં મેવીને ફરી ઘર ન માંડવા સંસાર છોડી જાય એ જ કસૂંબલ રંગનાં કપડાં પહેરી શકતા. કસૂંબલ રંગની પાછળ આવા જીવનના રંગો ઘૂંટાયેલા છે.

નીલઘન-મેઘવર્ણ

વધુ એક મહિમાવંતો વર્ણ તે મેઘવર્ણ, ઘનશ્યામ, નીલઘન. એ તો રામ અને કૃષ્ણના રંગો. બે વિરોધી રંગોનો મેળ તો જુઓ ? કૃષ્ણ ઘનશ્યામ, નીલવર્ણ અને પહેરે પીળાં પીતાંબર માથે સુવર્ણાંકિત મોર-પિચ્છનો નીલઘન પણ રૂપેરી ઝાંવનો ચળકતો મુકુટ.

> " લીલી ટોપી ને માથે મોર છે,
> એની મારો કાનો કાળજડાની કોર છે."

એ મેઘવર્ણ ભીતર્યો વરલાડાના વાઘામાં :

> " મેઘવરણા વાઘા વરરાજા,
> કેસર ભીનાં વરને છાંટણાં."

પછી તો :

> " સિંદૂરીવરણીના રે સૂરજ ઊગિયા,
> ચંપાવરણી કાંઈ ચાંદલિયે પ્રે વાસી."

કોણ કહે છે લોકજીવનમાં કાવ્ય નથી ? પ્રભાતના રંગોનો આટલો સુંદર ઉઠાવ માત્ર એક જ પંક્તિમાંથી આપી દેનાર લોકજીવનમાં સૌંદર્યપ્રેમ ઓછો નહિ હોય. 'સિંદૂરીવરણીના રે સૂરજ ઊગિયા.' ગીતનું ભાવમાધુર્ય ને છટા તો પ્રગટ કરે છે આ 'રે' અક્ષર. આ એક જ અક્ષરે સૂરજને અને એનાં સિંદૂરિયા રંગને લાડ લડાવ્યાં છે.

પછી કહે છે કે 'ચંપાવરણી કાંઈ ચાંદલિયે પ્રે વાસી.' સિંદૂરવરણો સરજ ખરો પણ ઉષા કેવી? ચંપાવરણી. પણ ના, દૃશ્યની મનોહારિતા તો હજી અધૂરી જ રહે છે. પ્રે વાસી–ચંપાવરણુ પ્રભાત ઊગ્યું. એક બાજુ ઊગતા સરજનું અને બીજી બાજુ રાત રમી રમીને થાકે અલેદ્ય થતા ઝાંખા રૂપેરી ચાંદલિયે 'પ્રે વાસી'. કેવું મધુર શબ્દસંયોજન છે?

ચાર મંગળ રંગો

છે તો એ પણ લગ્નગીત. આ લગ્નના સરંજામ અને લોકગીતોમાં રંગોની છાકમછોળ ઊડે છે. લગ્નના ચાર મંગળ રંગો: પીઠી ચોળવાથી બનેલુ ચંપકવરણુ શરીર, કપાળે લાલ તિલક, આંખમાં કાજળ અને મુખમાં લીલુ તાંબુલ. લાલ, કાળો, લીલો અને ચંપકવરણો એ ચાર મંગળ રંગો સાથે ઘોળો તો ખરો જ:

"ઘેલું તે મંગળ વરતિયુ, સખી સામો દિયો શ્રીરામ,
ઘરમાં તે લીલું શું વખાણીએ, ઉત્તર દિયો વરરાજ.
લીલો પોપટ લીલી નાગરવેલ,
લીલી તે ચોરી, લીલા ચોરીના થંભ.
પીળાં પીતાંબર ધોતિયે, પીળી ચણાની દાળ,
પીળા વરરાજાના વાંકડા, પીળી કન્યાની ઝાલ.
રાતા તે રંગત ચૂડલા, રાતા કન્યાના દાંત,
રાતાં તે વરરાજાનાં મોળિયાં, રાતા કંકુના થાળ.
ધોળા તે ધમળા, ધોળા તે ભાર કપાસ,
ધોળે તે ધોબી ધૂવે ધોતિયાં, ધોળી બગલાની પાંખ.
કાળા તે ગેમર હાથીડા, કાળી તે કાજળ રેખ,
કાળાં તે કોયલડીનાં બચળાં, કાળા મેઘમલાર."

ઇષ્ટલક્ષ્મીવિલાસ

વસ્ત્રાભૂષણોનાં કરીર ચૈત્ર, સુવાળાં ને ચળકતાં સંપકવસ્ત્રો કેમ બન્યાં ? પીઠી ચોળવાથી. કેની અને કઈ પીઠી ?

" મજા રે મનોરા પીઠડી દળાવો,
હળદર ગાંઠીઓ, પીઠડી દળાવો."

એને વિલાયતના પિયર સોપ-સાબુની જરૂર ન પડતી. મનોરા મજાને ચોરા શેરીને ઘણે, એમાં ચોરા ઘણુ પણ ખરા એમાં ચોરી હળદર, કોકરી ચોળ અને બીજું તેલ. આટલી વસ્તુની બનેલી પીઠી ચોરા ઉપર ચોળવાથી કપાનો રંગ ફરી જતો ચળકતો, સુંવાળો ને સપકવસ્ત્રોને બની જતો લગન સેવામાં પછી કટોતરો તો લખાવી જોઈએ ને ?

" લીલુડી લેખણ બાવરી, મશ, ભરવો ને આંટી કપૂર."

કટોતરી માટે કંકુ ને કેસરનાં છાંટણાં તો બરાબર, પણ એની શાહી બદામી સાથે સુગંધી મસ્કો અને કપૂર મેળવેલી બાજરદારે ત્યારે માંડવો તો મોંઘી મૂલનો. ઘેર બાંધણિક પ્રસંગ આવ્યાની ગામ બહાને બસર દેતાં વાર લાધનો : એક તો તોરણ, બીજો માંડવો, ત્રીજું બાંધણિક ગીતો અને ચોથુ ઢોલ અને રળિયાઈ કલાનો પ્રાણ લોક-જીવનમાં કેવો પ્રફુલ્લિત થયો છે !

" લીલાં છાયડાની બાર કરાવો રે,
ત્યાં કોઈ કંકુના વાટા ઘોવરાવો રે,
ત્યાં કોઈ મોતીના ચોક પુરાવો રે,
ત્યાં કોઈ ઘીના દીવા બળબળાવો રે,
ત્યાં કોઈ સોટાના બાજોઠ ઢાળો રે."

બાર ભરી પણ લીલા છાયડાની. લીલા છાયડાની માસ્થી માસ્માં લીલવા ફૂટી ફૂટે. એની લીલી બાર માંથે કંકુના વાટા ચોકને સુશોભિત

બનાવતાં બાકી રે'માંડનો એના ઉપર મોતીના ચોક એ મોતીના ચોકમાં ઘીના દીવા કરેનો પ્રકાશ મૃદુ સુવાળો, શુદ્ધ અને રમ્ય હોય છે અને પાસે રોટાના બાજોઠ પૈવુ સુશોભિત, સમૃદ્ધ ચાકુચાદક ચિત્ર ' એ કલ્પના ન હતી, વાસ્તવિકતા હતી આખ્ય-અર્ધ બગલો કહીને કરેને એક દિવસ હસી કઢાતા તે લોકસમ જનેા આ સંસ્કાર છે માંડવડેા રોપાવવો છે. દાદા પાસે એ માંડવા માટે લાડકોડ થઈ રહ્યા છે માંડવડાના લાડ કરતાં કરતાં લોકકલ્પના વાસ્તવમૂ ઉપર જ મોહક ગમાણું સેજે જાય છે:

" મારા બાદામા દાદા લાખી લાખી કાતળી,
ઓવી રૂપાળી કાતળી દાદા માંડવડેા રોપાવજો,
ઓવેા રૂપાળેા માડવેા દાદા વેરૂડી પથરાવજો,
ઓવી રૂપાળી વેરૂડી દાદા ઝીણું કરી દળાવજો,
ઓવેા રૂપાળેા લેાટ દાદા લાડુડા વળાવજો,
ઓવા રૂપાળા લાડુ દાદા કેારી ગાગરમાં ભરજો,
ઓવી રૂપાળી ગાગર દાદા સૂરજ સાખે મેલજો,
ઓવેા રૂપાળેા સૂરજ દાદા મેાતીડે વધાવજો,
ઓવા રૂપાળાં મેાતી દાદા હારડિયું પેારાવજો,
ઓવી રૂપાળી હારડી દાદા બેનીને સેાહાવજો,
ઓવા રૂપાળી બેન દાદા સાસરિયે વળાવજો."

ચૂંદડીના રંગેા અને ભાત

નખથી નદીનું રૂપાળુ વહેણ વહ્યું આવતું હોય એવી લગ્નપ્રસંગની ભાવના અને લોકક કલ્પનાથી નિર્મળ વહેણ સમું ગીત વહ્યું આવે છે કલ્પના અને ભાવના હોટે વળતી આવે છે નિખાલસ મનેાભાવનું આબાલા જેવું પ્રતિબિમ્બ એમાં પડ્યું આવે છે મંડપ રોપાવ્યા, બાજોઠ દળાવ્યા કન્યા પધરાવવાનેા સમય થયેા છે અલંકાર સજાવતી સાહેલીઓ હજુ કોઈથી કન્યાને જોડાતી નથી. બસ્સે કે ગીતનાયકના હૃદયેા એક

સામટા સજાવી રહી છે. હાથની બન્ને હથેળી અને પગની બન્ને પાનીમાં કંકુના ચોખંડાં ખાનાં પાડે છે. એક એક ખાનામાં એક એક ચાંદલો ચોડે છે. લલાટથી લમણા સુધી કંકુની પીળ તાણે છે. એ પીળ ઉપર હાથીની સૂંઢ આકારે બન્ને નેણ ઉપરથી ઢળીને ગાલ સુધી આવતા સતારા ચોડે છે. મલકે છે ત્યારે પોથી અને મજીઠથી રંગેલ બત્રીસે દાંતની કસૂંબલ ઝાંપ પડતી આવે છે. શ્વેત સુંદર પાનેતર ઉપર નવરંગ ચૂંદડી ઓઢાડી રહેલ છે. કેવી એ ચૂંદડી?

" મારા નખના પરવાળા જેવી ચૂંદડી,
મારી ચૂંદડીનો રંગ રાતો હો ચૂંદડી,
ઓઢોને સાહેબજાદી ચૂંદડી."

સોલી નખમાં સમાય અને ઉડાડી આભમાં જાય. આ રૂપક કોમલાંગીઓ માટે પણ વપરાય છે. સ્ત્રીઓના પહેરવેશમાં ચૂંદડીનું અપરૂપ સ્થાન છે. વસ્ત્રવિદ્યામાં સૌથી વિશેષ કલા ઠલવાણી હોય તો તે આ ચૂંદડીમાં. ચૂંદડીઓનો ઉદ્યોગ સૌરાષ્ટ્રમાં સૈકાઓજૂનો છે. આજે ય સૌરાષ્ટ્રની ચૂંદડી પોતાનું સ્થાન જાળવી રહી છે. વરવધૂના સમુલ્લાસ સમી આ ચૂંદડીમાં જીવનની નવરંગી ભાત્ય ઝીલી છે. ચૂંદડીએ મેઘધનુષ્યના રંગો ઝીલ્યા છે, ઉષા ને સંધ્યાના રંગો ઝીલ્યા છે, તારલિયાનાં તેજ ઝીલ્યાં છે. અરે આભનાં આભરણે જાણે કે ચૂંદડીમાં આવીને ઉતારા કર્યા છે.

બાંધણીનો ઉદ્યોગ તો સૌરાષ્ટ્રનો આવગો ઉદ્યોગ છે ભારતભરમાં બાંધણી બે જ ઠેકાણે બને છે: એક તો રાજસ્થાનના જયપુરમાં અને બીજી સૌરાષ્ટ્રમાં-ખાસ કરીને જામનગરમાં. જયપુરની બેનમૂન બાંધણીને ટક્કર મારે એવી બાંધણી જામનગરમાં થાય છે.

" નવાનગરથી ચોળ ચૂંદડી વાપરી,
આવી રે અમારલે દેશ વોરો રે દાદા ચૂંદડી.

ચૂંદડિયુને ચારે છેડે ઘૂઘરી,
વચમાં તે આળેખ્યા ઝીણા મોર,
સંકેલું તો ઘમકે રૂડી ઘૂઘરી,
ઉખેડું ત્યાં ટહુકે ઝીણા મોર."

અને આ ચૂંદડીયાં કેવી કેવી ભાત્ય ? મોરની, પોપટની, કોશમીર ભાત, ચોખલિયાળી ભાત, કીડિયા ભાત, મોરબા, ભાત કેવાં એ ચેરિયાં ?

" મારા લેરિયાની લાગી લૂટાલૂટ રે,
નણદલ માગે લેરિયું રે"

એ જ રીતે સુગંધી વસાણાંમાંથી તૈયાર કરેલ પાંદડીનો ઘેરો પણ કપડાંમાં ભરીને જળવી રાખતાં. આ પાંદડીની અહેક પણ મહિનાઓ સુધી રહેતી.

સોનેરી અને રૂપેરી જરીના પટ્ટાવાળા ભરતના ઝબકતા પાલવની કમખ્યલ ચૂંદડી :

" ચૂંદલડીમાં કાળી કસૂંબલ ભાત,
ચૂંદલડીમાં રાતી કસૂંબલ ભાત. "

ઓથી સોથા અને પાંદડીની અહેકવા મનેકની બાંધણીની નવરંગો ચૂંદડીને ઓઢલી જાણીને જ ઘેર પાછા ફરેલા ગોપાલપતા જદુપતિને ભાન થવાના વૈશાખ ઊપડ્યા હશેને ?

" ઓના બચકામાં કોરી બાંધણી રે,
ઓની બાંધણી ઢેખીને ભાવે થાઉં રે,
ગોઝારણ મા ! નેવે તે નવરંગ ચૂંદડી રે. "

આવી રંગભરી, રસભરી, સુગંધભરી ચૂંદડી તો કંકુની જેમ સૌભાગ્યના શણગાર સમી છે ચૂંદડી વસ્ત્રના શણગારે અધૂરા ગણાય અને ચૂંદડીનાં પરિધાન કુ-મુક્ત ગોપિકોને બદલે ચૂંદડી તો નારી-હૃદયના શૃંગારની ચેતના સમી હતી. ગરબેથી પ્રગટતી મોડીરાતે બેઠાં બેઠાં ચાર જોઈ જોઈને ઊંઘ્યાં પિયુ થાકે, બાનાં બાનાં કહેણ મોકલે, પણ રાસનો ઘૂમતી ગિરિતમાને તો સાંજની ગતના ગરબાવતનો રંગ ચડી ગયો હોય. બ્યાવે જ નહિ, આવે જ નહિ, બધે રાસના મસ્તીખર્યા વેગ પિયુની છાતીએ વેગળુ બનીને વાગે. પછી તો ઉલ્લાસને ઘોડે ચડીને ચાલ્યો નીકળે, રાસલીલી પ્રગટાને બગલ પડતાં ભાન કોકાકે આવે, ઘોડાની લગામ ઝાલીને ઊભા રહેવા પ્રયત્ન કરે. કહ્યું તો ઘણું બધું વહોરવું છે ઓમાં સૌથી મુશ્કેલ તો છે ગોપા મૂલની ચૂંદડી વહોરવાનું એ ચૂંદડી તો પિયુ વગર કેમ કરીને વહોરાય ? ઓના રંગ, રૂપ ને સુગંધમાં યે રહેલા સંગમ થયાં જોઈએને !

" મારે સાયબા ચૂડલડીની હોંશ,
ચૂડલડી મોંઘાં મૂલની રે;
રિયો રિયો આજુની રાત,
ચૂંદડી તમે મૂલવશો રે. "

કુલવધૂઓના જીવનમાં ચૂડલીનું આવું મોભાનું સ્થાન હતું. લોક-જીવનની કલા નૈસર્ગિક હતી એને શીલનું—સત્યમ મર્યાદાનું કારણ હતું. એ કલા કોઈ મુક્તાચારી કે સ્વચ્છંદી ન હતી સત્યશીલ જીવનની કલા જીવનને અને સમાજને પણ સુંદર અને સત્યશીલ બનાવે.

અલંકારોનો સત્કાર

આપણે રૂપની સાથે ચન્દ્રો અને સોના રંગો, રંગોની અપરૂપ મિલાવટ અને એવાં રંગીન વસ્ત્રોમાંથી ઊઠતી આત્મની પણ ચર્ચા કરી. સાથોસાથ અલંકારોનું વર્ણન પણ આવશ્યક બને છે જેમકે પગમાં સોના કે રૂપાના જોડા, પગાના ઝુમ્મિયા, નાકની નથડી, કંઠની કાંઠલી, કાનનાં કુંડળ, કપાળની ટીલડી, હાથનો ચૂડો, બાજુબંધ વગેરે અલંકારોમાં સૌંદર્યાભિરુચિનો સમન્વય અલંકારો રોજિંદા પહેરવેશમાં રહે છે, બાકીના વારતહેવારે. અલંકારોનો વિષય એક આખુ જુદું પુસ્તક માગી લે છે. એના આભૂષણો અને નામોનો ઇતિહાસ એક રસિક વિષય છે

કેટલાક અલંકારો કાઠિયાવાડમાં સામાન્ય છે જેવા કે પગનાં કડલાં આ કડલાં એ રોજના માટીને પાંચ પાંચ શેરના હતા. આજે તો પાંચ પાંચ શેરના કડલાં પહેરીને પગલે ચાલતી નારીઓની કલ્પના જ કરવાની રહે છે એજ રીતે પગમા રૂપાના ઘૂઘરા પહેરે. બાવે કાંબિયું તો લગભગ પહેરાય છે કાંબિયું રૂપાની પહેરે ને સોનાની પણ પહેરે. ત્યારે હાથમાં ચૂડલી, બેરખા ને બાજઠિયા પહેરાય ગળામાં સોનાની ઝવેરાતનો આખ વિભાગ. ઝવેરાતમાં પણ ઘણા ઘણા આકાર. એમાની એક પહાણી ઝવેર ને બીજી મિશ્રલક્ષી ઝવેર. ઝવેરના બાર બહુ સુંદર હોય છે નાકમાં નથડી, કાનમાં કોણિયા, કૂલ, કોકરવા વગેરે એ ઉપરાંત

છાપિયાં, સરલ, ચૂડ, ઝૂમણાં વગેરે વગેરે. ગળામાં હાંસડી, હારડી, દાણિયા, ટુંપિયા, ગંઠા, ઝાલ, પારા, માદળિયાં, પરવાળાની માળા, મગમાળા, મોહનમાળા, ચંપાહાર, ફૂલહાર, ચંદનહાર, કંઠી, કાંઠલી વગેરે પહેરે. જ્યારે કાનમાં ડોળિયાં, વેળિયાં, વેડલા, ફૂલ, કાંપ, વેળ, પાંદડા, પાંદડી, નખલી વગેરે પહેરે. જ્યારે હાથમાં ભરવાડણો રૂપાના ધારદાર કડિયા પહેરે ભરવાડો કડાં પહેરે. આંગળિયુમાંવેઢ, વીંટી, કરડા વગેરે પહેરે. પગમાં ઝાંઝર, સાંકળાં, બેડી વગેરે પહેરે. જેમ ગળામાં ઝરમર તેમ પગમાં ઝાંઝરનો મહિમા પણ ઘણો. બધા જ કાંઈ ધારે ત્યારે ઘરેણાં ન ઘડાવી શકે ઘરેણાં ઘડાવવાના રિસામણાં મનામણાં થાય. કેટલીક વાર તો ઘર તણાઈ રહે. ઝઘડા પણ થાય. ત્યારે ધાર્યું ઘરેણું ઘડાવી શકાય. પછી એ ઘરેણું તો મોંઘાં મૂલનું જ બને ને? જાણે કે બાદશાહત બધી ઘેર વળી હોય એમ લાગે. એ ઘરેણું પહેરનાં દરસો તન ભેગો મનનોય આવે. કવું અણમૂલું એ ઘરેણું હોય?

" આવ્યું અલક મલકનું ઝાંઝરડું,
મને વીરાએ પગમાં પહેરાવ્યું,
એને પડખે સરખી સરિતા,
એને ઝમકે સરખા તારલિયા.

ઝાંઝર પેરી પાણીડાં જઈ તી,
કૂવા ઉપર સરખી સાહેલડી,
કૂવા ઉપર ઝમકે તારલિયા,
એ ઝાંઝરડું રાજાએ માગ્યું.

એ ઝાંઝરડું રાણીએ માગ્યું,
તોયે વીરાએ ન દેવા દીધું,
આવ્યું અલક મલકનું ઝાંઝરડું."

ગીતમાં કેટલીક ક્ષતિઓ માલૂમ પડે છે. જે સ્થિતિમાં મળ્યું છે

નાક પરમાણે નથડી કેશરિયા લાલ,
ટીલડીએ લીધો વાદ—રામને કહેજો રે૦
કેડ પરમાણે ઘાઘરો કેશરિયા લાલ,
ઓઢણીએ લીધેલ વાદ—રામને કહેજો રે૦
કાંડા પરમાણે કડલાં કેશરિયા લાલ,
પોંચીએ લીધેલ વાદ—રામને કહેજો રે૦
પગ પરમાણે ઝાઝરી કેશરિયા લાલ.

પોષાક કરતા વધુ સુંદર જેમ શ્રમમાં તેમ યુદ્ધમાં પણ શોભીતો અને સરળ આ પહેરવેશ કાંટા ઝાંખરાથી બચાવે, માથે તલવારનો પહેલો ઘા પડે ત્યાં સુધી તો વળદાર પાઘડીના પહેલા આંટા જ વેતરાય લાકડીઓના ઘા પાઘડી સહેલાઈથી ઝીલે આગળના વખતમાં યુદ્ધે ચડતાં પાઘડીની અંદર માથાને બંધબેસતી તાસળી રાખવામાં આવતી જેથી માથાનો બચાવ થઈ શકે એવી પાઘડીઓ સૌરાષ્ટ્રમાં પણ પ્રદેશે પ્રદેશે જુદા જુદા રંગરૂપની મોરબીનો ચક્કર ઘાટ, ગોંડલની ચાંચવાળી, જામનગરની ઊભા ઘાટની પ્રતાપી એવી જામશાહી, મેરની પટાદાર કપાળે છાજલી રચતી, ભરવાડની ગોળ ને આંટિયાળી ભરવાડો ભોજપરાં બાંધે છેડા લાલ હોય ત્યારે કોળીઓની લાલ અને સફેદ ઝાલાવાડની આંટિયાળી કાળી ટીપકીવાળી એમ સોરઠ, વેડ, બરડો, હાલાર, ઝાલાવાડ, મજુરાઠો, ગોહિલવાડ, બાજરીઆવાડ, ઓખામંડળ—એમ પ્રદેશે પ્રદેશે ઘાટ જુદા જુદા દરેક પાઘડી વળદાર, પેચદાર, છટાદાર ને દમામદાર તો ખરી જ સૌરાષ્ટ્રમાં પાઘડીઓનો રુઆબ ભાળીને પંડિત જવાહરલાલ પણ ખુશ થઈ ગયેલા પાઘડી મરદને અરમાન અને ઓપ બન્ને આપે છે

મરદાનગીને મોકળાશ આપે

સાફા મુસલમાન યુગથી શરૂ થયા રાજકર્તાઓમાં એનું ચલણ વિશેષ થયું પછી તો રજવાડામાં કામ કરનારાઓ પણ સાફા ઉપર ઊતર્યા. સાફા થોડા આછકલા લાગે છે પાઘડીમાં જે ગૌરવ છે તે સાફામાં નથી સૌરાષ્ટ્રના એકમ સુધી ઘણાં રજવાડાંઓએ પોતાના પ્રદેશની પાઘડીઓનો ઘાટ જાળવી રાખેલ કેટલાકે કૃત્રિમ રીતે તો કેટલાકે પોતાના રજવાડાંનું જુદું વ્યક્તિત્વ જાળવવા માટે પાઘડીનો અને સાફાનો એ કૃત્રિમ સરકાર ન ટકયો અસલ જ્યાં હતો ત્યાં તો આજેય ટકી રહ્યો છે પાઘડીના અસલી ઘાટ પણ ટકી રહ્યા છે આવી પાઘડિયું, એવા કલાત્મક એના ઘાટ, એના મરોડ મલક આખામાં નથી એક માત્ર સૌરાષ્ટ્રમાં જ છે પંજાબમાં પાઘડી ખરી પણ એનો પેચદાર એક જ ઘાટ એ જ રીતે પઠાણોમાં પણ ખરી એનો પણ એક જ ઠાઠ અને

એક જ રૂઆબ. બાકી તો બધા ધમાલા. રાજસ્થાન, માળવા અને મહારાષ્ટ્રની પાઘડીઓમાં પણ એક ઠાઠ ખરો, પણ કલાત્મક વિવિધતા ન મળે. પાઘડી ઉપરથી કોમને પરખાય, એના સંસ્કારને પરખાય, એની રૂઢિઓને અને એના ખમીરને પરખાય એવી પાઘડીઓ તો એક સૌરાષ્ટ્રમાં જ. વૃદ્ધોને વધુ ગરવાઈ અર્પે, જુવાનોના જોબનને અને મરદાનગીને પણ ઓપ આપે.

સ્ત્રીઓનો પહેરવેશ જેમ એના ગ્રસ્ત ઘાવણ્યને મોકળાશ આપે તેમ પુરુષોનો પહેરવેશ એના ઘાડીલા દેહ અને મરદાનગીને મોકળાશ આપે. જુવાનડા પાઘડિયું માથે પણ ઊભાં છોગલાં રાખે. છોગલાં માથે રોફ પણ રાખે પોતાના રૂપમાં ગ્રસ્ત એવી મિજાજી નવવધૂને એવો જ મિજાજી પિયુ મળ્યો. એકને પોતાના આછા સાળુનું અભિમાન, બીજાને પોતાના છોગલાનું અભિમાન :

" તમે આછાં ઓઢોને ગોરી ઓઢણાં,
મારા છોગલાને છાંયે ચાલી આવ. "

રોફ તે કાંઈ થોડો રહેતો ! 'છોગલાને છાંયે ચાલી આવ.' લોક-કવિએ કમાલ કરી છે ને !

ચૂડીવાળા ચોરણા કછોટી પહેરે, બીજા કોનો પણ પહેરે છે જ્યારે ભરતવાડ, ઠગારી, કોળી, વાઘરી વગેરે બધુ બધુ ડોરણાવાળી ચોરણી પહેરે પગના પંજાથી ઢીંચણ સુધી સ્વાભાવિક હોય એટલે પહેરવામાં અને કાઢવામાં મુશ્કેલી ન પડે એ માટે છેડાનો ભાગ ખીસેલો રાખે, એને બધુ ઝીણી ગોળ ચૂડાકાની ઘુંટાન રાખે જેથી કરી સ્વાભાવિક બીડાઈ જાય ઢીંચણથી કેડ સુધી ઢોળ હોય આ ઢોળને કાપડું કામ કરતાં કરતાં કેડથી પગ સુધીના અંગોને ગમે તેમ તોળે તો પણ કપડું તણાય નહિ, બેઠકમાં પણ વાંધો ન આવે ઢીંચણથી કેડ સુધીના ઘેર જુદા જુદા પ્રદેશના અને જુદી જુદી કોમોમાં જુદા જુદા હોય છે એથી ચોરણાના ઘાટ પણ જુદા જ લાગે સોરઠના આયરોના ચોરણા નાડિયોના પોષાક જેવા લાગે જ્યારે ભરતવાડ, ઠગારી વગેરેના ઘેર બાંધેલા ચૂડ જેવા લાગે કોઈ સાડાત્રણ પાટો ચોરણો પહેરે, કોઈ બધુ પાટો પહેરે, કોઈ અઢી પાટો પહેરે

કલાત્મક કેડિયા

ચારણો જેમ કાળમાં સ્વભાવજન્યો પોષાક તેમ કેડિયાં પણ કાળમાં ઘણાં સ્વભાવજન્યો હોયના કોઠાથી સ્વાભાવિક ચૂડીવાળા કોઠાથી બીજા સુધી સરેજ હોવા પણ વિશેષ એની કે કોઠાથી બીજા સુધીનો ઘાટ ઊપસી આવે છાતીના પાસાં અને વાસાના પડખાં ભીડેલાં, ડાબલ છાતીના કેસુવાળા, જેથી ઢીલું કે સ્વભાવ કરી કોઠામાં કામ કરતી વખતે વારંવાર બોડા વળવું એટલે કેડથી પોષાક લાંબો હોય કે ભીડેલો હોય તો છૂટથી કામ ન થઈ શકે કામ કરતાં શ્વાસ ચડે અને પરસેવો પણ વળે ત્યારે છાતી ખિસાકોની હોય તેથી છાતીનું રક્ષણ થાય અને કેડથી છૂટો પોષાક હોય તેથી ઊંચો ઊંચો ઢબાને કારણે પરસેવો સુકાવામાં કષ્ટ ન થાય એથી કેડમાં તાકાત રહે, સીનામાં જોર રહે કેડિયાની કસબને બાજુએ રાખીને જોઈએ તો પણ કેડિયાનો છાતી નીચેનો ફરતો ઘેર છાતીથી કેડ સુધી શરીરનું રક્ષણ કરવા ઉપરાંત આગળ વાગતામાં કપાંત આવે આવવે નથી આ રીતે ચોરણા અને કેડિયાં પરિશ્રમશીલ આબુરો માટે

પોષાક છે. ઠંડીથી રક્ષણ આપે, ગરમીથી રક્ષણ આપે અને વર્ષાઋતુમાં ભીંજાવા છતાં શરદાદ ન થાય. પાણીના પ્રવાહ વચ્ચેથી પસાર થતાં ચોરણામાં પાણી ભરાતું નથી કે પાટલૂન કે લેંઘાની જેમ ભારવાળા પાણીથી બીનજરૂરી પગમાં ભરાતા કે ભટકાતા નથી. કોટ, પાટલૂન અને બૅંચા એ કોયડા જેવા પોષાક છે. ઠંડીથી રક્ષણ કરવામાં લેંઘો તો સાવ નકામો. ત્યારે કોટ પાટલૂનમાં માથે પણ કંઈક કટકા ચડાવવા પડે. ધોતી સુંદર ને સગવડભર્યો પોષાક છે પણ ચોરણા જેવો તો નહિ જ. ધોતી સારી રીતે પહેરી હોય તો ગોબરી લાગે છે. ત્યારે નવા નીકળેલા ધોતીજભ્રષ્ટ ઓ તો કછાને કુદાકે મારી છે; નહિ ધોતિયામાં, નહિ જભ્મામાં ને નહિ ચોરણા કે સુરવાળમાં. કોઈ બાકાત નહિ.

પહેરવેશની કલાત્મકતા

ચોરણા અને કેડિયાં સગવડ અને સ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ પોષાક છે તેમ કલાદૃષ્ટિએ અત્યુત્તમ છે. આસ કરીને રાસનરમીમાં શરીરના તમામ અંગોપાંગને ઉઘડાવે અને અપળતાને ભોકળાવા આપે. રાસમાં દોડવા લેતાં કેડિયાનો ઘેર ઝૂલતો આવે અને કુદરતી મારતાં મોરપીંછની જેમ ગોળ પંખાના આકારો ઉપસાવે. આ કેડિયામાં દરજી પોતાની કંઈક કંઈક કળાઓ કાલવે છે ગોળિયે લાલ લીલી ઝીણી ભાતો મૂકે, કાંઠલે લાલ લીલા દોરાની વેલ ભરે, કાંઠલા લાલ લીલા પણ મૂકે. પીઠમાં કેરીની ભાત ઉપાડે, લાલ લીલા ફૂલ ભરે અને બાંયને માટે આખલી બીજ આકારની સિપાઈ કરે એવા કેડિયાની સિલાઈ જ આજ બધ્ય પ્રમ કુશિલ્પ આઈ બનવ. બારવાડનાં ઓઢારાં જે રંગીન કેડિયાં પહેરે છે એ તો લોકોની કલાદૃષ્ટિના ઉત્તમ નમૂનારૂપ હોય છે. લાલ લીલાં કેડિયાં, એમાં રંગ-રંગીન લીલી પીળી ભાત ઉપાડે, રૂપેરી દોરાથી કેડિયાના એક એક ભાગને ઓપાવે.

ચોરણા માથે કોટ બંધાય. બાલસાનની જગ્યા કોટની પટ્ટીની કોટ બાલસામાં તો આ કોટ જર્મન, કટાર, બરછો ને તલવાર ચલેરે ખોસવા માટે બંધાતો. એમાંથી કોટ એ પોષાકનો ભાગ બની ગયો. રાજદરબારનો

અને રાણીવાસનો લાજબવાનો બની ગયો પણ બેટરી આદમી ભારી કરો લાગે છે. બેસ વગરનો પોષાક તો અધૂરો જ લાગે બેસ અનેક ઉપયોગમાં આવે છે. ઉપરાંત સમો આ બેસ રાજાનું આસન બીજા ઉપયોગો, યુદ્ધમાં અંગ વેતરામાં હોય ત્યાં બેસ બાંધીને અંતરાનો દગડો થતો અત્યારી દેહ સ્મશાનભૂમિ સુધી પહોંચાડે, બોહળિયાં ન હોય તો દાઢમાં ઓઢે ને માથે બીટવા ઉપયોગી, બરફ પડ્યે ચીજવસ્તુ સાચવામાં બહુ આવે અને અંગની શોભા તો ખરી જ. બેસની શોભા તો ગજ-વાજાઓમાં બહુ વીકસેલી. બેસ પોષાકનું ઉપયોગી અંગ અને દરજ્જા સાથેનું.

સૌંદર્ય અને શોભા

આગળ તો મૂછોના લાંબા કાતરા રખાતા ને દાઢી પણ રખાતી. એ કાતરા પણ વળદાર. જેવા તેવાથી કાતરા રખાય પણ નહિ જે બગ-પાણો પ્રવાસ ન ખેડે, અકવાણા પગે ન ફરે, બારોટાં પગલાં ન ભરે, અહંમાનપ્રસંગમાં મોટપ ગણે અને બદિયે બાપણ લઈને ફરે એવો આદમી જ કાતરા રાખી શકે. એવા લાંબા કાતરા અને દાઢીના પલ્લા ભીંતવા માટે ગાદી ને બાકડો જરૂરિયાત બોહળિયાં વપરાતાં આજે પણ કયાંક કયાંક વપરાય છે.

એવા કદાવર, પડછંદ, બાનળા, પ્રતાપી કાંબરા, કરડા, સુરેખ અને રુનાયુબદ્ધ, મરોડદાર મૂછોવાળા, ચોકાળા, દાઢિયાળા અને બાંકડી મુખા-કૃતિવાળા માનવીઓ સોરડી પાઘડિયું, ચોરણા, કેડિયું ને બોકમાં બહુ શોભતાં. આજે પ એ સરેકાર કેટલેક અંશે કળાયેલું રહ્યો છે. એ પહેરે-વેશમાં જુવાનડા રોબે છે એવા કોઈ પોષાકમાં શોભતા નથી. બરાબર પગતી એવી પણ પણ કેડજોડી પાઘડોવાળી પોશાકમાં શોભિયું. દીપતું સુધી દળકતી કુમતિયાળી નાડિયું, ધોળા આરસા જેવાં પાસાદાર કેડિયા, કેડિયાની કસે ઘૂઘરીવાળા રૂપાના ખીંચિયા, કાળી ને રાતી કેડવાળી બમરાની પટ્ટાદીની કસોકસ બેટ, માથે નવરંગી ઓઢિયાળી પાઘડી, કોઈ બહિયાળી ખાંબોવાળા, કોઈ પાતળિયા, કોઈ કંકુવર્ણો ને કોઈ

કદાવર એવા કૂટડા જુવાનને મોઢે શોભતી મૂછોની ઝીણી ઝીણી કાતરિયું, પગમાં પાંચ શેર પાંચ શેરના પગરખા પણ રંગબેરંગી ફૂમતાં અને કૂદડીઓથી શોભીતા. બગલમાં પિતળના તાર ચામડાથી મઢેલી ઘૂઘરિયાળી ને લાંબી એવી લચક લેતી રૂપાળી લાકડીઓ અને હાથમાં ફૂમતિયાળા બબ્બે પાવા પાવા એ તો મોરલીધરનો સરકાર :

" વેંત ભરીને એક વાંસનો કટકો,
તેની વા'લે મોરલી ઘડાવી.
ગોકુળ ઘડાવી વા'લે મથુરાં રંગાવી,
ફરતી તે હીરલે જડાવી."

વાંસના કટકાની ખરી, પણ કેવો એ વાંસ ?

" લીલુડા વાંસની વાંસળી રે,
મારે જાનમાં વાગતી જાય."

એ તો થયા જોબનના પહેરવેશ રજપૂતીએ એમાં વિશેષ રૂપ ભર્યાં છે

" કેડે કટારાં વાંકડાં રે, ભાઈને મઢેલી તલવાર,
માથે મેવાડા મોળિયાં, ભાઈને ખભે ખાંતીલો ખેસ,
આંયે બાજુબંધ ગેરખા રે, ભાઈને દસે આંગળીએ વેઢ,
પગે રાઠોડી મોજડી રે, ભાઈની ચટકંતી ચાલ."

કાટિયાવરણમાં તેર તાસળી ભળે. એટલે કટીલી એવી તેર તેર કોમોમાં દીકરી-વહેવાર ન હોય તો પણ એક જ ભાણે વહેવાર આ રંગીની કોમો ઉપરાંત મુસલમાન પણ ભારે રંગીની કોમ. કોઈ રાજા, બાદશાહ કે નવાબની વાત આ નથી. મુસલમાન સ્વભાવથી જ રંગીલો. હવે એના પોષાક જુઓ :

" પાસાબંધી કેડિયું આમદ, પાસાબંધી કેડિયું,
બારે બખિયા ને છોય મોરલા રે એમદીઆ.
ખિનખાબની ચોરણી એમદ, ખિનખાબની ચોરણી,
પાનીએ ઢળકતાં તારાં ફૂમતાં રે એમદીઆ.
મધરાસી બાંધમાં એમદ, મધરાસી બાંધમાં,
મધરાસી બાંધીને છોગાં મેલમાં એમદીઆ."

ઘરખોરડાનાં સ્વરૂપ

લોકકલા એ જીવનવ્યાપ્ત કલા છે. લોકજીવનના કલાવિધાયક આત્માએ જીવનના સમગ્ર વ્યવહારને કલાવિભૂષિત બનાવેલ છે. એથી સૌંદર્યનો સંસ્કાર ગૃહે ગૃહે ઊતર્યો બોલવે બચ્ચડ લાગતા લોકોના જીવનમાં પણ આ સંસ્કાર એક સરખો માલૂમ પડે છે. સામાન્ય ગૃહજીવનનું એક માધ્યમ હતું. એ બહુ મહત્ત્વાકાંક્ષી નહોતું તેમજ બહુ નિરાશાજનક પણ નહોતું માટી અને ગારનાં ખોરડાંમાંથી વધી વધીને ઈંટ સુધી એ જતું. ગામડામાં જેને મેડી-મોલાત કહે છે તે પણ કોઈ રંગમહાલયનો ખ્યાલ નથી, એમાં પણ ખ્યાલ તો સુખી ગૃહજીવનનો જ છે :

" જી રે ઈંટ પડે ને ઘર નીપજે,
નીપજે નીપજે રે રૂડો મેડીનો મેલ.
જી રે મેડીનું માંડણ ઓરડો,
ઓરડાનું માંડણ રૂડી પરસાળ.
જી રે પરસાળનું માંડણ પારણું,
પારણાનું માંડણ રૂડો પુત્ર
જી રે મેડીનું માંડણ ઢોલિયો,
ઢોલિયાનું માંડણ રૂડો કંથ.

હો રે પુરુષનું માંડ્યું પાધડી,
પાધડીનું માંડ્યું રૂડું ફૂલ,
હો રે અજીનું માંડ્યું રૂડી કાચળી,
કાચળીનું માંડ્યું રૂડો હાર."

આ છે સુખી ને સંતોષી ગૃહજીવનનું એક સુરેખ ચિત્ર. એમાં નથી કોઈની જમીન પાડી લેવાની ખુશામત કે નથી કોઈના સોના રૂપાના અઢળક ઢગલાનો તેલતેલ્લેષ. બહુ બહુ તો પાદરે ઈંટોનું ઘર મોટે ભાગે તો કાચી ઈંટોના ~ માલવાળાં ઘર આગળના ભાગમાં રહેતો, જ્યાં પુરુષોની અને મહેમાનોની બેઠકોપક રહે કેની કેની ? ઘંટુરાના ફૂલ જેવી ઝીણી ને સુઘડ રેતીની બન્ને બાજુ ઊંચાઈ ઝમારા મારતી ચોપાટ એ ચોપાટ ઉપર દિગળે કિંવા કોડિયા, કોતરણીવાળાં પણ મઢ જેવાં મજબૂત એનાં ક્રમાક, રેતીનો ચોક્કસ રૂડી રીતે કરારેલો, ભાણિયાં ને ઓખલા પણ રૂડી રીતે કોરેલાં

ઓસરીના શણગાર

કેનીબાથી આગળ વધીએ એટલે વિશાળ કુળિયુ ફળિયામાં લીમડા અને પીપળાનાં ઘટાદાર ઝાડો, તુલસીનો કયારો, બાઈ બાજુ કે ચમેલીનો ઓકળે વેલ પછી આવે મબાલ્ય બારસના બાગે એક ઓસરીઓ ઓતરાદા ને ઓરડા બારુ ઘર હોય તો બારીસા જેવા ઝમારા મારતા ઊંચાઈ ઓરડા નહિ તો છોકે આવે એવી ગાર ઓસરીનું બાંધણ્યુ કેળવેલાં નિષાદ ને સાંધિયા પુરાવ આખાયુના પીંડા જેવી ઘેલણે માંગીયો ઘોળેલા લાલ અને રૂપાના રૂપેરવરના ઓરડા બન્ને ઓરડાના બારસાખ ઉપર ભગવતની મૂર્તિ એક બાજુએ પાણિયારુ સોના જેવાં ચળકતાં તેરાં ને આજના જેવા ઊંટડાપ્યાલા ને બાજુએ પરાળે પાણી પીવાનુ બક બાગ એવા ઊંચાઈ પાણિયારા માથે બરણ બદેના ઉનેચ બાંધ્યા હોય

ઘરને ચાંલુ ચોરિયુ

ઓસરીની બીજાલે કેન્દ્ર ચિત્રાબ્યુ કમાનના ટોડલિયે નગારાવેલા

મોરલા. આ મોરલાને કારણે તો પરણ્યાએ કંઈક કંઈક મેણાં ખાધેલ છે. વિજોગ એ સૌરાષ્ટ્ર માટે દાવતાં-ચાલતાંની વાત બાર મહિને તો પતિ પાછો વળેને? બાર બાર મહિના વીતી ગયા તોય પરણ્યો પાછો નથી ફરતો ત્યારે એની પરણેતર કહેવગવે છે કે –

" સામાં ટોડા ચીતર્યાં ને વચ્ચે આલેખ્યા બે મોર,
પરણ્યા ધણીને એટલું કે'જો કે તમે માણસ છો કે ઢોર."

એવી રૂડી ઓસરીએ પાણિયારા પાસે જ રસોડું ને બીજી કોરે પારણું. પારણાનું-ઘોડિયાનું વર્ણન તો આપણે આપી ગયા :

" ઘરને વા'લું ઘોડિયું રે,
ઘોડિયાને વા'લાં બાળ,
માછલડીને જળ વા'લાં રે."

મેડીનું માંડણ ઢોલિયો. એવા સાગ-સીસમના ઢોલિયાનું વર્ણન પણ આપણે આપી ગયા. એવા દિગલોકિયે ઢોલિયે કંકુની પૂતળી જેવી શોભા. એના ભરવતા ઓછાડ, ગલવર ગાલમશૂરિયાં, અતમસનાં ઓશીકાં અને અમરા ડમરાનાં વાણ આપણે જોઈ ગયા.

અમુલખ વીંઝણો

સૌરાષ્ટ્રમાં ત્રણેવ ઋતુઓ તેજમાં આવે છે. ગરમીના દિવસોમાં વાયુ વીંઝનારો પંખો તો ઘરે ઘરે, કરિયાવર વીંઝણા વગરનો અધૂરો લાગે. શિયાળામાં જેવો સાંગરિયુવાળા સુંદર ધાબળાનો મહિમા એવો જ ઉનાળામાં વીંઝણાનો મહિમા :

" લીલુડો વાંસ ઢળુકડે ઢળિયો,
ઈ રે વાંસલિયાનો વીંઝણો ઘડિયો,
હરતો ને ફરતો હીરલે જડિયો,
માણું મોતી ને પાલી પરવાળે જડિયો."

એવો રૂડો ચીઝણો. લગ્નપ્રસંગમાં એનો વિશેષ ખપ

" કાકેરા ઘોડયા પીતળિયે પલાણ રે,
વર કુલકુવરના ઢોળે ચીંઝણો "

ચીંઝણો તો વરકન્યાના ગઢનો વિષય બનતા રૂડો રાસ કહેવાય. પણ કોળાઈ અને દેરીકાના મીઠા ઝઘડાનો વિષય

" અધમણ સોનું અધમણ રૂપું,
તેનો ચડાવો અને ચીંઝણો,
ચીંઝણો લઈ વટ સાસરિયે ગ્યા,
ત્યાં નાને દેરીકે ઠોળણી "

એવા કોઈક ઉનાળે ચીંઝણો લઈને વરપક્ષ કાકેરને પવન ઢોળતો હશે અને ચીંઝણો હાથમાંથી વહુરી કરતાં કાકેરની છાતીએ અડી ગયો. પછી તો બનવા પડી વિદાયિયા આપ્યાં ત્યારે બીજી પણ જોવા ઘાટ ઘાટ ને જાત જાતના ચીંઝણા દરજી, સુતાર, સોની અને નારીકુંજની લગ્નમાં કળાનો પ્રતિનિધિ ચીંઝણો બનીને સોનેરી રૂપેરી ઝાલર સોના રૂપાની કે સાગસીસમની દાંડી. વચાળે મીઠ, કુમારા, મોતી, બ્યાજલાં અકેક અને ચોથો અકેક કોઈ મોરપિચ્છની કુલકૂમણીથી બનાવેલો તો કોઈ સુપથી વાળાયો ચૂથલો કોઈ ગોળાકાર તો કોઈ અર્ધગોળાકાર, કોઈ ફરસી આકાર તો કોઈ ચકાકાર

" ઝુલકે ઝુલકના રાજત તોરણો,
મેરા પખાકા મૂલ કુરાઝો "

છત્રી અને કુમાલ

સૌરાષ્ટ્રનાના વાસરેકારે જ્યાં ત્યાં રખડું કોમ ત્યાં ત્યાં વસ્તુ કલારૂપ ધારણ કરી સહજ બની ઊઠી સૌરાષ્ટ્રમાં છત્રી આવી અને એ પણ કલારૂપ ધારણ કરી રહી મેળાઓનાં વર્ણનમાં આ છત્રીના

શણગાર આપણે વર્ણવ્યા છે. આભલાં, ભરત અને રેશમી રૂમાલથી આ છત્રી પણ મોંઘું ઘરેણું બની જાય છે. માનવજીર્મિઓના મહામેળામાં છેલછબીલાઓની આ રૂડી છત્રીઓ કઈકને ઘાયલ કરતી :

" તારા હાથમાં છતરી,
માયાળુ રે ! તારા હાથમાં છતરી,
તારી છતરી દેખીને વાત પતળી રે.
માયાળુ૦"

છત્રીની જેમ રૂમાલ પણ લહેરા જુવાનોના જોબનનો સગરમીનો ફરૂકાટ :

" વાણીલાના હાટનો લીલો રૂમાલ લેતા જાજો,
મારી નણદીના વીરા, રૂમાલ મારો લેતા જાજો,
લેતા જાજો ને જીવન, કેતા જાજો,
મારી પાતળીના પરણ્યા, રૂમાલ મારો લેતા જાજો."

લાગે અને બનાવટ તે ઘોતકાતનાં શાક કરે મોટે ભાગે તો દાળને જ શાક કહે 'દાળનું શાક કર્યું છે'

બગડાઉમાંથી ચીજોલા

ચોમાસામાં ચાલુ ઋતુ ઉપરાંત ચોરસા અને બીજે કુમારમાં ગોબરી રાજવેલનું શાક કરે, સરિયેલનું શાક કરે, ચોરસના છોડવાનું શાક કરે અને ચોરની બનાવી ચાદરીઓનું શાક પણ કરે. કુવારમાં ગોબરી ચોવરનું શાક કરે અને આજુબાજુના ડોરસનું પણ શાક કરે એ જ રીતે પીપરની કુણી પોપડી, બાવળના પરસિયા અને પરબોડિયાનું શાક પણ કરે કુવના ફીલ્લનું શાક કરે અને મીઠાનું તથા લસણનું શાક પણ કરે. એનું કાંઈ ન મળે ત્યારે અજાણ્યા ઘોટની ઠોકળીનું શાક કરે એ પણ ન થઈ શકે ત્યારે ચોટલા સાથે દહીં તો કોય કોય ને કોય જ પણ કોઈ કહી કે રૂવાડાં ઊભાં કરે એવો તીખો આમ જેવી તાંસળીમાં કોય તો ચાટકા જેટલી જ પણ બાંધી ભારોભાર ઘી નાખે એને અભાગાર કહે. ઘીને વિષ્ણુનું સ્વરૂપ માને. ગણી શકે ત્યાં સુધી ઘી બગાડવું ઘોરું પાપ ન ભાય

શાકનો ચમારે બીજે ઘરે સબળાય ચમારની બાબત આવીને પોટે હાથ દેનારાને પણ ખૂબ લાગે પણ આમ બજાર તો બસબસ્યું. કુણી ને અત્યાનો જ શાક તેમાં મુખ્યપણે ફિજરિયાત વપરાય તો શાકનું કામણ જોઈને જ બદલી કાઢે શાકનો રસ પણ ગોરડી બાનદીઓના જીવનના ઘેરા રસ જેવો હોય પેલા એ શાક અને કઢીમાં ચોટલો ગોળાને બાજ. સાથે દૂધ, દહીં કે છાસ છાશ બાજી બાજી દૂધ તો સળંગિયો જોબી રહે એવાં બાટાં જ કોયને ! દહીં અમૃત જેવાં કટુર. ત્યારે ચોખા કઢી ઘાસમાં ન બાય. ચોખા તો દૂધ-બાકર સાથે જ બવાય

બાતીબાળ ફિકરાત

દૂધ-દહીં તો બહિના વિશેષ. ખીર ને દૂધપાક એ બાલધારીઓનું મુખ્ય મિષ્ટ ભોજન. બાકી એકટબ્બાંમા બાપણી મિઠાઈ શાકુ એ

બાજરીનો સંસ્કાર લાગશો પણ બાલબાલની કરે. પણ બધાનો સરભરા બોગટ તો દૂધ-રોટલા, દહીં-રોટલા, છાસ-રોટલા ને મરચું અથવા ગોટ કે ગળ-રોટલા. રોટલા તો બરાબર. બોલી જેવી ગુજરાતના કે સૌરાષ્ટ્રની બાજરાના રોટલા બસણા બહારને બારી બોડર બનાવે એવો બાજનો બાંડો કોપડે કે એની કરકરત યર્ક મર્ક છે. એટ કબુબીના બે બળદ બોલાવ્યા. સીમ ગોદે બોની બાબો, બેનબાંધર કરી બાબો, નદી-નાળા બબી બાબોટ. થાકીને લોય યર્ક કર્યા બાપોરે ઘેર બાબો. ચાકળો નાબીને કરબવા બોઠા. ઘરવાળીએ બાયાના પૈસ જેવડા ઝીના ઝીના બે રોટલા ઘડીને બાટલા બાંધે મકબા કર્યા રોટલાનો બાડો ઉબોકે ત્યાં બોવાઈ ગયેનો બાદકો બંદબી નીકળ્યો. બીજા રોટલાનો બાડિ ઉબેકબો ત્યાં મકકો બંદબી નીકળ્યો. બાવા કુબા બાંડા કોપડે એમ તો લીલવણી બાલબો. એના પરસૂતી જેવા લોટબાથી બસણીને હાથે ટીપીને પરેબા રોટલામાં લીલવણી ને ધાબાવન્સી બ્રમ કોટે. કલાકારીએ આ રોટલામાં પણ કસબ ઉતારે. એક બાજિણીનો નબ સરેજ બધારે, બીજા હાથની બાંગળીમાં વેઢ પહેરો મોજ, પગે પડતા મરબા બા વેઢવા બને નબબી વાત ઉડાવતી બાબે. એમાં બાજરીની બાત પડે, સેકિયો કરે બને બોકળિયુ કોપતી બાબે. એવા બબ બબ બાલબના બાગારબ્યા રોટલામાં બવાકેર ઘી સમાઈ બનય.

કસ્ર-બાજરાની બને કોગની કેર કર્ક વાનીબો બને છે. કસ્ર-બાજરાના રોટલા, પાન, પોબ, સાજુરી વગેરે તો જેલે બાબી જોબ એ જ એનો સ્વાદ ગૂજરી બાકે રોજબરોટલાબાં તો સામાન્ય ફેરકાર એની સાન બાનનો બીજડો લાબ્ય બીબ તેસ બાપે બાબ બ્યારે કોબિયુ એક બાજુ રહે બબાજ્યાં પબ્ય મોટે બાગે વધારતે પબ્ય બોગાક એક બાબો વિબય માબી લે કે લોટકવબબ કબાવિબોન એનુ કર્યાંગી કર્યુ એમબાં બંજને ઓબાવનારે ન કર્યુ એ તો એમબના ઓરડાના કબકારે એની બબ્રી કબાબ લાબ્રી ઘોળેબી પરસાગ, બાળા, પેન બે મૂર કોબ્રીને બાટેબેબા બિનો, નકશીબાન કાગેલા લાક, લાકમાં પબ્ય ઓબબિયુ.

જેમાં વાસ્તુની ગરિમા પણ ખરી શોભા તો ઝરૂખાની.

ઝાલાવાડના જૈન ઝરૂખા

ઝાલાવાડના જૈન ઝરૂખામાં દાખલ થઈએ કે રંગ, રૂપ અને શણગારની સમગ્ર સૃષ્ટિનું દર્શન થાય. લીલેરી વેલડીઓ ઉપર નાના-મોટા આકારોના લૂંથે બનાવેલા માનવ ને પશુઓ જોઈને હોઠ, મુખે કુશળ્યમય જૈન સુથાર ને સુતારની કળાના ઉત્તમ નમૂનારૂપ ચાપડા-વાળો, કૂદતિસુવાળો, પંખી બનેડા, પીતળની નેત્ર બરેલા, પૂતળિના અનેકવિધ આકારવાળા પટારા હોય. પટારો જેવો બહારથી સોહામણો જેવો અંદરના ઝરૂખાની કારણે બારણે બારે બાદપટો. બાલબાલા ચોરને ચોકું બનાવે જેવા ઝરૂખાનાં. ઝૂલે સિંદામ ધરેલું ને કપડાં વગેરે મૂકવાનાં બાલબાલના બાનાં. કાબચિંગો પણ સુંદર ઘાટ ઉપસાવતો કોતરેલો. ઘડકીઓ ઝરૂખાની ચૂકેલી કુમતીવાળી મળી. જેની અંદર ઘડકીઓ બને ચ્યાંઈ બારણાંય રહે. આથે કપડાંના રખોપાની દુકાનોથી બાલબલેલો કે કરત બરેલો બારણો જોતો આપણા ચંદ્રબાથી બહેલી. બારોબાર જેવો કામની બરિ.

ઝરૂખાના શણગાર

જૈન ઝરૂખો તો બધેય ચલુબારેલો. કીર બરેલા કોતરણીથી કરે બાપ. ઉપર મોતીનો, બલતનો કે ચૂમણીઓનો તોરણ. કોતરણીને પાછળ બન્ને બાજુ દીવ, બાજુમાં કે મોતીથી બરેલા સ્થગિતક. ઝરૂખીએ ઉપર બે મોર કે બે પોપટ. ઝરૂખામાં બાબત થતાં જ નીચેથી ચાર બાકા-બાજ કૂટ ગોટો કોતને કરતી પછીબાજી. કોઈક વેત બહેણાં બને બારણાના એક ફેડચિ બાંધી બીતોને બાવરતી બારણાના બીજા ફેડા સુધીની બાંધી. આ પછીતબાજી દીવ બાબતની બરેલી હોય અને મોતાથી બરેલી બનુ હોય. બાકળા બંદરબામાં ફૂલ, વેલ, ચિત્રો અને બિંદિનની જુદી જુદી બાકૃતિઓ કોરેલી હોય છે. પણ પછીતબાજીમાં કૃષ્ણલીલાનાં બનુ ચિત્રો બાલેબાબ છે.

પછીતપાટીથી ઊપરેની ભીતો ઉપર ચાકળા-ચંદરવા એક સમ ચોરસ અને બીજો આડચોરસ એમ માધ્યેસ હોય ચાકળા મૂળ તો જમની વખતે પાટલાને સ્થાને વાપરવા માટે યોજાયેલા પછી એમાં હીરભરતની અને સ્ટપીસની કળા ઊતરી. દોનિયાનું ભાત પણ ખરૂં. ત્યારબાદ સાદા એવા ચાકળા બેસવા માટે ઉપયોગમાં લેવાતા થયા અને ભરેલા ચાકળાથી ભીતો શણગારાતો થઈ ચંદરવા પણ મૂળ તો ખાન્ડાં માંથી ધુળ ખરે એનાથી રક્ષણ મેળવવા છતમાં બંધાતા, એમાં ધીમે ધીમે કળા ઊતરી એનાં માપ બદલાયાં મોટા ચંદરવા જેમ છતમાં બંધાય તેમ માંડવાના પણ શણગાર બન્યા

એવી ચાર ચાર કાચબિયું અને છેલ્લી કાચબીમાં વચ્ચે લીલો પોપટ લટકે અને કોરેબોરે મોતીસેરની બૂમબિયું આધુનિક ઢબે ઝબુકારાયેલા કમરાઓમાં પણ શોભે એવાં એ ચૂમખાં હોય છે

શેરડા-ડેલણિનો છડીદાર રોકડો

કપડાંની બનાવટમાં લાલ, લીલી, પીળી અને કાબુલીઓ જેવી અતલસનો ખૂબ ઉપયોગ કરે છે ચાકળા, રજાઈ, ઓશીકાં, ગાલમશરિયાં અને તકિયા માટી પણ અતલસની મૂદા રંગની અતલસમાં કસૂંબલ કામનો વણાટ ખૂબ ઓપે છે ચોરસ જેવા તકિયાનો ચાલ તો ઘણો ચાલ્યો છે પણ આગળ લાંબા ગોળ તકિયાનો ચાલ હતો મૂદા રંગની અતલસના લાંબા ગોળને ચાલ ચાલ રંગનાં ફૂમતાંવાળી નાડિયું આ માટી અને તકિયા તો કેવીનો કારીગર પણ રૂપાના તારથી ગૂંથેલા લાંબો નાળવા હોદા બસર એ કારીગર પણ અધૂરો. હોદાની પકડથી ઠેમ નાળાની તેમ તેનરની ઘોડી પણ પરી હોદાની ઘૂટનો પણ બીજી અવનવાટ હોય છે માદક અને મંજુર ચલમ સામાન્ય રીતે બાવાના અખાડાનો અને સીમ કેદારનો રમ પણ ડાવરાનો રંગ તો કૂકો જ આ કૂકાની નાળ રૂપાના તારથી ભરેલી હોય તેમ કર્ણાક કર્ણમૂલ દીરના દોરથી પણ ભરેલી હોય છે બાકી રહી બચ્ચ છે નાની રૂપાની સાંબેલાવાળી નાની દોવણી જેવો બાટ આ સાંબેલાવાળી પણ હિમોલિયા રંગે રંગેલી સાધારણ ઉતાર ઓની અદેનવાનુ ઓઢિયણ પણ હોય આ સાંબેલાવાળી પણ દીરથી ભરેલી ચાકળાચંદરવામાં પણ દીર જ વપરાય

ઊંટનો શણગાર

આ બીજો શણગાર સૌરાષ્ટ્રના કચ્છથી આવ્યો એ પણ સારો એનો વિષય છે સૌરાષ્ટ્રમાં કોરોટા પગાતા કે દીર બદારથી આવતું એ વિષે કશું જાણવા મળતું નથી પણ ઓછામાં ઓછા પૂરવના સમયથી તો આ દીર પ્રચલિત છે જ સૌરાષ્ટ્ર ધનજંજનનો પ્રદેશ હતો ત્યારે

સિંહની જેમ હાથી પણ સૌરાષ્ટ્રનાં જંગલો સુધી હોવાનો એક સંભવ મનાય છે. એ જ રીતે રેશમના કીડાનો ઉછેર પણ થતો હોય. લોક-ગીતોમાં હીર કંતાતું હોવાનાં ગીતો મળે છે. કાંતણ એ તો ચતુ જૂનો ઉદ્યોગ. કાંતી કાંતીને વહુવારુની કેડપુ દુઃખે :

" સાસુને આંગણે લીલો લીંબડો,
ત્યાં કાંતતાં હી ને રાત-સાસુડી કોને સાભરે."

કાંતણની રાજ રૂડે રાસડે ઉતારી છે. પણ કાંત્યા વગર કપડા કેવી રીતે થાય ? બપોર પડે સૌ કાંતવા બેસે જેમ કાલાં ફેરવવા બેસે તેમ. તડકા તપતા હોય એટલે એકઠાણિયાં કે બગરની છાજેની કોડપુમાં કાંતવા બેસે :

" કાંતણિયાં રે કોડયુંમાં નો માય,
નણંદ બોજાઈ હાલી કાંતવા;
નણદી કાંતે સાચા હીરનો ત્રાગ,
બોજાઈ કાંતે રે કાજુ કોકડાં."

આ ભરતકામ પુરાણો કહી શકાય. ભરતની કળા એ અમલુશીલ પ્રજાનો સંસ્કાર છે. કાશ્મીરમાં ભરતનો જૂનો સુંદર કસબ કાશ્મીરનો કાશ્મીરમાં બીજી કલાઓની જેમ આ કળા પણ ઈરાનમાંથી ઊતરી હોવાનો સંભવ છે. ઈરાનમાં વિખ્યાતો ગોઝલીને કાશ્મીરના બાદશાહ ઝઈનુલ-ઉદ્દીને બધી કળા કારીગરો ઉતારેલી. ત્યારે ઈરાન અને ભારતનો સંબંધ તો આવો જૂનો પુરાણો છે. એ પછી પણ ઈરાનના ચકચકાટીલો સિંધ થઈને સૌરાષ્ટ્રમાં ઊતરી આવેલા એમના પોષાકનો પ્રકાર તો સૌરાષ્ટ્રના પહેરવેશમાં ઊતરી જ છે. એટલે અનાજો પછી ઈરાનીઓ પાસેથી પણ ભરતનો સરકાર-વારસો મળ્યો હોય.

ભારતીય ભરતકામો

કાશ્મીરનું ભરત તો આજે ય એની ઉચ્ચ કોટિએ છે. એકલું ભરત જ નહીં પણ એ બહાનાં કાશ્મીરની કુદરત અને કુદરતના રંગો ઝીલ્યાં છે એના પક્ષીઓ, એની વનશ્રી, એના વેલબુટ્ટા, એની બંધૂક, એના ચિનાર વૃક્ષો અને એનાં કુંગપૂશ કુદરતમાં ખુલ્લા અને ભરતમાં ખુલ્લા તો એકબીજા વચ્ચે ખુબીનો ખ્યાલ જાગ્યો એટલું એ કુશળ એ ભરત રાજ્યાશ્રયે ધંધાદારી રૂપરૂપે વિકસ્યું છે અને એની છટા અમીરી છે. એ લોકકળાવતનના કુદરતિ જાળવાયેલા આકાશી ચરકારરૂપે નથી. સૌરાષ્ટ્રનું ભરત એ રીતે અવરૂપ ભારતવદર્શી કે અમીરી નથી જેમ તો આસામ, ઓરિસ્સા, રાજસ્થાન અને સિંધ તથા કચ્છમાં પણ ભરતનો સંસ્કાર છે આસામનું ભરત, છોડભરત અને ડીઝાઈનો ઉપર વધુ ઊપસ્યું છે. જ્યારે સિંધનું ભરત પ્રધાની ને પ્રાણવાન ઓછું લાગે છે. રંગ છે તો અસ્પષ્ટ છાપકામ જેવું પણ એમાં પ્રાણિકતા વિશેષ લાગે છે. જેમ તો સિંધનું આરીભરતનું કામ પણ ઘણું સુંદર હોય છે સિંધનું ભરત પણ લોકભરત નથી રહ્યું. એ અમીરી આશ્રયે બનતું બન્યું છે. ત્યારે ઓરિસ્સાનું આજ-ચૌરસા ઉપરનું ભરતકામ અને એના રંગોનો ઉઠાવ મૂળના રંગો ને મૂળની કળાને બતાવતા લાગે છે. રાજસ્થાનનું ભરત સૌરાષ્ટ્રની ઘણી નજીક છે, પણ વિસ્તારનું ભરત સિંધ, રાજસ્થાન,

કેડલીક કોમમાં આબ્રા-કરિયાવરમાં એક પોષાક તો કીરબારતનો હોવો જ જોઈએ એ લગ્નમંગળનો એ અગત્યનો પોષાક બની રહ્યો છે. પરિણામે કન્યાઓ અમર તો થઈ ગઈ પરંતુ જોડલો એ સમય કૃત્રિમ પડતાં અણિયો, કાપડ ને ઓઢણી સાથે કીરદોરો ને સોપ લઈ ને એવો જ બધ મગજરી કરતી કચુબણો બનેલની ફૂમો કીરનું ભરત ભરતી બાબરે ય કેર કેર જોવા મળે છે એવું જ ગામડે ગામડે ને ઘરે ઘરે આ રીતે અણિયા, કાપડા ને ઓઢણી ભરે, પુરુષો માટે મોહનિયાં ભરે, ગાદલા ગૂથે ને ભરે, પાનસોપારીના બતનસના બનતા ભરે, બાળકની બાંહડી ને ટોપી ભરે, છોકરીની બાવરી ને મોસવા ભરે બાળકની ચોરણી અને મોજિયા ભરે, પુરુષોના છોગાવાળા ને પુમતિયાળિયુ નાડિયુ ભરે.

ગૃહરાજ્યુગારમાં ભરત

ચાકળા ચંદરવા, ચોકળા, સાથિયા તોરણિયા, પછીતપાટી, સ્વસ્તિક, ચોપાટ, રોઝ, તોરણિયા, હુલેચ, ચોખાડ, ચોરસીદા, ગલેફ, બાજ બાંધણિયો, લટકિયા, પીઠણી, બાજી, સાંબામાચી, હિંડોળાની દોર, બાંસળી, ટોપની, છડી, બાળક કીમની પૂતળી ઢોકળા, ઢબિયારોના બધાન વગેરે ભરતથી સોહામણા બની રહે છે ગૃહરાજ્યુગારનાં આ સાધનોમાં ભરતની કલા નવી ભોહકતા અને મધુરતા સીંચી બધ છે

પશુપાલકોના રોજ્યુગારમાં ભરત

બળદના બેરખા, બિલિયાળા, ઝૂલ, સિંબલિયાં, ઘૂસરમાળ, ઘનાવળી ને રાશ વગેરે, ઘોડાના સણગારમાં ચારજામો, જેરબધ, કવચી, મોડ, ઘૂંચી, કાંધીલ, લગામઠેડા વગેરે એ જ રીતે ઊંટનો બધોય સામાન વળી મોર તે પોપટ પણ ભરે બામ શું ગૃહરાજ્યુગારમાં કે શું પશુરાજ્યુગારમાં ભરતકલા બ્યાપક બની રહે છે

કીરભરતનો એક વેશ નમૂનો

કીર આજનાના ભરતમાં ભિન્નિઓના સબધરંગો ઊતર્યા છે. પ્રમાણમાં ગૂઢા રંગની બભરપટ્ટ ઉપર બનેલું કીરનું ભરત સૌથી બધુ

મનોરમ, ગરવું, ગંભીર અને વિશેષ સફાઈસંધ લાગે છે. થોડાંએક વર્ષો પહેલાં ભાવનગરના ગામ વચ્ચેના તળાવમાં પશુપ્રદર્શન ભરાયેલું એમાં લોકકલાના કેટલાક નમૂના પણ રજૂ થયેલા. એમાં સૌથી આકર્ષક એક નમૂનો હતો કાઠિયાણીના ચણિયાનો. ગૂઢા રંગના પેશમાઈવાળા રેશમના એ ચણિયા માથે હીરભરતનો એવો સુંદર કસબ ઉતારેલો કે બે ઘડી કાશ્મીરને ભૂલી જઈએ. એવું સુઘડ ને સફાઈસંધ કામ કે બન્ને બાજુ એકસરખું લાગે. આ ગૂઢા રંગની પશાઈમૂ ઉપર કોઈ વિરોધાભાસી રંગની ભભક નહિ, પણ બદામી રંગની શાલ ઉપર આછા કથાઈ રંગનું, કાશ્મીરી વેલભરત જેવો ઉઠાવ આપે તેવા ગૂઢા રંગ ઉપર બણોડી જેવા ગતા રંગનું ભરત. બે જ રંગોનું નકશીકામ એટલું નાજુક ને મોહક કે મહિનાઓ સુધી એની ભરનારીએ અસાધારણ ધીરજ અને કુશળતાથી એ ભર્યું હશે. એની ઈંગત પણ એ દિવસોમાં એટલી ભારે હતી. એ ચણિયો તો કોઈ વાણિયા વેપારી પાસે ગીરો મુકાયેલો, ત્યાંથી પ્રદર્શનમાં આવેલો. એ એક ચણિયા ઉપર વેપારીએ પોણોસો રૂપિયા ધીરેલા. કાઠી કોમના પહેરવેશમાં હીરભરત નથી હોતું

કરેલા હોય છે. ગૃહરાચણકાર અને પોતાના રહેણાકારનાં દીરકામ અને મોતીભરણી જે કુમારશ્રમી ઢબે સજાવ્યા હતા જોતરી છે એવી બીજી કોઈ પણ કોમમાં નથી જોતરી. એમનું ચિત્રાંકન પણ ચાલું, બારીકીવાળું અને સરળતાથી ફૂલેલાબધું. બાકી તો એના ભૌમિતિક રેખાંકનોની સામગ્રીના અને રંગરૂપનું સંયોજન ભરતની લોકકલાનું શિખર સર કરે છે.

આયરનું દીરકામ

કાઠી પછી આયરોનું દીર-આભલાંનું કામકાજ પણ મનોરમ હોય છે. એ જેમ કાઠી જેવું ગરવું ગંભીર નથી હોતું તેમ અન્ય કોમો જેવું બારકાઈભરેલું કે ભપકાદાર પણ નથી હોતું. કાઠી અને અન્ય કોમોના માપમાં જેવું પણ વિવિધ અને વૈભવવંતું હોય છે. એમાં ભૂરા કરતાં લાલચોળ રંગ વધારે વપરાય છે. સફેદનો છૂટથી ઉપયોગ પણ ખરો. આયરનું ભરત કાઠી કરતાં થોડું વિશેષ જટિલ અને અન્ય કોમો કરતાં વિશેષ ઝીણું હોય છે. ચકરાકાર અને સૂપડાકાર, જે બેલડાવાળા કાઠીઓમાં ઓછા પ્રમાણમાં છે તે આયરોમાં વિશેષ દેખાય છે. મોર-પોપટ જેવાં પક્ષીઓ પણ આલેખે. કાઠીમાં આભલાં ઓછાં જ્યારે આયરોના ભરતમાં આભલાંનું કામ પણ ખરું. બાંધુંનામાં મોટાં આભલાં નહિ.

કણબીનું આભલાં-ભરત

આભલાંના આકારપ્રકાર કણબીઓમાં વિશેષ. જેમ કાઠીનું ભરત સામાન્ય રીતે નરદમ દીરનું પણ આભલાં વગરનું તેમ કણબીનું ભરત વિશેષ ચોકસાઈ પણ આભલાં વગરનું નહિ. એ જ રીતે ભરવાડિયા ભરતમાં પણ ખૂબ ખૂબ આભલાં. ભરવાડિયું ભરત અને કણબીનું ભરત બહુ નજદીક છે. પણ કણબીના ભરતમાં વિશેષ સફાઈ આવી છે. ચક્રિયાનો બેલડો વાસ્તે આભલાંની ભરતથી ભરેલો. ઓઢણીના પાલવ પણ ભરત ભરેલા. જે કાપડમાં કે કામળા તો શેરડો આભલાં ભાદ કરતાં આભલાં-ભરતથી ભરેલાં. ભરવાડમાં સ્ત્રીઓની જે ભાતું આભલાં-ભરત ભરેલી પણ આમાં

કાપડાં કે કમખામાં તૂનીનો રૂપેરી પટ્ટીનો રૂડો ઝબૂકાટ, કપાળનું આભલા-ભરત તો એના મૂલ્યમાં અને પ્રમાણમાં પણ સારોએવો ફેર પડે છે. આજે કચ્છનું ભરત ઓછું મળે છે ત્યારે આજે વિશેષ પ્રચાર કચ્છ-બીજા ભરતનો છે. સામાજિક પરિસ્થિતિને કારણે એ બન્યું છે, છતાં કચ્છીઓ-પાસે કચ્છમાં એક જમાનો તો ભરત ભરાવવાનો જોઈએ એ, પછી જેવું હશે. સામાન્ય રીતે સુથારો ને સારવાળા હોય તો કોનું ભરત બચ્યું ભરું. લોકગીત મુજબ આ ભરત આખાયે કચ્છનો એકસાર ગણાયો છે. કોઈ કચ્છણને અસ્તિત્વમાત્ર જોવાથી મન મોહ્યાં કરે ત્યારે એવું મર્મમાં બોલે છે કે—

"કાચાળાં કાપડાં કડલીને નવ ગમ્યાં,
કોણી ઉતાર કાપડે મનડાં મોહ્યાં,
ભરેલા ઘાઘરા કડલીને નવ ગમ્યા,
ઘેરદાર ઘાઘરે મનડાં મોહ્યાં."

એમાં કચ્છણી અને મરચિપાના ક્રમે બન્ને પ્રકારનો સરેકાર દર્શાવ્યો છે. આમ કરીને ભરેલા ઘાઘરા અને કાચાળાં કાપડાં એ કચ્છણોનો વિશિષ્ટ ભરત-આભલાનો એકસાર છે. રંગોમાં કચ્છીના ભરતમાં ભર્યા ભડકિલા રંગો પ્રધાન છે. લાલ અને કેસરી રંગો માથે પીળા અને સફેદ રંગવું ભરત. પીળા માથે કેસરી અને મધ્યિકાર લીલા ચેકાડા માથે પીળો અનારસના પાલવ અને એ પાલવ માથે કેસરી, લાલ અને લીલું કચ્છણનું કમખાકામ બહુ ઓપે છે. આમ કચ્છીમાં સફેદ, લીલો, લાલ, પીળો, કેસરી વગેરે રંગો પ્રધાન છે. મોર-પોપટનો પૂજ્ય ભાવ, ચુનોજ-નોની સૌથી વિશેષ બાબત કચ્છીના ભરતમાં હોય છે.

અન્ય જોમોમાં ભરતકામ

કોમ તો આહીર ને મેરનો પણ ભરતનો કામો એનો સરકાર છે. મેર કરતાં ચારણમાં વિશેષ પણ એ મૂલકચ્છમાંમાં એ જ રીતે જોવો

ખરી ને ખરી જ. આભલાં ને મોતી તો પાછળથી આવ્યાં. આભલાં હીર-ભરતનો એક ઝગકદાર ભાગ બની રહ્યો. પણ મોતીનું ગૂંથણ એ મૃદુનો, પશુનો અને શોભાનો એક શણગાર જ રહ્યો. હીરભરત ભરતાં જે કલા બાકી રહી તે મોતીભરતમાં ઊતરી પણ મોતીભરત એક શણગાર જ રહ્યો; કારણ કે એની સખતાઈ અને વજનને કારણે હીરભરતની જેમ પહેરવેશનું ઊર્મિબળ ન બની શક્યો. પહેરવેશ એ માનવઊર્મિઓના સંઘર્ષનું, લાગણીઓના તાણાવાણાનું, માનવીનાં રૂપ અને પ્રતિભાનું એક અંગ બની રહેલ છે. જીવનના વિવિધ રંગો પહેરવેશમાં ઊતરે છે

મોતીનું કલામય ગૂંથણ

સૌરાષ્ટ્રમાં આ મોતીનું ભરત ક્યારે શરૂ થયું તે પણ સંશોધનનો જ વિષય છે મોતીભરતમાં વધુ વપરાશ ચિડિયાં મોતીનો છે એને પથ્થરિયાં પણ કહે છે, કારણ કે તે સફેદ પથ્થરમાંથી બનાવ્યા હોય એવાં જ લાગે છે કોઈ પણ રંગના ચિડિયાં મોતીમાં તેજ નથી હોતું ત્યારે કાચના ફટકિયાંને જવલાં મોતી તેજવાળાં લાગે છે આ ફટકિયાંને જવના મોતીનો વપરાશ પાછળથી વધેલો આ ચિડિયાં કે ફટકિયાં મોતી સૌરાષ્ટ્રમાં બનતાં કે બહારથી એની આયાત થતી તે પણ જાણવા મળ્યું નથી અત્યારે તો આ મોતી મદ્રાસથી આવે છે તે પહેલાં ઇંટાલિયન મોતી વપરાતા મોતીગૂંથણની કના હીરભરત જેવી પ્રાચીન ન હોવાનો સંભવ છે મોતીનો સૌરાષ્ટ્રનો સરકાર તો ખરો જ પણ એ સાચાં મોતીનો અને મોતીના અલંકારોનો સોના રૂપા પછી અલંકારોમાં મોતીનું સ્થાન વિશેષ છે અસલના યુગમાં સોનું સૌરાષ્ટ્રમાં નીપજતું હશે એમ માનવામાં આવે છે ત્યારે સાચાં મોતી તો આજે પણ જામનગરના સાગરકાંઠે પાકે છે ભારતભરના સાગરકિનારે બે જ ઠેકાણે સાચાં મોતી પાકે છે એક તો તુતીકોરીનની દક્ષિણે મનારના અખાતમાં અને બીજા જામનગરના સાગરકિનારે કચ્છના અખાતમાં

સાચા મોતીનો સંસ્કાર

આ રીતે જોઈએ તો મોતીનો શોખ ભલે શ્રીમંતો જ કેળવી શક્યા હોય પણ સૌરાષ્ટ્રના અલંકારોમાં એનું સ્થાન હતું જ અને એનાં આકર્ષણ પણ જેવાં તેવાં ન હતા મોતીની છત કે પછી અછતને કારણે પણ મોતીના મોહ લોકજીવનમાં ઊતર્યા છે સંભવ છે કે અછતનું કારણ હોય, કારણ કે સાચાં મોતી તો ઝાઝા પાકે નહિ, પાકે એટલાં મેડીમહેલાતોમાં ચાલ્યાં જાય ત્યારે લોકકલ્પના રમણે ચડે છે કે આ મોતીના જ વાવેતર થતાં હોય તો કેવું મજાનું ? ઘરમાં પછી થોડાં મોતીના ઝાઝા ભાગિયાના ઝઘડા જ નહિ ।

" જળ રે જમનાનાં ઝીલતાં જી રે શામળીઆ,
મને મોતીડું લાગ્યું હાથ નંદજીના નાનડીઆ."

મોતીડું તો હાથ લાગ્યુ પણ એક મોતી બધાની વચ્ચે વહેંચવું કેવી રીતે ? પછી તો 'જી રે શામળીઆ' અને 'નંદજીના નાનડીઆ' ની ટેક સાથે ગીત આગળ વધે છે કે :

" ઝાડે કરીને મોતી આણિયુ જી રે,
માતા પાડો મોતીડાના ભાગ–નંદજીના૦
એક મોતીમાં શુ વેચીએ જી રે,
મોતી વાવ્યાં ઘણેરાં થાય–નંદજીના૦
જમનાને કાંઠે ક્યારો રોપિયો જી રે,
માંહી વાવ્યો મોતીડાનો છોડ–નંદજીના૦
એક મોતી ને બબ્બે પાંદડાં જી રે,
મોતી ફાલ્યાં છે લચકાલોળ–નંદજીના૦
એક ડાળ્ય ને બીજી ડાળખી જી રે,
વચલી ડાળે મોતીડાંની લૂબ–નંદજીના૦
થાળ ભરીને મોતી વેડિયાં જી રે,
માતા પાડો મોતીડાના ભાગ–નંદજીના૦
કોઈને ચપટી ચાંગળું જી રે,
રાણી રાધાને નવસરો હાર–નંદજીના૦"

ભાગ પાડવામાંય રાધાજી રોજ ફાવી જાય કોઈને ચપટી ચાંગળુ ને રાધાજીને નવસરો હાર. ઘરનું મધ્યબિંદુ ગૃહિણી વંશનો વેલો જાળવનાર વહુ સહુ ભેગાં મળીને વહુને લાડ લડાવે એ સંસ્કાર. સંયુક્ત કુટુંબજીવનનો એક આદર્શ અને એનો વ્યવહાર પણ એમની

સામે હતો જ ભાગે પડતું વહેંચાય છતાં ભાગ લેનારાં જ્યાં ઉચિત હોય ત્યાં જ એ સમર્પણ કરે

મોતીના પાણી

મોતીનો આવો સરકાર તો જ્યાં મોતી નીપજે ત્યાં જ હોયને ? પાણીદાર માનવીને પણ મોતીનાં પાણી જેવાં તેજસ્વી રૂપક અપાતાં એવાં માનવીને—સ્ત્રી કે પુરુષને મોતી પાક્યું છે એમ કહીને મૂલવતાં આપણું એવું એક લગ્નગીત પણ મોતીએ મઢાયેલું છે

" લાબી તે લાબી સરવરિયાની પાળ,
એ રે પાળે રે મોતી નીપજે,
મોતી તે લાધ્યું ....ભાઈ વર હાથ,
ઘેરે આવીને ઝઘડો માંડિયો."

મોતીનાં તો એક એકથી ચડે એવાં રૂપક

" દૂધે તે ભરી રે તલાવડી, મોતીડે બાંધી પાળ,
ઈસવર ધોવે ધોતિયાં, પારવતી પાણી જાય"

અલંકારોમાં પણ 'વાળે વાળે મોતી ઢાંસે' એમ કહેવાતું મોઘેરા મહેમાનોને સાચાં મોતીથી વધાવતા. અને—

" ફૂલડે છાયો મારો માંડવો,
મોતીડે વધાવું તારી જાન,
હો લાલ પછેડો ફૂલે ભર્યો."

મોતીના અલંકારોની હોંશ પણ ઓછી નહિ તો !

" રાજ લીલા મોતી ને હીર દોરિયું,
મારે હરખે ઘડાવેલો હાર."

કાઠીકોમમાં સાચાં મોતીનો ખૂબ ખૂબ ચાલ. કાઠી વન્તાડાને 'મોતિયુવાળો' કહીને વધાવતા, અને—

"મોતી જડી એની મોજડી ને
હીરે જડ્યાં હથિયાર."

સાચા મોતીના જ્યાં આવા સંસ્કાર હોય ત્યાં એ ભરતગૂથણમાં ઊતરે એમાં શી નવાઈ?

"સોળ સોગઠાં ને પાસા,
મોતી જડ્યાં રે લોલ."

પતિ-પત્નીની, નણંદ-ભોજાઈની, ભાઈબંધ-દોસ્તારની અને મઈ મહેમાનની એ 'ઈન્ડોર ગેઈમ' ચોપાટ ને સોગઠાં ગંજીફા ટીપવાનો ચાલ તે દી ન હતો. આ રીતે સાચાં મોતીનો સંસ્કાર ચિડિયાં મોતીનાં ગૂથણમાં ઊતર્યો લાગે છે એ સંસ્કાર મુસલમાનોમાં પણ ઊતર્યો :

"પીર ગાડે તે મોતી મગાવજો રે,
પીર મોતીના મોરલા મેલાવો રે."

થોડાં ઝાઝાં નહિ પણ ગાડાં ભરી ભરીને વિશાળ ખેતરોમાં લેરખિયા લેના મોલને જોઈને અને વિશાળ ચરિયાણો જોઈને માલધારીઓનાં હૈયા પણ એટલાં વિશાળ બનતાં ઓછે મન રોનાં રિઝાપ! એમને તો અદકે જ ઊલટ આવે એની ઊલટવાળાં માનવીએ ઝીણી મોટી તમામ ચીજોને મોતીથી મઢી દીધી જીવનના આંતરિક કલાઆનંદ અને ઉત્તેજનાનો સજીવ સ્રોત હીર આભલાના ભરત પછી મોતીગૂથણમાં વહેતો થયો :

"વચ્ચે રે બેનડબાની વેલ્યુ
કે માફા ઝળકે મશરૂ લણા."

આ મશરૂના માફા પણ હીરભરત અને મોતીગૂથણના એ વેલ પણ કેવી?

"મૂખણની અને રૂડા મોળીડા સણગારો,
ચોલડીએ દશ દસ મોંદા રે,
બળદે બેવડ ગાડા, ઘેડુને માથે ઓળિયાં."

આવી રૂડી ભેટ, ઝેના ઉપર ઢળકતા માદા અને એ માદા ઉપર દેવાના કુમારઅવસ્થા રંગોનું ચતુર ચિત્રણ, ઝેનું કલ્પનાચિત્ર પણ સાહિત્યસભર લાગે છે. આ મોતીકામમાં પણ બળદની મૂલ્યની બાબતો જોવાયેલી છે પણ એનું તો કોઈકે જ, શૌર્ય સાથે શીલની, રીત સાથે રૂપની અને રૂપ સાથે કલાની સગાઈ કેવી લાવી આવે છે!

શૃંગારસજાવટમાં મોતીગૂંથણ

શ્રીફળ, સોપારી ને કોડાવડીઓ મોતીથી મઢાઈને લગ્નના શણગારને વધુ ઐશ્વર્યવંતો બનાવે છે મોતી ભરેલી વાંકણી, પાવા ને ઝીણીઓઓને મોળાઓને શોભાવ્યા છે. ઘોડિયાના કોળીડા, ગોદ, પોપટ, મૂખણું, શીકા, કોકરી, જેવાં, ઓઢણીઓ, ચોળણા ને ચાકળા વગેરેમાં વિવિધરંગી મોતી અને એનાં પક્ષ, પ્રાણી, ઝાડપાન અને ભૌમિતિક આકારોનાં ભરતે શોભાવ્યાં છે. ઘૂઘરા, ઝૂલણઘાટડી, ટોપલો, પોપટલાકડી, ગેડી, દડા, કેરબલું અને બાળકોના લગભગ બધાં રમકડાંને મોતીથી મઢીને એમાં બાલસહજના ઉલ્લાસભર્યા રંગો પુરાયા છે પછી તો ગૃહશણગાર અને પશુશણગારમાં જે જે ચીજવસ્તુઓને હીર-આભલાંના ભરતે કલાવસ્તુરૂપે સજાવ્યા તે તમામ ચીજવસ્તુઓ મોતીથી મઢાઈ ગઈ.

મોતીગૂંથણમાં પ્રમાણસર સામાન્ય રીતે સફેદ મોતીની રંગીન આકૃતિઓની આસપાસનો બાકી બધો ભરત એકસરખા ઘાટનાં સફેદ મોતીઓની અભિનવ પદ્ધતિઓથી ભરી દે. મોતીગૂંથણનું કામ ઘણું મહેનત, વધારે ખોકસાઈ અને કુશળ આયોજન માગી લે છે સફેદ ઉપરાંત પીળાં, લીલાં, ગળથુડિયાં અને આસમાની મોતીનો ઉપયોગ આ ગૂંથણમાં કરવામાં આવે છે. રંગોનું વૈવિધ્ય અને ગૂંથણીના સુદર આયોજનને કારણે એનું કલાવિધાન-ચિત્રણ ગજબનાં જોમ ચડાવે એવું થાય છે.

મોતીના ગૂંથણમાં ચિત્રની પ્રવાહિતા નથી આવી શકતી તેથી ગૂંથિત ચિત્રો વિશિષ્ટ સ્વરૂપે વિકસ્યાં છે આકૃતિઓ તો અનેક ઉતારે છે, પણ આપણે માત્ર એક જ પછીતપાટીમાં ઊતરેલી આકૃતિ જોઈએ એટલે ઠીક ઠીક ખ્યાલ આવી જશે.

બેનમૂન પછીતપાટી

આ પછીતપાટી સૌરાષ્ટ્ર પછાત વર્ગ બોર્ડ પાસે છે. વજનમાં સાડાસાત શેર. લંબાઈમાં બાવીસ ફૂટ. ઉત્તમ ઘરેણા જેવી આ પછીતપાટી ઠીક ઠીક જૂની છે. જે કપડાના પટ્ટા ઉપર આ પાટી ભરેલ છે તે કપડું સાડાદસ ઇંચ પહોળું છે. દોઢ ફૂટનો પટ્ટો છોડીને ઘેરા લાલ પાણકોરાના એ પટ્ટામાં ત્રણ ખડ પાડીને છ પાંખડીના ત્રણ મોટાં ફૂલથી ચોક ભર્યો છે. ઘેરા લાલ આ પટ્ટાને ઝીણી સમેટિયા મગજી મૂકેલી છે. ઘેરા લાલ પટ્ટાની વચ્ચે મોતીગૂંથણનો સાડાપાંચ ઇંચનો પટ્ટો ચાલ્યો જાય છે. એની ઉપરનીચે અઢી અઢી ઇંચની જગ્યામાં ત્રણ પાંખડીની ફૂલવેલ સળંગ ચાલી આવે છે.

આ સાડાપાંચ ફૂટ પહોળા મોતીગૂંથણની સાડાપાંચ ઇંચની એક એક સેર ગણીએ તો માત્ર એક જ સેરમાં લગભગ સો સો મોતી ભરેલાં છે. ચિત્રો સિવાયનો ખાલી ભાગ સફેદ પથ્થરિયાં મોતીથી ભરેલો છે. પાટીની ચોતરફ સળંગ ચાર ચાર દોરાની ઠોર બાંધેલી છે. લાલ, ઘેરા પીળા પછી લીલા મોતીની એક એક સેર બાદ બે સફેદ વચ્ચે એક લાલ મોતીની આડી સેર ગોઠવીને ફરતી ઘેરા લીલા રંગની સેર ગૂંથેલી છે. શરૂઆત ફૂલઝાડથી કરી છે. લાલ, પીળા ને લીલા રંગનાં ડાળાં, પાંખડાં ને પાંદડાં ઉપર લીલા રંગના મોતીથી બે સામસામા પોપટ મૂક્યા છે. ચાંચ પીળા મોતીની, આંખ લાલ વચ્ચે સફેદ મોતીથી ગૂંથી છે. પાંખમાં પીળા મોતીની સેર મૂકી છે. પછી આવે છે હાથી, પારણાં, કૂકડા, મોર વગેરે. આ રીતે ૨૨ ફૂટ લાંબી અને ૧૦॥ ઇંચ પહોળી મોતી ભરેલી પટ્ટીમાં કુલ ૨૨૦ જેટલી આકૃતિઓ ગૂંથેલી છે.

ઝોળા ૩ નાનામોટા હાથી, ૮ ઘોડા, ૪ સિંહ, ૪ સિંહણ, ૧ ઊંટ, ૧ મોટો કૂકડો, ૫૦ નાનામોટા પક્ષીઓ–જેમાં મોર, પોપટ અને બીજા પક્ષીઓનો સમાવેશ થાય છે, ૪ કૂતરા, ૪૦ વાંદરા, ૨૧ ઝાડ, ૧૦થી વધુ અપૂર્ણ કમળદલ કૂલો, ૪ રથ, ૫ ઐરાવણ કે નંદિ જેવી આકૃતિ, ૨ આકૃતિ કોઈ પ્રાણી જેવી, ૨ પારણાં, ૧ હીંચોળા–હિંડોળા જેવો, ૨ કાનઝોપીના રાજા, ૧ પંખો–જે સ્ત્રીઓથી વપરાતું, ૧ ગ્રંથ સહિતનો કાવડિયો અને ૬૦ જેટલી ભૌમિતિક આકૃતિઓનો સમાવેશ થાય છે આ સિવાય કૂલડોડા અને બાકી બાજુમાં ભરેલાં ટપકાં, કૂલ અને નાની નાની આકૃતિઓ વધારામાં

દરવાજાની વિશેષતાઃ

આ આકૃતિઓ કોતરાઈ ગયેલી નથી પણ એની ચોક પછી ચોક દરવાજે ઉઠાવેલા છે સૌથી લોકજીવનનો કોઈ ને કોઈ ભાવ આ બાર ચોક ૮૮ પટોળાભાતીમાંથી બની રહે છે બે આકૃતિ ન સમજાય તેવી છે તેનો આકાર શંખ દરવાજાના ગડ જેવો છે ઉપર ભરત કૂલનો લાગે તે બાજે સ્ત્રીઓવાળો મોટો હોય તેવું લાગે છે એ મંદિર પણ હોઈ શકે બાજ શિકારની ચોક જેવો ધ્યાપેલો આવે છે પણ ચો ૮૮ પટોળા ભાતીમાં બધુંયે ચીતરાયેલું આવે બાજે ભોંકેલા સળંગનું દરબ વિશેષ ધ્યાનાકર્ષક છે એટલે એ ન સમજાતી આકૃતિ ઊંટની ન પણ હોઈ શકે. રાસ મંડળીમાં બે ગોપી વચ્ચે એક કાનને મૂકેલ છે, કૂકડો તો બારે ચમત્કારક છે

આકૃતિઓની દરબરચના પણ ખરી કુલ્પની છે ચોક ઝાડ બાજે જેમ પોપટ ભેરાડ્યા છે તેમ બીજા ઝાડ ઉપર વાંદરાં અને પક્ષીઓ મૂકયાં છે ચોક કૂલડોડામાં બીજી બાજુની પાંદડીઓમાં પોપ પીળા મોટા કૂલનોટા ઉપરાઉપરા છે પાંખે બે પોપટ ભેરાડ્યા છે અંદર બે પ્રાણીઓ મૂકે છે બાજે કૂલપોટા મૂકયા છે ને બન્ને પાપા બચ્ચે ચોક ચોક લીંટો ઢાંકી મૂકયો છે બાજે રાજદરબારની બધારી

નીકળી હોય તેમ એક અતિરીક્ત લાલચટાકી સાંઢણી આગે સવાર બેઠો છે. એના એક હાથમાં લગામ અને બીજા હાથમાં ભાલો છે. પાછળ કુતરો ચાલ્યો આવે છે. નીચે બે નાના હાથી દોડ્યા આવે છે અને આગળ ઘોડા જૂતેલો રથ ચાલ્યો જાય છે. રથી રથને હાંકે છે અને રથમાં એક માનવ આકૃતિ બેઠી છે. આખુંય ઉપરનો ભાગ નાનામોટાં સુશોભનોથી ભરેલો છે. આવાં દૃશ્યોની હારમાળા ચાલી જ આવે છે. ઘરોબાબાની, કાન ઓપીના રાસની અને હાવડની રચના પણ એટલી જ મનોરમ છે. અતીવ રંગનાં મોતીનો અપરૂપ ઉઠાવ કરેલો છે પાકી ભાતની સફેદ મોતી ભરેલી પઆઇસુ આ તમામ દૃશ્યોને ઉઠાવ આપે છે સફેદ, બદામુડિયો, લીલો, પીળો, લાલ, ઘેરો આસમાની અને ખૂલતા પીળા રંગોનું સુંદર સંયોજન ઓખા કરેલું છે.

લાક્ષણિક ભૂંયબુયિત

ભૌમિતિક આકૃતિઓ પણ વિવિધ આકારની છે. અષ્ટકોણ આકૃતિ-ઓના પણ વિવિધ આકાર. એના આઠ આઠ ખંડ પાડીને વિવિધરંગી ભાત પૂરી છે. આસમાની, પીળા અને લાલ રંગની પાંદડીઓના આકૃતિ ક્રમસકૂલ ગૂંથેલાં છે. એક સરખી ચોકળી ભાતની ડીઝાઇનોથી વચલા ભાગનું ભુક્તિભર્યું ગૂંથણ કરેલું છે. આ એક જ પઠોળપાટીનું અવલોકન પૂર્ણ નિરીક્ષણ કરીને લખવા બેસીએ તો ૫૦ થી ૭૫ પાનાનો સ્વતંત્ર નિબંધ લખી શકાય. એની રંગપસંદગી, એની ગુણવત્તા, એનું આયોજન, એની દક્ષરચના, એની આકૃતિઓનું વૈવિધ્ય અને એનાં વિવિધ આલેખનો, એની સફાઈ ને સુઘડતા, વિવિધ રંગોનું સંવાદિત્વ અને એનાં કોરીને આંખે વળગતાં નાનાં કપાળાં સુશોભનો. મોનીબૂયણમાં પ્રવાહિતા નથી આવતી પણ એના કોણિય રેખાંકનો અને દૃશ્યાંકનના ખૂબીદાર ઉઠાવ આપે છે. પ્રાચીન ચિત્રકળાનો રંગીન ખ્યાલ આ પઠોળપાટી આપે છે. મોતીકલાના કોઈ કોઈ નમૂના આ પઠોળપાટીથી વિશેષ સુંદર હશે, કારણ કે વોજબ્બા અને લાંબા ઓશીકાનાં આ ઢગા ખૂબ વિકસેલી છે. પણ ૨૨ ફૂટની વિશાળ લંબાઈ ઉપરની આ સુશોભિત

અને સુરુચિવારી દૃશ્યરચના ખરે જ અનુપમ છે આકલી લંબાઈમાં સાત સાત રંગોની ૨૨૦ જેટલી વિવિધ આકૃતિઓ, જેમાં વનજંગલ, પશુપ્રાણી અને મૃદુજીવન તથા સાંસ્કૃતિક જીવનનાં દૃશ્યોનું સંયોજન કરતાં કેટલો સમય લાગ્યો હશે? કેટલી ધીરજ અને કુશળતાથી આ મોતી કસબની કલાનો આ પ્રતિનિધિ નમૂનો તૈયાર થયો હશે? કોડી-કામ અને જાર જેવા સફેદ પારાની ગૂંથણકલાનો પરિચય આપવાનો તો બાકી જ રહે છે ખાસ કરીને પશુઓના શણગારમાં એનો ઉપયોગ થાય છે સફેદ કોડીઓના ઊંટના શણગાર ગૂંથણકલામાં એક નવી જ ભાત પાડે છે

મેળ મળતો નથી

પ્રકૃતિપ્રેમમાંથી નીપજેલી લોકકલાઓ પ્રકૃતિ સાથેના સંબંધનું સાતત્ય જાળવ્યે આવતી છેલ્લા ચાર પાંચ દસકામાં આ કલાઓ બાહ્ય અસરથી નિર્જીવ બનતી ચાલી છે છતાં મૂળનાં રૂપ હજી ઠેકઠેકાણે જળવાઈ રહ્યા છે એ કલાએ ભારતના તેમજ અમેરિકામાં કેળવણી ક્ષેત્રે એકઠા થયેલા વિશ્વના કલારસિકોને પોતાની મનોરમતા મોહકતા અને રમણીયતાથી આકર્ષ્યા છે આવો કલાસંસ્કારનો વારસો ધરાવનારને કોણ અસંસ્કારી કહી શકે? યુગના પરિવર્તન સાથે, પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ સાથે અને આધુનિક શિક્ષણના ઘમંડ સાથે એ સંસ્કારનો મેળ નથી ખાતો એટલા માટે જ એને ઉતારી પાડી શકાય કે અવગણી શકાય તેવું નથી રહ્યું એ લોકસંસ્કૃતિ પાછળ રહેલા સનાતન માનવભાવોની પિછાન હવે થવા માંડી છે

એ છે લોકસંસ્કૃતિ

આવી લોકસંસ્કૃતિ એ કોઈ કલ્પનાવિહાર નથી, પણ વાસ્તવ ભોમ ઉપરનો જીવનનો જ આવિષ્કાર છે લોકસમાજનું સાચું ને સમૃદ્ધિવંત ચિત્ર છે અણુ અણુ સૌંદર્યમંડિત એ સંસ્કૃતિ ઘાગણીના ઊર્ધ્વીકરણનું કારણ છે જીવન સાદ દેતું અને સૌંદર્ય પ્રગટ થતું આજેય

લોકજીવનનાં પરિબળોની જ્યાં પકડ નથી આવતી ત્યાં ગોથાં જ ખવાય છે. ગામડાંઓમાં જતા સમાજશિક્ષણના અણઘડ દીક્ષિતો કરતાં ગામડાંઓને પાદર પડેલા પાણિયારાંથી વધુ સંસ્કાર મળે છે. જે કોઈ દીક્ષિતો પાસે કાંઈ દેવા જેવું હોય તે પણ લોકો પાસેથી સંસ્કારની દીક્ષા લીધા પહેલાં કાંઈ જ દઈ શકવાના નથી. ગામડાં અસંસ્કારી છે એ બન ભાંગતો જાય છે પણ ગામડાંને સંસ્કારવતાં બનાવવાનો જે એક વાયુ ઊપડેલો તે આજે ધંધાદારી બની ચૂક્યો છે નવા યુગની પિછાન અને વિધિઓનું જ્ઞાન એ બે જ વસ્તુનો ગામડાંને જરૂર છે. એ બધું આપવાની સાથે લોકોમાં–લોકજીવનમાં જે કાંઈ વિશિષ્ટ સંસ્કાર છે તે વિકૃત ન બને–એનો વિનાશ ન થાય એ જોવું જરૂરનું છે. ૧૯૫૭ની ૨૬મી જાન્યુઆરીના પ્રજાસત્તાક દિને દિલ્હીમાંના ભારતીય સાંસ્કૃતિક સમારંભમાં સૌરાષ્ટ્રમાંના ચોટીલા પાસેના ગામ મનડાસરની કોળી ભાઈઓની રાસમંડળીને રાસ અને રાસના સમદગીત માટે પહેલું ઈનામ આપતાં પંડિત જવાહરલાલ નેહરૂએ ઉચ્ચારેલા શબ્દો યાદ રાખવા જેવા છે કે, લોકજીવનમાં જે વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિ છે તેનું કૃપયા આધુનિકરણ ન કરતા. એનાં વૈવિધ્ય, વૈશિષ્ટ્ય અને મૂળ સ્વરૂપોમાં જ ભારતમાતાનો વાસ છે.

દેશ દેશની લોકકથાઓ

: લેખક :

નિરંજન વર્મા : જયમલ્લ પરમાર

ગૌડબંગાળની વાતો–ભાગ ૧–૨ : શાહ સોદાગરની આપકર્મી દીકરી, ચોરીમાં એકબીજાને થાપ આપનાર મામો અને ભાણેજ, બાપને વટાવી જાય તેવો જુવાન ચોર, ઉંદરડીનો અવતાર રાણી કસુંબલ, શનિની સામે ઝઝૂમનાર શેઠ લક્ષ્મીનંદન, અનેક રાક્ષસોને એકલે હાથે મારનાર બે ભાઈ હજારીમલ અને એકલમલ, સંકટોનો હસતે મોએ સામનો કરનાર શરદ અને હેમંત, રાજાને વિચારમાં નાખી દે તેવી વાતો કહેનાર ત્રણ કુંવર

બુંદેલખંડની વાતો પરાક્રમ સંત અને વસંત, ચાલાક ચોર, સંસરણ, રતનની ચોરી પકડનાર રાણી રાજકુંવરી, સોનેરી પંખીને શોધનાર નાનો કુંવર અને લાખટકિયાને મદદ કરનાર રાણી શુકનવંતી

કાઠિયાવાડની વાતો : દેશવટામાં નીકળીને અનેક પરાક્રમ કરનાર માનસિંહ અને અભેસિંહ, આગલા અવતારની શોધમાં નીકળેલ રાજા ભોજ, સારંગધર સનાટને લાખ રૂપિયા અપાવનાર પલંગની પૂતળીઓ તથા સાત માને ધાવેલો રાજકુમાર

રાજસ્થાનની વાતો ડાલામથ્થો સિંહ ટુંકી જાબવંતી અને કાળભૈરવને મારનાર જગદેવ પરમાર, ભૂતની મદદથી ખાનને હરાવનાર જગમાલ, રાજાને મોતી પદમણી પરણાવનાર શાણી રાણી, રાજા ભોજથી સવાયો રાજા શાલીવાહન

પંજાબની વાતો ભઠિયારી, ધૂતારા ને નવાબને તોબાહ પોકરાવનાર અલ્લબાઝ અલકુ, સસરાનું રાજ પાછું મેળવનાર તુરનબાનુ, લોંબુપરીની શોધમાં નીકળેલ શાહજાદો ને માલિક પ્રધાન, એકબીજાને ડાહ્યા કહેવરાવનાર ચાર મૂરખા

છ પુસ્તકોના સેટની કિંમત સાડાસાત રૂપિયા